Sorin Paliga Eugen S. Teodor

Lingvistica şi arheologia slavilor timpurii

O altă vedere de la Dunărea de Jos

EDITURA CETATEA DE SCAUN

Sorin Paliga Eugen S. Teodor

Lingvistica şi arheologia slavilor timpurii.

O altă vedere de la Dunărea de Jos

EDITURA CETATEA DE SCAUN

Sorin Paliga Eugen S. Teodor

Lingvistica şi arheologia slavilor timpurii.
O altă vedere de la Dunărea de Jos

Editor: Dan Mărgărit

Coperta: Andrei Mărgărit

Reproducerea parțială sau totală a lucrării este interzisă și se pedepsește conform legilor în vigoare.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
PALIGA, SORIN
Lingvistica și arheologia slavilor timpurii: o altă vedere de la Dunărea de Jos / Sorin, Paliga, Eugen S. Teodor: ed. : Dan Mărgărit. – Târgoviște: Cetatea de Scaun, 2009
Bibliogr.
ISBN 978-606-537-004-3

I. Teodor, Eugen S.
II. Mărgărit, Dan

81
902(497)

ISBN 978-606-537-004-3
©Editura Cetatea de Scaun Târgoviște, 2009
Tel./Fax.: 0245 218318
email : editura@cetateadescaun.ro
www.cetateadescaun.ro

CUPRINS

Cuvânt înainte (Sorin Paliga) III
Scrierea și transcrierea cuvintelor slave (SP) VII
1. Note introductive (Eugen S. Teodor) 1
2. Indoeuropenii şi Vatra Străbună (SP) 13
2.1. Indo-european şi indo-europeni 13
2.2. „Vechii Europeni" 17
2.3. Teoria proto-boreală 21
2.4. Reconstituirea tabloului preistoric 23
2.5. Ce este *satem* și *centum?* 24
2.6. Teoria balto-slavă 29
2.7. *Janua linguarum:* poarta limbilor 32
2.8. *Janua sclavenorum* 38
3. Ethnos și ethos (SP) 41
3.1. Generalități 41
3.2. Definirea „grupului etnic" 45
3.3. Apariția, evoluția și tipologia grupurilor etnice 53
3.4. Etnonimele slave 55
3.5. Hasdeu şi clasificarea limbilor slave 60
3.6. Există un „model etnic slav"? 62
4. Venedi. Venethi. Anti. Sclaveni. Sclavi (SP) 67
4.1. Pădurea deasă a incertitudinilor 67
4.2. Sclavus/ Sclavenus – Șaqlab – Shqip 77
4.3. Încercare de concluzii 83
5. Izvoarele literare. O vizită de curtoazie (EST) 85
6. Breviar de arheologie a slavilor timpurii (EST) 113
6.1. Cadru general; definiții „etnice" prin exemple 113
6.2. Aşezări şi locuințe 115

6.3. Cel mai important marker cultural: ceramica 126
6.4. Configurarea unei noi identități: fibulele „slave” 157
6.5. Orizonturi funerare 163
6.6. Moneda în societatea slavă timpurie 170
6.7. Încheieri arheologice şi deschideri istorice 175
7. O sută de rădăcini slave vechi, 10+2 numerale și câteva analize (SP) 185
7.1. Premise 185
7.2. 100 de rădăcini slave vechi. Mic lexicon etimologic 186
7.3. 10+2 numerale slave 198
7.4. Analiza datelor lingvistice 200
7.5. Grupurile nord-tracice și etnogeneza vechilor slavi 204
7.6. Elemente vechi romanice (protoromânești) 209
7.7. Câteva concluzii lingvistice 210
8. Religie şi identitate etnică 213
8.1. Credințe, mitologie, religie (SP) 213
8.2. Zeul Suprem, mai marele sau Dumnezeu (SP) 214
8.3. Cei șapte zei (SP) 216
8.4. Alte divinități ale vechilor slavi (SP) 222
8.5. Rituri, credințe, zâne și zmei (SP) 226
8.6. Un lucru fundamental: tripartiția funcțională (EST) 231
8.7. Despre frați (EST) 243
8.8. Teama de celălalt. Eseu de arheologie a basmului (EST) 252
9. Concluzii 257
Referințe bibliografice 273
Anexa 1. Culturi arheologice (EST) 291
Anexa 2. Glosar de termeni 299
Anexa 3. Distribuția numelui Moldova (EST) 317
Anexa 4. Pururi (SP) 319
Anexa 5. *Venedi, Wandali, Winidi* (EST) 323
Anexa 6. Lista ilustrațiilor şi lista tabelelor 329

Cuvânt înainte

În urmă cu mai mulți ani, să fi fost prin 2001 sau, poate, prin 2002, șeful Catedrei de Limbi și Literaturi Slave de atunci, prof. dr. Dorin Gămulescu, m-a întrebat dacă aș fi dispus să predau istoria vechilor slavi anului de masterat care se constituise atunci. Cum, anterior, scrisesem mai multe articole și studii referitoare la relațiile slavo-române, la influența substraturilor în sud-estul european (lucrarea de doctorat se numește *Influențe romane și preromane în limbile slave de sud*), publicasem – mai ales în *Linguistica* și în *Slavistična Revija*, ambele apărând la Ljubljana – diverse studii, de dimensiuni variabile, privind relațiile româno-slave și influența substratului în limbile slave, am acceptat propunerea. Am făcut însă pasul nu fără oarecare emoție, deoarece nu-mi propusesem niciodată până atunci să scriu o istorie a slavilor în adevăratul sens al cuvântului și în sensul „clasic". Cu acea ocazie, am început să revăd fișele strânse de-a lungul anilor '80 și '90, să le completez, să aduc la zi bibliografia, să revăd bibliografia istorică și arheologică și – în măsura în care este posibil – să încerc și o abordare interdisciplinară. Citisem anterior destul de multe studii și lucrări de arheologie, fără să fiu arheolog, dar căpătând o pasiune „de bibliotecă" pentru această disciplină.

Într-una din zile, la circa o lună după începerea cursurilor, am luat legătura cu Muzeul Național de Istorie a României, cu rugămintea ca una dintre lecții să o ținem acolo, iar un arheolog, sugerat de conducerea Muzeului, să le vorbească masteranzilor despre arheologia vechilor slavi. Așa l-am cunoscut pe Eugen Silviu Teodor, ale cărui articole le mai citisem, după cum „mai citisem", nesistematic, și alte studii referitoare la arheologia vechilor slavi, fără să am o lectură completă a domeniului și fără să aspir, pe atunci, la o lucrare mai amplă. El le-a vorbit studenților despre vechii slavi așa cum apar sau cum pot apărea unui arheolog, le-a arătat masteranzilor diverse volume, ceva ilustrații, în final au fost discuții, pe alocuri divagând de la subiectul propriu-zis. De atunci încoace, am avut câteva întâlniri cu Eugen S. Teodor, am schimbat idei, păreri și, în final, am ajuns la concluzia că datele lingvistice nu le contrazic deloc pe cele arheologice, din contra, ambele discipline oferă date care se completează reciproc și, la urma urmelor, pot conduce la clarificarea unor probleme legate de istoria vechilor slavi și, în general, legate de frământatul mileniu întâi de după Christos.

Astfel, prin 2006, după câțiva ani de discuții, timp în care fiecare și-a văzut de ale sale, s-a conturat ideea unei lucrări comune, interdisciplinare. Între timp, Florin Curta publicase ampla sa lucrare dedicată arheologiei slavilor, iar Eugen Silviu Teodor o tradusese în română, publicată la Târgovişte în acelaşi an. Mărturisesc faptul că, după lectura acestui amplu volum am rămas și impresionat, dar și puțin nedumerit: Curta evitase orice referire la romanitatea răsăriteană, la români (sau, dacă vreți, la protoromâni), evitase – de asemenea – să analizeze ceea ce am numit convențional „etnogeneza slavilor" în raport cu alte procese similare, istorice și culturale, ale primului mileniu. Mi s-a părut, cel puțin din acest unghi, puțin nefirească abordarea, deoarece rezulta – implicit, dacă nu explicit – că etnogeneza slavilor (sau cum am numi acel proces îndelungat și complex), ar fi „ceva special", că slavii ar fi apărut ca ceva cu totul aparte în peisajul etno-lingvistic al acelor timpuri. Că slavii erau alt grup etnic decât ceilalți, decât vecinii, era clar. Erau *altfel* pentru că trebuia să fie altfel, fiindcă fiecare grup etnic („popor" zicem noi astăzi) este *altfel* decât alt grup etnic. Dar aveau slavii „ceva special"? Nu cumva aura aceasta de mister, care îi învăluia – și care încă le învăluie apariția, pe la jumătatea primului mileniu – era ceva „construit"? Dar, la urma urmei, ceea ce este mai enigmatic este cel puțin şi mai interesant...

Mi s-a părut util, cel puțin ca urmare a acestor constatări, să compar datele prezentate și analizate de Curta cu cele accesibile prin analiza lingvistică și, astfel, să încerc reconstituirea unui tablou plauzibil al secolelor V–IX p. Ch. De altfel, despre slavi, despre relațiile slavo-române, despre substraturile preslave, despre substraturile lingvistice, în general, publicasem sute de pagini și înaintea lucrării lui Curta. La urma urmelor, dincolo de secile dovezi arheologice ori lingvistice-comparative, cel mai interesant este să încercăm o reconstituire a societății acelor timpuri: cine erau slavii? cum trăiau ei? unde s-au format? etnogeneza slavă și expansiunea lor urmează liniile cunoscute în alte epoci istorice (de exemplu, se aseamănă expansiunii romane? sau arabe?) ori urmează alte coordonate? dacă da, cum am putea urmări aceste coordonate? ce idiom sau ce idiomuri au stat la baza „limbii slave comune"? sau nu a existat nicio „limbă slavă comună"? ...

Nu erau și nu sunt întrebări cărora să li se dea un răspuns rapid, clar și convingător pentru toată lumea. În fond, și lingvistica și arheologia folosesc date interpretate și interpretabile; nu putem vorbi de „dovezi incontestabile". Ajunși aici, nu putem ocoli nici realitatea Europei ultimului secol: intruziunea brutală a politicului în știința istoriei. Este drept, nu numai Europa Centrală și de Est au fost victima unor viziuni politizate și politizante, dar niciunde mai mult decât aici istoria nu a fost mai deformată, mai interpretată și mai „prelucrată ideologic"

pentru a corespunde contextului politic. Acele timpuri au trecut, cu speranța că nu vor mai reveni sau, măcar, că nu vor mai reveni la fel de brutal și de inuman.

Deși tânăra generație de astăzi poate zâmbi ori poate râde copios citind texte scrise nu cu mult timp în urmă, îi asigur de faptul că, pe atunci, nu era nimic amuzant. Au fost oameni care au făcut ani grei de închisoare din cauza unor „viziuni istorice necorespunzătoare". În anii '50, bunăoară, clișeul uzual în lumea comunistă era că slavii erau un popor blând și prietenos, evident în opoziție cu germanii brutali și cruzi, care tocmai fuseseră învinși în al doilea război mondial. Ce se întâmplase în anii '30 și '40 se proiecta automat pe la jumătatea mileniului întâi.

În secolul al XIX-lea, în epoca romantică și postromantică, clișeul uzual – mai ales în unele țări slave, purtătoare de stindard al biruinței panslavismului – era că slavii sunt un popor străvechi, cel puțin la fel de vechi ca grecii, ca romanii, ca celții ori ca vechii indieni. Pe atunci, hitiții erau considerați un popor semit, ipoteză care a fost spulberată abia în august 1915, când Bedřich Hrozný (orientalist, profesor la Universitatea din Viena, dar ceh, născut în Nysá nad Labem, Nisa de pe Elba, la circa 30 km nord-est de Praga) a publicat primul său articol unde dovedea originea indo-europeană a hitiților. În perioada interbelică, de ascensiune a ideologiilor de extremă dreaptă, se modifica iar viziunea asupra istoriei, afectând grav – implicit și inevitabil – și modul cum era analizată istoria vechilor slavi.

Avem speranța că astăzi, la începutul mileniului al III-lea, putem fi mai detașați, putem aspira la o reconstituire plauzibilă a societăților mileniului I. Semnalăm, în context, că – de circa 8 ani – Muzeul Județean Prahova organizează, în iulie sau în august, un simpozion dedicat tocmai mileniului I. La două dintre aceste reuniuni a participat și autorul acestor rânduri, prezentând date – mai ales de caracter lingvistic și comparativ – referitoare la limbile vorbite în mileniul I p. Chr. și la concluziile ce se pot desprinde de aici. Discuțiile avute cu participanții la aceste simpozioane au contribuit, de asemenea, la clarificarea unor probleme prezentate și în acest volum. Deocamdată, am fost și unicul lingvist participant la acest simpozion dedicat primului mileniu. O spunem cu mâhnire...

Așadar, prin 2006 am decis, în acord cu coautorul Eugen S. Teodor, să elaborăm independent cele două părți principale ale lucrării, cea dedicată aspectelor lingvistice și cea dedicată arheologiei și istoriei, pentru a evita să ne influențăm reciproc, respectiv pentru a evita concluzii pripite și de compromis. Am susținut ideea că lingvistica și arheologia, folosind materiale complet diferite, nu pot conduce la concluzii diferite, ci la concluzii complementare: este sarcina arheologiei să identifice, dacă este posibil, situri slave vechi, după cum lingvistica

poate oferi sprijin, analizând – de exemplu – toponimia și hidronimia unei anumite zone. Ca atare, ne-am întâlnit de relativ puține ori, mai degrabă pentru a conveni chestiuni generale de redactare și mai puțin pentru a ne coordona. Sigur, nu putem ocoli observația că fiecare autor are stilul său și convingerile sale. Nu am căutat să ne armonizăm cu orice preț concluziile, în măsura în care acestea erau diferite, ci – într-o asemenea situație – mai degrabă să subliniem dificultatea analizei, să lăsăm viitorului sarcina de a clarifica ceea ce nu este – deocamdată cel puțin – clar ori concludent.

În sensul celor spuse mai sus, volumul de față, primul de acest fel care apare în România și, din câte știm, între foarte puținele de acest fel care au apărut în lume, nu își propune nici să fie un ultim cuvânt în domeniu, nici să fie polemic cu orice preț. De altfel, cercetările din ultimii ani și atmosfera politică mai liniștită de după 1990 permit analize mai detașate, discuții neafectate de contextul politic imediat. Desigur, nu ne putem face iluzia că autorii acestui volum se pot detașa complet de un anume context social. Analiza istorică este ori poate fi acum influențată, inclusiv ca reacție la agresiunile ideologice ale trecutului, de „o viziune integralistă europeană", care ar considera că, de vreme ce tendința Uniunii Europene este de a unifica economic și cultural popoarele europene, o astfel de tendință va fi existat întocmai și în trecut; altfel spus, tendința de a interpreta trecutul prin viziunea ideologică a prezentului. Nu altfel s-a întîmplat, de exemplu, în secolul al XIX-lea și, mult mai agresiv, în perioada nazistă ori comunistă, dar în sens invers tendinței actuale.

În ansamblu, după ampla lucrare a lui Florin Curta, alți doi autori români – un lingvist și un arheolog – încearcă să contribuie, pe alt plan, sau poate în același plan, la descifrarea originii și expansiunii slavilor. Nu a fost și nu este o sarcină ușoară. Datele, adesea lacunare ori ambigue, ori interpretările marcate de sensibilități naționaliste – încă puternice pe alocuri – pot influența analiza, o pot conduce pe făgaşe greşite, indiferent de dorința exprimată de autori pentru o viziune „obiectivă", detaşată de patimi ideologice sau patriotice.

Sorin Paliga

aprilie 2009

Scrierea și transcrierea cuvintelor slave

Dat fiind faptul că în lucrare apar numeroase cuvinte slave, trebuie să facem câteva precizări cititorilor nefamiliarizați cu normele uzuale în asemenea situații. La urma urmei, lucrarea este destinată – mai ales – acestei categorii de cititori. Ca atare:

• în cazul limbilor slave care folosesc alfabetul latin (cehă, croată, slovacă, polonă), se folosește forma din limba de origine;

• în cazul limbii sârbe, se folosește varianta cu litere latine care, în cele mai multe cazuri, este identică formei croate;

• în cazul formelor din limbi slave care folosesc alfabetul chirilic (rusa, ucraineana, bulgara, macedoneana) se folosește transcrierea fonetică internațională;

• formele uzuale, deja românizate, se vor folosi ca atare: Moscova nu *Moskva,* Praga nu *Praha*, Varșovia nu *Warszawa* etc.

O listă sumară a normelor și a convențiilor de transcriere este următoarea:

Vocalele

- vocalele cu accent ascuțit (*á, é, í, ó, ú, ý*) și cu cerc deasupra (numai *ů*, în cehă) apar în cehă și în slovacă și notează vocale lungi (nu accentuate, accentul tonic fiind – în aceste limbi - întotdeauna pe prima silabă); în polonă, *ó* notează vocala *u*, care alternează cu *o* în cursul flexiunii (numele orașului *Łódź* se pronunță wuci, cu w ca în engleză, dar *w Łodzie, v wogie*, la Łódź).

- vocala *ä* apare în slovacă și notează un *e* deschis, ca în germană (*Umlaut*).

- *ě* (cehă și transcriere chirilică) notează secvența *ie* și înmuierea consoanei precedente.

- vocalele nazale slave vechi ѧ ѩ ѫ ѭ se transciu uzual printr-un diacritic, numit *ogonëk*, sub vocalele *e* și *o*, așadar (în ordinea de mai sus) *ę ję ǫ jǫ*, unde *j* arată că este vorba de o vocală preiotată (precedată de semivocala *i*); în polonă, nazala *ǫ* este notată *ą*. Polona – și, dialectal, bulgara – sunt singurele limbi slave care mai păstrează vechile vocale nazale.

- Ierul mare (ъ ъ) și ierul mic (ь ь) nu s-au păstrat în limbile slave moderne. Se pronunțau, probabil, ca *ŭ* (*u* scurt), respectiv ca *ĭ* (*i* scurt). Atunci când sunt folosite în limbile moderne care folosesc alfabetul chirilic, ele notează alte sunete decât în slava veche; astfel, bulgar ъ notează sunetul *ă*, iar rus și bulgar ь notează înmuierea consoanei precedente. Le folosim aici numai când facem referire la forme vechi slave. Este de preferat să transcriem, de exemplu, *sъto* 'o sută', deoarece transcrierea *sŭto*, folosită într-o vreme, a condus la o iluzie grafică, anume că acel *ŭ* ar fi fost împrumutat în română ca *u*, eroare care a condus și la false concluzii etimologice.

Consoanele

- *c* notează sunetul românesc *ț* în toate limbile slave care folosesc alfabetul latin și tot astfel când se transcrie din chirilic.

- secvența *ch* notează sunetul *h* din română (cehă, polonă, slovacă).

- *h* notează același sunet ca în română în cazul transcrierii formelor chirilice precum și același sunet în sârbă-croată sau un *h* sonor gutural (cehă, slovacă, ucraineană) față de *ch* care notează sunetul similar din română; pentru a evita confuzia *ch*/*h*, vom nota prin *ch* sunetul *h* din română în cazul transcrierii formelor chirilice, iar *h* va nota sunetul gutural sonor din cehă, slovacă și ucraineană.

- *č* (cehă, slovacă, croată, sârbă) notează sunetul *ce, ci* din română; forma *ć* apare în sârbă-croată și polonă și notează un *č* înmuiat care, de asemenea, în polonă apare și în secvența *ci*.

- *ď, ť* (cehă) notează *d* și *t* palatalizate (înmuiate), asemănător pronunției bănățene.

- *j* notează totdeauna în limbile slave semivocala *i* (ca în rom. *iar, iată*); în unele gramatici slave, cum ar fi gramatica cehă, semivocala *j* este considerată consoană.

- *k* este totdeauna dur, ca în *casă, care*.

- grafemul *ł, Ł* apare numai în polonă și notează semivocala *w* ca în eng. *water* (provine din evoluția lui *l*, pronunțat inițial emfatic, ca în rusă și în engleză).

- *ň* notează un *n* moale (cehă) ca și *ń* (polonă).

- *ř* (cehă) notează un sunet aproximabil secvenței *rj* din română.

- *š* notează rom. *ș*; polon *ś* și secvența *si* notează un *ș* moale.

- *ž* notează rom. *j* (ca în *jar, jale*); pol. *ż* notează tot sunetul *ž* (rom. *j*) dur, iar *ź* notează un *ž (j) moale*.

Accentul

În cehă și în slovacă este totdeauna pe prima silabă (ca în maghiară și în finlandeză). În polonă este, aproape totdeauna, pe penultima silabă (accent paroxiton). În celelalte limbi slave, este variabil (poate fi pe orice silabă) și mobil (se poate schimba în cursul flexiunii și pe alte silabe). În general, accentul nu este marcat în scris, cu excepția primelor lecții din manuale, când – din rațiuni didactice – este marcat grafic, de regulă prin accentul ascuțit (´). Slovena, croata și sârba au și accent tonic și accent muzical; dacă acesta este notat, atunci poate fi notat prin diverse convenții grafice care să marcheze cele două tipuri de accent (în slovena literară) sau patru tipuri de accent (sârbă și croată precum și dialectele slovene).

Reamintim că, în cehă și în slovacă, accentul marchează o vocală lungă, nu accentul tonic, care este, totdeauna, pe prima silabă.

Conform uzanțelor din literatura de specialitate, formele arhaice precedate de asterisc (*) sunt forme preistorice reconstituite pe baza analizei comparate, dar neatestate. De exemplu, rădăcina indo-europeană **weid-, *wid-* „a vedea; a ști”.

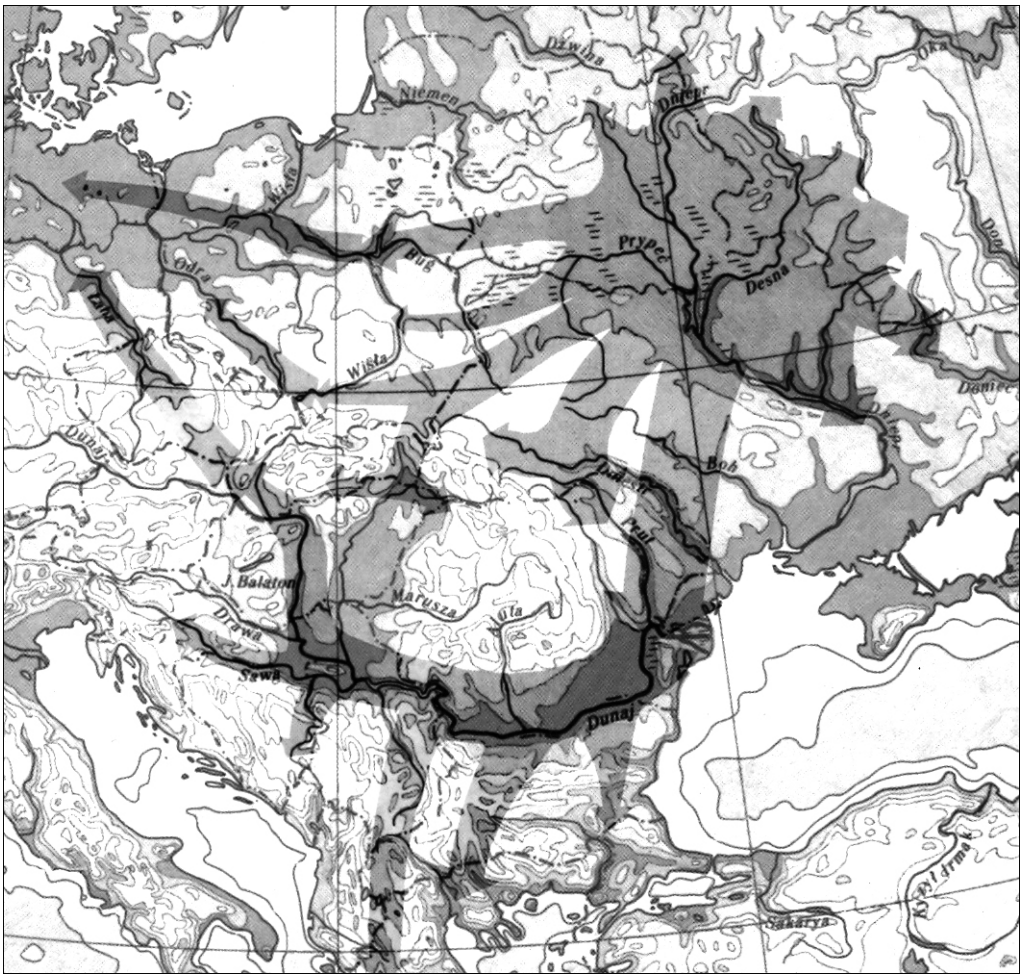

Figura 1. Coperta lucrării lui Godłowski (2000), rezumând viziunea autorului asupra zonei de formare a slavilor şi direcțiile de migrație. Vatra de formare a slavilor ar fi fost o zonă delimitată de cursul superior al Niprului, Pripetului și Desnei, respectiv nordul Ucrainei moderne.

CAPITOLUL 1
Note introductive

Istoria slavilor este, pentru oricare intelectual român, obiectul unei atracții speciale, pe care autorii, în virtutea datelor geopolitice, nu se simt obligați să o expliciteze. Astăzi, într-un context în care amenințările strategice din partea vecinilor sunt – sau cel puțin par – mai mici decât oricând, această fascinație ar trebui desigur să lase loc unei priviri mai detaşate.

Nu ne îndoim că cititorul ar dori să ajungă cât mai repede la concluzii, însă nu sfătuim pe nimeni să facă obişnuitul salt peste introducere, mai ales dacă nu are pregătire de specialitate în domeniile enunțate în titlu, lingvistică şi arheologie. Cartea se adresează publicului cu cunoştințe mediu-superioare, nu neapărat specialiştilor consacrați, care vor trebui să suporte şi câteva explicații de care nu au strictă nevoie. Vom încerca, pe de altă parte, să venim şi în întâmpinarea specialiştilor, în special prin intermediul aparatului critic, unde vom face trimiterile necesare la lucrări care augumentează şi probează, oprindu-ne însă numai la lucrările cu contribuții esențiale[1]. Pe de altă parte, nu avem nicio îndoială că unele argumente vor fi dificile pentru publicul larg, motiv pentru care ne cerem scuze cu anticipație. Scriem cu gândul, în primul rând, la dezbaterile ştiințifice din România, pe tema enunțată, iar densitatea argumentelor venite din bazinul Dunării de Jos va fi neîndoielnic mai mare; sperăm sincer însă ca dezbaterea pe care o încercăm să fie interesantă şi pentru specialiştii străini, în primul rând slavi.

Această carte deschide un nou capitol în evoluția ştiințelor omului, cel puțin în România, acolo unde, până recent, cooperarea între arheologi (sau, mai larg, istorici) şi lingvişti a rămas un pios deziderat al „cercetării interdisciplinare". Acest din urmă concept, apărut la noi mai degrabă ca efect al imitației – cât de mult ne-am schimbat din veacul XIX? –, încă încearcă a-şi face loc în mintea

[1] O bibliografie cât de cât completă a problemei ar trece mult peste o sută de pagini. Florin Curta a publicat recent (2008) o astfel de bibliografie, pentru anii 500-1000, întinsă pe 83 de pagini, font mic, din care lingvistica este prezentă numai pe trei pagini. Este din ce în ce mai greu să se realizeze o referențiere cât de cât completă, pe indiferent care subiect, iar publicarea unor astfel de bibliografii, fie pe hârtie, fie ca baze de date pe Internet, pare un soi de soluție. Se simte lipsa unor lucrări de tip „recenzie", după modelul ştiințelor experimentale, care să rezume datele pentru un domeniu, la un moment dat. Apariția unor astfel de lucrări ar reprezenta o soluție alternativă şi ar simplifica aparatul critic.

specialiştilor, înainte de a adeveni instituțional operativ. Pentru cine eventual nu a reflectat serios la „cercetarea interdisciplinară", trebuie spus, fie şi sumar, că este răspunsul necesar la explozia informațională de după jumătatea veacului XX; nu este vorba, strict, de progresul tehnicii informatice, mai ales din ultimele două decenii ale mileniului trecut, ci de chiar expansiunea geometrică a cunoaşterii sociale. Dacă, de pildă, lingvistica este un domeniu ceva mai vechi, „arheologia migrațiilor" s-a afirmat numai după al Doilea Război Mondial. Pentru maestrul începuturilor, Ion Nestor, un calculator, dacă ar fi existat, probabil că mai mult ar fi încurcat, fiindcă totul se reducea la 10-15 şantiere arheologice aflate în faze de cercetare incipiente; arheologul care se formează jumătate de secol mai târziu are de negociat cu o bibliografie covârşitoare, şi teoretic şi practic de neparcurs, în integralitatea ei; nu este astăzi complet neobişnuit ca o carte cu text de 400 de pagini să aibă şi 60 de pagini de bibliografie[2], fapt care ilustrează stress-ul informațional... În astfel de condiții, natural, idealul „enciclopedist", mort de mult şi dezgropat de câteva ori, este de evitat din motive de sanitate. Singurul mod relativ asigurat de a recompune o imagine „interdisciplinară" este cooperarea între specialişti cu formații diferite, deşi suntem încă martorii unor eforturi considerabile ale unor distinşi învățați de a (se) privi singuri în globul de cristal.

Explicații mult mai laborioase au autorii de dat pentru restul titlului de pe copertă. Între specialişti se vehiculează mai mulți termeni, pe care ar trebui să-i explicăm de la început. Unul dintre ei este „proto-slavii". Prefixul acesta, *proto-*, e buclucaş de felul lui. „Proto-istoria" este, simplu, ceva care nu este nici *preistorie*, nici *istorie*, iar prețiosul compus ştiințific nu face decât să încapsuleze nehotărârea; există deci izvoare istorice pentru perioada în cauză (de exemplu pentru regatul dacic), dar nu decisive pentru cunoaşterea epocii, iar aportul arheologiei nu are a fi altfel decât preponderent. Veți mai vedea, pe parcursul lucrării, că „proto-bulgarii" nu înseamnă „bulgarii" (cel puțin nu în sensul de astăzi). Tot aşa cu „proto-slavii". Teoretic, conceptul ar trebui să îndrume efortul de identificare a *celor care au premers slavilor*, dar ceva atât de ambiguu nu poate produce decât abuzuri...

Între termenii vehiculați, s-ar mai afla „cultura slavă primitivă" (în sensul de *arhaică*), care adresează fenomene în primul rând arheologice, contemporane primelor mențiuni ale izvoarelor literare şi „migrației slave" (rostul ghilimelelor se va vedea, în timp), respectiv veacurile VI-VII. Un al treilea termen de interes ar fi „cultura slavă veche", care se referă la situația post-„migrație", la populații relativ uşor de identificat, cu nume, locație şi datare, interval care începe cu secolul VIII şi se termină, gradual, cu constituirea statelor de limbă slavă şi cu

[2] Curta 2006.

trecerea acestora la creştinism. Am preferat în titlu expresia „slavi timpurii", care este şi cea mai accesibilă publicului, are sensul cel mai puțin restrictiv, sau specializat, dar şi fiindcă acoperă cel mai bine tematica şi cronologia discutată aici.

Subtitlul – *o altă vedere de la Dunărea de Jos* – marchează importanța din ce în ce mai mare a zonei geografice menționate în explicațiile cele mai recente legate de naşterea slavilor, dar şi raportarea la cartea deja citată a lui Florin Curta, care reinterpretează zona dintr-una secundară în etnogeneza slavilor – în chiar nucleul evenimentelor. Prin natura competențelor noastre, faptele legate de istoria Dunării de Jos nu pot avea decât o poziție centrală, şi, lipsiți de orgoliul unor explicații finale, dorim să contribuim la clarificarea rolului pe care aceste teritorii l-au jucat în apariția celui mai numeros grup lingvistic al continentului. Chestiunea este deocamdată marcată de serioase controverse ştiințifice.

Studiile de slavistică au debutat în veacul al XIX-lea, într-un context politic agitat, în care „Sfânta Alianță" – reunind Imperiul Țarist, Imperiul Habsburgic şi Regatul Prusac, principalele beneficiare continentale ale înfrângerii lui Napoleon – încerca să conserve „drepturile legitime" ale celor mari împotriva pretențiilor emergente ale popoarelor. Acel veac avea să intre în istorie drept *secolul națiunilor*, când visurile de propăşire națională ale neamurilor central-europene tocmai ieşiseră din cafeneaua literară în stradă, uşor turmentate, foarte entuziaste şi cam gălăgioase. Slavistica avea să poarte multă vreme semnele începutului, idealismul social şi romantismul fără leac („slavul cel blajin" versus „germanul cel crud"). Deloc întâmplător, primul Congres de slavistică avea loc la Praga, în chiar zilele Revoluției Paşoptiste. Praga „habsburgică" năştea studiile de istorie slavă, aşa cum Praga „nazistă" avea să nască, aproape un veac mai târziu, arheologia slavilor.

Problema de care primii slavişti s-au lovit – şi de care, pe cât ne dăm seama, încă nu au scăpat – este că dacă toate neamurile Europei se puteau mândri cu o antichitate venerabilă – fie şi prin derapaje nominale, ca în cazul Hungariei – sau măcar precizabilă, slavii nu puteau invoca, dintru început, un anume popor antic care ar fi premers. Chestiunea a fost abordată de lingvişti, în primul rând, aşa cum era şi normal, iar indo-europenistica avea să le fie de mare ajutor. Indo-europenii, un concept de reconstrucție istorică, ar trebui să fi fost un mare popor, născut departe, undeva în largile zări ale Eurasiei, la nord de Munții Caucaz, nu se ştie când. Cel puțin teoretic, cândva pe la începutul mileniului III înainte de Christos, foarte probabil sub influența unei schimbari majore de climă – în curs de încălzire, ca astăzi –, care a afectat, la fel de dramatic, şi Peninsula Arabă, dar şi actualul deşert Sahara, o fostă întinsă Grădină, indo-europenii au început procesul de „roire"; termen inspirat, care ilustrează migrațiile prin analogie cu ceea ce se întâmplă cu roiurile de albine când îşi aleg regine noi... Aşa încât,

alungați de secetă, indo-europenii au plecat care încotro, urmând conducători charismatici, şi au ajuns să populeze o mare parte a lumii cunoscute: unii în nordul peninsulei indiene, născând civilizația hindusă, alții în munții Iranului, cărora le-au dat şi numele, alții prin munții Anatoliei, înființând temute imperii, precum cel al Hittiților; alții au ajuns, misterios (şi inexplicabil, pentru o populație în principiu „terestră"), „Popoare ale Mărilor", tulburând liniştea milenară a faraonilor. Alte triburi au contribuit la dezagregarea minunatelor culturi neolitice ale sud-estului european, aducând seminția cea sălbatică şi războinică până pe stâncile Greciei, pe insulele Egeii şi între ruinele palatului din Cnossos. Alte neamuri europene, de care izvoarele istorice vorbesc mai târziu, au ocupat restul continentului verde, şi chiar insulele de la marginea lui. Desigur, nu vom descrie aici tot procesul.

Ei bine, dacă aşa este, atunci toți europenii s-au născut deodată, dar vorbesc limbi care s-au diferențiat în timp, fiind, toate, moştenitoare ale unei unice limbi primordiale. *Primordialitatea* este, şi ea, un termen obsedant, dar destul de obscur... Atunci, slavii – ca să revenim la problemă – din ce trib european provin?...

Lingviştii au făcut şi ei ce au putut, analizând lexicul limbilor slave – de o netăgăduită înrudire, mărturie a unei limbi proto-slave unice şi deloc vechi – cu toate limbile de contact, în primul rând cu limbile baltice, cu cele germanice, cu cele iraniene. Cele din urmă aveau, la nordul Mării Negre – nume predestinat nefericirii... – un important reprezentant, prin grupa scito-sarmatică, limbă stinsă în vremurile moderne, pe acele meleaguri, dar ai căror vorbitori au fost stăpânii necontestați ai pustei pentru cel puțin un mileniu, locuind nemăsurate pământuri, de la granițele Chinei la Dunărea de Mijloc...; mai mult, influențele exercitate de limbile iraniene par a fi substanțiale, venind, ca importanță, imediat după cele baltice; sau, cel puțin, aceasta era teoria când am început noi această carte.

În fine, mult mai târziu a venit rândul comparațiilor cu româna, cu limba tracilor, sau cu limbile turcice vorbite de nomazi care au apărut în stepele Donului la vremea formării statelor ruseşti, precum pecenegii şi cumanii; nici comparația cu limba chazarilor – primul *Stăpân* – nu ar trebui neglijată.

Cu limba română a fost o vreme destul de simplu... S-a considerat că toate cuvintele comune, absente din latină, sunt împrumuturi realizate din slavă. Cine ştie aria de răspândire a limbilor slave cu greu ar putea gândi altfel. Limba română, oricum, este şi ea o limbă târzie, ca produs final, o limbă „secundară", un produs de sinteză al mai multor limbi europene vechi.

Cu tracica lucrurile ar putea fi mult mai interesante. Deocamdată disputa asupra originii neo-ilire sau neo-tracice a limbii albaneze nu este soluționată; teoria preferată a albanezilor înşişi este cea a continuității ilire, în timp ce mai

mulți lingvişti străini tind să le aloce mai degrabă un trecut tracic, eventual de sorginte nordică[3]. Soluția de continuitate iliră peste opt secole de ocupație romană este destul de greu de acceptat, în ciuda contra-exemplului britanic (patru secole şi ceva). Nici teoria nord-tracică nu este cu mult mai facilă; numărul cuvintelor comune între română şi albaneză, respectiv a celor care nu au nici origine latină, nici slavă, nu este suficient de mare pentru a fundamenta o unitate lingvistică inițială. O foarte interesantă problemă, în cazul împrumuturilor albaneze identificate în limbile slave, este cum anume ar fi putut difuza această influență. Pentru a răspunde rațional la întrebare, trebuie să admitem una din două: fie slavii sunt de origine balcanică, fie albanezii sunt de origine nord-dunăreană.

O certă dinamizare a discuției despre rolul limbilor tracice în naşterea lumii slave s-ar produce dacă am admite că o bună parte a celor câteva mii de cuvinte (două? trei?) din lexicul de bază al limbii române, cu etimologie necunoscută sau discutabilă, ar putea fi – ce altceva? – tracice.

Lingvistica comparată a putut (sau ar putea) stabili, deci, câteva lucruri. Cel mai important este apartenența limbii slave *primitive* (sau *slava comună*) – acea limbă ce va fi fost, la începuturi, teoretic nediferențiată, din care au apărut apoi limbile slave cunoscute în evul mediu – la grupa limbilor europene *satem* (alături de limbile baltice, iraniene, româna, albaneza), înrudirea fiind rezidentă mai ales la nivel fonetic. S-a mai stabilit apoi că limbile baltice sunt cele mai înrudite cu cele slave, că apoi, în ordine, influențe semnificative s-au înregistrat din partea limbilor iraniene, germanice, existând şi o largă paletă de alte influențe sau remanențe, inclusiv pre-indo-europene.

Cele de mai sus sunt un bun câştigat, deşi perfectibil, dar nu reprezintă decât o jumătate de răspuns. Când s-au întâmplat aceste lucruri? Lingvistica poate încerca răspunsuri, dar cronologia pe care o poate oferi nu poate fi decât foarte relativă. Pentru ca fenomenele lingvistice să poată fi datate, este necesar documentul scris, martorul de limbă *al unui moment dat*. Or, primul document scris, de o întindere convenabilă, este Biblia lui Kiril şi Metodiu, dinspre finalul veacului IX. Dar înainte – ce a fost?

Aici venea rândul istoricilor. Prima mențiune a slavilor în izvoarele scrise o datorăm lui Procopius, autor roman târziu de expresie elină, care a scris pe la jumătatea veacului VI. Aici sunt imediat de făcut două amendamente. Prima se referă la numele vehiculat de Procopius – folosit şi de următoarele două generații de scriitori bizantini – şi anume *sklavenoi*, nume sub care modernii s-au grăbit să citească „slavi"; secundo – evenimentele cele mai timpurii la care se referă izvorul

[3] Discuția este dezvoltată în câteva locuri din această carte: secțiunile 2.7, 4.2-4.3. 7.4.

sunt războaie ale romanilor la nordul Dunării de Jos (deci undeva în estul României de astăzi, sau în Basarabia), purtate în intervalul 528-530, împotriva unei confederații de triburi barbare plecate la jaf, care provocaseră oarece deranj cetăților din dreapta Dunării. Foarte clar, acestea sunt *primele împrejurări istorice sub care se vehiculează un nume pus apoi în directă legătură cu slavii*. În aceleaşi împrejurări sunt amintiți anții (*antes*), o populație prezumtiv înrudită sclavenilor – cel puțin conform mărturiilor lui Procopius şi Iordanes, în acelaşi perimetru geografic vag definit –, aflată însă mai la răsărit de sclaveni. Atât sclavenii cât şi anții sunt atestați de numeroase izvoare contemporane, iar istoricitatea lor este deasupra oricărei îndoieli. Vorbim despre îndoieli pentru a introduce o chestiune aflată într-un grav dezacord ştiințific: poporul *veneților*.

Veneții sunt aduşi în disputa istorică de cel care a devenit – în bună măsură pe nedrept – paradigma „iordanelor", scriitorul de origine gotică şi expresie latină, Iordanes. Creştin fervent şi mare admirator al antichității clasice, Iordanes este un erudit care nu credea că ar exista ceva „nou sub soare", *credo* cu consecințe mai mult decât determinante în redactarea unui text istoric. Dacă Procopius îi trata pe zurbagii drept noi veniți, şi de-abia dacă-şi punea problema de unde veniseră, alocându-le nişte înaintaşi mitici numiți *spori*, despre care nu se poate spune decât că erau foarte primitivi, şi despre care s-a inventat o etimologie cu totul fantastă (cum că ar fi locuit *sporadic*), Iordanes nu putea accepta aşa ceva, fiindcă toate cele de astăzi sunt consecința şi umbra celor de ieri. Drept urmare, preacucernicul ne spune o poveste despre un trib numit *venethi*, decalc transparent după *venedi* din izvoarele cu câteva veacuri mai vechi[4]. Problema este că uneori ne spune că aceşti *veneți* ar fi unul dintre cele trei triburi înrudite (alături de *sclaveni* şi *anti*)[5], sau un nume comun al celorlalte două[6], alteori sugerează că ar fi strămoşii acestora (de vreme ce au luptat cu Hermanaric, regele ostrogoților din vremea năvalei hunice[7]), făcând trimitere directă la popoarele care au trăit în vechime. Încurcăturile create de aceste sumare trimiteri sunt mai multe decât ar fi rezonabil de crezut. În primul rând, Iordanes este singura sursă de secol VI (sau mai târziu) care a pomenit *veneții*; în al doilea rând, ei nu sunt pomeniți decât în *Getica* – lucrare care preamărea faptele de vitejie ale goților -, dar nu şi în *Istoria romană* a aceluiaşi autor, care tratează, în general, *subiecte mai recente*. În al treilea rând, este clar că Iordanes nu avea niciun fel de informație directă despre *veneți*, rezumându-se la cât a înțeles din Tacitus (care a scris la sfârşitul veacului I p. Ch.), trimițându-i undeva la izvoarele Vistulei; adică tot pe

[4] Tacitus, *Germania*, 46; Pliniu cel Bătrân, *Istoria Naturală* IV, 97; Ptolemeu, *Geographia*, III 5.18.

[5] Iordanes, *Getica,* 119.

[6] Iordanes, *Getica,* 34.

[7] Iordanes, *Getica,* 119.

unde vor fi trăit *venedi* pomeniți de clasici[8]. În al treilea rând, zona de referință fusese locuită, la vremea respectivă, de triburi celtice, precum şi acei de au creat, apoi, oraşul Veneția, numele însuşi fiind celtic. Toate aceste argumente nu au cântărit însă suficient pentru istoricii şi arheologii slavi, care au inclus *venethi* în lista înaintaşilor slavi antici; ceea ce se întâmplă şi în zilele noastre[9]...

Nu putem abandona subiectul fără a menționa celălalt *hapax* al lui Iordanes, care, în aceeaşi *Getica* (247), pomeneşte pe Boz, un rege mitic al *anti*-lor (nimic nu poate fi nou, *deci antes trebuie să fi existat pe vremea bătrânului Vinitharius*), doar pentru a ne comunica că au fost crunt bătuți de strămoşii lui goți. Credibilitatea povestioarei este straşnic clătinată de un fapt binecunoscut de specialişti (dar uitat oportunistic), şi anume că *vechii slavi erau anomici, că nu respectau niciun conducător, iar instituția regalității – fie şi într-o formă foarte primitivă, avea să fie creată, cu greu, spre finalul veacului VI*; cu atât mai puțin ar fi putut exista două veacuri mai devreme.

Departe de noi gândul de a contribui la defăimarea postumă a lui Iordanes. Deşi nu ne îndoim de pioasele sale intenții, trebuie să repetăm că nicio altă sursă de secol VI nu pomeneşte *veneții*. Mecanismul dezinformării involuntare pare desul de clar; este general admis că cunoştințele istoricilor civilizațiilor mediteraneene despre populațiile de dincolo de Dunăre au fost totdeauna foarte

---

[8] Eugen Cizek, cel care a îngrijit o recentă traducere a Germaniei, îi poziționează pe *venedi* undeva la Vistula mijlocie (Publius Cornelius Tacitus, *Germania; Dialogul despre Oratori*, Ed. Paideia, Bucureşti 2004, p. 57, nota 87); traducătorul face acest lucru deoarece Tacitus însuşi nu spune nimic despre geografia *venedi*-lor, ci se mulțumeşte doar să-i amintească între *peucini*, zişi şi bastarni, şi *fenii*. Bastarnii locuiau în Moldova de astăzi, iar fenii ar trebui să fie strămoşii finlandezilor, care trăiau într-un nord destul de mitic şi cu desăvârşire sălbatic. Împotriva locației venedilor în bazinul mijlociu al Vistulei se ridică cel puțin două argumente: zona se află prea departe de sălaşurile sarmaților, situație în care enunțul lui Tacitus – „*Venedii au împrumutat multe dintre obiceiurile sarmaților*" – nu ar putea fi adevărat; un alt pasaj al sursei spune că „*ei cutreieră şi jefuiesc înălțimile, munții şi pădurile care se găsesc între peucini şi feni*", descriere improprie podişurilor din bazinul mijlociu al Vistulei. În concluzie, *venedi* şi *venethi* sunt localizați în exact acelaşi perimetru, în jurul izvoarelor Vistulei, fapt care însă, în sine, nu probează nimic. Vezi însă excursul de la Anexa 5 a cărții.

[9] Etimologia cuvântului „venetic" este pusă pe seama unui împrumut din neogreacă sau turcă (vezi DEX), însemnând „străin", cu trimitere la neguțătorii venețieni, deci fără legătură cu veneții lui Tacitus sau Iordanes, dar şi fără rădăcini în limba vernaculară (decât în discutabila derivare *venetus* > *vânăt*). Pe de altă parte, cuvântul există şi în finlandeză, ceea ce complică lucrurile considerabil. Oricum, grecii antici au cunoscut cuvântul (reprodus de Pliniu cel Bătrân sub forma *eneti* – *Naturalis Historia* XXXVII, 43), aşa încât prezumția că în neogreacă ar fi un produs târziu, datorat contactului cu neguțătorii venețieni – nu se susține. Mai interesant, aici, ar fi observația că *veneti* lui Pliniu (trăind pe țărmurile Adriaticii) nu par aceeaşi cu *venedi* lui Tacitus, deşi cei doi autori sunt relativ contemporani, iar numele sunt virtual identice.

limitate. Iordanes, un scriitor de cabinet, care şi-a produs opera la Constantinopole, trebuie să fi auzit însă că poporul năstruşnic al sclavenilor va fi locuit până departe, la izvoarele Vistulei, adică în Carpații nordici, zonă a cărei geografie era extrem de aproximată[10]. Dar Iordanes era un om cultivat, cu respectul valorilor consacrate, şi ştia de la Tucidide, Ptolemeu, Strabo sau Priscus Panites (posibile şi alte surse, precum Cassiodor) că pe acolo pe undeva locuiau veneții, încă din vechime. Fiindcă istoria zilelor noastre este rezultatul istoriilor de demult – atrage atenția moralistul învățat –, veneții sunt cei care s-au războit cu goții, iar acum (urmaşii lor) fac necazuri romanilor[11]...

...Istoricii îşi făcuseră deci datoria. Încă din Antichitate. Rămânea nefericirea că triburile ce vor fi preces slavii atestați de izvoarele literare trăiseră, întru început, prea departe de lumina culturii scrise. Natural, cronicarii antichității nu aveau de unde să ştie câte neamuri slave vor fi fost, şi pe unde, şi cu atât mai puțin cum vor fi trăit. Şi apoi, toate popoarele ilustrei antichități se bucurau, în vremurile moderne, de spațioase muzee. A venit deci rândul arheologilor să contribuie la aprofundarea cunoştințelor despre vechii slavi. Sau, mult mai bine, *proto-slavi*.

În 1940, în plină ocupație germană, Ivan Borkovský publica, la Praga, o lucrare monografică de largă respirație. Era vorba despre o colecție de antichități considerate slave, mai exact câteva zeci de forme ceramice, toate modelate manual – deci fără ajutorul roții olarului. Colecția provenea din chiar împrejurimile oraşului Praga, iar tipul ceramic respectiv a fost numit, corespunzător, „ceramică tip Praga". Lucrarea a stârnit un asemenea entuziasm, încât a fost considerată subversivă şi retrasă din librării de autoritățile naziste.

După război, în plină ocupație sovietică, în Europa muncitorilor şi țăranilor, căutarea şi studierea „ceramicii de tip Praga", care ilustra vechimea slavilor pe *acele* meleaguri (meleagurile erau multe, inclusiv Germania), devenise un soi de hobby multi-național; pardon: *internaționalist*. Ceva totuşi nu corespundea aşteptărilor. Ca peste tot în Europa răsăriteană (cum se spunea pe atunci), în Uniunea Sovietică, pe cât se apropia ziua victoriei finale a comunismului, cel în care toate contradicțiile sociale erau îngropate, inclusiv naționalismul, pe atât mai tare se aprindeau pasiunile legate de zorii marelui popor slav (sau, mai degrabă, a *poporului unic, muncitor*). Fiindcă nu aici vom veni cu detaliile arheologice, aflându-ne deocamdată în interiorul notelor introductive, vom spune doar că, de-a lungul şi de-a latul părții europene a Uniunii Sovietice, se săpa de zor, cu

[10] O detaliată disecție a acestor cunoştințe, ca şi a surselor erorii, la Curta 2006, 34-35.

[11] Pentru o tentativă de tratare ceva mai sistematică a problemei vezi Anexa 5 a prezentului volum.

puțină atenție pentru detalii, ci cu gândul la... producție. Momentul de apogeu îl reprezintă, probabil, cele două cărți ale Irinei Rusanova[12], care ilustrau cu o aparență ştiințifică impecabilă, o noțiune deja vehiculată: *cultura Jitomir-Korceak* (Žitomir-Korčak). Aceasta ar fi fost cea mai veche cultură *slavă*, deci cu toate atributele considerate standard ale culturii materiale slave vechi. *Acele* forme ceramice erau cele mai timpurii, toate celelalte, inclusiv cele „de tip Praga", nu erau decât nişte derivate. Marele popor se născuse deci pe malurile Pripetului, într-o zonă suficient de mlăştinoasă pentru a satisface notorietatea expresiei *copiii mlaştinii* (slavii adică), undeva la granița dintre Ucraina şi Bielorusia. De acolo migraseră slavii, molcom, alungați de clima haínă; alungați, dar nu de tot. Clima însă, bat-o vina, i-a făcut pe slavi să se răspândească în toate zările, până pe malul Bosforului sau ale Adriaticii.

Doar cu titlu de amuzament, trebuie spus că au existat cercetători sovietici care au căutat antropofagii lui Herodot, au găsit slavi de epoca bronzului (adică eroii epopeii indo-europene), sau, şi mai năstruşnic, pe ruşii de neolitic, respectiv nişte ruşi *a priori*[13]. Este însă imediat de discutat aici cât a fost entuziasm şi cât deturnare de bani publici cu acte în regulă. Fiindcă, ce anume putea aduce unui şantier arheologic bani şi faimă, iar cercetătorilor – putere şi influență, dacă nu „descoperirea" unor slavi „încă şi mai vechi"?

Întorcându-ne la lucruri serioase, trebuie spus că, după ceva timp de gândire, şcoala sovietică – inclusiv Rusanova – şi-a dat seama că este ceva putred la Korceak. Să nu mai vorbim de Jitomir, sau Hotomel... Cronologia, în primul rând[14]. Stratigrafia* folosită de săpători nu era tocmai de încredere, fiindcă

[12] Rusanova 1973 şi 1976.

[13] Kazanski 1999, 33 pentru localizarea „antropofagilor". Pentru cititorii mai puțin avizați doresc să precizez că multe dintre ciudățeniile relatate de tradiția greacă (nemuritorii boreali, amazoanele, mâncătorii de lotus, pentru a da doar câteva exemple) ar trebui înțelese sub o perspectivă pur antropologică, de prilej de filosofare socială pe marginea legendelor, şi nu a unor „realități" pe care le-am putea găsi pe teren, arheologic, de pildă. Vezi Barford 1994 pentru *căutarea celor mai vechi slavi*; pentru *slavii* din neolitic vezi (critic) Curta 2006, 8.

[14] Curta 2005, 202-203, arată că în analiza „ceramicii slave timpurii" scăpaseră câteva frumoase vase decorate cu brâuri, ceea ce, cu îngăduință, însemna că erau cu trei-patru veacuri mai bătrâne. Critica s-ar putea însă să fi fost nedreaptă. Asemenea amintiri ale vechilor culturi La Tène sunt de regăsit pe numeroase situri din secolele VI-VII, pe tot teritoriul de la nordul Mării Negre (vezi de ex. Prihodniuk 1998), până departe în stepa Niprului. Ceea ce nu înseamnă însă că stratigrafia sovieticilor era în regulă, cronologia propusă fiind mai degrabă o schemă abstractă şi, din nefericire, încă neverificabilă.

* Stratigrafia este un principiu fundamental al cercetării arheologice de teren, postulând că, într-un perimetru nederanjat de intervenții mai târzii, straturile mai adânci sunt şi mai vechi (idee împrumutată de la geologi, desigur). Săpătura arheologică trebuie organizată în aşa fel încât, cel puțin în principiu, conținutul fiecărui strat să fie clar individualizat.

permitea din start amestecarea materialelor de vârste diferite; deci – nici rezultatele. În fine, în zonă fusese sărăcie totdeauna, iar materialele arheologice cu datare relativă bunicică – adică cele mai de soi – lipseau cu desăvârşire. Aşa că arheologii sovietici şi-au îndreptat atenția spre orizonturi culturale cu o cronologie mai clară. Aşa a devenit Bucovina de nord cea mai cercetată provincie a Europei. După săpături mai mult decât extensive, la finalul anilor '70 şi începutul anilor '80, au fost identificate mai multe situații, în mai multe situri, în care ceramica lucrată cu mâna, considerată slavă pe nerăsuflate, se găsea în asociere cu piese de metal (mai ales fibule, cu o cronologie mai bine definită), sau cu ceramică cenuşie mai fină, lucrată la roata olarului, ambele permițând o datare mai sigură pe la mijlocul veacului V.

În linii generale, lucruri asemenea se întâmplau în toată Europa răsăriteană. De exemplu – echivalența „ceramică lucrată cu mâna"-„ceramică slavă", numită brambura, când „tip Praga", când „Jitomir", când „Korceak", când „Suceava" (versiunea românească), însemna totdeauna identificarea *fratelui cel mare*. Peisajul este puțin diferențiat în România, Bulgaria, sau Germania răsăriteană, de exemplu. Echivalența era considerată atât de sigură încât exemplare ceramice recuperate din cetăți romane târzii de la Dunăre erau şi ele atribuite „slavilor în migrație", sau „asediatorilor"[15]; o prejudecată de aceeaşi valoare, dar de semn contrar, considera imposibil ca romanii să producă *aşa ceva*.

A nu se crede că nu a existat cârtire. Ion Nestor, creatorul şcolii de arheologie medievală timpurie de la Bucureşti, a fost primul care a gândit cu voce tare, spunând că nu toate formele ceramice modelate manual ar trebui atribuite slavilor, fiindcă unele au antecedente clare în civilizația dacică[16]. Sârbul Kovačević a mers şi mai departe, exprimându-şi convingerea – în baza unei observații similare, dar cu o întorsătură neaşteptată – că dacii ar fi strămoşii slavilor, sau că, cel puțin, ceramica dacică a fost modelul ceramicii slave[17]. Au aparut şi alte teorii cu sonorități uşor fantaste – nu pentru că ar fi fost pur şi simplu prostii, ci fiindcă au sunat, şi încă mai sună, straniu. De exemplu, un învățat bulgar susținea o teorie pe care aş numi-o a „gemenilor despărțiți"; în virtutea acesteia, popoarele

[15] Barnea 1966.

[16] Nestor 1961, 1963. Pentru contribuții recente care analizează impactul politicului asupra arheologiei, vezi Curta 1994 şi Madgearu 2007a.

[17] Barford 2001. Intuiția lui Jovan Kovačević era mai greu de ilustrat în fosta Iugoslavie, întâi pentru că nu prea exista ceramică dacică propriu-zisă, apoi fiindcă colonizarea slavă a zonei este relativ mai târzie decât a altor părți ale Balcanilor. În consecință, ipoteza lui de lucru nu a fost luată prea în serios.

bulgar şi român ar fi fost, la origine, unul şi acelaşi lucru, însă datorită împrejurărilor diferite au ajuns să vorbească limbi diferite[18].

Dar cea mai aprigă rezistență a venit – de unde altundeva? – din Polonia. Şcoala de la Poznań (Józef Kostrzewski, Witold Hensel) s-a opus interpretării plate a etnogenezei slave prin migrație, afirmând rădăcinile autohtone ale culturii Sukow-Dziedzice (nordul şi nord-vestul Poloniei de astăzi, dar şi părți din Germania de nord); vezi harta de la fig. 17, la pag. 127)[19]. Dincolo de resorturile naționaliste, poziția şcolii de la Poznań are la bază o reală disimilitudine între ceramica nord-poloneză şi cea cunoscută drept „Praga", „Korceak" sau „Mogiła" (sudul Poloniei), derivarea ceramicii Sukow din celelalte fiind imposibilă.

Cu excepția notabilă a şcolii de la Poznan, imensa majoritate a arheologilor care au teoretizat evidența arheologică a epocii, dincolo de diferențe de detaliu, au însă în comun două lucruri: toți consideră că expansiunea slavă a fost rodul unei migrații, dar şi că slavii provin toți dintr-o singură tulpină, de origine relativ recentă; ei s-ar fi format, deci, într-un anumit teritoriu, iar de acolo ar fi migrat, cam în toate direcțiile, pentru a deveni populația cea mai numeroasă a Europei. Soluția concretă a „teritoriului originar" a variat, aşa cum deja am arătat pe scurt, dar, fără excepție, toți arheologii care au căutat o soluție cvadraturii cercului au indicat o singură *cultură arheologică prealabilă*, din care ar fi emers, apoi, numerosul popor al slavilor. Conştient sau nu, toate aceste teorii, deşi emise de arheologi comunişti (cel puțin în sensul că erau slujbaşii comuniştilor), erau emule ale teoriilor lui Gustav Kossina[20], cel care fondase bazele teoretice ale arheologiei... naziste. Modelul lui Kossina era extrem de coerent[21], de aceea greu de părăsit, iar generația lui Nestor şi Godlowski datora foarte mult şcolii germane, în primul rând la nivelul formării. Există ceva mai important?...

Dacă aceste premise sunt sau nu adevărate – vom încerca să analizăm în capitolul dedicat arheologiei slavilor. Vom spune aici doar că problemele cele mai spinoase sunt legate de istoria foarte timpurie a slavilor, care se încheie o dată cu

---

[18] Krandžalov 1965.

[19] Barford 2001, 41, 65-66.

[20] Anghelinu 2003, 109-110; Curta 2006, 21-24.

[21] O anume combinație de obiecte arheologice, găsite în asociere, defineşte o anume *cultură arheologică* (vezi Anexa 2, s.v. *cultură*), care este manifestarea materială a spiritului unei *entități naționale* anume; cea din urmă este mai degrabă un concept metafizic, echivalând „germanii" epocii bronzului cu germanii contemporani lui Hitler. Ecuația dintre *cultură materială* şi *popor* este un model reducționist al unei judecăți arheologice altminteri utile, însă simplitatea lui explicativă l-a făcut nu numai foarte popular, dar şi rezistent la critici. Concepte ulterioare, precum *aculturația* sau *etnicitatea dinamică*, deşi sunt modele explicative mult mai aderente realității istorice, au „legități" mult mai puțin clare.

instalarea lor în Peninsula Balcanică, odată cu expansiunea lor până în centrul Germaniei, adică în cursul veacurilor VI-VII. Dificilă este, însă, într-o măsură mai mică, şi perioada imediat următoare, în care triburile ruseşti progresează în pădurile nesfârşite ale Niprului, perioadă în care se înfiripă, peste tot, structuri statale incipiente. Informații mult mai bune există începând cu a doua jumătate a secolului al IX-lea când, una câte una, formațiunile politice slave adoptă creştinismul, fie el de rit răsăritean sau apusean; deşi Marea Schizmă nu avusese încă loc (1054), relațiile între Roma şi Constantinopol erau mai mult decât încordate, între cele două scaune majore ale Bisericii dându-se o luptă surdă pentru împărțirea sferelor de influență.

Secolele VIII-IX sunt o vreme a stabilității. Nu înseamnă că acum nu se petrec lucruri cu adevărat de reținut (precum prăbuşirea Imperiului avar sau naşterea Imperiului Carolingian), însă, prin comparație cu veacurile anterioare, mişcările de populație sunt mai puțin ample. Numeroase argumente pot ilustra aserțiunea. În primul rând, un progres demografic remarcabil, care poate fi demonstrat pentru oricare segment geografic al Europei; sau aproape, dacă scoatem misterioasa Muntenie din discuție. Cultura materială, la rândul ei, se uniformizează, pe suprafețe largi, putând vorbi acum, pentru prima oară, după prăbuşirea Romei, de o cultură „pan-europeană"; o cultură foarte modestă, însă mărturisind o anume sedimentare, o îndulcire a contrastelor, un schimb de idei şi practici mai permisiv. Vechile culturi preistorice, particularinzând arii foarte restrânse şi generând o hartă fragmentată, cedează loc la doar câteva aspecte culturale, nu foarte diferite. O cultură răsăriteană, săracă şi simplă, întinzându-se de la Donul mijlociu la Dunărea inferioară; o cultură balcanică, sub influență bizantină, extinsă până în zona Cazanelor Dunării, dar, izolat, şi mai departe spre nord; o cultură a Europei Centrale, aflate la început sub semnul avarilor, apoi a francilor, şi o cultură occidentală, germanică, suprapunând, mai mult sau mai puțin, domeniul carolingian şi al succesorilor. Există, desigur, şi alte aspecte regionale, nerelevante în contextul de aici.

În limbaj arheologic, aceasta perioadă (secolele VIII-IX) a fost numită *a slavilor timpurii*, fiind şi prima în care putem fi destul de siguri că vorbim despre „slavi", nu despre „sclaveni", „anți" sau alte entități cu conținut discutabil. Aşa cum am încercat deja să sugerez, noțiunea de *slavi timpurii* este însă folosită aici într-un sens extensiv, cu referire la toate formațiunile slave – sau presupus slave – prestatale.

CAPITOLUL 2

Indo-europenii și „vatra străbună”

(*Urheimat, Homeland, Pravlast*)

Înainte de abordarea problemei originii slavilor, inclusiv a problemei originii limbii slave străvechi, trebuie clarificat sensul unor termeni aparent banali, dar care – printr-o utilizare neadecvată – pot conduce la neînțelegeri și la interpretări nedorite. De asemenea, trebuie clarificat contextul etno-cultural în care au evoluat grupurile slave (așa cum putem reconstitui realitatea lingvistică a acelor timpuri), precursorii lor și, desigur, vecinii lor.

Slavii, în definiția curentă, sunt o ramificație est-central-europeană, de tip *satem*[1], a marelui grup indo-european. Aceasta nu spune, în sine, foarte mult, deoarece tot de origine indo-europeană sunt cele mai multe grupuri etnice europene, precum și multe grupuri etnice din Asia. Din perspectiva originilor, puține grupuri europene, cum ar fi eskimoșii, laponii, finlandezii, estonii, maghiarii, bascii, o parte dintre popoarele caucaziene, nu sunt de origine indo-europeană. Nu erau indo-europeni nici etruscii, grup etnic deja stins în sec. I p. Chr., după cum nu erau indo-europeni nici cei care creaseră cultura Hatti, precursorii hittiților anatolieni.

2.1. Indo-european și indo-europeni

Termenul *indo-european* s-a născut acum circa două secole. Gradual, europenii – ajunși pe toate continentele în urma marilor descoperiri geografice – au început să învețe limbile localnicilor, iar când misionarii englezi au început să învețe limbile vechi indiene, au constatat uimiți că multe cuvinte vechi indiene și sanskrite sunt asemănătoare cuvintelor grecești și latine, limbi pe care aceștia le stăpâneau foarte bine.

Se consideră că data de naștere a sintagmei *indo-european* este 2 februarie 1786, când orientalistul și juristul britanic Sir William Jones a ținut o faimoasă cuvântare la Calcutta, în cadrul Asiatick [sic] Society (vezi p. 16):

---

[1] Termenii specifici vor fi explicați în continuare, iar unii dintre aceștia, cei considerați esențiali, se găsesc în glosarul de la finalul volumului (vezi Anexa 2).

Tabelul 1A. Schema de principiu a ramurilor, grupelor şi subgrupelor limbilor indo-europene.

subgrupa	**grupa**	**ramura**	**ramura**	**grupa**	**subgrupa**
nord-germanică	germanică	CENTUM	SATEM	balto-slavă	baltică
vest-germanică					
est-germanică					slavă
goidelică	celtică			traco-iliră	tracică (> albaneză)
britonică					
latină	italică				iliră
faliscă					
oscă					
umbriană				frigiană A	frigiană B (centum)
siculă					
				armeană	armeană
(ioniană)	greacă				
(attică)				dardică	dardă
toharic A	toharică			indo-iraniană	sanscrită
toharic B					
liciană	anatoliană				iraniană
luviană					
lidiană					
palaică					
hittită					

Tabelul 1B. Detaliere a subgrupei lingvistice balto-slave

.

subgrupa	**aria**	**limba**
baltică		veche prusiană
		lituaniană
		letonă
slavă	sud-slavă	(slava veche)
		bulgară
		macedoneană
		sârbo-croată
		slovenă
	vest-slavă	sârba luzaciană
		cehă
		slovacă
		polonă
	est-slavă	ucraineană
		rusă
		bielorusă

Comentarii la tabel:
Schema derivării și răspândirii limbilor indo-europene, prezentată în formă tabelară. Schema este preluată, în esență, după o schiță mai veche a lui Calvert Watkins, procesată de autor mai ales în ceea ce privește originea și evoluția unor grupuri etnice în jurul cărora s-au purtat discuții aprinse, cum ar fi albanezii, ilirii, tracii, dar și slavii. De exemplu, în varianta inițială a acestei scheme, albaneza era considerată un descendent direct din indo-europeană, ceea ce este imposibil. Aici, am prezentat albaneza ca fiind un descendent de tip neo-trac al grupului indo-european, configurată în forma actuală după influența romanică de tip dalmat (ilir romanizat) și de tip românesc.
Dată fiind limitarea dată de o schiță de acest tip, nu am putut prezenta aici detaliile privind componentele care au concurat la conturarea profilului slav arhaic. Le vom discuta însă mai departe, în cuprinsul lucrării.
Problema vechimilor indo-europene din perspectivă lingvistică a fost discutată, de-a lungul anilor, de numeroși autori, vezi, de exemplu: Mallory 1973; Večerka și colectiv 2006; Wald și Slușanschi 1987; Simenschy și Ivănescu 1981 (lucrare amplă, de referință, din păcate cu numeroase erori tipografice).

> *The Sanskrit language, whatever be its antiquity, is of a wonderful structure; more perfect than the Greek, more copious than the Latin, and more exquisitely refined than either, yet bearing to both of them a stronger affinity, both in the roots of verbs and in the forms of grammar, than could possibly have been produced by accident; so strong, indeed, that no philologer could examine them all three, without believing them to have sprung from some common source, which, perhaps, no longer exists.*

Pe parcursul a mai mult de 200 de ani, limbile indo-europene au devenit cele mai analizate și mai cunoscute limbi ale globului. Ramura răsăriteană a limbilor indo-europene a fost numită *satem* (de la cuvântul avestic *satəm* „o sută"), iar ramura occidentală *centum* (de la cuvântul latin *centum* „o sută"). Limbile slave, alături de limbile baltice, tracă, iliră și indo-iranică, fac parte din grupa răsăriteană satem.

De la această descoperire până la nașterea termenului *indo-european* nu mai era decât un pas, iar definirea termenului părea simplă: un grup lingvistic răspândit din Europa până în India[2]. Următorul pas a fost, desigur, o proiecție spațio-temporală, ceea ce presupunea răspunsuri plauzibile la câteva întrebări: cine au fost acești indo-europeni? unde s-au format, adică unde va fi fost „vatra de formare" sau, folosind un termen german consacrat, unde va fi fost acea „patrie primitivă" (*Urheimat)*? cum şi când s-au răspândit?

Răspunsurile la asemenea întrebări (precum și la altele, mai mult sau mai puțin legate de acestea) nu au fost și nu sunt ușoare. Totuși, cu ezitări, pe la jumătatea secolului al XIX-lea răspunsurile se conturaseră deja, astfel că Hasdeu putea face asocieri etimologice strălucite, precum comparația dintre formele românești *doină*, dialectal *daină* și lituanian *daina,* leton *daiņa*[3]. Tot de pe atunci era cât se poate de clar că *indo-european* se referea *la o tradiție lingvistică*, nicidecum la rase, deoarece – din punctul de vedere al antropologiei fizice – era evident încă

[2] În țările de limbă germană, se folosește – mai ales – sintagma *indo-germanisch*. Despre indo-europeni și despre originea lor există o bibliografie impresionantă, pe care nu o putem analiza aici. Din lucrările mai recente amintim: Gamkrelidze-Ivanov 1984; Lehmann 1987; Skomal-Polomé 1987 (culegere de studii în onoarea Marijei Gimbutas); Gimbutas 1989 (o selecție în limba română din câteva studii relevante ale sale); în limba română, Simesnchy-Ivănescu 1981 (lucrare fundamentală) și, la un nivel mai acesibil, Wald-Slușanschi 1987. Vezi la Paliga 1991 și 1992 o privire asupra problemelor substratului în română și în limbile slave. Hasdeu vorbea de principii de lingvistică *ario-europeă*; pe vremea aceea, termenul *arian* nu se compromisese prin folosirea sa de naziști, căpătând o cu totul altă conotație. *Arienii* au fost populațiile din vechiul Iran, de unde și numele țării.

[3] Cele mai importante lucrări filologice și lingvistice ale lui Hasdeu au fost adunate în *Studii de lingvistică și filologie*, ed. îngrijită de Grigore Brâncuș, 1988 (două volume).

de pe atunci că, „rasial", finlandezii și estonii (reprezentanții subgrupei finice a grupului ugro-finic) sunt apropiați de grupul baltic-scandinav al indo-europenilor, nu de „rudele" lor stabilite în Europa Centrală, maghiarii.

Dacă, așadar, înrudirea dintre unele limbi vechi indiene[4] și majoritatea limbilor europene era evidentă încă de acum două secole, unde putem plasa acea vatră de formare a indo-europenilor? Nici până azi nu există un răspuns acceptat de toți cercetătorii, după ce, de-a lungul timpului, acea *Urheimat* a fost localizată când mai spre nord, în zona baltică, când mai spre sud, la nord și nord-est de Marea Neagră, ba chiar în Asia Mică (teoria Gamkrelidze-Ivanov, expusă în lucrarea publicată în anul 1984), ca să nu mai amintim de teoria „vetrei indo-europene din Balcani" (cândva cu adepți deloc de neglijat, mai ales în școala bulgară de lingvistică[5]).

Astăzi, majoritatea cercetătorilor înclină să admită că acea mult căutată *Urheimat* (*homeland, vatră, pravlast*) indo-europeană va fi fost într-adevăr la nord și nord-est de Marea Neagră, într-un spațiu vast, între Marea Neagră, Munții Caucaz, Marea Caspică şi Munții Urali, denominat adesea în expresia *zona nord-caucaziană*. Nici nu poate fi vorba de a trasa frontiere politice pentru acele timpuri, ci numai de a schița, pe baza analizei comparative coroborate cu descoperirile arheologice, un teritoriu unde s-ar fi putut dezvolta cultura primilor indo-europeni. Sigur, nu este vorba de o *vatră* limitată de niște coordonate geografice clare, precise, ci de un vast spațiu geografic unde, gradual, a avut loc o tendință unificatoare în jurul unei ideologii de cuceritori războinici în permanentă mișcare.

2.2. „Vechii Europeni"

Una dintre teoriile mult discutate în ultimele decenii îi aparține Marijei Gimbutas, arheolog de origine lituaniană, care în ultima parte a vieții a activat la Universitatea Californiană de la Los Angeles (UCLA). Deși nu toți arheologii sunt de acord cu reconstrucția propusă de Gimbutas, trebuie să admitem că – mai mult decât alți autori – a reușit să provoace discuții aprinse în lumea științifică, mai ales în anii '70 și '80 ai secolului trecut. Cum niciun alt autor nu a reușit să propună o altă teorie mai bună și mai convingătoare, deși mulți au criticat-o, încercăm să o reluăm aici pe scurt[6].

---

[4] Limbile din sudul Indiei, așa-numitele limbi dravidiene, nu fac parte din marele grup indo-european.

[5] Vezi, mai ales, Georgiev 1958 și, corectat, 1971.

[6] Cititorul român are la dispoziție două volume reprezentative ale Marijei Gimbutas în traducerea noastră (Sorin Paliga). De asemenea, în câteva ocazii, am discutat unele detalii,

Gimbutas opune, de fapt, două entități culturale:

1. *Vechea Europă* (Old Europe) sau *Vechea Civilizație Europeană* (Old European Civilization), definită ca un grup cultural ne-indo-european care s-a dezvoltat, ca urmare a „revoluției neolitice", mai întâi în Anatolia, iar de acolo, începând cu mileniul al VII-lea a. Chr., a migrat spre sud-estul European unde, gradual, a căpătat contururile specifice unei înalte civilizații agricole. Marile culturi neolitice și eneolitice dintre Marea Egee, Adriatica și Carpați, dezvoltate în intervalul mileniilor VII–IV a. Chr. ar fi „vechi europene", respectiv „pre-indo-europene". Acești „vechi europeni" s-au sedentarizat gradual, trecând de la culesul fructelor sălbatice și de la vânat la o agricultură primitivă, la domesticirea animalelor și, ceva mai târziu, la prelucrarea metalelor (aurul şi cuprul). Era, susține Gimbutas, un tip de societate în care statutul social al femeii era superior față de ceea ce cunoaştem din epocă istorică pentru aşezămintele sociale ale europenilor, societate numită de autoare *matrifocală*.

Sintagma gimbutasiană *vechi european* (în engleză *Old European*), care definește, așadar, un complex cultural și civilizațional pre-indo-european, corespunzător neoliticului și eneoliticului, NU trebuie confundată cu sintagma lui Hans Krahe *alteuropäisch* și care, în traducere, înseamnă același lucru, „vechi european". Aceasta din urmă se referă la cel mai vechi strat lingvistic indo-european, pe care Krahe îl identifică în cazul unor hidronime arhaice, dar nu pre-indo-europene, ci indo-europene[7].

2. Mai la est de acest bloc cultural, afirmă – pe de altă parte – Gimbutas, la nord și nord-est de Marea Neagră și în imediata vecinătate a Munților Caucaz, începând cu mileniul al V-lea a. Chr. se conturează un alt grup cultural, complet diferit de „vechii europeni": războinic, venerând zeul cerului senin și al fulgerului, cu rolul preponderent al bărbatului în societate („societatea patrifocală" definită de sintagma *pater familias „stăpânul casei", bărbatul în calitate de șef*), care – după ce și-a însușit domesticirea calului de la populațiile transuralice și procesarea bronzului (inițial ca aliaj cupru-arsenic) de la populațiile caucaziene, se pare – s-a mișcat „în valuri" (*wave migrations*). Aceștia ar fi *proto-indo-europenii* sau, cum susține Gimbutas – preluând un termen al lui V. Gordon-Childe – *„populația kurganelor"*: conducătorii tribului erau înmormântați în morminte somptuoase peste care se ridica o movilă (kurgan[8]). *Tradiția kurganelor* ar fi, susține Gimbutas, tradiția indo-europeană a

deloc comode, ale teoriei Gimbutas. Pentru aceasta, vezi referințele bibiliografice, Gimbutas 1989 și 1997.

[7] Vezi, mai ales Krahe 1925 și 1942.

[8] *Kurgan* este termenul din limba rusă; înseamnă „gorgan, movilă de pământ" și simbolizează, în contextul teoriilor gimbutasiene, tradiția funerară a indo-europenilor.

„războinicilor călare", care își îngropau morții în kurgane, adesea cu amenajări subterane somptuoase, în cursul ritualului funerar fiind sacrificate nu numai animale, ci și una sau mai multe femei. Acești „cavaleri războinici" au cucerit ulterior vastul spațiu euro-asiatic, din India până la Marea Baltică, la Atlantic și la Marea Egee.

Gimbutas și-a bazat ipoteza referitoare la „populația kurganelor" pe observația multor antropologi că, de-a lungul timpului, riturile de înmormântare sunt deosebit de conservatoare, transmițând astfel, peste secole și peste milenii, cutumele din vechime. Desigur, *kurgan* este folosit aici ca termen generic, drept simbolul unor tradiții: războinicul necruțător ce trăia într-o societate patriarhală, în care femeia nu avea doar un rol secundar, ci era supusă absolut bărbatului. Nu rareori, o femeie sau mai multe femei erau sacrificate la moartea bărbatului: ritualul *suttee* (folosindu-se un termen din tradiția indiană), pe care l-au practicat mai multe grupuri indo-europene, inclusiv – conform unor relatări credibile din documentele arabe – și slavii precreștini, prin secolele VIII–IX p. Chr.

În esență, Gimbutas propune un tablou complex a două tipuri de civilizație:

• O civilizație matrifocală, a neoliticului și eneoliticului central- și sud-est european, o civilizație pre-indo-europeană, axată pe rituri ale fecundității și ale recurenței naturii, o societate non-violentă, apărută inițial în Anatolia după circa 8.000 a. Chr. și apoi răspândită în tot sud-estul european, de la Marea Egee și Adriatica până dincolo de Carpați, în Europa Centrală și Central-Răsăriteană. Marile culturi neolitice Criș, Starčevo (Serbia), Gumelnița, Karanovo I-IV (Bulgaria), Cucuteni etc. sunt civilizații „vechi europene", cu alte cuvinte pre-indo-europene.

• O civilizație războinică a „tradiției kurganelor", apărută și dezvoltată mai târziu și la răsărit de arealul „vechi european", începând cu mileniul al V-lea a. Chr. Este, susține Gimbutas, faza cea mai veche a proto-indo-europenilor, al căror areal trebuie să fi fost la nord de Marea Neagră, dar interferând cu zona caucaziană (de unde au preluat tehnologia aliajului cupru-arsenic) și cu Uralii, de unde vor fi învățat domesticirea calului. Armele de luptă și viteza dobândită prin domesticirea calului par a fi fost avantajele decisive ale acestor grupuri umane războinice, care, în valuri, vor fi cucerit și supus vaste spații din Europa și din Asia.

Din punct de vedere lingvistic, teoria Marijei Gimbutas numită, convențional, Vechea Civilizație Europeană (*Old European Civilization*), așadar a vechilor culturi pre-indo-europene, nu este deloc surprinzătoare sau, poate mai nimerit, nu ar trebui să fie surprinzătoare, fiindcă cel puțin datele lingvistice o sprijină pe deplin. Încă din perioada interbelică – mai ales în Italia, ulterior însă și în alte țări – eminenți lingviști începuseră să studieze moștenirea pre-indo-

europeană a limbilor greacă și latină, pentru ca, după al doilea război mondial, cercetările să se extindă și asupra altor regiuni, cum ar fi Franța, Spania, sud-estul european (Balcanii de azi), România, Europa Centrală. Treptat, se contura o „lingvistică pre-indo-europeană", pe baza materialul cules, în primul rând, din limbile greacă și latină, iar aici, nu în ultimul rând, din toponimie.

De fapt, ipoteza Gimbutas nu făcea decât să încerce o sincronizare a datelor arheologice, ce luaseră un avânt extraordinar după al doilea război mondial, cu datele lingvisticii comparate care, cu câteva decenii mai devreme, postulaseră și, nu rareori, deja demonstraseră, existența unor idiomuri străvechi pre-indo-europene[9]. Cu problemele lingvisticii indo-europene în general clarificate, unii cercetători doreau să clarifice problema moștenirii pre-indo-europene: ce au păstrat limbile vechi (greaca, latina, limbile celtice, tracica etc.) din aceste străvechi limbi de substrat? Răspunsul nu era ușor, dar deja se conturase încă înainte de al doilea război mondial, urmând a se nuanța ulterior: da, limbile europene au o moștenire pre-indo-europeană, variabilă de la limbă la limbă și variabilă în timp, mai mare în greaca veche (circa jumătate din lexic este pre-indo-european, pre-hellenic[10]), ceva mai mică, dar deloc de neglijat, în latină. Și limba hittită va fi avut o importantă componentă pre-indo-europeană, nu altfel tracica, pe cât putem azi analiza resturile de limbă tracică.

Dar poate cel mai interesant detaliu este că ceea ce s-a numit „teoria Gimbutas" (bazată, preponderent, pe argumente arheologice coroborate cu tradiția istorică a grecilor, romanilor, vechilor indieni și iranicilor) este sprijinită și completată de teoria lingvistului rus Nikolaj Dmitrievič Andreev referitoare la *grupul lingvistic proto-boreal*. Dat fiind faptul că, după cum se pare, Gimbutas și Andreev nu par a fi dialogat vreodată (în orice caz, nu se citează reciproc, deși – în mod evident – teoriile lor sunt complementare și mutual sustenabile), ne facem datoria de a prezenta pe scurt și această teorie.

[9] Am discutat în câteva rânduri problema moștenirii indo-europene în Europa și, mai ales, în sud-estul european. Vezi, în acest sens, Paliga 1991, 1992, 1994. O parte dintre studii au fost culese în volumul din anul 1999. În limba română, a se vedea și studiile lui Gh. Mușu.

[10] Chantraine 1968–1980, introducerea. Câteva forme pre-hellenice au fost analizate de Mușu în câteva dintre lucrările sale publicate în anii '70 și '80.

2.3. Teoria proto-boreală

Andreev și-a dezvoltat ipoteza de bază într-o lucrare (se pare cenzurată, conform spuselor autorului) apărută în anul 1986 și ulterior completată de două studii[11]. De fapt, Andreev a încercat (și, în opinia noastră, a reușit) să reconstituie un stadiu lingvistic încă mai vechi decât cel uzual numit indo-european, respectiv a propus ceea ce el numește *grupul proto-boreal*, căruia îi poate reconstrui – cel puțin în acest stadiu al cercetărilor – 203 rădăcini comune; din această fază corespunzătoare mezoliticului est-european, așadar databil în intervalul mileniilor X–VII a. Chr., s-au dezvoltat ulterior limbile *indo-europene*, *uralice* și *altaice*. Altfel spus, în aproximativ același spațiu est-european propus de Gimbutas pentru apariția și evoluția grupurilor indo-europene, Andreev propune o „patrie primitivă" (*homeland, Urheimat, pravlast*) comună nu doar unui singur grup lingvistic, ci celor trei mari grupe lingvistice răspândite pe vastul spațiu euro-asiatic: indo-europenii, uralicii și altaicii. Ulterior, într-unul dintre studii, Andreev propune ca și limba coreeană să fie considerată tot de origine europeană, adică derivată din acel grup proto-boreal, prin migrarea unor grupuri umane spre est, traversând Uralii.

Teoria lui Andreev nu este, la rigoare, nici nouă, nici originală. Și alți lingviști au considerat că, undeva în preistorie, trebuie să fi existat o comunitate lingvistică mai mare, care ar putea explica asemănările dintre limbile indo-europene, uralice și altaice. Urmașele de azi ale acelei postulate limbi proto-uralice sunt limbile finice (finlandeza și estona), limbile ugrice (maghiara și alte câteva limbi azi dispersate prin Rusia europeană) precum și – probabil – idiomurile laponilor. Limbile altaice mai sunt numite și turcice sau turco-tătare, având – după limbile indo-europene – o mare răspândire; dacă, într-adevăr, și limba coreeană ar fi încadrabilă în acest grup, atunci, prin răspândirea lor – produsă tot în preistorie, paralel expansiunii indo-europene – avem un tablou impresionant al marilor migrații preistorice în spațiul euro-asiatic. Și Bojan Čop (Slovenia) și Illič-Svityč[12] (Rusia) scriseseră mult despre acest subiect. Ei

[11] Aducem pe această cale mulțumiri dnei prof. dr. Lucia Wald, care ne-a pus la dispoziție câteva lucrări ale lui Andreev, altfel greu accesibile. Am rediscutat pe larg și cu date noi teoria lui Andreev în comunicarea pentru Congresul Internațional al Slaviștilor, Ljubljana, august 2003 și recent republicată în volumul *Lexicon proto-borealicum et alia lexica etymologica minora*, cu completări și adăugiri. Am avut la dispoziție lucrările lui Andreev 1986, 1986b și 1987.

[12] Între altele, autorul *teoriei nostratice* – termen derivat de la lat. *noster, nostra, nostrum* „(al) nostru" – care postula tot originea comună a limbilor indo-europene, uralice și altaice, adică originea comună a „limbilor noastre", a limbilor vorbite în Europa. Vezi Illyč-Svityč 1971. Alte lucrări: Delitzsch 1873 (propunea rădăcini comune limbilor indo-europene și semite); Oštir 1921.

aduseseră argumente deloc de neglijat în favoarea unui fond foarte vechi, comun limbilor vorbite în spațiul european. Acest fond arhaic a fost numit, convențional desigur, „pre-indo-european", uneori „mediteraneean". Formula nu este cea mai fericită dar, în lipsa unei teorii unitare și coerente privind idiomurile vorbite în neolitic, poate fi acceptată.

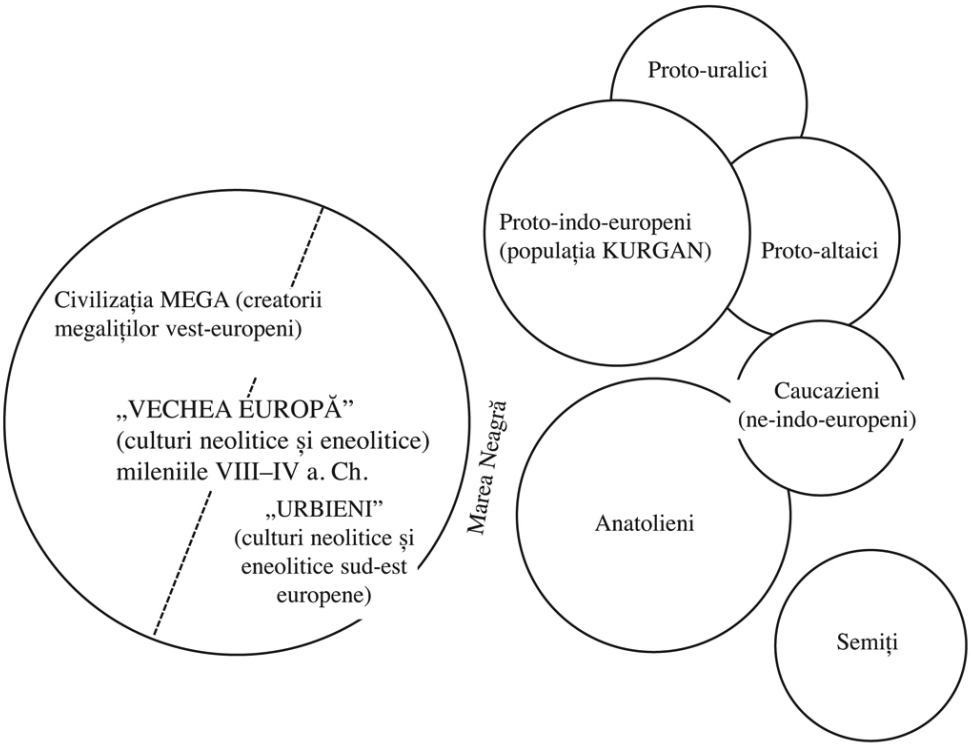

Figura 2.
Încercare de reconstituire a principalelor grupuri etno-lingvistice din Europa și din Orientul Apropiat la orizontul mileniului V a. Chr. Conform unor ipoteze din ce în ce mai bine argumentate, proto-indo-europenii, proto-altaicii și proto-uralicii formau grupul proto-boreal, de vorbitori ai unor idiomuri înrudite, cu evoluții divergente ulterioare. Coreeana ar fi, de asemenea, un derivat relativ timpuriu al unui străvechi idiom manciurian.

Meritul lui Andreev constă în prezentarea coerentă a acestui bogat și vast material lingvistic, urmând și completând încercările anterioare datorate lui Čop, Illič-Svityč și altora[13]. Ni se pare evident și convingător că reconstrucția sa

[13] În ultimii ani, lingvistul ceh Václav Blažek, de la Universitatea din Brno, a reluat – cu date noi – materialele referitoare la o amplă uniune lingvistică, numite fie *nostratică*, fie *proto-borealã.*

completează cât se poate de bine teoria Gimbutas, bazată – preponderent – pe material arheologic, dar ținând seama și de datele lingvisticii comparate și ale mitologiilor comparate. De asemenea, Andreev a subliniat, a argumentat și a demonstrat că ceea ce numim dihotomia *satem-centum* din limbile indo-europene își găsește un echivalent exact în limbile uralice și în limbile altaice. La dihotomia *satem-centum* vom reveni imediat.

2.4. Reconstituirea tabloului preistoric

Dacă am încerca să rezumăm datele arheologice și cele lingvistice, tabloul ar fi următorul. Cândva, după mileniul al X-lea a. Chr., în Anatolia a început așa-numita „revoluție neolitică", care s-a răspândit, până în mileniul al VII-lea a. Chr., spre Europa de Sud-Est și, ulterior, după mileniul al VI-lea, și spre Europa Centrală. Aceasta ar fi „Vechea Europă" (ne-indo-europeană), creatoarea acelor superbe culturi neolitice și eneolitice, inclusiv de pe teritoriul României.

Oarecum paralel, dar independent, la est de această zonă, în vastul spațiu dintre Volga, Urali, Marea Neagră și Marea Baltică, s-a conturat un alt grup lingvistic, cel numit de Andreev „proto-boreal", din care – ulterior – s-au desprins grupurile indo-european, uralic și altaic. Deja în mileniul al V-lea a. Chr., indo-europenii își conturaseră acea „ideologie a kurganelor" (a mormintelor princiare), respectiv ceea ce s-a mai numit, de o manieră mai degrabă convențională, *ideologia călărețului războinic*[14], bine cunoscută, de altfel, din antichitatea greco-romană, dar și din scrierile vechi indiene. Din perspectiva teoriei proto-boreale, nu pare deloc surprinzător să constatăm că și uralicii și altaicii erau, la rigoare, tot „populații ale kurganelor", în mod cert provenind din aceeași tradiție a agresivității războinice, pe care o cunoaștem din cele mai vechi texte istorico-literare hittite, grecești, romane ori vechi indiene.

Indo-europenii (sau „populația kurganelor", *Kurgan People*), pentru a ne referi acum doar la aceștia, susține Gimbutas, au început să migreze „în valuri"[15],

[14] Timp de milenii după domesticire caii nu au fost călăriți, ci folosiți pentru tracțiune, inclusiv în război. Eroii din *Iliada* foloseau care de luptă, mai degrabă pentru a marca prestigiul social, decât pentru avantajul tactic. Cam la aceeaşi epocă (începutul sec. XII a. Chr.), invaziile numite „ale popoarelor mărilor" produc sfârşitul brutal al mai multor regate din Mediterana orientală (micenian, hittit, mitanian, dar şi Hatti, Ugarit, Ashkelon şi Hazor – vezi Bryce 1974), moment istoric în care sursele amintesc frecvent despre confruntări cu care de luptă. Imaginea războinicului călare nu pare mai veche decât populația nord-pontică a sciților, dinspre mijlocul mileniului I a. Chr.

[15] Sau „să roiască", pentru a folosi un termen apicol, preferat de unii arheologi. În general, indiferent de nuanțe, majoritatea arheologilor este de acord cu ipoteza că indo-europenii

autoarea propunând trei valuri preistorice (4400-4200, 3400-3200 și 3000-2800 a. Chr., ani radiocarbon calibrați[16]) și un al patrulea „val protoistoric", de data aceasta de origine central-europeană, databil în jur de 1400-1200 a. Chr., răspunzător de „invazia dorianã". Primul val nu pare a fi afectat major structura societăților eneolitice, cum ar fi Cultura Cucuteni, unde apare acel intrusiv tip ceramic C, de origine răsăriteană. În schimb, valurile al doilea și al treilea au avut urmări catastrofale pentru civilizațiile eneolitice europene, sfârșind prin „kurganizarea" (indo-europenizarea) unui vast spațiu euro-asiatic. În jur de 2500 a. Chr., aproape întreaga Europă, bună parte din Asia centrală și nordul Indiei fuseseră aculturate, respectiv fuseseră convertite la ideologia indo-europenilor și, evident, la limbile pe care le vorbeau, derivate din acel prototip convențional numit „proto-indo-european" sau „indo-european comun". Al patrulea val migrator indo-european, pornit din Europa Centrală, nu făcea decât să definitiveze marea expansiune indo-europeană și să reconfigureze destinul spațiului euro-asiatic.

Acest al patrulea val, pornit din Europa Centrală, pare a fi dovada că, la mijlocul celui de-al doilea mileniu a. Chr., se conturase o patrie indo-europeană secundară (*secondary homeland* la Gimbutas), posibil nucleul limbilor indo-europene de tip *centum*, specifice Europei Occidentale și zonei vestice a Europei Centrale, în timp ce spațiul răsăritean, Ucraina și Rusia Europeană de azi, este nucleul limbilor indo-europene de tip *satem*[17].

2.5. Ce este *satem* și *centum?*

Încă de la jumătatea secolului al XIX-lea, lingviștii foloseau deja termenii *satem* pentru a se referi la ramura răsăriteană a limbilor indo-europene și *centum* pentru a se referi la ramura occidentală a indo-europenilor. Sunt, evident, convenții lingvistice, iar termenii folosiți se referă la pronunțarea numeralului „o sută" în limbile indo-europene. În vechea persană, forma pentru „o sută" era *satəm*, cu grafie simplificată *satem*; limbile din această ramură răsăriteană a limbilor indo-europene (vechea indiană, persana, limbile baltice, limbile slave,

„s-au mișcat", fie în valuri, fie prin roire, fie prin alte moduri reconstituite prin analiză antropologică-istorică.

[16] Nu intrăm aici în lungile discuții privind cronologia radiocarbon (C_{14}) necalibrată și calibrată, care a condus la lungi și aprinse discuții după 1960, când a început să fie folosită pe scară tot mai largă. În esență și pe scurt, cronologia cu radiocarbon a arătat că neoliticul european este cu circa 1500-2000 de ani mai vechi decât se credea anterior implementării acestor datări.

[17] A se vedea studiile Marijei Gimbutas traduse în limba română, volumul din anul 1989, publicat la editura Meridiane.

tracica[18] și, probabil, ilira) fac parte din acest subgrup răsăritean convențional numit *satem*. Caracteristica de bază a acestui subgrup este inventarul fonetic mai bogat, cu consoane fricative și palatale (*č, š, ž, ts, dz* etc.) și cu cel puțin o vocală neutră, cum ar fi *ə*, aproximativ *ă* din română, *ë* din albaneză ori *ъ* din bulgară. Alte limbi satem au alte foneme vocalice „neutre", cum ar fi slav *y* (aprox. *î, â* din română).

Spre deosebire de acest grup răsăritean, grupul occidental *centum*, nume luat după numeralul „o sută" în latină, era format din latină, greacă, limbile celtice (de o mare răspândire în antichitate) și limbile germanice. Acest subgrup lingvistic occidental se caracterizează printr-un inventar fonetic mai sărac, fără consoane palatale și fricative. Sunt limbi indo-europene precum hittita sau armeana care cu greu ar fi încadrabile în categoria „pure centum" sau „pure satem". Din acest motiv, unii lingviști au avut tendința să minimalizeze importanța dihotomiei satem-centum. Totuși, argumentează Andreev cu referire la fonetica grupului proto-boreal, *același tip de dihotomie de tip satem–centum* (respectiv „limbi cu inventar fonetic mai bogat" *v.* „limbi cu inventar fonetic mai sărac") apare și în cazul limbilor uralice și altaice; maghiara (și grupul ugric) ar fi, astfel, o limbă (limbi) de tip *satem*, iar finlandeza (și grupul finic) de tip *centum*. Observația lui Andreev a trecut, din păcate, neobservată, deși notează și analizează un fenomen fonetic deosebit de important și care poate fi decisiv atunci când dorim trasarea unor contururi mai clare ale acelor grupuri lingvistice din preistorie. Deși dihotomia *satem-centum* nu este, în sine, un argument decisiv în favoarea ori în defavoarea unei anume ipoteze, aceasta nu poate fi nici ignorată, nici minimalizată. Ea arată că, undeva după mileniul al IV-lea a. Chr., dar înainte de mileniul al II-lea a. Chr., sub influența (probabilă) a unor limbi de substrat și/sau a unor evoluții specifice, se produsese o dihotomie în vastul areal indo-european și chiar în și mai vastul areal proto-boreal, cum îl definește Andreev, în sensul că limbile răsăritene dezvoltă un inventar fonetic mai bogat față de arealul occidental, care se limitează la un inventar fonetic mai sărac, fără vocale închise (precum *ă* și *â/î* din română etc.) și fără consoane fricative ori palatalizate (precum *č, d', ť, š, ť* etc.)

Pare tot mai clar acum că acel areal central-european, de unde va fi pornit al patrulea val propus de Gimbutas, trebuie considerat arealul *centum*, respectiv zona unde s-a constituit, undeva pe la începutul celui de-al treilea mileniu a. Chr., *o vatră indo-europeană secundară*, de unde s-au răspândit gradual vorbitorii limbilor celtice, limbilor indo-europene italice (nu și ai etruscei, idiom indigen ne-indo-european) și ai idiomurilor germanice – limbile *centum*. Tot de aici trebuie să

[18] Nu mai poate fi dubiu că traca era un idiom satem, deși câteva forme clasificabile drept trace par de origine centum, așadar posibile împrumuturi dintr-un idiom indo-european centum.

fi pornit și acel grup indo-european ce s-a stabilit în Grecia și care trebuie să fi fost răspunzător de marile distrugeri ale palatelor princiare edificate anterior invaziei. Abia după această mare invazie dinspre Europea Centrală se conturează profilul grec cunoscut din istorie, în opoziție cu tracii mai nordici, de tradiție satem.

Înspre răsărit, indo-europenii dezvoltă un grup de limbi încadrate în arealul *satem*, așadar limbi cu un inventar fonetic mai bogat: limbile balto-slave, limbile iranice și limbile nord-indiene (limbile dravidiene din sud nu sunt de tradiție indo-europeană). Și tracica aparține grupului satem; astăzi putem aprecia că și ilira aparținea tot grupului răsăritean satem, și nu celui occidental centum. În lumina cercetărilor din ultimele decenii, ilira și tracica vor fi avut numeroase trăsături comune, fiind – probabil – limbi mutual inteligibile[19] sau, în orice caz, nu foarte diferite, nici structural, nici ca lexic. I. I. Russu a adus – credem – argumente serioase în acest sens, de altfel rar și puțin discutate între timp.

Indiferent de pozițiile pe care le-au adoptat (sau le-ar putea adopta) lingviștii față de dihotomia *satem-centum* (argumentată acum suplimentar de Andreev prin extinderea acestei opoziții și în cadrul limbilor uralice și altaice), un lucru pare clar: limbile slave, derivate (sau derivabile) dintr-un presupus idiom balto-slav, sunt de tip *satem*, respectiv limbi cu un inventar fonetic bogat, cu numeroase consoane palatale și fricative și, în general, limbi arhaice, cu o bogată flexiune nominală (șapte cazuri) și cu o relativ bogată flexiune verbală, mult simplificată în majoritatea limbilor slave moderne, mai puțin în bulgară și în macedoneană, care păstrează structura arhaică a aoristului, a imperfectului și a mai mult ca perfectului. Cele mai vechi texte slave, scrise imediat după anul 860 p. Chr., atestă un idiom satem arhaic, apropiat evident de limbile baltice, reprezentate azi de lituaniană și de letonă, iar – până în secolul al XVII-lea – și de vechea prusiană, limbă azi dispărută.

Limbile indo-europene sunt, fără îndoială, cel mai mult și cel mai intens studiate. După două secole de lingvistică indo-europeană, avem la dispoziție mii și mii de pagini în care toate limbile indo-europene cunoscute au fost analizate, clasificate, studiate. Nu a fost evident ușor și nici astăzi nu putem spune că știm totul despre limbile indo-europene și nici despre certele sau posibilele relații cu alte grupuri lingvistice, în primul rând cu celelalate două grupe lingvistice cândva înrudite, limbile uralice și limbile altaice. Deși oricând pot apărea noi date care să nuanțeze și, eventual, să corecteze ceea ce se știe despre aceste grupuri

[19] Nu neapărat ca pură speculație, ni se pare important să sugerăm, fie și ca simplă ipoteză de lucru, care poate conduce la discuții pro sau contra, că tracica și ilira vor fi fost „limbi mutual inteligibile", așa cum sunt astăzi ceha și slovaca ori bulgara și macedoneana. Vezi discuțiile la Russu 1969; de asemenea, Velkov 1972.

lingvistice, cum a fost – relativ recent – clasificarea propusă de Andreev și cum a fost, ceva mai de mult, descifrarea scrierii hittite[20], datele de care dispunem astăzi sunt suficiente unei bune analize, cu condiția ca acestea să fie „bine puse în ecuație". Cum vom încerca să argumentăm mai jos, nu este chiar cel mai simplu lucru.

Distribuția spațio-temporală a limbilor indo-europene precum și a limbilor cândva înrudite, uralice și altaice, ne arată cum, dintr-o tendință de unificare lingvistică a unor idiomuri vorbite pe un vast spațiu est-european, aproximativ între Nipru și Urali pe axa est-vest și între Marea Baltică și Marea Neagră, pe axa nord-sud, au apărut gradual, prin mișcări de populație și amalgamare culturală, varii grupuri etnice. Un anume nucleu convergent „proto-boreal", pe care îl putem considera baza celor trei mari grupuri lingvistice europene (indo-european, uralic și altaic), se contura în mezoliticul nord-pontic, așadar cândva după anul 10.000 a. Chr., pentru ca – pe la începutul celui de-al V-lea mileniu a. Chr. – să putem vorbi de un nucleu indo-european (sau „kurgan" în teoria Gimbutas).

Expansiunea indo-europeană „în valuri" (sau „prin roire") nu a fost singulară. Mișcări similare de populații au avut loc și ulterior, în diverse perioade istorice. Chiar dacă acestea nu au fost identice, nici ca motivație, nici ca desfășurare, ne arată cum – de-a lungul mileniilor – diverse grupuri etno-sociale s-au deplasat pe distanțe mari, unele impresionante chiar din perspectiva omului modern. De altfel, asemenea mișcări de populație trebuie presupuse chiar și pentru purtătorii culturilor neolitice, altfel nu putem explica, pe de o parte, anumite tradiții culturale, iar – pe de altă parte – răspândirea unor forme ceramice similare ori identice pe vaste areale, din Spania până la Carpați și la Egee.

Putem considera că, începând pe la jumătatea mileniului al cincilea a. Chr. și, mai ales, ceva mai târziu, expansiunea indo-europeană a fost răspunzătoare de marile mutații etno-culturale ale preistoriei europene. Grecii și latinii nu sunt altceva decât expresia unor ample deplasări de populație ce avuseseră loc cu câteva milenii mai înainte; ideologia războinicului, așa cum ni s-a păstrat în *Iliada*

[20] În luna august a anului 1915, în plin război mondial, lingvistul ceh Bedřich Hrozný demonstra, spre uluirea și șocul întregii lumi științifice de atunci, că limba hittită este o limbă indo-europeană și nu, cum credeau aproape toți pe atunci, o limbă semitică. Ulterior, prin studiile publicate, se dovedea că postulatul fonem specific unei faze străvechi a limbilor indo-europene, numit laringală, era atestat în hittită (notat azi prin *ḫ*). Andreev (1986) a numit acest fonem *spirantă velară* și i-a demonstrat existența în fazele foarte vechi ale limbilor uralice și altaice. Andreev notează acest fonem prin *X*.

și în *Odiseea*, este expresia tipică a acestui model de civilizație[21], încă foarte tânără, care ştia *ruşinea* (de a nu fi suficient de viteaz!), dar încă nu aflase *mila*.

De fapt, aproape tot ceea ce știm astăzi despre populațiile antice ne îndrumă spre obscurele începuturi ale indo-europenilor, dar și spre (încă) enigmaticii etrusci, ne-indo-europeni, veniți de undeva din vechimi europene imemoriale, dar care au influențat decisiv civilizația romană iar, prin romani, au transmis mai departe popoarelor neo-latine numeroși termeni de cultură și de civilizație. Și celții și germanicii erau expresia acelei formidabile expansiuni indo-europene, după cum, mai la est, vechii indieni și persanii reprezentau ramura răsăriteană a indo-europenilor. De asemenea, hittiții anatolieni reprezentau componenta sudică, altoită peste mai vechea civilizație ne-indo-europeană hatti, după cum romanii s-au altoit peste străvechii etrusci.

Toate aceste grupuri etnice manifestau elemente de amalgam cultural, de elemente autohtone ne-indo-europene (sau „vechi europene") și de elemente indo-europene, în diverse proporții și la diverse niveluri. Elementul autohton pre-indo-european este impresionant în greaca veche, de exemplu, unde mai mult de jumătate din lexic este ne-indo-european. Și limba strămoșilor traco-daci avea urme însemnate ale moștenirii autohtone pre-indo-europene[22], așa cum am arătat în câteva rânduri (vezi referințele). De altfel, elemente esențiale ale culturii și ale civilizației tracilor nu se pot explica fără a lua în considerație moștenirea pre-indo-europeană.

În tot acest peisaj complex și complicat, unde se plasează slavii? Sunt ei un grup la fel de vechi precum vechii indieni ori hittiții ori grecii ori tracii? Unde s-au conturat ca grup etnic aparte și cum s-au răspândit pe un areal impresionant? Și când? Am văzut că, pe la jumătatea mileniului al treilea a. Chr., putem vorbi de o consolidare a grupurilor indo-europene, pentru ca în mileniul al doilea a. Chr. să avem atestate, în anumite zone, înfloritoare civilizații, cum a fost Imperiul Hittit din Podișul Anatoliei de astăzi.

[21] Dodds 1998.

[22] Gh. Mușu a scris câteva lucrări despre persistența substratului pre-indo-european în sud-estul european, inclusiv în tracică.

2.6. Teoria balto-slavă

Deja acum mai bine de un secol, prin analiza comparată a limbilor indo-europene, mai ales, dar și a altor grupe lingvistice (semitice, uralice, altaice) se putea afirma că, în preistorie, din marele grup preistoric indo-european, s-a desprins mai întâi o ramură răsăriteană (grupul satem) și, ceva mai târziu, o ramură occidentală (centum); aceasta din urmă și-a conturat, se pare, o „patrie primitivă secundară" (*secondary homeland*) în Europa Centrală. Pe parcursul a câtorva milenii, aceste două mari subgrupe au continuat să se divizeze în mai multe ramuri, una dintre acestea fiind cea numită convențional *balto-slavă*, din care – la o dată neprecizată – s-ar fi desprins *un grup mai nordic baltic* și *un grup mai sudic slav (ori proto-slav)*.

Această „dată neprecizată" a dus și a condus la mari dispute: limba proto-slavă era un simplu derivat tardiv al grupului balto-slav ori, din contra, o limbă la fel de veche precum vechea indiană sau vechea persană? Întreg secolul al XIX-lea și aproape întreg secolul al XX-lea au fost marcate de aceste dispute și de aceste discuții, care indicau – mai degrabă – o abordare mitologică ori mistic-religioasă (cu sau fără similitudini în Europa Centrală și Ocidentală, unde celtomania ori etruscomania aveau, din epoca romantică încoace, adepții lor fervenți), decât una științifică. Nu trebuie uitat însă că Romantismul a adus cu sine și asemenea abordări (inclusiv în cazul istoriei românilor), astfel că, din acest punct de vedere, nu ar fi nimic nefiresc. A căuta origini legendare, mistice era firesc pe atunci, în secolul al XIX-lea. Nu adevărul științific ori istoric era important, ci sentimentul uman circumscris acestor abordări[23]. Cu diferențe mai mult sau mai puțin importante, asemenea abordări s-au făcut și după aceea, de exemplu în timpul Germaniei naziste ori în anii național-comunismului.

Slavii erau, alături de baltici – cu care formaseră, până la un anume moment al istoriei, o comunitate etno-lingvistică mai mare – înrudiți cu vechii indieni și cu persanii. Fără mare dubiu, într-o formă sau alta, indiferent de detalii și de coordonatele spațio-temporale, slavii reflectă continuitatea unor grupuri etnice relativ disparate, fără un anume contur arheologic, reprezentând comunități umane de la nord de arealul daco-get, localizabili undeva la nord de Bucovina de azi. Acesta ar fi un tablou aproximativ, deja conturat acum un secol și jumătate și care, la rigoare, este și relativ corect. Astfel prezentat, este însă un contur oarecum stângaci și vag, nesatisfăcător din perspectiva apetenței omului contemporan pentru acuratețe și pentru detalii.

Cert este că, despre slavi, anticii nu știau mai nimic, cel puțin nu într-o formă pe care noi să o putem aprecia drept „științifică" ori „credibilă". Când

[23] Vezi la Geary 2007, inclusiv prefața traducătorului cărții, Alexandru Madgearu.

Tacit, în *Germania*, capodoperă a antropologiei antice, menționează că la răsărit de germani se afla un grup numit de el *Venedi*, adică – au interpretat modernii – precursorii slavilor, creiona de fapt un detaliu imposibil de analizat. Deși nu putem avea îndoieli că Tacit nota o realitate (va fi existat un grup etnic cu acest nume ori aproximativ cu acest nume), este prea puțin pentru o analiză aprofundată și inadmisibil de puțin pentru a dezvolta o teorie. Tacit scria *Germania* prin anul 98[24], așadar câțiva ani înainte de cucerirea Daciei. Deși aproape de ceea ce noi am putea reconstitui drept arealul slav străvechi, Tacit avea doar o foarte vagă idee despre grupurile etnice de la est de germanici, unde vor fi fost și precursorii slavilor sau unde se bănuiește că ar fi fost aceștia. Dar acești precursori pot fi considerați într-adevăr strămoșii slavilor? Răspunsul la asemenea întrebări nu este chiar simplu și cu atât mai puțin tranșant. Da, în principiu, *precursorii unui grup etnic pot fi considerați populația de substrat* care, tot în principiu, transmite urmașilor anumite elemente de cultură și de civilizație. Au fost acești *venedi* totuna cu proto-slavii? Dacă da, care ar fi argumentele? Dacă nu au fost *venedii* notați ca atare de Tacit, atunci care grup, indiferent de numele pe care l-ar fi purtat, poate fi considerat precursor al grupului slav? Dar au fost oare precursori? Și, dacă da, unde?

Din punct de vedere strict lingvistic, se conturaseră răspunsuri la aceste întrebări: slavii sunt un popor vechi, a căror vatră de formare trebuie să fi fost fie în sudul și sud-estul Poloniei istorice (deci incluzând și sud-vestul Ucrainei de azi), fie ceva mai la est, în zona vest-centrală a Ucrainei de azi. Fie, ca un compromis, pe tot acest spațiu vast de la nord şi nord-est de Carpați. Paradoxal sau nu, până la al doilea război mondial istoria slavilor a fost eminamente, dacă nu exclusiv, o chestiune lingvistică.

Da, în linii mari, acesta trebuie să fi fost spațiul pe care s-au dezvoltat și au apărut grupurile slave. Este, în lumina celor prezentate mai sus, un teritoriu relativ aproape de acea presupusă și fascinantă patrie primitivă indo-europeană sau, dacă vreți, făcând parte din acel încă mai fascinant areal proto-boreal, astfel definit de Andreev. Totuși, cercetătorul de azi simte nevoie unor precizări, unor detalii care să clarifice ce anume au slavii specific în raport cu vecinii, mai ales ce îi diferențiază de baltici, de vecinii lor de la nord? Dacă slavii ar fi fost un soi de baltici din sud, pur și simplu, nu am fi vorbit astăzi de limbi baltice și de limbi slave, ci de o singură familie lingvistică.

Dacă ne uităm la tabloul etno-lingvistic al Europei secolului VI p. Chr., observăm că, pe areale vaste, de la Atlantic la Adriatica și la Egee, de la Marea Baltică la Mediterana, pentru a ne limita la spațiul european, avem mari mutații

[24] Titlul complet, neabreviat, este *de origine et situ Germanorum* „despre originea și așezarea germanilor". Este citată uzual ca *Germania*.

etno-lingvistice. Pe de o parte, pe ruinele Imperiului se conturează treptat noile limbi romanice; grupurile trace, inclusiv traco-dacii, sunt – în bună parte – romanizate, persistând grupuri trace neromanizate pe versantul răsăritean al Carpaților și în Maramureș. Aceste grupuri tracice neromanizate vor continua să prezinte un mare pericol pentru romanii altminteri victorioși. Aceste grupuri tracice trebuie să fi avut, deductiv cel puțin, o anume contribuție, alături de iranicii occidentali, în etnogeneza slavă, măcar pentru faptul că erau vecini și, totdeauna, vecinii se influențează reciproc. Vom vedea mai jos dacă aceste premise se verifică sau nu în fapte.

Erau acolo, ceva mai la vest de presupusul nucleu slav, și germanicii. Aceștia începuseră să se miște, încă de prin prin secolul al II-lea, pe mari spații și conduc la fenomene ample de aculturație. Celții sunt asimilați treptat și aproape complet, astăzi fiind doar insule lingvistice cu puțini vorbitori; diverse neamuri altaice și uralice se deplasează pe spații imense, unele dispărând complet din istorie. Acum, pe la prag de secol VI p. Chr., nu mai putem vorbi de limbi indo-europene „pure", dihotomia – așa de importantă în vechime – *satem* v. *centum* devenind irelevantă. Limbile sunt în rapidă și inexorabilă transformare, viața urbană decade și, în anumite zone ale Europei, dispare complet[25]. Sunt vremuri tulburi și grele, iar limbile reflectă aceste noi realități înconjurătoare.

Aici, la nord și la nord-est de Carpați, apoi mișcându-se spre sud, pe la începutul celui de-al șaselea secol după Christos, apar *sclavenii*. Slavii să fie aceștia?

[25] Ni s-a părut totdeauna exagerată afirmația, susținută cu sau fără argumente, mai mult sau mai puțin serioase, de diverși autori, că în secolele V-X p. Chr., în Europa s-ar fi prăbușit total viața urbană. Astfel, Russu 1981, în introducere, afirmă – fără argumente și fără nicio demonstrație, fie și minimală – că viața urbană s-a năruit complet în Dacia, motiv pentru care româna nu mai păstrează din substratul traco-dacic niciun toponim. Cel puțin din perspectiva lingvistică a toponimiei autohtone, pre-romane, afirmația nu se poate susține. Există nu puține toponime, hidronime și oronime de origine traco-dacică în română, iar câțiva termeni fundamentali de organizare socială și administrativă arată, din contra, o certă continuitate, nu numai de habitat, ci și civilizațională. Nici *oraș* nu este, cum profund eronat cred mulți lingviști, de origine maghiară. De altfel, ar fi și imposibil, deoarece maghiarii nu au avut așezări urbane până la stabilirea în Pannonia, astfel că, de la bun început, ipoteza unui termen vechi maghiar referitor la așezarea urbană este o totală absurditate, în ciuda insistenței cu care toți lingviștii maghiari susțin acest lucru, iar cei români îi preiau necritic. Și latina l-a împrumutat pe *urbs, urbis* de la etrusci, iar grecii au preluat termenul specific *asty* de la populațiile indigene pre-indo-europene. Despre situația de la sud de Dunăre, vezi Velkov 1972.

2.7. *Janua linguarum:* poarta limbilor

Suntem, așadar, pe la jumătatea mileniului I p. Chr., mileniu agitat și, în felul său, fascinant: a cunoscut apogeul Imperiului, dar și decăderea sa; începe printr-o Crucificare și sfârșește prin victoria creștinismului asupra tuturor păgânilor; este măcinat de mari mișcări de populații, uneori deplasându-se pe mii de kilometri și sfârșește prin sedentarizarea tuturor acestora, dacă nu cumva pieriseră între timp, de prea multele deplasări și prea înaltele ambiții. Ce limbi se mai vorbeau în Europa? Și ce limbi începeau să se vorbească?

Latina, limba oficială a imperiului[26], începea să se retragă din *Britannia* și din *Germania*, dispărea treptat din nordul Africii și din Orient, lăsând locul altor purtători de confesiune monoteistă, musulmanii. Totuși, latina rămâne limba principală de comunicare politică, și va continua să fie astfel, deși nu mai era vorbită nativ, timp de multe secole. În Balcani și în spațiul Carpatic ea a rămas, nu ne putem îndoi, principala limbă de comunicare între feluritele seminții ce s-au perindat. Chiar dacă din secolul VII limba de stat Imperiului a devenit greaca, după câteva secole de dominație absolută a latinei, limba romanilor va continua să persiste în zonă și, treptat, se va transforma în dalmată (de-a lungul coastei adriatice) și în română, peste tot spațiul balcanic și la nord de Dunăre. Chiar dacă i s-a anulat statutul de limbă oficială, ea a continuat să fie limba vorbită pe întreg spațiul sud-est european și într-o bună parte a arealului romanic occidental (altfel numit *Romania* occidentală).

Greaca a devenit oficial limba Imperiului, stat care continua, formal, să se numească *roman* (şi pe care noi, din epocă modernă, îl numim *bizantin*), pe la jumătatea secolului al VII-lea. Limba greacă este singurul idiom al sud-estului european cu o neîntreruptă tradiție culturală de peste trei milenii. Europa datorează prea mult culturii și civilizației grecești pentru a trata această limbă ca pe un caz oarecare. Adoptare statutului de limbă oficială a Imperiului roman este ceva firesc, câtă vreme imperiul fusese redus la teritoriile sale grecofone din Anatolia şi pierduse controlul fostelor provincii latinizate din Europa. Nu ne putem îndoi că edictul de adoptare a limbii greceşti drept limbă principală de

[26] Imperiul Bizantin este o sintagmă istorică apărută în sec. al XVII-lea. Pe vremea aceea, termenul folosit era *Βασιλεία των Ῥωμαίων*, traducere a formei latine *Imperium Romanōrum* sau, pe scurt, *Rhōmania*. Forma *Byzantium* amintește de semilegendarul trac *Byzes*, care fondase așezarea, numită ulterior *Constantinopol* „orașul lui Constantin". Acel nume trac *Byzes* trebuie să fi fost unul relativ frecvent la traci, după cum arată co-radicalul său *Buzău* ori numele de familie *Buzea, Buzatu* ori *Buzescu* precum și, evident, *buză* – toate elemente autohtone traco-dace ale limbii române.

comunicare a avut efecte asupra întregii zone; este greu de spus ce s-ar fi întâmplat dacă latina ar mai fi rămas, timp de alte câteva secole, limba oficială. În fapt, limba latină fusese folosită, în ultimul veac, aproape exclusiv în armată, ca limbă de comandă, deşi puțini soldați mai puteau conversa în acea limbă. Este, de altfel, o reformă mai amplă, care marchează distanțarea de tradițiile romane, părăsirea sistemului administrativ roman, inclusiv îndepărtarea de scaunul apostolic al Romei. Reforma nu făcea, de fapt, decât să consfințească o stare de fapt; grecizarea nu a fost rezultatul reformei, ci reforma a fost rezultatul grecizării. Păstrarea limbii latine ca limbă de comandă, în armată, avusese sens doar atâta vreme cât armata romană târzie îşi păstrase profilul multi-național (germani, britani, iberici, armeni, huni, sclaveni, etc); la mijlocul veacului VII, însă, armata imperiului este reformată, devenind o armată de *stratiotai*, de țărani greci anatolieni, care nu mai luptau pentru bani, ci pentru dreptul de a-şi lucra pământul. Soarta latinității balcanice se jucase, pe câmpul de luptă, în secolul anterior; marile oraşe latine (Sirmium, Singidunum, Viminacium, Naissus, Justiniana Prima, Serdica) fuseseră fie distruse şi ocupate de inamic, fie izolate de restul imperiului (Salona).

Ilira nu se mai vorbea în sud-estul european, de-a lungul Adriaticii, de prin secolul al II-lea p. Chr. Cert, la sosirea slavilor la sud de Dunăre, puțin înainte de anul 550, nimeni nu mai vorbea ilira; aceasta dispăruse de mult, termenul Illyria fiind folosit – ulterior secolului al doilea de după Christos – cu o conotație pur geografică şi administrativă, nicidecum cu sens etno-lingvistic[27]. Albaneza, așa cum vom încerca să arătăm în continuare, nu poate fi un idiom „pur neo-ilir", ci reconfigurat pe baza ilirei romanizate prin aflux de elemente tracice tardive venite dinspre nord, fie dinspre munții Haemus, cum sugerează tracologii bulgari, fie – cum susținuse fervent istoricul epigrafist I. I. Russu – de la nord de Dunăre, dinspre zona carpică, de pe versantul estic al Carpaților.

Problema originii limbii albaneze este prea complexă și prea încărcată de politicul postbelic pentru a încerca aici să o clarificăm în doar câteva rînduri[28]. Am menționat aici „chestiunea albaneză" doar pentru a arăta că originea limbii albaneze, ca și a limbii române ori a limbii slavilor, sunt fețele aceleiași probleme, a marilor transformări etno-lingvistice din intervalul secolelor V-X p. Chr. Nu

[27] Tot astfel s-a întâmplat și cu alte etnonime antice. Cu trecerea timpului, Macedonia, Thracia, Dacia, Illyria etc. devin simple concepte geografice, fără nicio conotație etnică. În orice caz, ar fi o eroare să credem că, în secolul V p. Chr., Illyria mai avea vreo – fie și aproximativă – conotație etnică.

[28] Vezi, de exemplu, Anamali 1985, Dhima 1984, Domi 1983; Hänsel și Althammer 1987; Ködderitzsch 1988; Komata 1983.

putem discuta și clarifica originea slavilor fără a discuta, fie și succint, originea albanezilor și a românilor, cel puțin. Chestiunile sunt legate, întreţesute și a ne preface că le lăsăm deoparte nelămurite în numele unei „obiective abordări ştiinţifice" este o iluzie. Riscul este imediat: încercând să evităm o faţetă a problemei riscăm să nu lămurim nimic; pe de altă parte, complexitatea problemelor globale ale etnicităţii balcanice, în a doua jumătate a mileniului I p. Chr., poate crea mari probleme în tentativa de a rămâne coerent.

Dacă ilira va fi dispărut prin secolul al II-lea ca idiom viu, tracica[29] trebuie să se fi vorbit încă multe secole după cucerirea Daciei și încă se va fi vorbit și după retragerea aureliană. Grupurile carpice au reprezentat o ameninţare pentru Imperiu până prin secolul al IV-lea p. Chr. și avem toate motivele să credem că grupuri mai mult sau mai puţin compacte de traci încă neromanizaţi au supravieţuit atât la nord, cât și la sud de Dunăre. Unde? Evident, acolo unde armata romană nu ajunsese, în Maramureș și pe versantul estic al Carpaţilor, în fostele teritorii carpice. Cultura carpică, în opinia noastră – ca principal reprezentant al culturii traco-dacice tardive, post-romanizare – trebuie să fi avut o contribuţie esenţială la perpetuarea unor elemente autohtone în română, ce se vor fi integrat pe parcursul a mai multe secole, poate până prin secolele VI–VII ale erei creștine, când încă avem ritualuri târzii de tip nord-tracic, dacic, diferite de cele slave timpurii. Faptul că și tracii și slavii practicau incineraţia nu ne poate împiedica să discriminăm atent cele două tipuri de ritualuri. Am analizat în repetate rânduri problema moștenirii autohtone a românei[30]. *Deocamdată facem observaţia, esenţială, că tracica încă se vorbea pe când grupurile slave începeau deplasarea spre sud. Se vorbea, cert, la nord de Dunăre. Se vorbea, susţin tracologii bulgari, și la sud de Dunăre, în zonele muntoase și relativ izolate din Stara Planina* [31]**.** Pe la jumătatea

[29] Folosim aici termenul *tracă, tracică* în sens pur lingvistic, nu geografic ori politic. Avem toate informaţiile și argumentele să considerăm că limba tracă (traca, tracica) se va fi vorbit pe un areal vast, incluzând teritoriile moderne ale României, Republicii Moldova, Bulgariei, estul Ungariei, estul Slovaciei, părţi ale Ucrainei sudice, Serbia. Dacă acceptăm ipoteza că și macedoneana veche era de caracter tracic, avem un „spaţiu tracic" într-adevăr vast. Vorbim aici de vastitatea unui spaţiu cultural-lingvistic, fără nicio conotaţie imperialistă și fără niciun subtext politic subversiv.

[30] Vezi referinţele bibliografice, s.v. Paliga.

[31] Există numeroase studii care abordează problema limbii tracice de la sud de Dunăre, în Bulgaria de astăzi. Vezi, de exemplu, Duridanov 1960, 1969, 1975, 1986, 1989, 1995 etc. De asemenea, Dimitrov 1994 și, mai ales, Fol 2000 și 2002. A se compara cu viziunea tradiţionalistă a lui Condurachi 1969 și 1971, pe de altă parte.

mileniului I p. Chr., dialecte nord-tracice, de tradiție carpică[32], se vor fi vorbit în zona adiacentă arealului balto-slav, adică tocmai în apropierea acelui areal de care vom vorbi mai jos, al vetrei de formare a vechilor slavi, al zonei de etnogeneză.

Idiomurile celtice erau în regres, celții fiind în bună parte romanizați. Nu dispăruseră, totuși, dar nu apare nicio dovadă cât de cât concludentă că vechii slavi s-ar fi întâlnit cu celții. Urme celtice în lexicul vechi slav nu sunt, iar toponimele celtice din arealul vest-slav, din Cehia și din Slovacia, nu sunt neapărat dovada că slavii ar fi asimilat direct grupuri celtice central-europene, deși acest lucru nu este exclus[33]. La ora la care slavii ajung în Europa Centrală, după jumătatea celui de-al șaselea secol al erei creștine, este puțin probabil să mai fi existat grupuri celtice compacte și/sau care să fi putut avea un rol cât de cât important în etnogeneza slavă, în general, ori măcar a grupurilor vest-slave. Singurul detaliu care face din grupul slav ceh și slovac un grup aparte este accentul invariabil pe prima silabă, ca în limbile ugro-finice. Dar nici ugro-finezi nu vor fi fost pe acolo în prima fază a expansiunii, iar ulterior, după așezarea maghiarilor în Pannonia, nu avem dovezi că grupuri compacte de maghiari ar fi fost asimilate de strămoșii cehilor și ai slovacilor. Dacă vor fi fost grupuri ugro-finice asimilate de slavii occidentali, atunci acestea trebuie să fi cunoscut un asemenea proces de aculturație mai devreme, înaintea expansiunii propriu-zise, pe când slavii erau încă în zona pre-expansiune, unde vecinătatea grupurilor balto-finice este probabilă. Cum nu putem identifica grupuri ugro-finice în zonă, pare mai probabil să explicăm accentul invariabil pe prima silabă din cehă și din slovacă mai degrabă ca o tendință de uniformizare a accentului în arealul slav occidental, polona evoluând spre accent tonic pe silaba penultimă.

Nici macedoneana veche nu se mai vorbea la jumătatea primului mileniu creștin. Limba lui Alexandru cel Mare intrase de mult sub sfera culturală a limbii grecești, fiind treptat înlocuită, începând cu secolul al IV-lea a. Chr., deci

[32] Vezi lucrările „clasice" ale lui Gh. Bichir dedicate carpilor și dacilor liberi în general: Bichir 1973, 1981, 1983, 1984. De asemenea, Mitrea 1980 și 1994; Mitrea, Eminovici și Momanu 1987. Despre riturile funerare din Dacia cucerită și din afara sa, de exemplu Nica-Câmpeanu 1979.

[33] Am analizat câteva toponime preslave din arealul ceh și slovac, inclusiv toponime de certă ori probabilă origine celtică, în Paliga 2006b, 319–326. Anterior, studiul a reprezentat o comunicare la Simpozionul de etimologie de la Brno din anul 2002. Nu este un studiu exhaustiv, desigur. Ni se pare interesant a sublinia că unele forme arhaice preslave sunt înrudite, mai degrabă, cu elementele pre-indo-europene din spațiul carpato-egeean, nu cu cel celtic occidental. Detaliul este firesc pentru o zonă de interferență celto-tracică. Ceva mai la est, în Slovacia, numărul de toponime de tip tracic este mai mare.

mult înainte de era creștină, de dialectul attic. În actuala Macedonie, toponimele străvechi preslave, pe care le-am analizat cu altă ocazie în contextul toponimiei preslave de la sud de Dunăre[34], nu s-au perpetuat direct din macedoneana veche, care nu mai era de mult vorbită la sosirea slavilor, ci prin intermediar grec, apoi romanic. Diverși cercetători au polemizat în ceea ce privește caracterul limbii vechi macedonene: un idiom de tip ilir, un idiom de tip tracic, un idiom de tip traco-ilir, cu sau fără influențe grecești, un idiom de tip grecesc, apărut în urma marii invazii doriene dinspre Europa Centrală. Din punctul de vedere al demersului nostru, nu este important să stabilim originea și tipul limbii macedonene antice. Este important să arătăm că aceasta nu se mai vorbea de mult, de vreo opt-nouă secole, la sosirea slavilor. Asemănările evidente cu limba bulgară modernă, cu care este mutual inteligibilă, arată că strămoșii slavi ai bulgarilor și ai macedonenilor slavi trebuie să fi făcut parte din același grup slav, după cum substratul pare să fi fost același și în cazul Bulgariei de azi și în cazul Macedoniei: substratul tracic, eventual un amestec traco-ilir. Noi credem că macedonenii vechi erau de origine tracică, după cum tot tracică era și populația de substrat din Bulgaria de astăzi și din mare parte a Serbiei moderne[35].

Limbile germanice, inițial răspândite în Europa Centrală, au migrat, prin goți – gotica fiind singurul idiom est-germanic cunoscut prin documente relativ importante – și prin alte grupuri, cum ar fi burgunzii și vandalii, spre est și sud-est. În secolul al VI-lea, cînd slavii apar la Dunărea de Jos, goții nu mai erau acolo, iar alte grupuri germanice nu par să fi fost relevante, în acel moment, etnogenezei slavilor. Astăzi, doar toponimul *Burgas* de pe coasta bulgară a Mării Negre mai amintește prezența acelor grupuri germanice în zonă[36]. Din perspectiva noastră, activitatea lui Wulfila (sau Ulfilas), de rit arian – ca, de altfel, mulți germanici ai acelor timpuri – din Moesia are importanță istorică și culturală, dar urme importante, în română sau în limbile slave din zonă, nu există. Grupurile slave

[34] În lucrarea noastră *Influențe romane și preromane în limbile slave de sud* din anul 1996, recent retipărită cu câteva adăugiri. Vezi și anexele A, B și C din Paliga 2006b.

[35] Pentru o succintă istorie a Macedoniei și a „problemei macedonene" vezi Kyçyky 2003. Marele lingvist italian Giuliano Bonfante susținea ipoteza caracterului tracic al limbii macedonene vechi (comunicare personală). Vezi și studiile sale din Bonfante 2001.

[36] Și, poate, alte câteva toponime presupus gotice, firav răspândite prin sud-estul european și insistent căutate într-o vreme, pe când se presupunea că persistența acestora ar demonstra continuitatea de habitat a românilor pe arealul actual. De fapt, prezența ori absența gotismelor în arealul sud-est european nu demonstrează, în sine, nici continuitatea, nici discontinuitatea de habitat a românilor. Era o obsesie a perioadei interbelice și, parțial, și a celei postbelice, când problema continuității de habitat devenise o obsesie politică a epocii Ceaușescu. Gotismele au dispărut aproape integral din zonă odată cu dispariția purtătorilor acelei culturi, deoarece a dispărut motivația culturală a perpetuării lor.

care s-au deplasat spre vest, spre teritoriile inițial locuite de germanici, unde au găsit zone pustii ori aproape pustii; germanii le părăsiseră înainte de sosirea slavilor: granițele imperiului occidental se prăbușiseră, iar ei au profitat pentru a se înstăpâni în teritorii bogate şi civilizate, devenind, adică, *aristocrați*.

Slavii au avut legături timpurii cu grupurile germanice, după cum arată cele câteva elemente germanice răspândite în toate limbile slave. Acest lucru înseamnă contacte și înainte de secolul al VI-lea p. Chr., prin împrumutarea unor elemente de diverse categorii: cuvinte negustorești (Al. Graur le-ar numi „călătoare"), administrative, culinare („pâine") etc. Vom reveni mai jos asupra germanismelor din limbile slave precum și asupra relațiilor lingvistice străvechi dintre slavi și germanici.

La nord de arealul slav arhaic erau vorbite, nu ne putem îndoi, limbile baltice, respectiv faze vechi ale limbilor lituaniană și letonă precum și o fază veche a limbii prusiene, azi dispărută (ultimii vorbitori se crede că au trăit pe la începutul secolului al XVIII-lea). Asemănările mari dintre limbile slave și limbile baltice arată că, în vechime, va fi existat un habitat apropiat, poate chiar comun, cândva în preistorie. Limbile baltice au avut o răspândire mult mai mare decât astăzi, fiind vorbite pe un teritoriu ce cuprindea bună parte din Polonia, Belarus și Ucraina nordică de astăzi. Știm acum, prin migăloase analize lingvistice, că limba tracilor se va fi înrudit destul de mult cu limbile baltice, după cum arată câteva corespondențe izbitoare, unele observate și analizate încă de Hasdeu în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Curios, poate, tracica se va fi asemănat mai mult cu limbile baltice decât cu dialectele slave, deși acestea din urmă vor fi fost, la un moment dat, învecinate idiomurilor tracice din nord. Cel puțin așa ne arată analiza comparată a acelor elemente tracice păstrate în documentele antice și comparate cu elemente tracice ale românei și ale albanezei. Problema este complicată şi am analizat-o cu alte ocazii[37].

Limbile ugro-finice se vor fi vorbit pe atunci, la jumătatea primului mileniu creștin, la nord-est de arealul proto-slav. Cele câteva corespondențe dintre limbile slave și limbile uralice, din care fac parte și limbile ugro-finice,

[37] Rădulescu (1981) a analizat corespondențele lingvistice traco-baltice (lituaniene, mai ales). Am adăugat și noi, în studiile publicate de-a lungul anilor, alte și alte corespondențe evidente, de exemplu rom. *erete* – lit. *erelis* „uliu", rom. *șo* – lit. *șu* „câine" etc. Anterior, o clarificare a problematicii făcuse și Vraciu 1965. Vezi și Paliga 2006b, prima parte.

arată un areal de habitat învecinat și care a continuat să fie învecinat până astăzi cu grupurile slave de răsărit, cu rușii și cu bielorușii[38].

În sfârșit, la est și la sud-est de zona proto-slavă se vor fi vorbit idiomuri vest-iranice din familia scito-sarmatică. Urmașii acestor grupuri sunt, probabil, osetinii din Caucaz, deși nu toți cercetătorii sunt de acord cu această ipoteză. În orice caz, slavii trebuie să fi fost vecini cu ei, după cum arată cei câțiva termeni importanți din sfera sacrului și ai religiosului. Aceste idiomuri vest-iranice trebuie să se fi vorbit aproape și de teritoriile ugro-finezilor, după cum arată numeralul finlandez *sata* și numeralul maghiar *száz* 'o sută', ambele împrumutate dintr-un idiom iranic, din forma *sata*. Și slavii vor împrumuta numeralul 'o sută', dar nu de la iranici, ci de la tracii de nord, de la grupurile daco-geților de prin nordul Moldovei de azi. Și nu numai acest numeral...

2.8. *Janua sclavenorum*

În perspectiva celor spuse și analizate aici, rezultă – deocamdată printr-o analiză mai degrabă circumstanțială – că vatra de formare a slavilor trebuie să fi fost:

- la est de grupurile germanice din Europa Centrală;

- la sud de baltici, cu care se înrudeau îndeaproape;

- la sud-vest de grupurile uralice, reprezentate de strămoșii finlandezilor și ai estonilor de azi;

- la vest de grupurile vest-iranice, scito-sarmatice, de la nordul Mării Negre, care – totodată – nu puteau fi prea departe nici de ugro-finici[39];

- la nord şi est de grupurile traco-dacice nordice, încă neromanizate, dar nu prea departe de romanicii răsăriteni sau, altfel spus, nu prea departe de proto-români, de la care încep să împrumute unele cuvinte specifice, cum ar fi *kъmotra* < *cumătră* < lat. pop. *kumatra,* lat. clasic *commater* (francez *commère*, spaniol *comadre* etc.[40]).

[38] Despre limbile uralice, din care fac parte și limbile ugro-finice, vezi lucrările lui Björn Collinder din 1957 și 1960.

[39] Cum arată numeralul finlandez *sata* „o sută" și maghiar *száz* „o sută" împrumutate din iranic *sata*. Vom reveni imediat asupra acestei importante chestiuni.

[40] Vezi Paliga 2006c, pag. 54 și următoarele. Și asupra acestei forme, dar și a altora, vom reveni.

Până acum nu am spus – se pare – mai nimic foarte nou, aproape nimic spectaculos, exceptând, poate, afirmația – deocamdată nedemonstrată – că slavii ar fi împrumutat multe cuvinte de la traco-dacii neromanizați – chestiune crucială la care vom reveni mai jos. Cu toate acestea, am pus într-o ecuație, fie și aproximativă, coordonatele spațio-temporale ale slavilor: un grup de vorbitori desprinși din ramura sudică convențional numită balto-slavă, la rândul său reprezentantă a ramurii răsăritene satem a limbilor indo-europene, înrudită – așadar – cu vechea indiană, cu sanskrita, cu idiomurile iranice, cu tracica. Când va fi avut loc această transformare graduală, care îi face pe slavi, la un moment dat, diferiți și de rudele baltice de la nord, dar și de iranicii occidentali ori de ultimele grupuri traco-dace târzii, încă neromanizate? Față de ipoteza mai veche ce susținea că slavii ar fi fost un grup străvechi, desprins direct din trunchiul indo-european, la fel de vechi precum vechii indieni ori precum hittiții, preferăm ipoteza mai echilibrată care îi consideră un grup mai nou, de sinteză culturală, apărut pe la jumătatea primului mileniu creștin, în urma slăbirii Imperiului și în urma marilor mișcări de populații, de diverse origini, ce încep la sfârşitul secolului al IV-lea și se termină odată cu așezarea ungurilor în Pannonia. Da, slavii trebuie să se fi consolidat ca grup aparte în jurul anului 600 p. Chr., iar această tendință etnogenetică continuă „în mișcare", odată cu marea expansiune de după anul 600 și un timp după aceasta. Este, am zice pe scurt, o „etnogeneză sintetică" de secol VI al erei creștine și care continuă „în mișcare", cum spune arheologul polonez Kazimierz Godłowski[41] (vezi fig. 1).

Acum, nu mult după anul 500, slavii intră în istorie, apar în documente: *sclavenii*. Suntem la circa cinci milenii de atestarea arheologică a nucleului indo-european și la 6–7 milenii de proiecția spațio-temporală a așa-numitului nucleu proto-boreal. Timpul trecuse peste multe evenimente ale lumii, iar – pe de altă parte – câteva grupuri umane supraviețuiseră. Unele dintre aceste grupuri erau și strămoșii slavilor de azi. Și supraviețuiseră nu departe de presupusul areal indo-european arhaic, la nord de Marea Neagră și la vest de Urali.

[41] De altfel, Godłowski și-a dedicat întreaga activitate săpăturilor arheologice privitoare la slavii vechi. Vezi Godłowski 2000, în limba polonă, lucrare care reunește aproape toate articolele esențiale privind siturile slave vechi. O reconstituire a realităților slave de dinainte de așezarea lor în Peninsula Balcanică la Grafenauer 1979 (în slovenă).

Figura 3. Una dintre temele iconografice care străbat secolele: reprezentările de taurine. 1-5 – culturi slave; 6-9 – cultură getică; 10 – scut de fier dacic; 11 – inel gotic. Motivul de la 5 sunt cabalinele; 3 şi 4 sunt cornnute mai greu de identificat (însă într-o bună tradiție a artei stepelor)

CAPITOLUL 3

Ethnos, ethno-genesis, ethos: clarificarea unor definiții

3.1. Generalități

Ne oprim puțin din povestea despre indo-europeni, despre uralici și despre altaici, despre străvechiul grup proto-boreal, despre romanizare și despre migrații. Înainte de a merge mai departe, să încercăm o definire a etnicului.

Poate părea plictisitor să abordăm, fie și succint, chestiunea legată de *ethnos* (etnie, grup etnic, popor, națiune) și de etnogeneză. Ne-am propus să căutăm *sursele primordiale* ale originii slavilor și ale limbilor slave, adică să descifrăm *etnogeneza slavă*. Precizăm, în context, că analiza comparată a limbilor indo-europene – unde se încadrează, desigur, și analiza comparativ-etimologică a limbilor slave – este un demers referitor *exclusiv* la *tradiția lingvistică*, nu la „rase" și nici la caracteristici ale ADN-ului, analizabile acum în urma descoperirilor arheologice. Acestea sunt abordări mai noi, cu rezultate mai mult sau mai puțin spectaculoase, dar care – deocamdată – nu pot intra într-o ecuație științifică.

În ciuda aparențelor, definirea unui *ethnos*, a unui grup etnic, nu este deloc ușoară, mai ales dacă ținem seama de faptul că – de-a lungul mileniilor – pe același teritoriu, ales ca punct de referință, au avut loc mai multe „etnogeneze". Adăugăm și detaliul că, referindu-ne doar la grupe etnice contemporane nouă, definiția *ethnos*-ului nu este deloc ușoară[1]. Este un mod delicat de a spune că, deși intens folosiți, termeni precum *popor* ori *națiune* nici nu mai sunt definiți, fiind clar „de la sine", de exemplu, că neamțul e neamț, iar românul – român! Dar este oare așa de clar? De fapt, ce îi diferențiază, în afară de limbă care, așa cum vom arăta și cum am menționat deja în capitolul anterior, nu este totdeauna un element definitoriu, deși este – fără doar și poate – elementul cel mai frecvent folosit în identificări etnice.

---

[1] A se vedea acum foarte instructiva lucrare, alături de foarte condensatul studiu introductiv datorat lui Alexandru Madgearu, Geary 2007. Am spune, poate, mai ales studiul introductiv, lucrarea suferind de o anume abordare haotică a temelor, ceea ce nu le face, totuși, mai puțin interesante. Sau poate tocmai de aceea, cititorul având rolul de a discerne ceea ce este important într-o evoluție multiseculară a conceptului de *națiune* și de *etnic, etnie.* Este, în orice caz, o lectură utilă, măcar pentru a observa și a nota uriașele deosebiri de abordare a conceptului de *etnie* din diverse perspective culturale.

În termeni azi uzuali, un popor (grup etnic, mai degrabă) este definit ca o comunitate care folosește aceeași limbă, împărtășește aceleași cutume sociale, aceleași credințe.

În DEX[2], *etnie* este extrem de vag definit („comunitate etnică"), în schimb avem o definiție considerabil mai amplă pentru *popor*:

> *Formă istorică de comunitate umană, superioară tribului şi anterioară naţiunii, ai cărei membri locuiesc pe acelaşi teritoriu, vorbesc aceeaşi limbă şi au aceeaşi tradiţie culturală.*

Este, de fapt, definiția marxist-leninistă, pe care generația mea a pritocit-o în școală de-a lungul anilor. Şi, pentru a fi drepți, nu este foarte diferită de cea oferită de American Heritage Dictionary (AHD)[3]:

> *Ethnic: […] Being a member of a particular ethnic group, especially belonging to a national group by heritage or culture but residing outside its national boundaries: ethnic Hungarians living in northern Serbia.*
>
> *Ethnicity: 1. Ethnic character, background, or affiliation. 2. An ethnic group.*
>
> *Nation: A people who share common customs, origins, history, and frequently language; a nationality: "Historically the Ukrainians are an ancient nation which has persisted and survived through terrible calamity" (Robert Conquest).*
>
> *People* (cu sensul de „popor"): *A body of persons sharing a common religion, culture, language, or inherited condition of life.*

Dacă lăsăm deoparte aluziile politice evidente în exemplele din interiorul definițiilor, observăm că, în general, *grupul etnic* (deși nu e definit ca atare, ci *poporul*) este înțeles ca o comunitate care are trăsături împărtăşite, în primul rând limba, cultura, tradițiile. Definiții similare ori identice găsim și în dicționarele altor limbi. Observăm însă că nu totdeauna limba este considerată un element definitoriu (AHD menționează acest detaliu în mod expres: *A people who share common customs, origins, history, and frequently language*), ceea ce înseamnă că, în opinia autorilor, limba ar putea să nu fie un element totdeauna definitoriu. Evident, au în vedere situația limbii engleze, comună mai multor popoare sau națiuni; niciun austriac nu s-ar defini drept „neamț", deși străinii ar avea tentația să facă această eroare. Cu atât mai puțin se definesc drept „nemți" elvețienii de limbă germană.

[2] Folosim, pentru comoditate și pentru caracterul sintetic, ediția online (www.dexonline.ro).

[3] Tot pentru comoditate și actualitate, folosim ediția online, care se poate găsi, alături de numeroase alte dicționare online ale limbii engleze, la http://www.bartleby.com/ .

Procesul etnogenezei este, de fapt, continuu în istorie, iar ultimele secole, ba chiar ultimii ani, ne arată și cum au apărut (și continuă să apară) noi grupe etnice: *ethnos*-ul american este un rezultat relativ recent, dar și mai recentă este apariția unor „popoare" noi, cum ar fi *kosovar* sau *bosniac*, anterior nume de regiuni, nu de grupe etnice[4]. Comunitatea de limbă, deși crucială – de cele mai multe ori – în definirea unui grup etnic, nu este totdeauna sinonimă cu apartenența la un anume grup etnic, după cum nici confesiunile religioase diferite nu înseamnă automat că reprezentanții acestora ar trebui să fie în conflict etnic sau etnico-religios, deși uneori se poate întâmpla și astfel.

Diferențele confesionale și culturale, nu însă și lingvistice, dintre sârbi și croați, au putut produce fracturi violente într-o societate iugoslavă ce părea că uitase asemenea fenomene, dar diferențele confesionale dintre albanezii musulmani (circa 90 %) și albanezii creștini (circa 10 %) nu par a avea, cel puțin deocamdată, niciun fel de relevanță. Nici nord-americanii nu par a da vreo semnificație multitudinii confesionale din Statele Unite și este puțin probabil ca relațiile ori atitudinile interconfesionale de acolo să se acutizeze în viitorul apropiat, deși unele analize sociologice pesimiste anticipează și o asemenea evoluție drept posibilă.

Am făcut acest demers pentru a sublinia că, în definirea unui grup etnic, este esențial felul în care individul se identifică (sau, la rigoare, *nu* se identifică) în ansamblul unui grup sau într-un ansamblu de grupuri, pe care noi le numim *grupuri etnice*. Pentru perioada avută aici în vedere, etnogeneza slavilor sau, în termeni largi, perioada delimitată aproximativ de secolele V–X p. Chr., termenii romantici și postromantici *națiune* și *popor* sunt anacronici. De altfel, și uzul în limbile moderne este variabil: *națiune* nu este chiar identic formei engleze *nation*, iar *popor* nu este deloc traducerea exactă a formei engleze *people*. Putem continua asemenea analize „subtile", dar este preferabil să ne oprim pentru a preciza că vom alege sintagma *grup etnic*, ușor echivalabilă în orice altă limbă (ethnic group, groupe ethnique etc.) și care este mai aproape de realitatea socială a perioadei alese pentru studiu, secolele V–X p. Chr., fiind o sintagmă potrivită și pentru realitatea perioadelor istorice anterioare. Cititorul poate compara diversele definiții date termenilor *etnic, etnie, națiune, popor*, așa cum arătam, succint, mai sus.

[4] Folosim exemple din spațiul iugoslav fără nicio tentativă de politizare a discuției, ci datorită faptului că sunt relevante demersului nostru, fiind și relativ ușor de înțeles de cititorii români. O monografie excepțională despre grupurile etnice antice din regiunea central-balcanică este Papazoglu 1969, deocamdată nedepășită în anvergură și în complexitatea analizei (în sârbă-croată). O privire de ansamblu asupra lumii trace, nord- și sud-dunărene, la Oppermann 1984.

Putem defini grupul etnic, așadar, drept o comunitate (în general) numeroasă, răspândită pe un anume teritoriu și care împărtășește un set de elemente comune: limbă (care poate fi diferențiată dialectal, mai mult sau mai puțin), obiceiuri, credințe, dar şi – inevitabil – o așa-numită „conștiință de neam". Am spune chiar că niciun grup etnic nu se poate defini ca atare fără acea „conștiință de neam", indiferent de contextul istoric în care analizăm evoluția acelui grup.

Ar mai trebui precizat, poate, că aspectul demografic (un anume grup etnic este numeros ori mai puțin numeros) este variabil de-a lungul istoriei. Pe atunci, în secolele V–X p. Chr., câteva zeci de mii de reprezentanți ai unui grup etnic însemna mult. În acele timpuri de războaie, calamități, boli, recolte proaste, care puneau în pericol însăși supraviețuirea grupului, adesea numărul locuitorilor scădea ori putea să scadă la niveluri alarmante. Nu rareori, prin asimilare sau, pur și simplu, prin împuținare, unele grupuri etnice au dispărut din istorie. Sunt prea numeroasele cazurile pentru a tenta măcar o listă sumară. Au dispărut din istorie chiar grupuri etnice cândva foarte puternice, adevărate imperii, cum a fost Regatul Hittit de la jumătatea mileniului al doilea a. Chr. despre care nici grecii vechi nu mai știau nimic.

Pe de altă parte, orice grup etnic are un *ethos*, un fel de a fi, un set de valori fundamentale împărtășite de întreg grupul și care fac parte din definiția sa[5]. Deși limba este, adesea, principalul element definitoriu al unui grup etnic, avem exemple – presărate de-a lungul istoriei – care ne arată că nu limba a fost totdeauna elementul coagulant. Grecii vechi, deși vorbitorii aceleiași limbi și deși adoratori ai acelorași divinități, preferau să se organizeze în grupuri relativ mici, adesea rivale; austriecii de azi nu se identifică germanilor, deși vorbesc aceeași limbă; elvețienii, pe de altă parte, se consideră același grup etnic, deși vorbesc patru limbi diferite și au confesiuni religioase diferite. Ceea ce îi apropie pe acești oameni este *ethos-ul*, nu neapărat limba, nu neapărat confesiunea și nu neapărat obiceiurile (care, în unele cazuri, pot fi chiar radical diferite).

Ecuația etnicului, să spunem așa, este complexă, fără a exista o rețetă miraculoasă care să-i definească pe toți reprezentanții unui anume grup etnic în toate timpurile istorice. Esențial este să notăm *ethosul etnicului*, preluând și alăturând doi termeni fundamentali ai culturii și ai limbii grecești. Ethosul

[5] Preluăm aici inspiratul titlu *Ethosul daco-geților* folosit de Stelian Stoica în lucrarea sa publicată în anul 1982. Din păcate, volumul păcătuiește prin concesiile prea mari făcute contextului politic de atunci. Dat fiind că relația *ethos-ethnos* ni se pare într-adevăr bine analizată și, în orice caz, bine observată, aș îndrăzni să-i sugerez autorului o nouă ediție a acelui volum în mare parte interesant. Astăzi, poate, l-ar scrie altfel, mai bine, dezbărat de povara anilor '80 ai secolului trecut.

înseamnă „caracter”[6], acel fel de a fi al unei persoane și, prin lărgirea domeniului, acel specific, acel fel de a fi al unui grup etnic.

3.2. Definirea „grupului etnic”

Ce este, așadar, un „grup etnic”? Deși antropologii sunt, în general, de acord că grupurile umane s-au dezvoltat ca etnii, deci într-un anume ansamblu cultural, religios și social, nu este deloc ușor să definești etnia (*ethnie*). Engleza contemporană nici nu are vreun termen echivalent celui din franceză sau din română, dovadă evidentă a faptului că vorbitorii de limbă engleză dau o cu totul altă conotație sferei semantice „grup etnic” decât alții, cum ar fi vorbitorii limbilor neolatine.

Nu avem cunoștință de o lucrare sau de lucrări care să abordeze, cât de cât unitar și analitic, geneza și dezvoltarea numelor etnice, fie și pe un teritoriu limitat, cum ar fi Europa sau doar o parte a Europei. Lipsa unor asemenea lucrări de sinteză nu poate fi un avantaj, nici pentru autor, nici pentru cititor: autorul presupune, adesea eronat, că cititorul este familiarizat cu asemenea concepte sau, mai grav, că îi dă aceleași sensuri cu care autorul s-a obișnuit. Cel mai adesea, lucrurile stau diferit.

Este „evident”, par a gândi cei mai mulți, că francezii sunt... francezi, vorbesc o limbă neo-latină (romanică) și trăiesc în Franța; finlandezii sunt, evident, finlandezi, vorbesc finlandeza (idiom finic înrudit cu estona) și trăiesc în Finlanda etc. N-a fost însă totdeauna așa. Este și motivul pentru care perioada secolelor IV–X p. Chr. este considerată, de mulți autori, mai ales de viziune tradiționalistă, drept „epoca etnogenezelor”; concomitent cu marile mișcări de grupuri etnice (incorect numite „popoare”, inclusiv în sintagma „migrația popoarelor”) sau în urma acestora, pe fondul slăbirii graduale a Imperiului roman și a degringoladei administrativ-militare, a amestecului de populații, a marilor schimbări de mentalitate, prin victoria graduală a creștinismului, în decurs de câteva secole apare reconfigurarea etnică și lingvistică a Europei, proces extrem de complex și de îndelungat. Dacă simplificăm fenomenul la maximum și acceptăm (doar convențional, nu și *de facto*) că, în secolul X, se încheie acest proces etnogenetic[7], avem circa șase secole de frământări, de

[6] Grec *ethos* „caracter, particularitate, fel de a fi”, din particula indo-europeană **s(w)e-* din care provin și formele latine *se, sese* ori englez *self* „sine”. Grec *ethnos* „grup etnic, popor”.

[7] Nu este o simplificare gravă, deoarece – începând cu secolul X p. Ch. – se încheie marile transformări rapide ale etnicului european. Ulterior, fenomenele curg mult mai lin, organizarea administrativă tot mai coerentă și mai închegată precum și răspândirea graduală,

deplasări, de mixaje, de transformări. Doar o perspectivă deformată a istoriei ar putea conduce la ideea că șase secole înseamnă puțin. Este enorm.

Presupunem această simplificare numai pentru a sublinia faptul că, în decursul acestor secole, IV–X p. Chr., „fenomenul etnogenetic" este oarecum special, în orice caz mult mai rapid. Nu trebuie însă pierdut din vedere că etnogeneza și transformările etnogenetice sunt continue în istorie, nicidecum oprite undeva departe în trecut. Încercăm să trecem în revistă doar câteva cazuri. Poate, cândva în viitor, vom avea și timpul și energia să facem o discuție mai amplă asupra fenomenelor etnogenetice europene în ansamblul lor. Deocamdată, ne limităm în a sublinia câteva situații specifice. Accentuăm: specifice, nu „speciale", căci fiecare fenomen etnogenetic este, în felul său, „special", fiecare grup etnic este „altfel decât celălalt", oricare ar fi acel „celălalt" luat ca punct de referință. Să trecem, așadar, în revistă câteva situații exemplare.

Francii. Grup germanic ce făcea parte din ramura occidentală (din care, ulterior, prin complexe procese etnogenetice, au derivat și grupurile vorbitoare de engleză, olandeză, afrikaans și germana modernă sau *Hochdeutsch*), ei sunt consemnați a locui în preajma Rinului la mijlocul veacului al III-lea. În secolele următoare, ei își consolidau puterea şi extindeau influența, pe fondul slăbirii puterii imperiale. Clovis (numele latin sub care este cunoscut *Chlodwig*) unifică triburile francilor şi le creştinează, la limita secolelor V-VI, extinzându-şi dominația asupra unui teritoriu imens, similar limitelor moderne ale statului francez. Este un prim moment important al istoriei agitate şi oscilante a francilor până la glorioasa epocă a lui Carol cel Mare[8]. Ei vorbeau un idiom germanic cunoscut doar fragmentar. Deja în curs de romanizare, încă din vremea lui Clovis[9], conversia lor la o cultură neolatină nu reprezintă tocmai o surpriză, ei „transferând" numele lor etnic noului ansamblu etnic – francezii, în care vechii germani reprezentau o minoritate, dar una semnificativă (mai ales social). Din vechea limbă francă (germanică), franceza a păstrat circa 200 de cuvinte, cum ar fi:

baron, dintr-o formă reconstruită **baro* „om liber" (adică nu sclav, opoziție esențială în acele timpuri), cf. vechi englez *beorn* „nobil", olandez *bar* „serios"; cuvântul este absent în latină, reflectând evoluția socială a societății occidentale postclasice. Termenul nu a pătruns în romanitatea

deși nespectaculoasă, a scrisului și a cititului, au condus la evoluții etno-lingvistice mult mai lente, cel puțin în comparație cu perioada anterioară.

[8] 742 (sau 747, cel mai târziu)-814, cel mai important împărat al primului mileniu creștin după căderea Imperiului Roman. Este considerat fondatorul Europei moderne. A întreprins reforme radicale în administrație și în cultură. După moartea sa, Imperiul creat se destramă.

[9] James 1985, 155, n. 12 (la momentul conversiei venerau zeii romanilor).

răsăriteană (protoromână), deoarece aici au persistat câțiva termeni traco-daci ori au evoluat unii termeni romanici specifici, ca inovații independente locale (vezi mai jos).

bleu „albastru", franc timpuriu (vest-germanic) **blao*, care înlocuia forma latină *caeruleus* „albastru deschis" și *lividus* „albastru închis". Nici româna nu păstrează acest adjectiv[10].

bois „lemn; pădure" < vest-germanic *busk* „tufiș, tufă", olandez *bos* „tufă", englez *bush*.

franc (însăși forma care stă la baza etnonimului modern) „liber, om liber; om drept", preluată și în latina postclasică în forma *francus* „născut liber (= nesclav). Cuvântul a circulat, fără doar și poate, fiind unul dintre cele trei etnonime străvechi ale limbii române: *frânc* „romanic occidental" spre deosebire de *rumân* (< latin *Romanus*) „romanic de-al nostru, romanic din zona noastră". Pe atunci, până târziu în secolul al X-lea, nu exista opoziția „ortodox" v. „catolic", deoarece bisericile nu se separaseră oficial. Astăzi, cuvântul se folosește doar ca antroponim (nume de familie).

guerre „război" < **werza-* „confuzie, tumult", de aici **werra-* „război". Pe atunci, idiomul germanic folosit ca sursă pronunța un fonem auzit de romanici ca un *g* gutural și pe care l-au preluat ca *g*, grafiat *gue*. Este înrudit cu englez *war*. Cuvântul a fost preluat în toate limbile romanice occidentale, de unde spaniol *guerra* și, de aici, *guerrilla*.

jardin „grădină" < vest-germanic franc **gardo* din indo-european **gher-*[1] de unde, pe de altă parte și independent, și traco-dac *gar-d* > român *gard* față de forma panslavă **gordъ* „împrejmuire, cetate", slav modern *grad*, ceh și slovac *hrad* (cu *h* sonor gutural). Analiza atentă ne arată cum rom. *gard* nu este o formă slavă preluată de români „la o dată veche", prin secolele VI–VII p. Chr. Este unul dintre exemplele care arată cum s-a ajuns la concluzii eronate ca urmare a unei analize etimologice eronate. Albanez *gardh* ar putea fi împrumut din (proto?) română, nu străvechi[11].

maçon „zidar" < vechi franc **mattio* < indo-european **mak-* „a frământa, a amesteca" (de exemplu "a frământa aluatul"); „a modela, a face", de unde

[10] Facem precizarea că, de-a lungul timpului, sensul adjectivelor referitoare la culori s-a schimbat mult. Anticii și chiar medievalii „vedeau" altfel culorile decât le vedem și le grupăm noi astăzi.

[11] Nu intrăm aici în detalii privind relațiile dintre albaneză și română. Atragem atenția doar asupra erorii, încă frecvente, de a se considera mai vechi elementele albaneze decât cele din română, în cazul acelor elemente considerate autohtone traco-dace, respectiv ilire în cazul albanezei.

și german *machen*, englez *make* „a face". Tot de la această rădăcină trebuie să provină și elementul autohton (traco-dac) românesc *a migăli, migală, migălos* [12].

poche „buzunar" < vest-germanic **poka*, englez *pouch*, german dialectal *Pfoch* „pungă, desagă". A se observa că nici româna nu mai păstrează forma latină *bulga*, latin postclasic *bursa*, ci inovează pe baza elementului autohton (traco-dacic) *buză*, de unde *buzunar*[13].

Elementele germanice au relevanță, așa cum vom vedea în continuare, deoarece – pe de o parte – reprezintă o componentă relativ importantă a lexicului romanic occidental, mai ales al limbii franceze (dar nu numai); pe de altă parte, cele câteva elemente germanice ale limbilor slave, nici ele de neglijat, deși nu foarte numeroase, ne ajută să creionăm coordonatele spațio-temporale ale evoluției limbilor slave.

Aici, relevant demersului nostru, este cum – în anumite circumstanțe istorice – a avut loc un „transfer etnic" de la grup germanic spre un grup ce vorbea o altă limbă, respectiv latina populară, și care avea cu totul alte cutume sociale. După acest transfer, treptat, prin *franc* nu se mai înțelegea un grup etnic germanic, ci unul romanic şi catolic. Treptat, idiomul franc și-a restrâns uzul, până la a ajunge să nu mai fie folosit și să se perpetueze doar în elemente disparate de lexic în idiomurile ivite pe fondul latin popular, mai ales în franceză. Aceștia au fost strămoșii (germanici) ai francezilor de azi, sau, mai exact, un grup germanic occidental care a dat numele unui popor nou, neo-latin. Acest sens, „romanic de-al lor" (poate şi „catolic"), l-au păstrat și românii sub forma *frânc*, azi folosit numai în antroponime.

Vlach, Valach. Este interesant, în contextul discutat aici, să amintim pe scurt și problemele ridicate de etnonimul *vlach, valach*. Există practic unanimitatea cercetătorilor că etimonul cuvântului este, în ultimă instanță, etnonimul *Volcae*, un nume dat de latini unui grup celtic din Europa centrală. Numele a fost păstrat, pe de o parte, în numele actual al țării Galilor, *Wales*, populația și limba fiind numite *Welsh*. Cuvântul s-a transmis prin intermediar vechi german de sus (althochdeutsch) *wal(a)hisc, walesc* (german *wälsch, welsch*) „roman, italian,

[12] Vezi discuția la Paliga 2006b, prima parte, dicționarul etimologic, s.v. Păstrarea lui *l* intervocalic într-un element autohton traco-dac este normală, unde niciodată nu rotacizează.

[13] În mod inexplicabil, considerat de autorii DEX ca fiind împrumut din neogrec *buzunara*. Este evident că *buzunar* este derivat din *buză*, iar în neogreacă este un românism. Familia de cuvinte a formei *buză–Buzău, Buzea–buzunar* este relevantă în română, nu în neogreacă. Vezi alte forme derivate din radicalul autohton traco-dac *buz-* la Paliga 2006b, partea întâi.

francez", așadar „vorbitor al unei limbi romanice", din germanic **walχaz* „străin", formă ce reflectă lat. *Volcae*. Tot de aceeași origine este ultimamente și etnonimul *valon:* fr. *Vallon,* eng. *Walloon*. Aceeași formă germanică a fost împrumutată și de slavi (nu se poate preciza când, în orice caz înainte de metateza lichidelor, așadar înainte de secolul al VIII-lea p. Chr.), cu același sens care se răspândise deja și în Occident: denumirea unei populații romanice. Pentru faza cea mai veche a împrumutului în slavă, se poate reconstitui forma **volchъ*. Popoarele slave moderne au folosit acest cuvânt pentru a denumi poporul neolatin cu care aveau contactele cele mai apropiate. În slovenă (*Làh, Vlàh*), polonă (*Włoch*) și cehă (*Vlach*), cuvântul se referă la italieni; în bulgară (*vlach*) și sârbă-croată (*Vlah*, pl. *Vlasi*) cuvântul se referă la români. Cât privește forma *Valach*, aceasta trebuie să fi apărut în maghiară, prin epenteză vocalică (svarabhakti), fenomen fonetic specific maghiarei[14].

Ar fi de subliniat aici câteva chestiuni relevante demersului nostru. În primul rând, înrudirea etimologică a formelor *vlachъ*, pe de o parte, și *Wales, Welsh* pe de altă parte, celtisme la origine și unele și altele, răspândite la multe sute de kilometri distanță. Nu diferită ar fi, ca o paralelă, situația formelor *Venedi, Venethi*: unii ar fi presupușii precursori ai slavilor, localizați undeva la est de germanici, alții ar fi grupul celtic de la Adriatica. Sau să fi fost același grup, atestat la date diferite? Un lucru e clar, totuși: celții s-au deplasat pe distanțe mari, uneori de peste o mie de kilometri, ajungând foarte departe de punctul de plecare. Nu este deloc clar dacă acei *Venedi* precursori ai slavilor vor fi fost celți: nu există nici urmă de celtisme în lexicul slav arhaic, or – de ar fi fost celți acei *Venedi* – tot ar fi lăsat câteva urme în limba vechilor slavi.

Interesantă poate fi și asocierea, sugerată de co-autorul acestui volum, cu divinitatea *Volos* și, ulterior, cu Sf. Vlasius/Blasius. Este posibil, la nivel popular, ca slavii, după împrumutarea cuvântului, să fi asociat forma **volchъ* cu *volъ* „bou, vită" românilor, ca fiind crescători de vite și, așa cum bine știm din analiza comparată a civilizațiilor, turmele – de oi și de vite – sunt simbolul bogăției, al prosperității. Analiza etimologică a formei *volъ* nu este chiar confortabilă. Cuvântul ar putea fi derivat cu radical (inițial) *u* (ulterior *u* > *o*) din aceeași rădăcină ca și *velikъ* „mare"; ar putea fi înrudit cu german *(sch)wellen*, eng. *to swell* „a se umfla" (cum crede Machek), posibil de la faptul că, după castrare, se îngrășau mult. Acestea ar putea fi însă doar presupuneri. Cert este că, de la bun început, slavii îi vor fi asociat pe români cu creșterea animalelor, oi și vite.

[14] Alte discuții la Machek 1971, 675; Rosetti 1986, 198.

Originea *boieriei* și a *boierilor*, despre care am scris cândva extensiv, ar putea fi o bună dovadă în acest sens[15].

Câteva alte exemple de grupuri etnice:

Finlandezii – suomalaiset, suomalaisia. Finlandezii perpetuează o ramură numită convențional „finică" a mai marelui grup ugro-finic (din ramura ugrică descinzând ungurii sau maghiarii), și fenicii[16] și ugricii (sau ugrienii) descinzând din mai marele grup uralic. Finlandezii se numesc pe ei înșiși *suomalaiset*, *suomalaisia* și trăiesc în țara *Suomi*, vorbind limba *suomi* (finlandeza). Numele folosit de străini a fost dat de vecinii germanici scandinavi, sub influența cărora s-au aflat timp de secole. Originea formei germanice nu este clară[17] și, de asemenea, nu este clar de ce vecinii nu au preluat, cum se face de obicei, forma folosită de finlandezii înșiși.

Situația etnonimului *suomalainen*, pl. *suomalaiset, suomalaisia* în raport cu *fin, finlandez, Finlanda* este alta decât a etnonimului *franc–francez* analizat mai sus; probabil perpetuează o formă străveche, de origine necunoscută, precum grecii – care se numesc pe ei înșiși *hellenoi* – și precum bascii.

Bascii – euskara. De ce străinii îi numesc pe locuitorii din nord-vestul Spaniei și din sud-vestul Franței *basci*, dar ei se identifică drept *euskara*? Este alt caz, în plină Europă Occidentală, într-o lume de timpuriu cucerită de romani și tot de timpuriu creștinată. Cum de n-au fost romanizați bascii (*euskara*)? Este un alt caz, nu mai puțin interesant.

Albanezi – shqip, shqiptar. Și de ce străinii îi numesc albanezi, dar ei se numesc pe ei înșiși *shqiptar*, vorbind *gjuha shqipë* (limba albaneză)? Iată alt caz, cu nimic mai prejos decât celelalate enumerate mai sus.

Este ușor să observăm că fiecare dintre aceste cazuri, ca și altele similare, au istoria sa, specificul propriu. Neromanizarea bascilor și supraviețuirea lor între două grupuri romanice puternice (spaniolii și francezii) nu este cu nimic mai puțin spectaculoasă decât supraviețuirea românilor „în masa slavă", ori decât supraviețuirea albanezilor între greci și slavi. Fiecare asemenea caz are istoria sa

[15] Paliga 2006c, 78 şi următoarele iar, în contextul altor forme vechi, întreg capitolul respectiv, începând cu pag. 54.

[16] Reprezentanții cei mai importanți ai grupului finic sunt astăzi finlandezii și estonii. Finlandeza este o limbă pe care, în general, un eston educat o înțelege fără mari dificultăți.

[17] Ar putea fi *Fenni* (Tacitus, *Germania*, XLVI, 1, 3), dar originea acestei denumiri este doar posibil germană.

„firească" sau este, dacă dorim să căutăm senzaționalul, „spectaculos". Noi însă nu urmărim nimic spectaculos aici, ci creionarea unor coordonate spațio-temporale, culturale, antropologice care să ne permită, prin analiza datelor, dar și prin analiză comparativă, să explicăm în ce împrejurări și în ce coordonate spațio-temporale au apărut și s-au dezvoltat grupurile slave. Înțelegem că este datoria noastră să analizăm acest complex fenomen cultural, istoric și antropologic în relație cu alte fenomene similare ce au avut loc aproximativ în aceeași perioadă istorică. Odată corect analizată în context, credem că ceea ce am numit „etnogeneza slavă" nu are nimic spectaculos ori nefiresc, ci este – într-adevăr altfel, dar nu nenatural – un alt fel de etnogeneză. Un „alt fel" este un mod de a spune; slavii sunt altfel pentru că nu sunt nici germanici și nici romanici, nu sunt nici basci și nici finlandezi. Acesta a fost și scopul declarat al acestor pagini: ce anume au slavii diferit, ce îi diferențiază de alte grupuri etnice, în ce împrejurări și de ce s-a ajuns la diferențierea lor în contextul etno-lingvistic de atunci?

Nu insistăm asupra altor exemple, deoarece riscăm să ne abatem prea mult de la ceea ce ne-am propus: analizarea premiselor și a condițiilor în care au apărut, au migrat (ori, am putea spune, s-au mișcat) și s-au dezvoltat grupurile slave sau grupurile pe care le putem considera precursorii slavilor. Scurta analiză de mai sus arată, iar aceasta se poate ușor completa prin alte exemple, că sunt felurite moduri în care au apărut, s-au format și s-au dezvoltat grupurile etnice, nu numai în perioada amintită, mileniul I p. Chr., ci mult mai înainte, din preistorie. În literatura de specialitate, lingvistică ori arheologică, folosirea unor termeni precum indo-european, pre-indo-european, „populația kurganelor", „vechii europeni", proto-boreal, nostratic etc. indică, pe de o parte, lipsa unor izvoare mai clare, mai bogate, mai concludente; pe de altă parte, indică nevoia cercetătorilor de a găsi coordonate generale, de a face generalizări valabile și în alte epoci istorice. Aceștia sunt termeni generici, evident abstracți, generalizări izvorâte din ignoranța noastră, nu neapărat dintr-un meșteșug original.

Folosim – mai mult sau mai puțin convențional – termenul *etnogeneză*, deoarece mulți apreciază că, în anumite perioade istorice, mai mult decât în altele, fenomenele etnogenetice sunt mai puternice, mai rapide, mai persistente. Se consideră, practic de toți cercetătorii, că trecerea de la Antichitate al Evul Mediu, plasată convențional în sec. V p. Chr., a fost marcată de puternice fenomene sociale, economice și politice care au condus, pe parcursul câtorva secole, la reconfigurarea conturului etno-lingvistic al Europei. Slăbirea forței sale militare a Imperiului roman, prăbușirea Imperiului occidental, ascensiunea creștinismului, amplele mișcări de populații din afara Imperiului, războaiele nesfârșite, căsătoriile mixte, toate au contribuit la dispariția unor limbi și unor culturi și la apariția altora.

Este perioada în care, pe de o parte, se reconfigurează noile populații romanice, care vor vorbi limbi derivate din latina populară; pe de altă parte, amplele mișcări de populație conduc la apariția unor noi limbi, unele bazate pe nuclee lingvistice foarte depărtate de patria primitivă. Nu toate aceste limbi și nu toate aceste culturi vor rezista timpului. Din marele kaganat hun nu a mai rămas nimic. Din limba vorbită cândva de puternicii bulgari (numiți adesea în literatura de specialitate, poate nu tocmai fericit, proto-bulgari – adică bulgarii altaici[18] al căror nume stă la baza bulgarilor slavi din epoca medievală și modernă) a rămas un singur cuvânt, numele Bulgariei și al bulgarilor de azi, alt „transfer etnic", către populația slavă sud-dunăreană, care a avut un rol crucial în apariția și dezvoltarea culturii slave scrise, după anul 860. Astfel, „transferul etnic" al francilor germanici asupra populației romanizate din Franța de astăzi își are o paralelă în alt „transfer etnic", dinspre bulgarii altaici spre grupurile slave sud-dunărene, bulgarii de azi. În acele timpuri de ample deplasări de populație, de războaie și de rapide transformări sociale, politice și militare, asemenea fenomene nu au fost deloc rare.

De fapt, de-a lungul istoriei putem observa câteva „perioade etnice"[19] majore și, de fapt, un continuu proces de etnicizare ori de re-etnicizare, practic fără frontiere spațio-temporale. Grupurile etnice nu sunt eterne, deși unora li se poate trasa o istorie multimilenară; grecilor moderni și limbii pe care o vorbesc li se poate atribui o istorie de cel puțin trei milenii, deși – evident – grecii moderni au cu totul alt mod de viață decât strămoșii lor, alt *ethos*; chinezii au istorie încă și mai veche.

Putem afirma, doar ca exemplu, că teritoriul României a cunoscut cel puțin trei „perioade etnice", dacă ar fi să folosim o clasificare tradițională:

1. Culturile neolitice și eneolitice, reprezentate – între altele – de culturile Criș, Turdaș sau Cucuteni, pentru a le numi doar pe cele mai cunoscute; reprezentanții acestor culturi vorbeau (nu mai poate fi dubiu) limbi pre-indo-europene. Ar fi faza „veche europeană" ori, lingvistic vorbind, pre-indo-europeană.

---

[18] Folosim aici sintagma *bulgari altaici*, în sensul definit mai sus, ca grup etnic din familia turcică, adică altaică, așa cum apare, de exemplu, la N. D. Andreev, despre a cărui teorie vorbeam mai sus.

[19] Împrumutăm sintagma *perioadă etnică* din lucrarea lui Raevskij, *Contactele romanicilor răsăriteni cu slavii*, 1988. O împrumutăm deoarece ni s-a părut interesantă, nu și pentru că am susține ipotezele avansate de autor acolo, mult prea influențate de contextul sovietic, fie el și din epoca gorbacioviană. E drept, nici ipotezele susținute de lingviștii din România nu erau și, din nefericire, nu sunt mult mai potrivite. A se vedea, totuși, o mai echilibrată viziune arheologică-istorică la Mircea Rusu (1979).

2. Tracii (traco-dacii) care vorbeau o limbă de tip satem (vezi mai sus), ei fiind urmarea amplului proces de aculturație ca urmare a expansiunii indo-europene; tracica amalgama elementele autohtone pre-indo-europene cu cele „intrusive" indo-europene. Însuși etnonimul *trac (thraex, thraeces, thrakoi*) este de origine pre-indo-europeană, fără dubiu.

3. Romanizarea, ca urmare a războaielor din anii 101–102 și, decisiv, din 105–106; din amalgamarea elementului cultural și lingvistic „intrusiv" roman cu cel autohton dacic, la rândul său rezultatul unei „amalgamări" etno-culturale, a rezultat un alt grup etnic, românii (pentru primele secole ale erei noastre, am putea folosi și termenul *proto-români*).

3.3. Apariția, evoluția și tipologia grupurilor etnice

Geneza și evoluția grupurilor etnice este diferită de la zonă la zonă, neexistând un „model unic", aplicabil pretutindeni și oricând. Fiecare situație trebuie analizată într-un anume context, luând în calcul toate componentele relevante. „Transferul etnic" ce a făcut din *Francus*, inițial aplicat unui grup germanic, etnonimul tipic pentru un mare grup romanic, este un exemplu tipic; *bulgarii* au fost, inițial, un grup altaic (turcic), dar și-au „transferat numele" asupra unui grup slav; de altfel, *bulgar* pare a fi singurul cuvânt păstrat în bulgara modernă din acel idiom turcic. *Vlah* este alt transfer etnic, un nume dat grupului celtic al volcilor, atestat în mai multe părți ale Europei, probabil originar de pe teritoriul Cehiei de azi. Am putea spune, un alt „transfer etnic", de asemenea „spectaculos". Cititorul a observat, fără îndoială, că deja s-au acumulat multe elemente „spectaculoase": supraviețuirea românilor în masa slavă este, evident, cel puțin un lucru de mirare; și bascii supraviețuiesc nevorosimil între spanioli și francezi; gruzinii sunt o curiozitate în Caucaz; albanezii sunt și ei (cum altfel?) un grup etnic de coloratură în Balcani... Între atâtea lucruri spectaculoase, să vedem – totuși – ce era specific atunci, în mileniul I p. Chr., și ce elemente ne conduc ori ne pot conduce spre reconstituirea unor realități etno-lingvistice specifice.

Slavii apar în istorie ceva înainte de anul 550 p. Chr. Aici nu ar fi nimic „spectaculos": era perioada când Europa și Asia au cunoscut mari mișcări de varii grupuri etnice, deplasate pe spații mai mici sau mai mari, uneori pe mii de kilometri față de punctul de plecare. Între secolele al IV-lea și al X-lea s-au deplasat – pe spații cu adevărat impresionante – grupuri germanice, altaice (turcice), slave și ugrice. Abia odată cu stabilirea ungurilor în Pannonia se ajunge la o anume stabilitate etno-lingvistică, situație care – în linii mari – nu a mai

cunoscut modificări esențiale în ultimul mileniu. Este evident că „tipologiile expansiunii" au fost foarte diferite de la grup la grup, de la raidurile de jaf și ucideri până la expansiune în vederea creării unei anume structuri politico-administrative (cazul hunilor sau al bulgarilor altaici). Unele asemenea grupuri etnice au dispărut în neantul istoriei, în ciuda faptului că au reprezentat, la un moment dat, mari puteri politico-militare. Vechii greci nu mai știau nimic de marele imperiu hittit de la jumătatea mileniului al doilea a. Chr., după cum azi nu a mai rămas mai nimic din marele kaganat bulgar[20] sau din regatul hunilor. Și cât de puternice au fost cândva...

Să încercăm, fie și succint, să trasăm câteva linii directoare privind apariția etnonimelor. Câteva exemple doar numai pentru a sublinia complexitatea demersului.

1. Etnonime arhaice, perpetuate de la populații preistorice. *Hellenoi* „greci" este un etnonim pre-indo-european, de origine neclară. Romanii i-au numit *Graeci*, folosind așadar un alt cuvânt decât cel folosit de grecii înșiși. *Euskara* „basc", grup etnic arhaic, continuând – cel mai probabil – grupurile etnice ale neoliticului iberic. *Suomi* „Finlanda" (scris cu literă mică se referă la limba finlandeză), *suomalainen* „finlandez". *Hay* „armean", *Hay-astan* „Armenia" (țara *Hay*). Aceasta ar fi categoria etnonimelor arhaice, de origine foarte veche, fie pre-indo-europeană (*Hellenoi, euskara, hay* etc.), fie – în orice caz – ne-indo-europeană (*suomi, suomalainen, Suomi*).

Observăm aici o categorie de grupuri etnice vorbind limbi arhaice. Greaca veche, singurul idiom indo-european dintre cele citate mai sus, are peste 50% cuvinte de origine ne-indo-europeană. Doar câteva reflectă împrumuturi din limbile semite ori din alte limbi vecine, restul reflectă, nu ne putem îndoi, urme ale idiomurilor vorbite în neoliticul egeean.

Așa cum arătam într-un studiu, *Dacus*, pl. *Daci, Dacisci* (gr. *Dakoi)* și *Geta*, pl. *Getae* (gr. *Getai*) reflectă, probabil, numele pe care și-l dădeau dacii înșiși față de, respectiv, numele pe care-l foloseau străinii (care, așa cum observăm, uneori este diferit de cel folosit de cei la care se referă). *Geta,* pl. *Getae* nu are etimon analizabil[21].

2. Etnonime provenite din „transferuri etnice". *Francus*, păstrat în română ca *frânc* „romanic occidental" (deci nu romanic de-al locului) reflectă, la

[20] Bulgar altaic, cum spuneam mai sus, sau, în termeni tradiționali, proto-bulgar. Sintagma „proto-bulgar", deși incorectă, este încă folosită în literatura de specialitate.

[21] Vezi studiul dedicat *doinei* în volumul Paliga 2007a. În acelaşi studiu sugeram şi posibilitatea ca *dacus* şi *dainã* să fie coradicale.

origine, un reprezentant al unui grup germanic. Ulterior, etnonimul se „transferă" asupra populației romanizate din Gallia romană, iar referința la grupul germanic dispare cu totul.

Bulgar aduce aminte, desigur, de puternicul grup al bulgarilor altaici. Numele lor etnic a fost transferat populației slave sud-dunărene. Este, se pare, *singurul* cuvânt păstrat în bulgară din limba acestui grup etnic dispărut din istorie.

Și *vlah* este un „transfer etnic". Pornind de la numele celtic al volcilor, romanizat, etnonimul este preluat de germanici, iar de acolo de slavi. În limbile slave moderne, prin *vlah* grupurile slave occidentale (cehii, slovacii, polonii, slovenii) se referă la italieni, în timp ce grupurile slave răsăritene (ortodoxe) se referă la români.

3. Etnonime provenite din nume tribale și/sau din „etnicizarea" unei denumiri geografice. Este, probabil, grupul cel mai numeros. Etnicizarea, astfel definită, este continuă în istorie. Aș aminti aici procesele relativ recente ori foarte recente de etnicizare din spațiul fost iugoslav sau din alte zone ale Europei moderne și contemporane. În epocile modernă și contemporană, etnicizarea a mers alături de crearea unor limbi literare naționale, fenomen care a consolidat și a urgentat aceste fenomene. Dar, așa cum am văzut mai sus, și etnonimul *francez (français)* este, la origine, tot un nume tribal, al grupului vest-germanic care a dat, prin „transfer etnic", numele francezilor de azi.

3.4. Etnonimele slave[22]

Nu este lipsit de interes să trecem în revistă numele etnice slave moderne și, pe scurt, să încercăm a schița originea lor. Vom vedea că acestea nu diferă esențial de modul în care au apărut și s-au consoliat alte denumiri etnice europene.

3.4.1. Grupul slav sudic

3.4.1.a. Subgrupul răsăritean (bulgar-macedonean)

Bulgar (българин, българи: *bălgarin*, pl. *bălgari; bălgarski ezik* „limba bulgară") este un nume etnic preluat de la grupul așa-numiților proto-bulgari sau bolgari, de origine probabil turcică (altaică), originari din Asia Centrală și care, înfrânți de chazari, se deplasează spre vest, undeva aproape de gurile Dunării. În

[22] Există numeroase lucrări care clasifică limbile slave. Am urmat aici, în linii mari, clasificarea dintr-o lucrare relativ recentă apărută în Slovacia: Krupa și Genzor 1996. Vezi și Večerka și colectiv 2006.

urma unei confruntări decisive cu bizantinii, la 679-680, se înstăpânesc pe Bulgaria nord-estică din zilele noastre.

Teorii mai noi, lansate de nelingviști după 1990, ar susține ideea unei origini iranice a vechilor bulgari (proto-bulgari), ipoteză care nu poate fi acceptată.

Makedonec (*makedonski jazik*, chirilic *македонски јазик*) a fost, inițial, un termen geografic. Cu timpul, de-a lungul Evului Mediu și în epoca modernă, grupurile slave de acolo și-au căpătat treptat o conștiință etnică aparte, astfel că, până la dezmembrarea fostei Iugoslavii, macedonenii moderni (slavi) erau considerați cel mai tânăr popor din Europa. Limba macedoneană este foarte apropiată de bulgară, cele două idiomuri fiind mutual inteligibile, ca și ceha și slovaca, de altfel.

Dat fiind că dezmembrarea fostei Iugoslavii este încă prea recentă, iar urmările acestei fracturi violente încă nu s-au încheiat, lăsăm problema spre analiză, mai degrabă, politicienilor[23].

3.4.1.b. Subgrupul de sud-vest

Grupează, pe de o parte, arealul sârb-croat (până la dezmembrarea fostei Iugoslavii limba era numită sârbo-croată) și, pe de altă parte, limba slovenă. Indiferent de unghiul de analiză, politic ori nepolitic, sârba și croata sunt mutual inteligibile și, pentru aproape toți lingviștii neiugoslavi, să spunem așa, este aceeași limbă, chiar dacă putem vorbi, la rigoare, de o cultură și de tradiție sârbă, pe de o parte, și de o cultură și de o tradiție croată, pe de altă parte.

Cum nu este locul aici să dezbatem chestiuni politice prea recente și nefinalizate, chiar dacă faza acut conflictuală s-a încheiat (ori pare a se fi încheiat), ne vom opri numai asupra chestiunilor strict științifice.

Slovenii (în limba slovenă *slovenec*, adj. *slovenski*, subst. *slovenščina* „limba slovenă") sunt, alături de slovaci (vezi mai jos), grupul slav care perpetuează numele vechi pe care și l-au dat slavii și, în orice caz, pe care l-au folosit grupurile slave care au intrat în contact cu romanitatea răsăriteană și cu bizantinii. Nu trebuie uitat că, până în secolul al IX-lea, slovenii ocupau – probabil – un teritoriu mai întins, inclusiv în Pannonia, unde se învecinau cu strămoșii slovacilor. Așezarea maghiarilor pe cursul mijlociu al Dunării i-a împins pe sloveni spre sud-vest, astfel că lumea slavă occidentală și sudică s-a fracturat de-a lungul Dunării mijlocii. Numele slovenilor și al slovacilor este derivat de la *slovo* „cuvânt", în opoziție cu numele germanilor, în slavă *němъcь*, derivat de la adj.

[23] Vezi o succintă sinteză asupra istoriei Macedoniei și a macedonenilor la Kyçyku 2003.

něm- „mut". Opoziția era, așadar, „ai noștri = vorbitorii, cuvântătorii" versus „ei = muții", adică cei ce vorbesc un idiom „mușesc", de neînțeles. Vom reveni imediat asupra acestor forme, dar în alt context.

Opoziția „noi, vorbitorii unei limbi pe care o înțelegem («noi slavii»)" versus „ceilalți, muții, adică vorbitorii unei limbi de neînțeles" (voi nemții, adică «muții»), repetă, în alt context istoric, opoziția *hellenos, grec* versus *barbaroi, barbarii*, adică „bâlbâiții, cei ce vorbesc o limbă bâlbâită, de neînțeles" (vezi *Barbaricum* în glosarul de la sfârșitul volumului).

Numele etnic al sârbilor (*Srbi, Срби*) derivă de la *srp* „coasă" < **sъrpъ*, înrudit cu leton s*irps, sirpe*, sensul de bază „a tăia, a secera". Sârbii erau așadar „cosașii". De origine necunoscută este însă originea celuilalt nume etnic învecinat, *hrvat* „croat", *hrvatski jezik* „limba croată". Este posibil ca nici teritoriul inițial de migrație al sârbilor și al croaților să nu fi fost același, uniformizarea lingvistică realizându-se și ulterior, prin schimb cultural, după așezarea lor pe teritoriile actuale.

3.4.2. Grupul slav occidental

3.4.2.a. Subgrupul ceho-slovac[24]

Cehii și slovacii formează un grup aparte în arealul slav occidental, vorbind limbi mutual inteligibile. Așa cum arătam mai sus, până la așezarea maghiarilor în Pannonia, strămoșii slovacilor și ai slovenilor se învecinau, fapt ce explică – fie și parțial – păstrarea formelor *sloven* (*slovenec, slovenski jezik* „limba slovenă") și, respectiv, *slovac* (*Slovák, slovenský jazyk* „limba slovacă"). Originea etnonimului *ceh (Čech, český jazyk* „limba cehă", *Čechy* „Țările Cehe, Cehia") este necunoscută, în mod cert neslavă (preslavă). Așa cum arătam într-un studiu anterior[25], etnonimul *Čech* pare înrudit cu formele românești vechi *ceh*, ce exemplu *Cehu Silvaniei*, la rândul său înrudit cu *ceafă*, inclusiv cu sens toponimic „ceafă de munte = deal, înălțime", aici și *Ceahlău*, cu alternanța *f~h* (cf. și albanez *qafë* „ceafă"). Aceste forme par vechi în acest areal, preslave și preromanice, probabil de origine tracă ori, eventual, celtică. Toponimele preslave de origine celtică sunt relativ bine reprezentate în arealul ceh, fiind rare, e drept, în Ardeal (totuși, *Iza* pare un hidronim de origine celtică). Celtice sunt și toponimele derivate de la rădăcina *gal-*, cum ar fi *Galați, Galați, Galata* etc. răspândite pe un vast areal.

[24] Chiar și după divizarea Cehoslovaciei, termenul folosit în literatura de specialitate este *subgrupa ceho-slovacă* sau *subgrupul ceho-slovac* (vezi, de exemplu, Krupa și Genzor 1996, 78, *česko-slovenská podskupina*).

[25] Paliga 2006b, lexiconul D, referitor la toponimele arhaice pre-slave din arealul ceh și slovac.

3.4.2.b. Subgrupul lehitic (*lechicki, lechický*)

Numele grupului este luat de la *Lech* < *Lęchъ* „polonez", ucrainean *Ljach* (citește *liah*), inițial cu sensul „locuitor de la câmpie, câmpean". Sensul este în acord cu sensul de bază al etnonimului *polon*, *polonez*:

3.4.2.b1. Polonă

Cel mai mare grup slav occidental este reprezentat de polonezi *(Polak, Polska* „Polonia", *język polski* „limba polonă"), ce își trag numele de la *pole* „câmp (nearat), câmpie", în opoziție cu „munte, deal". Polonezii sunt, așadar, „câmpenii, locuitorii de la câmpie" în opoziție cu „muntenii, locuitorii de la munte". Același sens l-a avut și etnonimul *Lech* < *lęchъ*, de aici și maghiar *Lengyel*. Și româna păstrează, la nivel dialectal, forma *leah*, pl. *leș* (și cu un singular refăcut după plural, *leș*; vezi şi patronimicul *Leahu*).

3.4.2.b2. Alte grupuri slave lehitice

Sunt incluse aici limbi slave vii sau stinse, care nu au avut statut de limbi de stat ori de limbi oficiale. O astfel de limbă, astăzi cu peste 50.000 de vorbitori conform ultimului recensământ, este limba cașubă (*kaszëbsczi jäzëk* sau *kaszëbskò-słowińsko mòwa* „limba cașubă"), care și-a câștigat recent (din 2005) statutul de limbă, nu de dialect al limbii polone.

Slovina sau slovena de nord[26] (din grupul pomeran, alături de cașubă, considerată uneori și un dialect cașub[27]), sileziana și polaba (vorbită pe cursul Elbei, cum îi arată și numele), azi stinsă, completează tabloul slav lehitic.

3.4.2.c. Subgrupul luzacian

Un alt grup vest-slav este reprezentat de așa-numiții *sorbi*, locuitori din regiunea *Serbja* sau *Serby* din Lusatia (Lusacia, Luzacia), o regiune de la frontiera germano-polonă. Sunt numiți și sârbi luzacieni. Asocierea etimologică dintre acest grup slav, care nu și-a constituit o limbă de stat, și sârbii balcanici nu poate fi întâmplătoare. Sârbii „balcanici" vor fi fost acei sârbi albi (*Beli Srbi*) sau protosârbi care, la un moment dat, s-au separat de strămoșii sorbilor (sau sârbilor lusacieni). Migrația spre sud este databilă după anul 610. Sorbii sau sârbii lusacieni s-au așezat de-a lungul râurilor Elba, Spree și Neisse (Neiße, ceh *Nisa*, polon *Nysa*[28]).

[26] *Severní slovinština, severná slovinčina* (la Krupa și Genzor 1996, 78).

[27] În situația în care însăși cașuba a fost adesea considerată un dialect al limbii polone.

[28] Vechi hidronim indo-european, dificil de spus dacă de origine slavă ori germanică, cf. orașul *Niš* la sud de Dunăre, în Serbia, antic *Naissos*; râul pe care este așezat orașul este *Nišava*.

Subgrupul luzacian are două ramuri, superior sau „de sus" (*gornolužicki, hornolužický*) și inferior sau „de jos" (*dolnolužicki*).

3.4.3. Slavii de răsărit

Sunt reprezentați de *ruși, de bieloruși* („rușii albi") și de ucraineni, care s-au desprins ulterior din grupul slav răsăritean. Nu trebuie uitat detaliul că nucleul slav și, ulterior, nucleul slav răsăritean și-a avut vatra de formare (*Urheimat, pravlast*) pe teritoriul Ucrainei de astăzi. Numele de azi al Ucrainei (*Ukrajna*, transliterat uneori *Ukrayina*, chirilic *Україна*) reflectă o graduală organizare administrativă a arealului slav răsăritean. Numele este derivat de la *kraj, kroj* „tăietură; limită, margine; frontieră", prefix *u-krajiti, u-krojiti* „a tăia; a delimita, a trasa limitele".

Dacă etimologia formei Ucraina este relativ clară, nu astfel este etimologia formei *rus, Rusia*. Dat fiind că discuțiile au luat, adesea, turnură naționalistă, pe care nu dorim să le reluăm aici, semnalăm discuțiile pe care le face Tamara Kondratieva pe această temă[29]. În esență, polemica s-a purtat în jurul a două abordări radical diferite: statul vechi rus, Rusia Kieveană, este rezultatul „chemării varegilor", un grup germanic care, după anul 882 (sau 886, conform textelor), ar fi avut o contribuție esențială la consolidarea puterii administrative și militare a slavilor de răsărit. Acești varegi germanici, numiți *ruotsi* în finlandeză (strămoșii suedezilor de astăzi), ar fi dat și numele etnic al rușilor.

În perioadele de naționalism rus, o asemenea teorie era ferm respinsă, iar pendularea între teoria germanică („varegă") și cea autohtonă continuă de circa două secole. Nu ne propunem aici să stimulăm nici flacăra naționalismului rus, nici a atitudinilor antirusești. Dorim doar să atragem atenția asupra unui detaliu pur istoric: diversele grupuri germanice au avut o contribuție mai mult sau mai puțin importantă în amplul și complexul proces etno-lingvistic din Europa secolelor IV–X p. Chr. Unele grupuri germanice au dispărut complet din istorie, fără a lăsa urme semnificative, cum au fost goții. Altele, cum au fost francii, și-au „transferat" numele etnic asupra unui grup romanic, strămoșii francezilor. Alte grupe germanice nordice, știm astăzi, au atins coastele nordice al Canadei, descoperind, fără să știe, continentul american. În sfârșit, grupurile germanice ale așa-zișilor *varegi* scandinavi (*ruotsi* „suedez" în finlandeză față de *venäjä* „rus") trebuie să fi avut o anume contribuție inițială în organizarea administrativă și militară a slavilor de răsărit, sfârșind prin a fi complet asimilați de grupurile slave, după cum au fost asimilate și alte grupuri etnice de origine iranică, finică, ugrică. Soarta grupurilor germanice „varege" din arealul slav răsăritean are

[29] Kondratieva 2000, mai ales pagina 24 și în continuare.

multe puncte comune cu soarta altor grupuri germanice, ca atare nu vedem de ce ar trebui să invocăm aici teorii naționaliste de respingere a rolului acestor grupuri germanice. În orice caz, erau grupuri germanice de cu totul altă origine decât cele cu care slavii se vor fi învecinat la vest, înainte de expansiune.

Etnonimul *bielorus* „rus alb", cu câteva variante grafice (*belarus, belorus, беларуская мова* „limba bielorusă, limba rușilor albi") reflectă o evoluție etnico-lingvistică îndelungată și complicată. În esență, actualul teritoriu belarus a aparținut, de-a lungul timpului, unor varii forme administrativ-politice, fapt ce a contribuit la o complicată istorie.

Conform diviziunii actuale acceptate, idiomurile slave de răsărit sunt, așadar:

- Vechea rusă sau vechea slavă de răsărit (idiom stins)
  - dialectul din Vladimir-Suzdal (idiom stins)
    - rusa (modernă)
  - rutena (idiom stins)
    - ucraineana
      - rusina (idiom sau, după unii cercetători, dialect ucrainean vorbit în Ucraina transcarpatică)
  - bielorusa
- Vechiul idiom (dialect) de Novgorod (idiom stins)

3.5. Hasdeu şi clasificarea limbilor slave

Clasificarea limbilor slave a fost, de-a lungul timpului, subiect de discuții. Nu vom intra aici în detalii. Cert este că simpla clasificare după criteriul geografic – care este, în bună parte, și cel politic – nu corespunde totdeauna realităților din vechime. Este drept că nu este ușor să trasăm astăzi mișcările grupurilor slave, fie prin analiză lingvistică-etimologică, fie prin analiză arheologică. Totuși, sunt necesare câteva precizări.

Hasdeu critica, acum mai bine de un secol, simpla împărțire a limbilor slave în două grupe: una occidentală (polona și grupul ceho-slovac) și alta orientală (rusa, bulgara și sârba). Nici clasificările de astăzi, în trei grupe, nu sunt mult mai fericite:

- arealul sudic: bulgara, macedoneana, sârba-croata (sau sârbo-croata[30]), slovena;

[30] Disoluția vechii Iugoslavii a condus la discuții aprinse privind relațiile dintre sârbă și croată. Tradițional, termenul folosit era, până în 1991, sârbo-croată. Ulterior, s-a încercat acreditarea ideii că ar fi o limbă croată diferită de sârbă. În general, lingviștii străini și chiar unii lingviști

- arealul occidental: ceha, slovaca, polona (și idiomurile conexe amintite mai sus, cum ar fi cașuba).

- arealul răsăritean: rusa, bielorusa, ucraineana.

Sigur că îndelungata conviețuire a unor grupuri slave învecinate, precum bulgarii și sârbii, ori cehii și polonii, au condus la evoluții convergente. Aceste limbi au însă radicale și esențiale diferențe, chiar dacă, la rigoare, pot fi, cu puțină educație auditivă, mutual inteligibile.

Deși ipoteza Hasdeu nu ar putea fi azi acceptată în totalitate, nu putem trece ușor peste observația că el propunea lumii științifice o altă clasificare bazată pe argumente, pornind – mai ales – de la trăsăturile fonetice arhaice ale limbilor slave. El grupa, astfel, polona alături de bulgară și ceha alături de sârbă, observând că așezarea maghiarilor în Pannonia a condus la redislocări de populații slave și, în final, la fracturarea continuității de habitat a grupurilor slovac și sloven, care se învecinau undeva de-a lungul Dunării mijlocii[31].

În plus, detaliu extrem de important, Hasdeu a ținut totdeauna seama de influența substraturilor în conturarea realităților contemporane (sigur, contemporane lui, dar principiile sunt aceleași). Din păcate, ulterior, aproape toți slaviștii români și, în general, aproape toți lingviștii români au ignorat problema crucială a substraturilor, atât în cazul limbii române, cât și în cazul limbilor slave. Nu dorim să intrăm aici într-o polemică inutilă și sterilă. Am discutat câteva dintre aceste cazuri în alte lucrări[32] și vom reveni asupra unora dintre ele, concret, mai departe. Menționăm doar că slaviști străini de elită, cum ar fi Petar Skok (Croația), France Bezlaj și Bojan Čop (Slovenia), Václav Machek și mai tânărul său conațional Václav Blažek (Cehia, profesor de lingvistică indo-europeană la Universitatea Masaryk din Brno), Ivan Duridanov și mai tânărul Petăr Dimitrov (Bulgaria) etc. au ținut totdeauna și constant seama de influența substraturilor în evoluția lingvistică. Continuă să fie de referință lucrarea lui Petar Skok dedicată toponimiei insulelor adriatice (Skok 1950); clasificarea toponimică propusă de

din țările slave respective sunt mai puțin dispuși să accepte asemenea propuneri încă insuficient argumentate, mai ales că ele au un evident impuls politic și deloc argumentare științifică. Putem vorbi fără dificultate de o cultură sârbă *și* de o cultură croată, este însă greu acceptabilă ideea unei limbi croate și a unei limbi sârbe. În publicațiile *Linguistica* și *Slavistična Revija*, ambele publicate la Ljubljana (Slovenia), se folosește – în ultimii ani – sintagma *Serbian-Croatian* (în loc de mai vechea sintagmă *Serbo-Croatian*). În română am putea folosi, prin calchiere, sârbă-croată sau limba sârbă-croată, în locul mai vechii sintagme sârbo-croată, limba sârbo-croată. Ni se pare un compromis rezonabil, pe care sperăm să-l accepte atât lingviștii sârbi, cât și lingviștii croați. Krupa și Genzor 1996, 78 vorbesc de „limba sârbocroată" (în slovacă *srbochorvátčina*).

[31] Vezi, pe larg, la Poghirc 1968, 163–165.

[32] Vezi referințele, de exemplu Paliga 1991, 1992, 1997 (prima ediție, reeditare 2006c) etc.

Skok pe atunci este perfect valabilă și astăzi și, cu mici adaptări, se poate folosi ca o clasificare universală a tipologiei toponimice europene.

Strălucitul impuls dat de Hasdeu studiilor de slavistică, dar și de tracologie și de studii comparate indo-europene, aproape s-a risipit după moartea sa, în România nefiind refăcută nici astăzi o tradiție lingvistică a cercetării substraturilor din sud-estul european. Tentativele au fost rare, aleatorii și, în final, încununate de un succes relativ și inconsistent. Nu putem ascunde realitatea că și acest volum suferă (sau, teoretic, ar trebui să sufere) de pe urma acestei situații. După un impuls semnificativ la începutul anilor '70 ai secolului trecut, prin crearea Institutului de Tracologie, în ultimii 20 de ani cercetările de lingvistică comparată și de etimologie în domeniul substraturilor au dispărut aproape complet, tentativele fiind izolate și, în orice caz, fără nicio perspectivă de a deveni acceptate la nivel național, în cadrul unui program coerent de cercetare.

Ne oprim aici din aceste considerații, trăgând însă un clar și ferm semnal de alarmă privind disoluția inevitabilă a unei tradiții lingvistice, oricum nu foarte dezvoltate și, în orice caz, mult sub nivelul atins în alte țări, inclusiv în țări vecine.

3.6. Există un „model etnic slav"?

Am analizat mai sus câteva exemple tipice de etnonime și câteva cazuri relevante. Credem că este suficient de clar, pe de o parte, că *nu există un model de „etnicizare"*: tradiția istorică, relațiile cu vecinii, conflictele militare, războaiele economice și, desigur, hazardul – toate au rolul lor în conturarea unui anume etnonim. Perioada cea mai interesantă, din acest punct de vedere, este – fără îndoială – intervalul dintre secolele V și X p. Chr. când, pretutindeni în Europa, dispar unele etnonime vechi și se reconfigurează altele noi.

Acum, de exemplu, vecinii mai sudici ai nucleului vechi slav, dacii/geții (numiți în literatura de specialitate și traco-daci, traco-geți, geto-daci, daco-geți) cunosc un complex proces de aculturație, romanizarea, fapt ce a condus și la o reconfigurare etnică. Drept urmare, românii păstrează până astăzi, pentru a se defini și a se delimita față de vecini și față de alte grupuri etnice, forma *Romanus* > *rumân*; forma *român* a fost readusă la forma etimologică prin tradiție livrescă în sec. al XIX-lea.

Mai la sud, pe coasta Mării Adriatice, etnicii iliri dispar din documente încă de prin sec. II p. Ch; datarea este una relativă, fiindcă după acest moment este greu de distins între etnicii iliri şi locuitorii Iliriei. Nu poate fi dubiu că au fost integral romanizați, urmașii lor de astăzi – albanezii și croații – continuând, de

fapt, o tradiție iliră romanizată, nu un ilirism direct[33]. Așa cum vom arăta și în continuare, nu avem niciun argument serios că albaneza ar fi un idiom neo-ilir ci, mai degrabă, un idiom neo-tracic, cu numeroase elemente romanice, iar acestea, la rândul lor, de două tradiții: dalmată și proto-românească.

Tradiția imperială a Romei dispare chiar și în leagănul imperiului, la Roma, noul popor ivit pe ruinele Imperiului fiind numit *italian*, nu *roman*, epitet glorios pe care îl vor păstra, periferic, românii și romanșii (*Romansh, Romansch, Romanche, Rumantsh*) un mic grup romanizat din Elveția, ce face parte din grupul de dialecte reto-romane sau *ladine* (friulana, ladina dolomitică, ladina din Nones, ladina din Solandro).

În esență, apariția și, de-a lungul secolelor, consolidarea „conștiinței naționale" este un fenomen îndelungat, complex, continuu. Slavii nu se abat, așa cum am văzut, din modelele culturale europene, iar faptul că, de-a lungul istoriei, au avut o evoluție aparte este natural, deoarece tocmai de aceea există grupe etnice, popoare, națiuni, fiecare dintre acestea având istorie aparte, specifică, dacă vreți, „specială". *Slovanstvo*, adică „slavitatea, caracterul slav, sufletul slav" sunt termeni care evoluează de-a lungul secolelor, căpătând contur abia în epoca romantică și postromantică, în secolul al XIX-lea, deloc întâmplător „secolul națiunilor".

În lumea slavă sunt, așadar:

- Etnonime vechi, precum slovacii (*Slovák, slovenský*) și slovenii (*Slovenec, slovenski*); acesta trebuie să fi fost și etnonimul auzit și de romanicii răsăriteni prin secolul al VI-lea și pe care l-au deformat în forma *sclavenus, sclavinus, sclavus*, cum vom vedea mai departe. Perpetuarea lor până astăzi arată cum anumite grupuri slave, care vor fi fost mai numeroase în primul mileniu, au folosit efectiv acest etnonim derivat de la *slovo* „cuvânt". Nu trebuie uitat că, până la stabilirea maghiarilor în Pannonia, strămoșii slovenilor și ai slovacilor se învecinau de-a lungul Dunării mijlocii, chiar dacă acolo putem admite și populație romanizată[34].

[33] Vorbim, evident, de o certă continuate de habitat care, repetăm și accentuăm, nu este totdeauna și continuitate etno-lingvistică. În zona noastră, doar grecii pot fi considerați a reprezenta și continuitate etno-culturală lingvistică, și continuitate de habitat. Dar grecii au un statut cu totul aparte.

[34] Se vorbește și de o limbă romanică azi dispărută, idiomul vorbit în Pannonia, cunoscut cu totul fragmentar din câteva inscripții foarte scurte. Trebuie să fi fost de tip proto-românesc, făcând legătura cu idiomurile de tip ladin și reto-roman din Europa Centrală Alpină. Vezi la Poghirc 1976 și 1987. Problemele generale ale substratului limbii române fuseseră analizate anterior în Poghirc 1969. Analize similare, cu multe date inedite, au făcut și Vraciu (1972, 1976, 1980) şi Rădulescu (1984, 1987).

- Etnonime derivate de la cuvinte în uz, cum ar fi polonezii (*Polak, polski*) < *pole* "câmp", polonezii fiind – așadar – „câmpenii" (în opoziție cu locuitorii de la munte, „muntenii") și sârb (*srp, srpski*) „cosașii". Și unii, și alții păstrează până azi nume derivate de la forme comune și arătând o specializare agricolă pentru care slavii sunt bine cunoscuți.
- Etnonime de origine necunoscută: *Čech, Čechy* (ceh, Cehia) și *hrvat, hrvatski*, croat. Dacă etnonimul *hrvat* este, într-adevăr, neanalizabil etimologic, etnonimul *Čech, Čechy, český* trebuie să fie înrudit cu familia de cuvinte reprezentată de rom. *ceafă* – alb. *qafë*, *Ceahlău*, *Cehu Silvaniei*. Așa cum arătam cu altă ocazie, alternanța *f~h~v~s~ș* din română este dovada existenței unui fonem specific românei străvechi, moștenit – nu ne putem îndoi – din traco-dacică: o spirantă velară sau, conform altor teorii, o laringală. Noi credem, cu argumente pe care nu le mai repetăm aici, că tracica și, până la un moment dat, și protoromâna, au avut o spirantă velară[35]. Problema spirantei velare (ori a laringalei) în tracică și, apoi, în protoromână este, pe de o parte, prea importantă și, pe de altă parte, prea complexă pentru a o dezvolta aici. Acest detaliu este esențial pentru a înțelege unele fenomene fonetice vechi, care afectează, în câteva cazuri, și împrumuturile slavo-române.

Dacă etnonimul *ceh, Cehia* se poate explica așa cum am sugerat noi (și nu, cum susțin alții, de exemplu Blažek și Klain în studiul lor din anul 2002) apar probleme serioase de interpretare istorică, fiindcă etnonimul *ceh, Cehia* este, mai degrabă, înrudit cu toponimele din zona Carpaților românești și nu este, cum ne-am aștepta în cazul unei forme neslave, de origine celtică ori germanică; în consecință, apare problema locuitorilor și a limbii de substrat de la care slavii au preluat numele[36]. Altfel, faptul că un etnonim slav din Europa Centrală (*Čech, Čechy*), iar un altul din arealul de sud-vest (*hrvat, hrvatski*) nu sunt de origine slavă, ci de altă origine, probabil preslavă (în orice caz, neslavă), nu are nimic spectaculos în sine, deoarece situații similare se întâlnesc în varii locuri ale Europei și în varii contexte istorice.

Dacă ar fi să încercăm, în finalul acestui capitol, un răspuns la întrebarea: erau acei *venedi* slavii cei vechi, de dinainte de secolul al VI-lea p. Chr.? Am putea răspunde cu o întrebare ajutătoare: era francii din vremea lui Clovis, la început de secol VI, strămoșii francezilor de azi? Mai degrabă nu, deși – cum am văzut –

[35] Paliga 2002a, 2004a, 2006b, 2007b.

[36] Toponimia preslavă din arealul ceh este, în bună parte, celtică, iar în arealul slovac celtică și tracică. Vezi alte discuții la Paliga 2006b, Anexa D, p. 319–326. A se compara cu structura toponimelor preslave din arealul slav sudic (vezi, în același volum, anexele A, B, C).

francii și-au transferat numele asupra populației romanizate din Franța de azi. Dar acel trib romanizat al volcilor erau oare strămoșii românilor? Evident, nu, deși *vlah* – printr-o complicată filieră de împrumut – se referă și la români.

În lumina acestor considerații, am fi înclinați să spunem că acei *venedi* menționați de Tacit la est de germanici nu pot fi considerați cea mai veche atestare a slavilor. Nu există nicio dovadă că ar fi vorbit un idiom de tip balto-slav și nicio altă dovadă că ar putea fi asociați unui *slovanstvo* protoistoric. Acei *venedi* trebuie să fie unul dintre grupurile etnice care, la un moment dat, a contribuit – într-un fel sau altul – la constituirea unei culturi slave la est de grupurile germanice. Că vor fi fost slavii secolului I al erei creștine este însă improbabil sau, în orice caz, nedemonstrabil.

Cu aceste considerații, ne-am apropiat foarte mult de esența chestiunii: *sclavenii*.

Figura 3a.
În culturile europene portul şi podoabele feminine exprimă cel mai fidel apartenența etnică. Slavii nu fac excepție. Într-o geografie imaginară şi ideală, colajul de mai sus redă portul feminin de la lacul Ladoga la cataractele Niprului, pentru ultima treime a mileniului I p. Chr.

CAPITOLUL 4.

Venedi, Venethi. Anti. Sclaveni, Sclavi

4.1. Pădurea deasă a incertitudinilor

Etnonimul postclasic *Sclavini, Sclaveni* (folosit apoi în majoritatea documentelor, când se generalizează) și, se pare ceva mai târziu, *Sclavus,* pl. *Sclavi* (folosit în unele documente) a apărut pe la jumătatea secolului al VI-lea și este asociat – de regulă – expansiunii slavilor. Alte surse vorbesc despre *Anti*, iar documente chiar mai vechi, cum ar fi lucrarea lui Tacitus *De origine et situ Germanorum* (cunoscută mai mult sub numele scurt – *Germania*), vorbește de *Venedi*. Se consideră că toate trei se referă la grupurile slave, deși – evident, am zice – cele trei forme sunt discriminate cronologic și, probabil, au avut sensuri diferite de-a lungul timpului. Erau oare *Venedi* lui Tacitus precursorii *sclavenilor* ori ai *sclavinilor de mai târziu? Am răspuns deja că probabil nu*, dar, dacă totuși da, cum am putea trasa conturul evoluției lor?

Ce fel de *ethnikon* va fi fost *Sclaveni, Sclavini*? O întrebare poate bizară, dar – cum vom încerca să argumentăm mai jos – deloc inutilă. Forma apare în textele bizantine ale secolului al VI-lea și, de atunci încolo, se va folosi tot mai des, deoarece și *sclavenii* începuseră să devină o preocupare constantă a bizantinilor. Analiza comparativă ne arată că sursele nu indicau un *ethnikon* în sensul în care am fi tentați să-l folosim astăzi. Sensul inițial, așa cum poate fi dedus din documente, pare a fi fost „grupuri venite dinspre nord, probabil de peste Dunăre, cu care bizantinii începeau să aibă conflicte militare tot mai dese". Florin Curta, în mod repetat pe parcursul amplei sale lucrări dedicate slavilor, observă just că nu putem vorbi de „slavi" în secolul al VI-lea, în exact sensul pe care îl atribuim astăzi cuvântului. Dar ce va fi însemnat *sclaveni*?

1. *Sclaveni,* din punctul de vedere al bizantinilor, erau de origine nordică, venind de peste Dunăre. Ulterior, ei s-au așezat și la sud de Dunăre. Mai pe scurt, veneau din *Barbaricum*[1], adică erau *barbari*.

---

[1] Folosim termenul *Barbaricum* în sensul uzual în lucrările științifice actuale, fără sens peiorativ, desigur. Vezi glosarul de la finalul volumului (Anexa 2). O remarcabilă introducere în problematica perioadei migrațiilor la Bednaříková 2003 (Migrația popoarelor) și Bednaříková, Homola și Měřínský 2006 (Migrația popoarelor și Europa de Răsărit) – ambele în limba cehă. Tot în limba cehă, o recentă lucrare de analiză contextuală: Češka 2000 (Declinul lumii antice).

2. Nu erau creștini, detaliu crucial pentru acele vremuri.

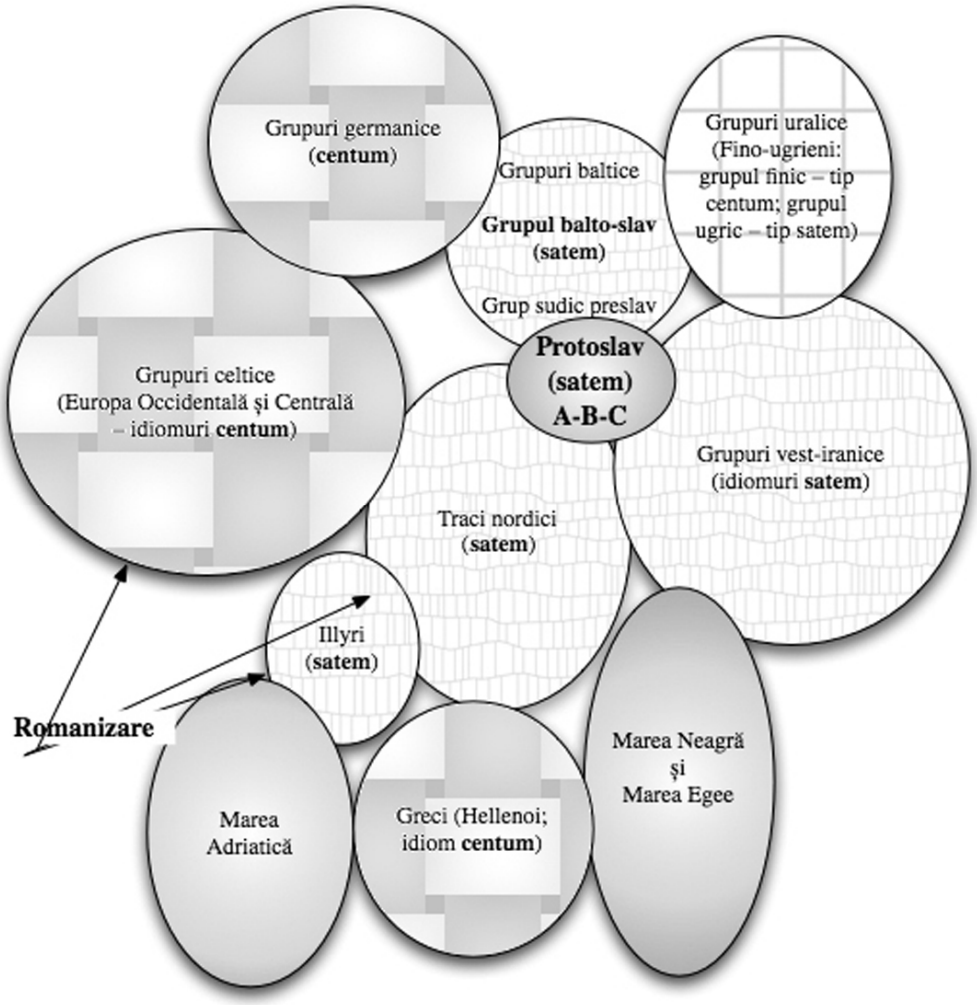

Fig. 4. Localizarea schematică a grupurilor lingvistice din Europa est-centrală şi formarea grupului protoslav.

3. Vorbeau limbi și/sau dialecte mai mult sau mai puțin înrudite, percepute de bizantini globalizator, nediferențiat. Vor fi fost, așa cum vom încerca să argumentăm mai jos, grupuri proto-slave propriu-zise, dar și carpi ori alte grupuri de traci neromanizați ori parțial romanizați. Ținând cont de ipoteza Curta, conform căreia pe teritoriul chaganatului avar un idiom slav va fi fost

folosit drept *lingua franca*[2], adică limbă de comunicare, pentru a facilita legăturile sociale ale unui corpus politico-militar multi-etnic şi multi-lingvistic, atunci întrevedem şi mecanismul prin care grupuri care, cel puțin la origine, pot să fi fost foarte diferite, pot fi considerate *asemenea*, atât din perspectiva celorlalți, cât şi din perspectivă proprie. Nu ne putem îndoi că, la început cel puțin, bizantinii nu înțelegeau diferențele dintre graiurile vorbite de barbari, mai ales cei considerați recenți de-a lungul granițelor. Chiar dacă majoritatea vorbitorilor pot fi bănuiți a fi vorbit dialecte de tip slav, cu siguranță nu toți acei *sclaveni* ori *sclavini* vorbeau idiomuri calificabile generic drept balto-slave. În orice caz, pentru bizantini, apartenența lingvistică și culturală a sclavenilor era, dacă nu irelevantă, atunci cel puțin obiectul unor confuzii[3], astfel că mărturiile valorizate etnic de istoriografia modernă nu sunt de preluat necritic. Rezumativ – clamarea unității lingvistice în baza mărturiilor literare bizantine este departe de a reprezenta o bază solidă, indiscutabilă.

4. Din punct de vedere militar, acei *sclaveni* erau **dușmani**, detaliu esențial, care îi deosebea pe *sclaveni* de alte grupuri etnice ale acelor timpuri, de exemplu de *Anti*, se pare tot grupuri proto-slave, dar în relație de alianță cu bizantinii. Dihotomia *sclaveni* (dușmani ai Imperiului) – *anti* (aliați, prieteni) era suficientă și reflecta preocuparea bizantinilor pentru aspectul militar al raporturilor, și mai deloc pentru a analiza familia lingvistică a dialectelor vorbite de aceștia! Pentru bizantini, acei nou veniți dinspre nord, de peste Dunăre, erau – în primul rând – o preocupare militară, o amenințare. Familia lingvistică ori, mai bine la plural, familiile lingvistice în care puteau încadra dialectele vorbite de aceștia nu aveau nicio importanță. Și de ce ar fi avut? Erau vremuri grele, de restriște, ce anunțau vremuri încă şi mai grele, iar limba armelor era singura importantă.

Pe scurt, *sclavenii* erau dușmani din Barbaricum, păgâni veniți de undeva din nord, de peste Dunăre. Vorbeau limbi de neînțeles, aveau obiceiuri specifice, nu erau de încredere, adică străini, barbari, necreștini – sau portretul dușmanului tipic.

Așa cum vom încerca să arătăm, între acei *sclaveni, sclavi* ai secolului al VI-lea și de mai târziu, putem discerne:

---

[2] Curta 2004, 143-144, unde comentează un pasaj din *Viața Sf. Pancratius* (sf. sec. VII), despre nişte prizonieri avari capturați la Dyrrachium, duşi în Sicilia, unde sunt interogați cu ajutorul unui translator *localnic*; credințele mărturisite de aceia (în sabie, foc şi apă) sunt tipice pentru avari, aşa încât identitatea lor etnică este certă; cu mare probabilitate, translatorul era slav, iar limba de comunicare era un dialect slav. Vezi şi Curta 2006, 299.

[3] Vezi, în acest volum (p. 93-94), considerațiile lui E.S. Teodor despre credibilitatea „excursului etnografic" al lui Procopius sau a detaliilor despre nord-dunăreni oferite de *Strategicon*, tratatul militar considerat îndeobşte drept sursă „de primă mână", a unui martor ocular.

- Vorbitori ai unor idiomuri calificabile drept proto-slave, un amalgam predominant de elemente balto-slave, dar și vest-iranice și nord-dace. Aceștia trebuie să fi fost cei mai numeroși, deoarece – treptat – se impun ca fiind „slavii tipici", *sclaveni*.

- Vorbitori ai unor idiomuri de tip tracic ori chiar de tip dacic, nord-dunărean, poate carpi și costoboci încă neromanizați. Aceste grupuri, nu totdeauna ușor de identificat în raport cu ceilalți, îi vor fi însoțit pe slavi și vor fi fost asimilați acestora, cu sau fără motiv militar ori social[4].

- Posibil alte grupuri de origine etnică diferită, din conglomeratul avar.

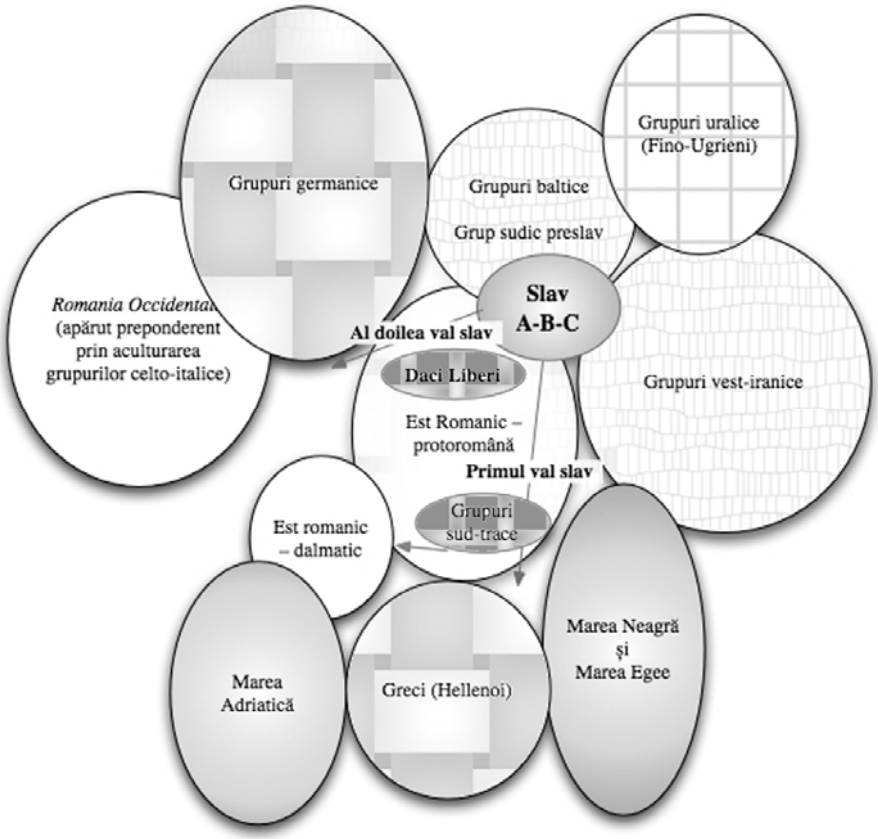

Fig. 5. Evoluțiile etnolingvistice după secolul V (schiță).

[4] Este ceea ce susținea I. I. Russu în studiile sale publicate în anii '80: grupuri relativ compacte de carpi s-au deplasat la sud de Dunăre, fiind elementul principal ce a condus la configurarea limbii albaneze moderne. Relația acestor grupuri cu sclavenii poate fi considerată, deocamdată, un subiect de reflecție şi de studiu, atât pentru lingvişti cât şi pentru arheologi.

Cine vor fi fost, în opoziție, acei *Anti*?

1. Și *Anti* erau de origine mai nordică, iar surse relativ credibile îi localizează în regiunile nord-estice, aproximativ la estul teritoriului României de astăzi, pe locurile unde fuseseră atestate anterior grupurile vest-iranice. Ei se aflau într-o relație de vecinătate relativă cu bizantinii[5].

2. Nu erau creștini. Ca și *sclavenii*, erau reprezentanți ai acelui *Barbaricum* de care vorbeam mai sus.

3. Sursele ne-ar lăsa să înțelegem că *sclavenii* și *anții* vorbeau aceeași limbă sau, mai aproape de realitate, credem noi, vorbeau idiomuri înrudite, probabil de tip proto-slav. Putem presupune că începuse un proces de coagulare a unui nucleu lingvistic slav, care îi grupa pe *venedi*, pe *anti* și pe *sclaveni*.

4. Din punct de vedere politic şi social par să fie mai avansați decât sclavenii; pentru istoria mai timpurie (sec. IV), Iordanes îl aminteşte pe „regele Boz", detaliu istoric care nu poate fi verificat „din surse independente", iar veritatea sa este pusă la îndoială[6]; semnificația politică a relatării este însă transparentă: *anti* sunt structurați politic, reprezintă o masă de oameni *care au reprezentanți* cu care se poate negocia, spre deosebire de *sclaveni* cei anomici. Morala: ei deci îndeplinesc nişte cerințe minimale pentru a putea fi aliații romanilor.

5. Din punct de vedere militar, există şi episoade de adversitate cu Imperiul, mai ales la început, înainte de 545. Avem toate motivele să credem că, după această dată, pentru bizantini, principala diferență dintre *sclaveni* și *anti* era că unii (sclavenii) erau dușmani, inamici, pe când ceilalți erau aliați. Principala dihotomie *sclaveni-anti* va fi fost, așadar, *dușman-aliat* al Imperiului, chiar dacă, lingvistic vorbind, putem presupune că vorbeau dialecte înrudite, mutual inteligibile. Nu poate fi vorba de a aduce argumente decisive în sensul că sclavenii și anții ar fi fost *homoglotici*, adică vorbeau aceeași limbă. Opoziția *sclaveni-anti* este doar un fel a spune că acolo, la nordul Dunării există barbari, dar de două feluri: unii cu care te poți înțelege, iar alții cu care este imposibil să tratezi. Că această informație ar putea avea valoare „etnică", în sensul în care noi definim astăzi „etnicul" – e discutabil.

---

[5] Sudul Basarabiei nu era locuit în epocă. Asupra cetății Turris primite în dar de la imperiali, ca preț al *feodus*-ului din 545, există încă dispute ştiințifice asupra identificării (Isaccea, Barboşi sau Cetatea Albă).

[6] Curta 2006, 30, 33, 79, 101. Relatări istorice din veacul VI (Menander Protector) amintesc de existența unei clase aristocratice (precum ambasadorul Mezamer, care reprezintă interesele poporului în negocierile cu avarii), detaliu având aceeaşi semnificație.

În orice caz, termenul „de succes" din documente va deveni *sclaveni, sclavini*, iar *sclavus* forma răspândită la nivel colocvial. Erau grupurile slave cu care bizantinii vor avea, începând cu secolul al VI-lea, un contact permanent și mai tot timpul tensionat, când nu de-a dreptul conflictual.

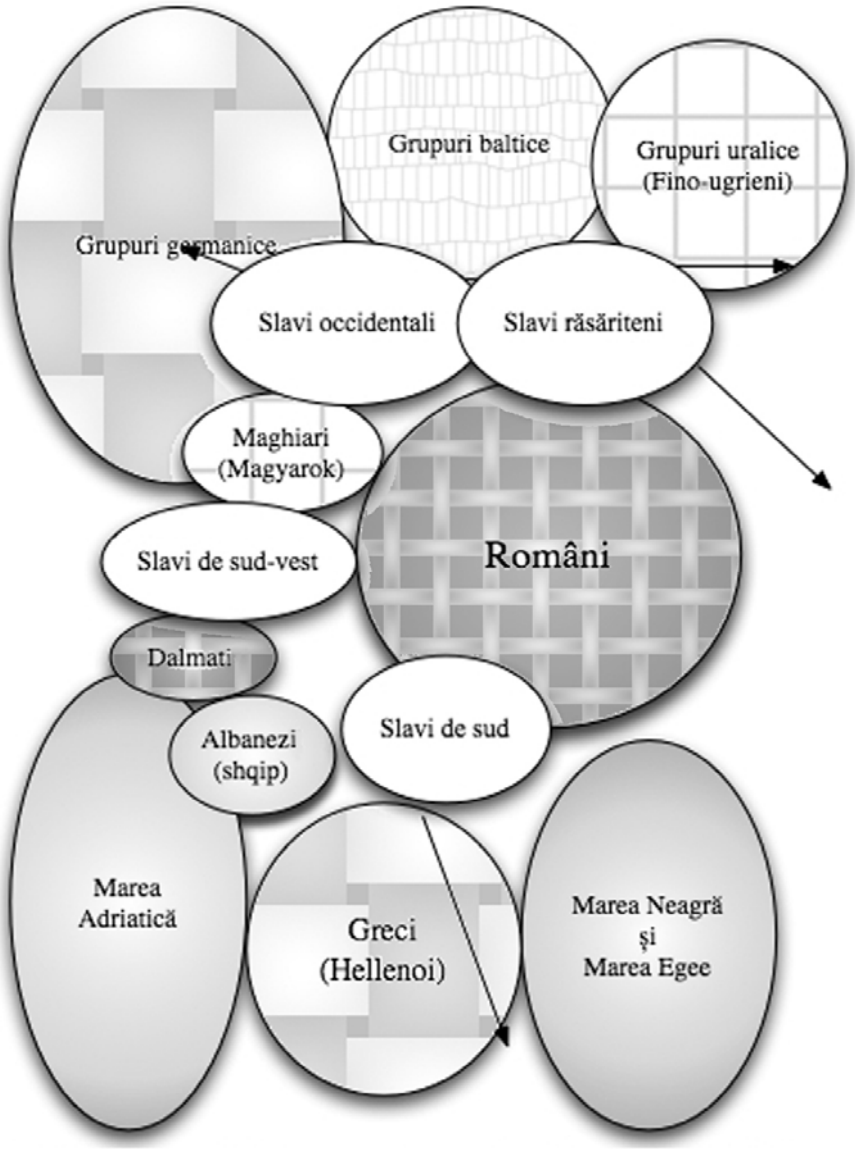

Fig. 6. Evoluția grupurilor etnice est-central europene (schemă de principiu până în sec. X). Săgețile sugerează direcții de deplasare.

Cine vor fi fost acei *Venedi*? Tacit îi localizează la est de grupurile germanice, ceea ce a fost interpretat, mai degrabă prin deducție decât cu argumente peremptorii, că ar fi fost proto-slavi sau, în orice caz, că ar fi reprezentat niște grupuri neslave, de origine incertă, ce vor fi avut o contribuție esențială în etnogeneza slavilor. *Venedi*, spre deosebire de *sclaveni* și de *anti*, par mai degabă un grup legendar sau semi-legendar. Paradoxal, deși vag definit de Tacit, pare un etnonim mai aproape de normele noastre etnice, de înțelegerea noastră. În ciuda vălului relativ enigmatic din jurul venedilor, pare să fi fost efectiv un grup etnic localizat la est de germanici, după cum dovedește, peste secole, forma greacă *venetikós* „venetic, necredincios = păgân"; finlandezii folosesc și azi forma *venäjä* în expresia „limba rusă", *Venäjä* Rusia, perpetuând – nu ne putem îndoi – o formă veche, derivată din cea menționată de Tacit[7]. Finlandezii au fost totdeauna relativ aproape de vatra de formare a slavilor, cel puțin în faza de post-expansiune. Nu putem pune la îndoială detaliul că forma *venäjä* reflectă vecinătatea cu acel grup fie proto-slav, fie neslav dar care, la un moment dat, prin aculturație, să fi avut o contribuție la etnogeneza slavă.

Acei *Venedi* menționați de Tacit erau, în principiu, alții decât grupul celtic[8] *Veneti* care a dat numele orașului Venezia, sau, oricum, geografia lor pare distinctă. Să fi fost acei nordici *Venedi* tot niște celți? Puțin probabil: nu există nicio urmă de celtism în proto-slavă. Or, de vor fi fost celți, ne-am fi așteptat la câteva urme de substrat celtic, oricât de firave ar fi fost acestea. Să fi fost vreun grup finic? Puțin probabil, fiindcă finicii nu au fost niciodată atestați în zona Vistulei, istoric sau arheologic. În zonă situația este, cel puțin din punctul de vedere al etnonimelor, destul de confuză, fiindcă avem atestat, tot la Tacit, grupul *aesti*, considerat de toți istoricii şi arheologii a fi populația de culegători de chihlimbar, de pe coasta Balticii, la est de gura Vistulei[9]. Caracteristicile arheologice ale acestei populații le consacră locul printre populațiile *baltice*, deşi numele lor a dat, în epocă istorică, poporul estonilor, care vorbeşte o limbă finică...

[7] În cuvintele finlandeze vechi, nu există fonemul *d*. De remarcat că, aproape în acelaşi timp cu Tacitus, Pliniu cel Bătrân (*Hist. Nat.* XXXVII, 43) atestă forma *veneti*, ceea ce ar simplifica explicațiile față de *venetikós*.

[8] Sau celto-italic. Apartenența etnică a *venetilor* nord-italici este ea însăși subiect de discuții; cândva, erau considerați, poate, iliri, ceea ce face întreg acest tablou etnic încă mai obscur.

[9] Kulakov 2005. Cartea este dedicată integral arheologiei *aesti*-lor în epocă romană. Nu există nici măcar ipoteza unei origini finice. *Toată* literatură arheologică este unanimă că în zonă existau populații baltice, nu finice (de căutat câteva sute de kilometri mai la est şi nord).

Este totuși cert că un anume grup etnic notat de Tacit drept *Venedi*, de Pliniu drept *Veneti*, de Iordanes drept *Venethi*, posibil *venetikós*[10] din documentele grecești și *venäjä* din finlandeză, va fi existat la est de germanici și, dacă nu vor fi fost proto-slavi, au fost aculturați la un moment dat și au contribuit la răspândirea slavilor spre est și spre nord.

Este posibil, așa cum crede Samsonowicz[11], ca *venedi, anti* și *sclaveni* (*sclavini*) erau trei denumiri sub care erau cunoscuți slavii de apus (*venedi*), de răsărit (*anti*) și, respectiv, de sud (*sclaveni*). Nu ar fi o ipoteză de respins fără analiză, însă are o vizibilă slăbiciune, proiectând înapoi în timp, la nivelul secolelor VI–VIII, realități slave moderne și contemporane, respectiv diviziunile limbilor slave așa cum se fac astăzi și care, după cum arătam, suferă de exces de rafinament, cum de altfel critica deja Hasdeu acum mai bine de un secol. În plus, amestecă informații și evenimente din secolele I, IV și VI. Nu este niciun impediment să acceptăm ideea că un grup etnic este cunoscut de străini sub alt nume decât cel folosit de chiar acel grup etnic. Am arătat mai sus câteva exemple relevante, când un grup etnic este cunoscut de străini sub alt nume decât cel folosit de ei înşişi; am avea aici trei, nu două denumiri care referențiază, probabil, același grup etnic: *venedi*, *anti* și *sclavini* se referă la unul și același grup etnic, la *slověne*. Nefiind vorba *încă* de consolidarea ideii de *slovanstvo*, de „lume slavă"[12], a folosi trei denumiri pentru a ne referi la trei subgrupe ale aceleiași grupe etnice mai mare nu este un impediment major în sine, dacă ar fi sprijinit și de alte dovezi – istorice, arheologice ori lingvistice. Numai că asemenea dovezi nu există, deocamdată cel puțin...

Noi credem că *venedi*, *anti* și *sclaveni* se referă la realități istorice inițial discriminate cronologic, chiar dacă ulterior încep să se confunde și să fie folosite fără mare acribie documentară. Am arătat mai sus și insistăm asupra acestui detaliu: în primele secole ale primului mileniu, fostele etnonime și numele de țări asociate lor (*illyri-Illyria, thraces-Thracia, daci-Dacia, getae-Getia, dardani-Dardania* etc) își pierd gradual denotația inițală, căpătînd conotație pur geografică, chiar dacă unii autori încă le folosesc în contexte etnice.

Este relativ clar că, dintre cele trei etnonime folosite cu referire la slavi, unul singur (*sclavenus*, *sclavus*) are un etimon cunoscut și acceptat: chiar numele folosit de unele grupuri slave, fără îndoială cele care au intrat în contact și cu romanitatea răsăriteană și care păstrează numele până azi: slovenii și slovacii.

[10] Acești *venetikoi* nu pot fi „venețienii" propriu-ziși, cum ne-ar lăsa să credem o etimologizare pripită. Confuzie sau nu, „venetíci" vor fi fost acei *străini*, probabil păgâni, persistenți în memoria colectivă, ca vandalii (de unde *a vandaliza*) ori avarii (de unde *avariție*).

[11] Samsonowicz *et alii* 2007, 15.

[12] Care este un fenomen contemporan cu epoca romantică și postromantică, în sec. al XIX-lea.

Explicațiile etimologice sunt mult mai dificile în cazul formelor *Venedi/Venethi* și *Anti*, deoarece o bună analiză etimologică presupune și cunoașterea contextului în care este folosit un cuvânt, un termen, un etnonim. Or, tocmai asemenea detalii lipsesc. Nu știm cărui grup etnic pot fi asignați *Venedi*, presupunem doar că nu pot fi aceiași *Veneti* din nordul Italiei. Ar fi, eventual, un alt grup de idiom centum, iar dacă este așa, atunci celți să fie, căci germanici – ne spune Tacit – nu ar fi. Da, dar dacă ar fi fost celți, unde sunt celtismele din fondul arhaic al slavei? Să nu fi lăsat absolut nicio urmă acei *Venedi* celți ce ar fi fost ulterior aculturați și slavizați? Greu de crezut. Neștiind sigur cărui grup ar putea fi asignați, nici etimonul nu poate fi sugerat. A nu avea un etimon plauzibil pentru etnonimul *venedi* nu este un mare impediment în sine, existând numeroase grupuri etnice, unele vechi, al căror nume, deși vechi, nu poate fi „descifrat", „tradus".

Deloc mai simplă este analizarea formei *Anti*. Deși mai nouă, la un moment dat, la nivelul secolului VI, apare – în puține cazuri, totuși de neignorat – alături de *Venethi* pentru a se referi tot la slavi. Alt grup etnic? O evoluție? *Anti*, dată fiind secvența foarte scurtă, este încă mai greu de analizat. Diverși autori au sugerat, fără argumente, origine iranică, altaică (turcică)[13] sau nu au tentat nicio etimologie. Nu ar fi nici primul nici ultimul grup etnic al cărui nume nu poate fi analizat etimologic. De exemplu, în context, nici etnonimele slave *Čech* „ceh" și *Hrvat* „croat" nu pot fi explicate etimologic.

Noi credem, mai degrabă, că *Anti* și *Venedi* sunt grafii ale aceleiași forme și cu referire la același grup etnic. Dacă acceptăm, ca ipoteză de lucru și bazându-ne pe datele lingvisticii comparate, că *v* în *venedi* se pronunța, de fapt, *w* (semivocalic, ca în englez *window, widow*), atunci o pronunție **wenedi, *wendi* putea fi auzită de „urechi străine" drept **wandi, *andi, *anti*; sau, poate, *v/w* inițial nota un fonem inexistent în latină și/sau greacă, poate o laringală ori o spirantă velară[14]. Acest lucru nu clarifică etimologia formei *venedi*, dar reduce numărul necunoscutelor de la trei la două. Dacă, așa cum ne-ar sugera datele istorice, acei *venedi* semilegendari se vor fi deplasat încă mai spre est, atunci nu ar fi deloc enigmatic ca ei să fi fost cunoscuți sub numele de *anti*, în fapt o grafie deformată a mai vechii forme *venedi*, adică, într-o pronunție reconstituită, **wen(e)di, *wandi, *wanti*,

[13] *International Encyclopaedia for the Middle Ages-Online*, s.v. Antes. Archaeology (F. Curta) pentru originea iraniană a numelui. În schimb, R. Steinacher (2002, 48) e categoric în a afirma că *anti* ar fi însemnat "Schwurverband" (frăția jurăților) și că ar fi de origine altaică! Ne-am fi bucurat dacă autorul ar fi și argumentat minimal această afirmație. Mai departe, la p. 53, prezintă cum *vandalii* și *venzii* (vendi) încep să fie confundați în sec. VIII-IX. Observația este corectă, deja forma *sclaveni* câștigase gradual importanță, iar curând va deveni etnonimul specific folosit cu referire la slavi. După 860 încep să se creștineze, fapt istoric care a accelerat intrarea slavilor în „lumea bună" a acelor timpuri.

[14] Vezi mai sus, capitolul dedicat proto-indo-europenilor.

grafiat *anti*. A se reține că forma *venedi* apare în documente (mult) înainte de *anti*, ca atare ni se pare cu atât mai logic să presupunem că este vorba de două grafii ale aceleiași forme, nu de două forme diferite. Un argument în sprijinul ipotezei că, la un moment dat, evoluția fonetică a fost *wend- > *wand- este dată de antroponimul Vanda, Wanda, răspândit și la alte popoare europene ca nume feminin de botez. O ediție mai veche a *American Heritage Dictionary*, din 1979, unde partea etimologică a fost coordonată de Calvert Watkins, consideră că, în engleză, antroponimul Wanda este de origine slavă. Etimonul ar fi IE. *wen- „a dori", de unde și latin Venus și, continuă Watkins, etnonimul Veneti, cu referire la grupul din nordul Italiei. Forma lipsește acum din ediția online a dicționarului; în schimb, dicționarul etimologic online al *American Heritage Dictionary*, care poate fi considerat de maximă autoritate, cel puțin cu referire la limba engleză, asociază etnonimul medieval *Wend, vend* grupului lehitic al sorbilor, deci unui grup slav înrudit cu polonezii (vezi mai sus). Trimiterea este tot la IE *wen- „a dori".

Faptul că Iordanes a folosit simultan trei etnonime care se refereau, de fapt, la același grup etnic, nu ni se pare deloc nefiresc, într-o perioadă de mari transformări etno-lingvistice, în care multe etnonime erau folosite vag și fără nicio acribie științifică. În *Cronica* lui Fredegar, de exemplu, pasajul ce relatează evenimente de după anul 585, cartea a IV-a spune că acum *hunii sunt numiți slavi (sclaveni), iar Pannonia se numește acum S(c)lavonia*. Iordanes spune că cei ce locuiau pe Vistula sunt cunoscuți sub mai multe nume, dar mai ales *Sclaveni* și *Antes*[15], dar *Antes* ar fi cei mai puternici dintre ei (*Antes vero, qui sunt eorum fortissimi*). Detaliul că slavii sunt cunoscuți sub mai multe nume (a se citi: mai multe nume tribale) este extrem de important. Nici nu putea fi altfel, căci suntem încă foarte departe de momentul în care slavii încep să conștientizeze apartenența la un mare grup etno-lingvistic. Acest lucru se produce circa trei secole mai târziu, mai ales după 860, după începutul procesului de creștinare. Dintre aceste trei etnonime, treptat, câștigător va fi *sclaveni, sclavi*, ca formă adaptată după originalul slav: *Slověnin*, pl. *Slověne*, în timp ce, tot treptat, *venedi (Wendi, Venethi)* și *Anti, Antes* devin termeni istorici și, la un moment dat, dispar din documente. Nu dispar însă definitiv. Prin tradiție cultă, cărturărească, *vendi, venedi, Wendi,* antroponimul Vanda, *Wanda* aduc aminte de timpurile trecute.

[15] Getica, 34-35: […] *ab ortu Vistulae fluminis per inmensa spatia Venetharum natio populosa consedit, quorum nomina licet nunc per varias familias et loca mutentur, principaliter tamen Sclaveni et Antes nominantur, Sclaveni a civitate Novietunense et laco qui appellatur Mursiano usque ad Danastrum et in boream Viscla tenus commorantur: hi paludes silvasque pro civitatibus habent. Antes vero, qui sunt eorum fortissimi, qua Ponticum mare curvatur, a Danastro extenduntur usque ad Danaprum* […]

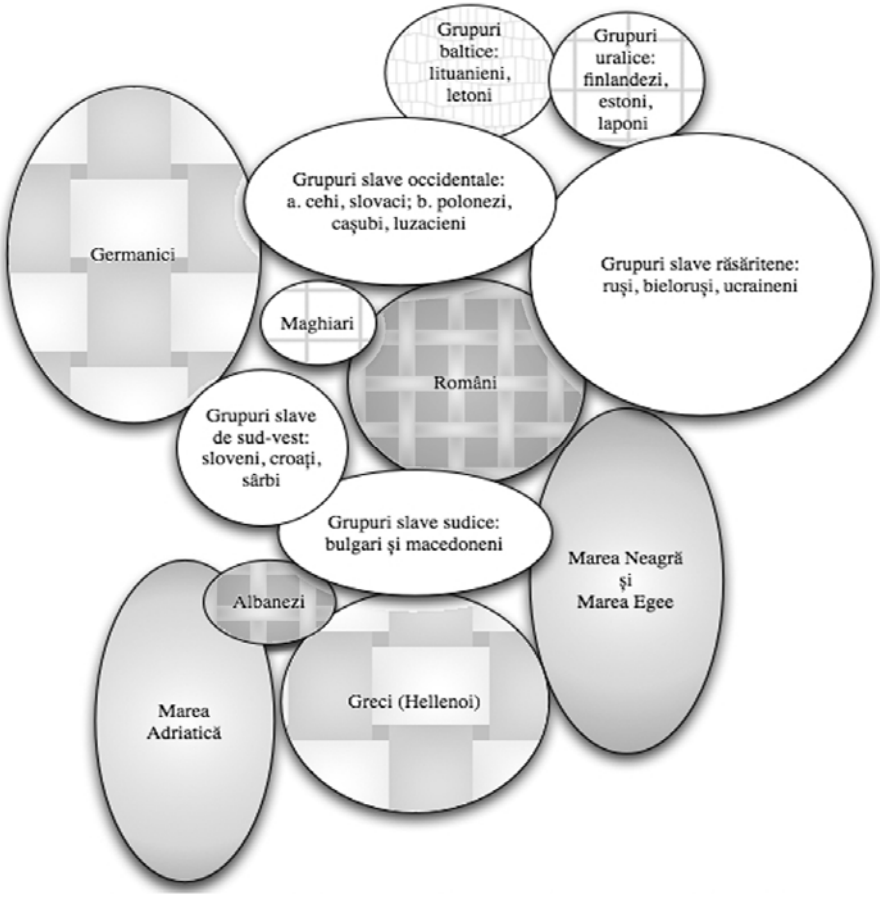

Fig. 7. Dispunerea schematică a grupurilor slave moderne.

4.2. Sclavus/ Sclavenus – Ṣaqlab – Shqip

Revenim acum la formele *sclavenus*, apoi *sclavus*, și încercăm să descifrăm sensul lor inițial. Termenul este post-clasic și apare în asociere cu noile grupuri etnice ce apar pe la mijlocul secolului al VI-lea p. Chr. Etnonimul va fi circulat, nu ne putem îndoi, la nivel colocvial, după cum stă mărturie forma românească *șchiau*, pl. *șchei*, perpetuarea formei latine colocviale *sclavus, sclavi*. Forma este astăzi învechită, dar se păstrează în toponime, cel mai cunoscut fiind Șcheii Brașovului „slavii din zona Brașovului". Documentele bizantine folosesc formele *Σκλάβοι, Sklavoi*, când grec *β* era deja pronunțat *v*[16]. Se pare că, urmând și

[16] Nu există, din câte știm, o dată precisă când putem considera că vechiul fonem grec *β* se pronunța deja *v*, dar, în secolul al VI-lea, fenomenul era deja curent, după cum arată grafia cu *β* pentru *v* din forme comparabile și analizabile.

cronologia textelor, mai întâi a început să circule forma *sclavenus, sclavinus*, care reflecta adaptarea formei auzite chiar la slavi, adică *slověninъ*, pl. *slověne*, pentru ca ulterior, la nivel colocvial, să se răspândească forma *sclavus,* pl. *sclavi*.

Cuvântul este preluat relativ repede de arabi în forma *Ṣaqlab (Ṣiqlab, Ṣaqlāb), pl. Ṣaqāliba,* căruia îi dau însă un sens nou: „sclav blond". Orientalistul slovac Ján Pauliny a explicat convingător evoluția formei arabe[17]:

> Trebuie să adăugăm că slavii au fost primul grup etnic cu pielea albă pe care l-au întâlnit arabii. Acesta va fi fost motivul pentru care *unii scriitori arabi au folosit termenul Ṣaqāliba cu referire la grupurile etnice din nord și din est deopotrivă.* (s.n.)
>
> Unii autori au presupus că Germanii (în originalul arab *Nāmǧin* sau *Nāmǧīn)* erau tot slavi, deoarece aveau pielea albă și părul blond, locuind în vecinătatea slavilor.

Remarcabila lucrare a lui Pauliny, din păcate puțin cunoscută dincolo de hotarele Slovaciei, clarifică numeroase aspecte generale și de detaliu privind „imaginea" *sclavenilor* în documentele arabe. Nu putem cita in extenso lucrarea, desigur. Ne limităm doar a sublinia că etnonimul *Ṣaqāliba* era folosit cu referire la grupuri etnice complet diferite, dar care aveau o trăsătură comună: erau sclavi blonzi, cu pielea albă. Așa se explică de ce, de foarte timpuriu, slavii s-au asociat și noțiunii de „sclav", după cum arată și consonanța, nefortuită, *slav–sclav. Sclavenii* își vindeau copiii ca sclavi, mod de subzistență ce corespundea acelor timpuri tulburi și grele.

Revenim la forma *sclavus*, pl. *sclavi*. Curta consideră că ar fi un „construct bizantin". Arătam mai sus că *sclavus* era un termen postclasic. Putem bănui că primii care au folosit forma *sclavus* cu referire la nou-veniții dinspre nord, din *Barbaricum*, vor fi fost romanicii răsăriteni, protoromânii. Etimonul pare să fie chiar slav *slověninъ*, pl. *slověne* „slav", deformat ca *sclavenus, sclavinus, pl. sclaveni, sclavini*. E drept, acel *c* epentetic (neetimologic) nu este comod, dar – după știința noastră – este singura etimologie acceptabilă. Păstrarea acestei rădăcini, derivată de la *slovo* „cuvânt", ar fi un argument suficient pentru a postula ideea că, în secolul al VI-lea, grupurile slave care au intrat în contact cu romanitatea răsăriteană foloseau efectiv acest nume ca epitet tribal: „cuvântătorii", adică

[17] Pauliny 1999, 35 sq. „Treba však povedať, že Slovania boli prvým svetovlasým európskym etnikom s bielou pokožkou, s ktorým sa Arabi stretli. Azda preto niektori arabski spisovatelia používali pomenovanie Ṣaqāliba aj na označenie národov, ktoré žili na severe a východe Európy. [...] Medzi Slovanov niektori autori počítali aj Nemcov (v arab. orig. Nāmǧin alebo Nāmǧīn), lebo mali bielu kožu a svetlé vlasy a žili v susedstve Slovanov."

„de-ai noștri, cei cu care ne putem înțelege". Formele maghiare *magyar* și *magyarázni* „a explica = a vorbi clar" pot fi invocate ca alt argument care sprijină indirect ipoteza că numele etnic al slavilor derivă de la *slovo* „cuvânt", demonstrând un tipar comportamental comun epocii, anume autoidentificarea etnică funcție de vorbirea comprehensivă.

Romanicii, care nu pricepeau dialectul vorbit de acei oameni, dar înțelegând aproximativ că îşi spuneau *slověne,* au produs o *interpretatio romana* absolut clasică, spunând, pre limba lor, *sclavenus, pl. sclaveni.* Aceasta este forma cea mai veche din documentele epocii, pentru ca ulterior să avem și forma *sclavus,* cert devenită forma colocvială, cum arată păstrarea formei șchiau, pl. șchei în română. Asemenea deformări fonetice ni se par firești pentru acele vremuri, când aveau loc primele contacte dintre romanicii răsăriteni și *sclaveni*. Sigur, putem admite și o altă origine a formei *sclavus*. Dacă este să presupunem preluarea și, eventual, deformarea unui cuvânt slav, nicio altă formă de bază nu pare plauzibilă în urma unui demers etimologic. Indiferent cum vor fi stat lucrurile, este suficient să acceptăm ideea că forma *sclavus*, *sclavenus*, *sclavinus* apare în romanitatea răsăriteană, de unde este apoi adoptată și de documentele bizantine. În fond, nu etimonul este ceea ce îi preocupa pe bizantini, ci realitatea acoperită de acest nou etnonim. Este destul de clar că, inițial, ceea ce se va consolida ulterior drept etnonim are inițial, mai degrabă, sens social și militar (*grup coborât din Barbaricum, necreștini, dușmani*) și abia în al doilea rând un sens etnic ceva mai precis, de altfel abia în curs de consolidare pe la jumătatea secolului al VI-lea p. Chr.

Părerea noastră este că, dacă nu se pot eventual aduce contraargumente solide, *sclavus, sclavenus, sclavinus* sunt forme apărute în romanitatea răsăriteană prin deformarea formei *Slověninъ*, pl. *Slověne* auzită de romanici de la acele noi grupuri cu care intrau în contact. Faptul că româna păstrează formele *șchiau*, pl. *șchei* este dovada peremptorie că s-au folosit la nivel colocvial și denotau o realitate a acelor timpuri. Reconstituirea evoluției formelor ar fi: **scla-w-us (sclavus) > *sklya-w-us > *šk̯a-* (*șchiau*, pl. *șchei*).

Ceva mai târziu, forma bizantină *Sclavus* a fost împrumutată de arabi ca *Ṣaqlab (Ṣiqlab, Ṣaqlāb)*, pl. *Ṣaqāliba.* Așa cum notează Ján Pauliny, nici în arabă nu avem, inițial cel puțin, un „etnonim pur" ci, ca și „în original bizantin", mai degrabă un termen social: „supus, sclav". Erau însă, din perspectiva arabilor, niște sclavi aparte, am spune chiar niște „sclavi speciali": sclavi cu pielea albă, sclavi blonzi și cu ochii verzi ori albaștri. Evident, nu erau numai slavi ori proto-slavi printre ei: orice sclav cu pielea albă, blond și cu ochi verzi-albaștri era un *Ṣaqlab.* Un grup de asemenea sclavi blonzi era numit *Ṣaqāliba*.

De vreme ce *sclavenii* erau, prin definiție, dușmani ai imperiului, iar unii fuseseră înfrânți, au intrat în sclavie. Documentele arabe sunt destul de clare aici, arătând cum, în timp, asocierea slav-sclav s-a consolidat. Odată intrați în sclavie, ei erau vânduți, între altele și arabilor. Pe de altă parte, unii dintre acești *sclavi blonzi* vor fi provenit din acei copii vânduți chiar de *sclaveni*. Sensul formei *otrok* din cehă „sclav" și din slovenă „copil" arată, peste secole, cum, la începuturi, *otrok* va fi avut sensul „copil" și „sclav'" totodată. Slovena a păstrat sensul „copil", iar ceha sensul „sclav" (pentru sensul „copil" folosindu-se forma *dítě*, pl. *děti*).

Este interesant, ca un subcapitol al istoriei mentalităților, că pentru arabi nu vreun anume sens militar al formei *sclavus*/*Ṣaqlab* ar fi avut vreo relevanță, ci aspectul, *pielea albă* și *părul blond* asociate sensului de „sclav". Este firesc să fie așa, deoarece pentru ei *sclavenii* nu prezentau nicio relevanță militară; din contră, erau, mai degrabă, o curiozitate estetică.

După ce am încercat să descifrăm apariția și evoluția formelor în romanitatea răsăriteană și în arabă, să încercăm acum un ultim pas, relevant – credem – demersului nostru: formele albaneze: *shqip, shqipë* (adj.) „albanez". Avem situația deja descrisă mai sus, când vorbitorii unei limbi se numesc pe ei înșiși printr-o altă formă decât cea sub care sunt cunoscuți de străini (asemeni grecilor, finlandezilor, bascilor, gruzinilor, armenilor). Citățm (rezumativ), după Vătășescu 1997, 437:

> *șchiau* drom. s.m. „slav", arom. *șcl'eáŭ* „servitor, sclav"; [...] *Șcheia* (Suceava), *Șchei* (Brașov), toponime derivate de la *șchiau*. Din lat. *sclavus* s.m.; formă păstrată în italiană, franceză, spaniolă și portugheză cu sensul „sclav". [...] *Sclavinica*, numele bizantin al regiunii Dardania, s-a păstrat în alb. *Shqinikë* „Bulgaria'[18].

> Alb. *Shqa* s.m. „bulgar; grec ortodox; eretic"; de asemenea, *Shkla*, pl. *Shkle* „bulgar"; dialectul vechi gheg *Shqeni* „Sclavonia, Schiavonia" < *shqe* pl.; forma toscă este *Shqeri*.

Noi adăugăm și forma *shqip* „albanez", care nu este asociată uzual, de către cercetătorii albanezi, grupului de forme derivate de la latin postclasic *sclavus*. Noi credem, în acord cu cele discutate și argumentate aici, că alb. *shqip*

[18] Este destul de clar, credem noi (S.P.), că forma albaneză *Shqinikë,* ca toponim, poate fi comparată cu toponimele românești derivate de la *șchiau, șchei*. O analiză a etimologiei și a foneticii albaneze la Huld 1984 (de citit însă cu atenție, autorul făcând destule afirmații cel puțin discutabile; altminteri, lucrare utilă în cercetarea comparativă).

derivă din **skljab, *skljap*, la rândul lor variante colocviale ale formelor **scla-w-us, *skl-ya-*, ulterior **škya-*. Avem aici și pronunția oscilantă, tipic postclasică, a lui *b/v* intervocalic, pe care am analizat-o, cu detalii, în altă lucrare, și nu insistăm aici[19]. Noi credem, așadar, că formele albaneze *shqip, shqa/shkla-shkle, Shqeni, shqe, shqeri* derivă din aceeași formă latină populară postclasică *sclavus*, fiind – așadar – înrudite cu rom. *șchiau, șchei*. Aceste forme confirmă, după părerea noastră, ipoteza avansată în 1982 de I. I. Russu: profilul etno-lingvistic al albanezilor s-a definitivat după ce, peste grupul iliric romanizat de pe teritoriul actualei Albanii, s-a stabilit un grup mai nordic de traci, mai exact de carpi. Aceștia, susține Russu, nu erau încă romanizați și s-au deplasat spre sud odată cu primele grupuri slave.

Ipoteza că limba albaneză ar fi, în esență, un idiom neo-trac (nu neo-ilir) este astăzi susținută de toți tracologii bulgari, cu nuanța că ei consideră o origine tracică „autohtonă" albaneză, nu a unui grup traco-dac nord-dunărean, cum credea I. I. Russu și cum credem, de altfel, și noi. Am putea, eventual, accepta că două grupe tracice au contribuit la conturarea actualului profil etno-lingvistic al albanezilor: un grup tracic sudic („propriu-zis", Ivan Duridanov ar fi spus „echtthrakisch", pur tracic), deci influența unui grup tracic provenind din zona muntoasă a Bulgariei de astăzi; un alt grup tracic, mai nordic, nord-dunărean, probabil un grup carpic (ipoteza Russu). Cele două dialecte albaneze, gheg și tosc, ar putea reflecta tocmai originea acestor două grupuri tracice, unul est-carpatic (carpii), altul sud-dunărean, un grup tracic din Stara Planina[20].

Așa cum reiese din compararea datelor, și acești strămoși „mai nordici" ai albanezilor, fie că-i socotim nord-dunăreni (carpi, ipoteza Russu), fie sud-dunăreni (ipoteza Școlii bulgare de tracologie), fie – ca un compromis istoric-politic — și sud- și nord-dunăreni, respectau definiția *sclavenilor*, așa cum arătam mai sus:

1. Aveau origine (mai) nordică – în raport cu bizantinii, desigur – ceea ce ar conduce mai degrabă spre ipoteza Russu, adică o origine nord-dunăreană.

2. Nu se creștinaseră.

3. Vorbeau limbi ori dialecte mai mult sau mai puțin înrudite, pe care bizantinii le aproximau cu cele vorbite de *sclaveni*. În context, ceea ce a facilitat confuzia bizantinilor este faptul că și proto-slavii (adică nucleul majoritar sud-baltic, calificabil drept Proto-Slav A[21]), și traco-dacii nordici (carpii și alte grupuri nord-trace) și vest-iranicii vorbeau idiomuri de tip satem, așadar din

[19] Paliga 2006b, partea dedicată foneticii și Paliga 2006c, reeditarea ediției din 1997, dar cu unele completări importante, de exemplu capitolul despre *boier* și *boierie*.

[20] Un punct de vedere albanez asupra chestiunii la Dhima 1984.

[21] Despre straturile și componentele lingvistice ale limbii protoslave vezi în continuare.

ramura răsăriteană a limbilor indo-europene, limbi cu clare și dovedite afinități, chiar dacă astăzi le cunoaștem doar fragmentar și incomplet. Nu poate fi dubiu că, pentru un străin, sunau la fel ori asemănător, după cum și astăzi, în epoca televiziunii și a comunicațiilor instantanee, un străin, care n-a auzit vreodată vreo limbă scandinavă, nu ar diferenția suedeza de norvegiană și nici chiar daneza de finlandeză. Cel puțin la început.

4. Din punct de vedere militar, erau dușmani. Dacă este să ne referim doar la carpi, aceștia au reprezentat un pericol constant pentru Imperiu cel puțin până în secolul al IV-lea p. Chr.[22]

Problema originii albanezilor a constituit, după al doilea război mondial, tema multor polemici, cu sau fără substrat politic (dar ce nu era substrat politic pe atunci?). Deși astăzi tinerei generații asemenea polemici îi pot părea fie hilare, fie inutile, aș reaminti că în urmă cu numai două decenii polemicile privind primordialitatea de habitat într-o anume zonă (în Albania, în Transilvania...) încingeau spiritele istoricilor, lingviștilor și arheologilor. Acele vremuri au trecut, nu însă întru totul și moștenirea lor.

Intenționat sau nu, în anumite perioade istorice, s-a pus un semn egal între continuitatea de habitat și tradiția lingvistică. Uneori, da, între acestea se poate presupune o egalitate: grecii moderni îi continuă pe cei vechi. Grecii însă sunt un caz aparte. Nu totdeauna însă se întâmplă astfel, am spune – mai degabă – că, în majoritatea cazurilor, continuitatea de habitat se îmbină cu tradiții lingvistice diferite, uneori radical diferite. Astfel, ca un exemplu, poate tipic, pe teritoriul Pannoniei istorice, Ungaria de azi, a existat continuitate de habitat din neolitic până astăzi, dar tradiția lingvistică s-a schimbat de câteva ori: teritoriul era ocupat de grupuri tracice în est și de grupuri celtice în vest; apoi a fost romanizat (un idiom pannonic, fără atestări, este probabil); pentru câteva decenii zona a fost intens populată de germanici (gepizi şi langobarzi) pentru ca ulterior să înceapă să se infiltreze slavii, pentru ca apoi, din secolul X, maghiarii să producă o nouă dislocare etno-culturală, fie asimilând, fie dislocând grupurile romanice și slave. Niciun cercetător serios nu ar putea afirma că nu există continuitate de habitat pe teritoriul Ungariei, și aceasta de mii de ani. Continuitatea de habitat nu este însă identică tradiției culturale și lingvistice care, am văzut, s-a modificat de câteva ori.

Similar, la sud de Dunăre, teritoriile slave și teritoriul albanez au cunoscut mai întâi romanizarea zonelor ilire, apoi tracice, pentru ca ulterior să fie, în majoritate, aculturate din nou, de grupuri tracice mai nordice (Albania) și de

[22] Despre carpi și despre „problema carpică" de după secolul al II-lea p. Chr. s-au scris numeroase studii și lucrări de valoare, vezi – de exemplu – studiile „clasice" datorate lui Gh. Bichir.

grupuri slave începând cu sec. VII p. Chr. (Bulgaria de azi, Macedonia, Serbia, Croația). Modelul unei aculturații repetate pe un fond romanizat ni se pare modelul cel mai plauzibil pentru zonele sud-dunărene slave și pentru Albania. Aceasta explică cel mai bine, pe de o parte, tradiția iliră romanizată, pe de altă parte caracterul neo-tracic (nord-tracic) al albanezei și, nu în ultimul rând, marele număr de cuvinte romanice, de caracter atât proto-românesc, dar și proto-dalmat autohton[23].

Cercetările viitoare vor confirma (ori infirma) cele spuse în lucrarea de față. Până la contrargumente serioase și convingătoare, acesta este modelul propus de noi aici: albaneza este un idiom de tip neo-tracic (neo-dacic, carpic) care asimilează un fond autohton ilir romanizat de tip dalmatic, dar împrumută și elemente protoromânești.

4.3. Încercare de concluzii

Putem accepta cu relativă ușurință, în ciuda unor neclarități de detaliu, ipoteza că formele bizantine *sclavenus*, apoi *sclavus* reflectă o adaptare a formei auzite la primele grupuri slave care se numeau pe sine, probabil, *slověninъ*, pl. *slověne*. Cum și slovenii și slovacii păstrează, până astăzi, numele etnic derivat de la această rădăcină, nu putem avea mari dubii că, la nivelul secolelor VI–VII, unele grupuri slave se denumeau pe sine astfel. Forma latină postclasică, populară, *sclavus* a avut, de asemenea, o soartă oarecum paralelă, continuând să fie folosită și în română și în albaneză: *șchiau*, pl. *șchei*, respectiv *Shkla, Shqinikë*, dar și *Shqip, shqiptar*. Doar ultima dintre acestea este uzuală, toate celelalte sunt istorice și învechite.

Mai dificil de explicat sunt dubletele *Venedi–Veneti* care se pot referi sau nu la același grup etnic, unul localizat de Tacit la est de germanici, celălalt la Adriatica. Distanța dintre cele două zone nu este chiar așa de mare, circa 700 de km, ceea ce, pentru amplele migrații din acele timpuri, nu ar avea nimic extraordinar. Teoretic, putea fi același grup etnic, celtic – cea mai confortabilă ipoteză – sau neceltic, ipoteză pe care puțini au luat-o în calcul. Pe de altă parte, dacă un grup celtic, indiferent care ar fi fost acela și sub ce nume ar fi fost consemnat, ar fi avut un rol cât de cât important în etnogeneza slavă, este de presupus că ar fi lăsat măcar câteva urme, fie și firave, în lexicul slav arhaic; or, asemenea urme nu pot fi identificate. Concluzia pare a veni de la sine: niciun

[23] Vezi densele și consistentele studii ale lui Giuliano Bonfante adunate în volumul *Studi romeni*, traducere românească, 2001. (Traducerea originalului italian s-a făcut prin sintagma „studii române", corect era „studii românești" sau, cu adevărat corect, „studii de limba română").

grup celtic nu pare a fi avut un rol cât de cât semnificativ în etnogeneza slavă. După părerea noastră, trebuie exclusă ipoteza că acei *Venedi*, precursorii slavilor, vor fi fost celți. Ipoteză nu rezistă nici unei analize lingvistice. Îi putem considera fie un grup vorbitor al unui idiom satem, din grupa balto-slavă, fie un grup etnic ne-indo-european, poate finic, poate de alte origini, vorbind un idiom pre-indo-european. Analiza lexicului slav arhaic ar lăsa mai degrabă loc unei asemenea ipoteze decât ipotezei celtice, pentru care nu există niciun sprijin.

Deloc confortabilă este forma *Anti*, al treilea nume sub care sunt atestați slavii. Sau să fie doar o altă grafie a formei *Venedi-Venethi*, etnonim care se va fi pronunțat, de fapt ,**wenedi, *wendi* (*w* notează semivocala *w* ca în englez *widow*), mai târziu sau la alte grupuri înrudite ori derivate pronunția fiind **wanti*, auzit și consemnat în scris sub forma *anti*? Noi înclinăm să credem că este vorba, mai degrabă, de aceeași formă de bază, dar grafiată diferit. Astfel consemnate, nu a fost decât un pas pentru a fi gradual acceptate ca trei grupuri diferite deși, în principiu, și oamenii acelor timpuri îi asignau și pe *venethi* și pe *anti* grupului *sclavenilor*, deci grupului slav. Într-o perioadă de accentuată instabilitate militară și politică, de profunde transformări etno-lingvistice, o asemenea evoluție se înscrie în firescul acelor timpuri.

Dintre etnonimele referitoare la slavi, *sclaveni/sclavini*, *sclavi* (cert forma colocvială, populară), *venedi* și *anti*, s-a impus definitiv, până în zilele noastre, cea derivată chiar de la cuvântul folosit și de acele grupuri slave care au intrat în contact cu bizantinii și cu romanitatea răsăriteană în general: *slověne*, adică *sclaveni, sclavini*.

Tabel 1. Principalele forme derivate de la *Sclavus, Sclavenus, Sclavini*

Slav	Byzantium	Arabă	Est-romanic – română	Albaneză
slovo 'cuvânt' > *Slověninъ*, pl. Slověne; forme slave moderne: sloven *slovenec, slovenski;* slovac *Slovák, slovenský*.	*Sclaveni, Sclavini* (cele mai vechi), apoi Σκλάβοι, *Sklavoi, Sclavus;**	*Ṣaqlab, Ṣiqlab, Ṣaqlāb*, pl. *Ṣaqāliba*	*șchiau*, pl. *șchei* (< *sclavus, sclavi*) 'slav', formă învechită, azi numai în toponime: *Șcheia*, *Șcheii Brașovului* etc. Arom. *șcl'eáŭ* 'servitor, șerb.	*Shqip* 'albanez' (adj.), *Shqiptar* (* *sklya-b-*); *Shqinikë* < *Sclavenica* (Dardania, i.e. *regio sclavenica*); *Shqa*, *Shkla*, *Shkle* 'bulgar' **

* Formele românești arată că *sclavus, sclavi* au fost formele colocviale, populare.

** Formele albaneze arată, între alte dovezi, că în spatele etnonimului *Sclavus, Sclavenus* se „ascundeau" și alte grupuri etnice.

CAPITOLUL 5

Izvoarele literare. O vizită de curtoazie.

O lucrare de sinteză, prin natura ei, nu-şi propune epuizarea subiectelor la nivel de detaliu. Pentru exemplificare, autorul acestor rânduri a publicat, în trei numere consecutive ale *Muzeului Național*, un studiu de peste 100 de pagini despre izvoarele literare ale veacului al VI-lea, deşi îşi propusese modesta sarcină de a identifica doar bazele geografice de acțiune ale populațiilor care asaltau granițele Imperiului romano-bizantin, cât şi o relativă cronologie a acțiunilor[1]. Pentru a da un singur alt exemplu recent, Florin Curta dedica în cartea sa două capitole mari aceluiaşi perimetru geografic şi temporal, şi secvențe semnificative din alte capitole[2]. Nici măcar literatura problemei nu poate fi amintită aici *in extenso*, pentru că ar depăşi dimensiunile textului.

Exceptând chestiunea deja abordată a *veneților* (vezi *Note introductive*), primele mențiuni literare ale populațiilor care pot fi considerate precursoare ale slavilor datează dinspre mijocul secolului al VI-lea şi se referă la evenimente doar cu vreo două decenii mai timpurii. Primele texte de care unii comentatori s-au legat au fost cele ale lui Marcelinus Comes (*Cronica*, anul 517), care vorbeşte de o invazie a „călăreților geți", care au devastat cele două provincii, *Macedonia* şi *Thessalia* (vezi fig. 8). Obiceiul vechilor cronicari de a pune faptele prezentului pe seama unor populații faimoase (adică vechi), mai ales atunci când nu au înțeles exact ce s-a întâmplat, este un loc comun; motiv pentru care Vladimir Dumitrescu considera, ezitant, că ar fi vorba despre bulgari sau slavi, iar Dan Teodor nota că ar fi prima invazie slavo-cutrigură[3], ceea ce ar fi cam acelaşi lucru cu alte cuvinte. Pentru clarificarea expeditivă a termenilor, „bulgari" nu ar fi, aici, vecinii de la sud ai românilor de mai târziu, ci o populație nomadă, turanică, iar „cutrigurii" sunt o altă populație nomadă, cel puțin înrudită, dacă nu identică (sub un alt nume), cu „bulgarii". De ce bulgarii şi de ce slavii? Bulgarii – fiindcă erau luptători călare, iar textul menționează expres acest lucru (demn de reținut, geții înşişi luptau pedestru; dar cine mai ştia acest lucru după cinci veacuri?). Slavii –

---

[1] Teodor E. 2002-2004.

[2] Curta 2006, capitolele 3-4 (p. 65-164), însă capitolul 2 (p. 31-64) se referă la izvoarele bizantine şi, practic, la acelaşi teritoriu.

[3] V. Dumitrescu în FHDR II, 36, nota 51. Teodor D. 1995, passim, cu mențiunea că datează evenimentele în 515.

doar pentru că *ar fi trebuit să fie pe acolo*, deşi, la rândul lor, excelează în lupta pedestră. Direcția de atac menționată de izvor (Macedonia-Thessalia), presupune, chiar şi la o privire sumară a hărții, un atac care a debutat din bazinul Dunării mijlocii, nu al Dunării inferioare, cum s-a presupus dintr-un soi de reflex (că toate relele vin de aici...); atacatorii, la epoca respectivă, nu puteau fi decât gepizii, luptători călare, rude cu goții, cei repetat identificați de antichitatea târzie ca urmaşi ai geților (subiect exploziv; nu insistăm însă, pentru a nu ne abate foarte tare...)[4], şi care controlau la momentul istoric respectiv bazinul mijlociu al Dunării, inclusiv vadul strategic de la *Sirmium* (Banska Mitrovița de azi, la vest de Belgrad).

Următoarea mențiune este referitoare la chiar anul următor, 518, doar că provine dintr-un izvor mai târziu, Iordanes; acesta ne spune că „anții, care locuiesc aproape de sclaveni", au trecut Istrul şi au făcut multă pagubă, dar au fost măcelăriți de generalul Germanus, comandantul diocezei *Thracia*. Luptele s-au purtat de această dată într-o zonă proximă Mării Negre, iar anții sunt aici pomeniți foarte clar. Cât de mult sau de puțin sunt anții precursori ai slavilor – vom mai avea ocazia să discutăm; că ei s-ar poziționa geografic „aproape de sclaveni", pare mai degrabă o informație adresată contemporanilor, ceea ce ar vrea să spună că *la momentul la care scria Iordanes* (trei decenii după evenimente) anții erau vecinii sclavenilor.

După invaziile de mai sus, facilitate în fapt de războiul religios civil din Balcani (o afacere internă a Imperiului, deci), a existat şi un deceniu de pace; probabil singurul al agitatului veac VI. La 528 o nouă hoardă a „hunilor", nume sub care se drapa o altă populație nomadă, nu foarte bine cunoscută, trece Dunărea şi administrează armatei romane grele înfrângeri[5], deşi finalmente sunt

[4] Mundus, general roman de origine gepidică, este numit el însuşi, „get", de un alt cronicar al epocii (Marcelinus Comes); în ce măsură acest fapt s-ar datora „confuziei" dintre geți şi popoarele germanice din Carpați, sau, pur şi simplu, faptului că gepizii secolului al VI-lea ocupau vechile teritorii ale geților (în cazul în care acceptăm echivalența dac = get), mă tem că nimeni nu ar putea preciza. Faptul că Mundus „getul" respingea o incursiune „getică", nu constituie nimic excepțional, războaiele fraticide fiind uzuale; numeroşi barbari au ajuns la comanda unor armate romane, confruntându-se cu proprii cosângeni (ex. Chilbudios îi învinge pe anți, iar Ascum pe „huni"). Mundus însuşi a murit în luptele cu verişorii ostrogoți, în slujba cărora a şi fost, o vreme. De notat, de asemenea, că dacă „confuzia" clasică, în antichitatea târzie, se face între goți şi geți (fiind şi nume apropiate), gepizii fac şi ei obiectul substituției. Detalii la Teodor E. 2002.

[5] Malalas XVIII, 437-438. Aceeaşi invazie (cu cronologie greşită) este relatată şi de o sursă mai târzie, Theophanes Confessor (*Chronographia* 6031, 26-29 De Boor, FHDR II p. 599), care îi considera pe invadatori „bulgari", încă o dovadă a maximei confuzii a numelor triburilor nomade, dar şi a modelor, fiindcă „bulgarii" veacului VIII bizantin erau pentru bizantini cam ce ar fi astăzi irakienii pentru americani, adică o obsesie, sursa relelor...

Figura 8. Peninsula Balcanică şi organizarea administrativă a Imperiului roman târziu

respinşi. Aşa începe o nouă perioadă tulbure la Dunărea de Jos. Procopius aminteşte două cetăți de la Dunărea inferioară, *Adina* şi *Ulmetum*, care erau bântuite de briganzi sclaveni. Nu este vorba despre cetăți de margine, expuse nemijlocit vecinătății barbare, ci despre două mici fortificații de interior, din linia a doua, pe drumurile cărora se petreceau diverse blestemății, mai uşor de descris drept ambuscade întinse trecătorilor, decât batalioanelor. Episoadele nu sunt datate, dar ar trebui să se fi petrecut în jurul anului 530[6]; probabil vorbim aici despre unități de *federați*, adică barbari angajați în slujba imperiului, care slujeau statul dar jefuiau cetățenii. Rolul ambiguu al unor aliați, precum gepidul Mundus, care deveneau peste noapte din înger – demon (dar şi vice-versa...), erau un fapt relativ obişnuit pentru o societate bazată mai ales pe mercenariat.

[6] Am propus *în jur de* 530 doar pentru că ar fi greu de presupus altceva. O datare mai timpurie nu s-ar sprijini pe niciun argument, iar o datare după 535 – momentul când începe refortificarea Dunării, tocmai pentru a repara astfel de stricăciuni – ar fi inoportună; cel mai probabil aşa ceva s-ar fi putut întâmpla înainte de eroicul episod al generalului Chilbudios (530-533).

Prin 530, adică la aceeaşi vreme, în Balcani reîncepe seria invaziilor şi a luptelor, cu adversari şi eroi diferiți, funcție de cronicarul care relatează. La Dunăre apare un comandant roman de poveste, ultimul care avea să fie astfel, pentru multă vreme. Numele lui este Chilbudios, nume care este de origine antă, sau eventual sclavenă, în ciuda sufixului grecesc. Trei ani au durat luptele, pe țărmurile Istrului, iar noul comandant al Thraciei – dioceza din care făcea parte Dunărea de Jos – a administrat severe corecții invadatorilor. Cum se întâmplă însă cu *eroii*, Chilbudios s-a avântat în teritoriul inamic, a fost încercuit de duşmani *fără număr* şi a fost lichidat. Despre cei trei ani de lupte nu ştim decât că s-au purtat împotriva unei confederații de cutriguri (foarte plauzibil conducători), anți şi sclaveni; însă în scena luptei finale sunt pomeniți, în mod expres, sclavenii. Este, practic, prima mențiune explicită a sclavenilor care poartă o luptă de sine stătătoare în zona Dunării de Jos. Această tragedie este momentul când Imperiul părăseşte strategia activă, combatantă – angajarea inamicului în câmp deschis, conform vechilor precepte militare romane –, şi adoptă o strategie defensivă, dar şi exclusivistă, constând în separarea domeniilor sud- şi nord-dunărene printr-o linie de fortificații care nu mai reprezenta doar un „dormitor al trupelor", ci o linie fortificată similară, prin multe, *Liniei Maginot*; o veritabilă tăiere a cordonului ombilical, o separație brutală a celor două lumi – lumea *civilizației* şi lumea *barbariei*, un *cordon sanitar* care încerca să salveze vechea civilizație de vitalitatea grobiană, prin monumentale lucrări de fortificație[7].

Lupte la Dunărea de Jos, cu adversari diferiți, au continuat în anii '30, cu sorți schimbători. Cât de gravă devenise situația – o relevă o lege a lui Iustinian, din 538/539, care amenința ofițerii superiori din Orient, pentru abateri financiare grave, cu mutarea lor la nord de Dunăre, pentru supravegherea barbarilor[8]. Este unul dintre argumentele celor care insistă asupra „revenirii" iustiniene la nordul Dunării; pe de altă parte, limpede, viitoarele „plaiuri mioritice" deveniseră deja, pentru armata romană târzie, un soi de Bau-Bau al Mlaştinilor, pentru că altminteri amenințarea nu ar face sens (alternativa la mutarea la nord de Dunăre era chiar moartea).

---

[7] Despre planul lui Iustinian de a separa Imperiul de *Barbaricum* printr-un limes consolidat – v. Florin Curta (2006, 131-134). Acțiunea lui Iustinian era mult mai gravă decât ar putea să pară la prima vedere. Imperiul Roman a ajuns întotdeauna la un *modus vivendi* cu vecinii, pentru că, într-un fel sau altul, reprezenta pentru barbari o sursă de subzistență, pe multiple căi (soldă pentru mercenari, tribut şi „cadouri", jafuri, sau pur şi simplu comerț). „Blocarea porților" imperiului nu avea cum să fie o veste bună pentru barbari (imaginați-vă că țările dezvoltate ar hotărî să nu mai primească forță de muncă străină...), şi avea să producă reconfigurări dramatice în *Barbaricum*. Asupra chestiunii va trebui să revenim.

[8] *Corpus Iuris Civilis*, *Nov. Edict* XIII, Cap. XI.

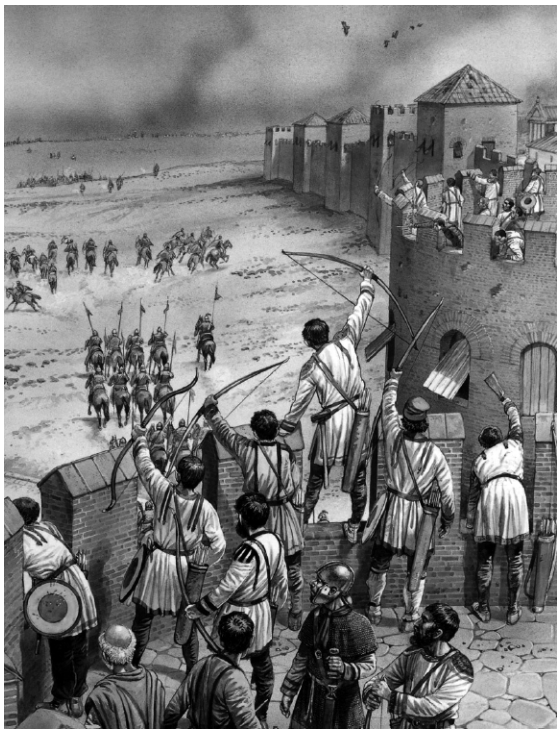

Fig. 9. Războaiele italiene. Trupele generalului bizantin Belisarius apară Roma.

La cam aceeaşi vreme sunt consemnați mercenari sclaveni şi anți în armata romană, în legătură cu campaniile italiene ale războiului cu goții. Înainte de a purcede la sumara analiză a relatărilor despre aceştia, se cuvine a face câteva mențiuni legate de terminologie. Deşi Imperiul îşi mutase capitala la Constantinopole cu două veacuri în urmă, iar în secolul al VI-lea procesul de grecizare era în plină desfăşurare – având a fi maturat 100 de ani mai târziu, el se numea, oficial, tot *Imperiul Roman*, iar armata era „romană"; mai mult, armata avea să fie ultimul lucru grecizat, latina fiind – printr-o lungă tradiție – limba de comandă, inclusiv pentru unități ai căror combatați aveau puține afinități cu latina. Istoriografia modernă demonstrează multă inconsecvență atunci când face referiri la perioadă, care se numeşte, cel mai adesea, „romano-bizantină", sau, pur şi simplu, „bizantină"; cel din urmă termen este abuziv, când nu doar neglijent, chiar dacă frecvent angajat în texte din cele mai universitare, mai ales când se referă la Imperiul Roman târziu, după adoptarea oficială a creştinismului (un proces care se concluzionează la 325, cu ceva convulsii ulterioare). Calificativul „bizantin", un cuvânt modern, pe care „bizantinii" nu-l foloseau, pare mult mai adecvat pentru ceea ce rămâne după domnia – eroică şi nefericită – lui Heraclius (mort în 641), sub care se năruise tot ce mai rămăsese „roman" (justiția, administrația, organizarea teritorială, în fine, armata), moment din care avem un imperiu pur grec, care „merită" un nume nou.

Iată acum ce relatează Procopiu[9] despre prezența mercenarilor de la Dunăre pe frontul italian:

[9] Procop., *De Bello...*, V, 27, 1-2.

Douăzeci de zile după căderea cetății Portus (...) sosiră Martinus şi Valerianus, aducând 1600 de soldați călări. Cei mai mulți dintre ei erau huni, sclavini şi anți, care îşi au sălaşurile dincolo de fluviul Istru, nu departe de țărm.

Ceea ce putem remarca imediat este acelaşi amestec exploziv din relatarea luptelor purtate de generalul Chilbudios patru ani mai devreme. Inamicul pacificat intrase în solda Imperiului. A doua observația ar fi că ei sunt mai degrabă puțini. Al treilea fapt de marcat ar fi că armata romană era, de multă vreme, o armată cu adevărat multietnică, pe frontul din Italia fiind mult mai des pomeniți huni, masageți, heruli, mauretani, isaurieni, armeni, traci (aceştia însă uşor de confundat cu nativi ai diocezei tracice, vorbitori de limbă greacă), decât sclaveni sau anți. O altă chestiune, aici, ar fi că Procopiu se referea la evenimente din 537, dar scria pe la 550; circumstanțierea „sălaşurile nu departe de Istru" pare să adreseze mai degrabă cunoştințele şi emoțiile publicului din momentul scrierii, şi vom vedea că emoțiile erau substanțiale. În fine, dacă pentru sclaveni şi anți ar putea fi încă un teren de dispută prezența lor „nu departe de Istru", pentru „huni" (aflați în aceeaşi frază) este doar un basm pentru contemporani nevricoşi; nomazii nu au stat niciodată aproape de malurile Dunării, tocmai fiindcă se temeau de riposta romană şi nu doreau să-şi pună familiile în pericol. Afirmația nu este o deducție a unui alt nevropat, ci o realitate cu substanță arheologică. Pe scurt – nomazii nu au locuit niciodată în masă dincoace de Nistru. Cât despre aşezările anților, cele mai apropiate se află la cca 150 de km de Dunăre, în Basarabia centrală, sudul fiind *complet nelocuit* la epoca respectivă (normal: cine se culcă pe calea ferată?...). Pretențiile de enciclopedist ale lui Procopius sunt de luat *cum grano salis* şi cu necesara completare: *îşi au sălaşurile dincolo de fluviul Istru, nu departe de țărm, dar nici aproape*.

Anii aceştia, înainte de jumătatea veacului VI, au adus romanilor numai probleme: în 540 un atac convergent al „hunilor" (aceiaşi) şi al sclavenilor, se pare din ambele bazine dunărene de referință, respectiv şi Dunărea de Jos, şi Dunărea de Mijloc, converg spre capitală, trec de Zidurile Lungi – rămase în paragină – şi se opresc la porțile Oraşului; acestea din urmă, însă, aveau să mai reziste multe veacuri.

Puțini ani mai târziu, la Dunărea de Jos se încaieră vechii aliați – şi pretinşi cosângeni – sclavenii şi anții. Motivul, posibil, va fi fost intenția anților de a încheia o pace cu romanii, respectiv ceea ce am numi astăzi un tratat de alianță, ceea ce nu putea stârnii decât gelozie (economică, înainte de orice) şi grave resentimente. Deşi sclavenii sunt victorioşi, la 545 anții semnează un *foedus* cu Imperiul, primind în dar şi un oraş (*Turris*, obiect de dispută între învățați, fiindcă s-au propus mai multe locații, precum Barboşi sau *Noviodunum*-Isaccea;

cel mai probabil *Tyrras*-Cetatea Albă, lângă Tyraspol). Această alianță avea să fie, pentru următorii 55 de ani, cel mai stabil element de politică europeană.

Răspunsul sclavenilor nu s-a lăsat aşteptat. Un puhoi de oameni a trecut Dunărea şi s-a pus pe jaf. Balcanii erau aproape fără pază, fiindcă toate trupele disponibile erau plecate în nesfârşitul război italian, aşa că mareea barbară a fost înfruntată de o mică trupă de heruli (neam germanic în soldă romană), foarte probabil detaşată din *Illyricum* (Balcanii de vest), care obține un succes neaşteptat. Disproporția dintre numărul trupelor combatante şi rezultat ne arată că sclavenii erau deocamdată novici în ale războaielor balcanice, plecați mai mult la refacerea proviziilor de iarnă decât la luptă. Situația nu avea însă să dureze. La 548, o hoardă sclavenă, pornită, pe cât se pare, de pe Sava, pustieşte tot vestul Balcanilor, până la *Epidamnum*. Nu atât vitejia sclavenă pare remarcabilă, cât deductibilele complicități ale regatelor longobarde şi gepide (care controlau granița romană), dar posibil şi a armatei „romane" din *Illyricum*, care a preferat să asiste pasivă la jefuirea civililor. Doi ani mai târziu, un contingent de vreo 3000 de sclaveni se avântă departe în teritoriul inamic, plecând de această dată de la vadurile Dunării de Jos, şi obține succese cu adevărat neverosimile, zdrobind în întâlniri separate armatele diocezelor *Thracia* şi *Illyricum*, adică toată suflarea balcanică sub stindarde, şi cucerind *„prin asediu o mulțime de cetăți, măcar că nu luptaseră mai înainte pe ziduri şi nici nu cutezaseră să coboare în câmpie"*[10]. Vom ține cont de tonul melodramatic şi de exagerările moralizatoare, asupra unor evenimente recente, încă fierbinți în mintea contemporanilor, pentru a presupune că nici sclavenii nu vor fi fost atât de puțini, nici pagubele invocate atât de mari, dar tot avem de făcut două observații. Una ar fi că sclavenii din 550 nu mai sunt chiar o „gloată" precum cei din 545, ci o armată în toată puterea cuvântului, capabilă să forțeze zidurile unor cetăți; experiența mercenariatului nu avea cum să nu producă asemenea efecte, mai devreme sau mai târziu barbarii deprinzând tehnicile romane de luptă. O a doua observație, mult mai interesantă, este finalul pasajului reprodus: *„...nici nu cutezaseră să coboare în câmpie"*. Cum adică? Dar sclavenii *erau* o populație de câmpie, *locuind în preajma Istrului*, conform relatărilor aceluiaşi Procopiu... Iar autorul nu se contrazice numai o dată, fiindcă tot el scria cum, doi ani mai devreme, sclavenii cuceriseră cetăți, în Illyricum. O fi uitat?... Nu se referă la *aceiaşi* sclaveni?... Retorica face din nou dificultăți, neştiind ce să luăm din discursul lui Procopiu mai întâi: lamentația *lumii decăzute*, în care sălbaticii dărâmă ziduri romane, sau realitatea că sclavenii deveniseră nişte luptători de primă mână. Între atâtea incertitudini presupunerea unei căi de mijloc pare singura atitudine eligibilă.

[10] Procop, *De Bello...*, VII, 38, 1-8; 23.

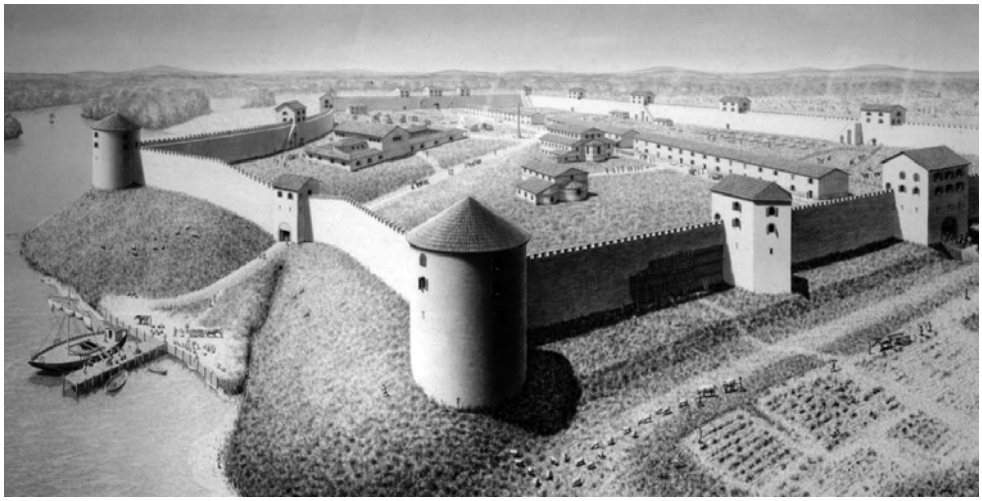

Fig. 10. Nicopolis ad Istrum – reconstituirea fortificației de la începutul sec VI

Episoadele militare în Balcani sunt numeroase, pentru aceşti ani, şi nu ne-am propus analiza lor, nici măcar un inventar complet. Există totuşi câteva lucruri remarcabile. În aceiaşi ani se produce prima iernare a sclavenilor la sud de Dunăre (551/552), ispravă pe care o datorăm însă unei bande pornite de la Dunărea Mijlocie. Urmează câțiva ani de relativă acalmie, însă era doar liniştea dinaintea furtunii. Ca o prevestire a tuturor nenorocirilor, în 558 apare la Constantinopole prima solie a unui neam practic necunoscut, avarii; erau încă foarte departe, dincolo de Don, însă vizita lor în Oraş avea să se demonstreze deloc întâmplătoare. Tot atunci s-a abătut asupra Dunării de Jos cea mai mare urgie pe care nefericitul veac şase avea să o cunoască: invazia cutrigurilor. Şi aceştia veneau de departe; de neam erau „huni", adică bulgari turanici, zic majoritatea învățaților de astăzi, posibil chiar urmaşi ai hunilor. Au dat năvală pe Dunărea înghețată şi au pus la pământ tot ce era zid, până în Capitală. Nu numai mărturiile contemporanilor sunt dovada unui coşmar insuportabil; de această dată arheologia vine să confirme grozăvia, fiindcă aproape toate cetățile cercetate au documentat câte un nivel de incendiu – cu refaceri ulterioare, care s-au mai refăcut – datat în 558/559. Iustinian nu a putut potoli furia stepelor decât chemând alte furii: utigurii, frații răsăriteni ai cutrigurilor; scenariul de învrăjbire este cel clasic: pâra şi minciuna. Iustinian ar fi vrut să trimită utigurilor muuulte daruri (adică aur), dar au venit cutrigurii şi l-au jefuit... A ieşit un măcel crâncen, care a aneantizat puterea combatanților. S-a creat astfel o fisură, pe care o vor folosi avarii, cu multă abilitate. În 562 – aceştia îşi fac apariția în jurul gurilor Dunării; puțină vreme apoi, ei se amestecă în rivalitățile intergermane de la Dunărea Mijlocie. În 567, avarii devin stăpânii din Câmpia Tisei, desființând regatul gepidic şi alungându-i pe longobarzi în pribegie, spre Italia. În anul

următor, ei asediază *Sirmium*, cheia strategică a Balcanilor de vest. Iustinian murise, din fericire pentru el, şi nu mai vedea cum se alesese praful din măiastra lui politică de învrăjbire; imperiul nu mai avea acum, în Europa, mai mulți duşmani mici, ci unul foarte mare, care cerea tribut pe măsura apetitului şi potenței. Şi cum nenorocirile nu vin singure, în Orient începe războiul cu persanii, ce avea să se încheie tocmai în 591... Avarii aveau să lase romanilor impresii de neşters. Una dintre ele a intrat în lexicul pan-european şi se numeşte *avariție*.

Acesta este contextul în care se configurează *etnia* sclavenă, cel puțin conform izvoarelor. Un context terifiant, în care supraviețuiau numai cei foarte puternici, de o violență şi cruzime rar întâlnite în istorie. Despre slavi, ca oameni şi ca societate, izvoarele scrise sunt, în multe privințe, contradictorii; imaginea de ansamblu este una negativă (din perspectiva grecilor!), fără ca notele de admirație sau teamă să lipsească, pe chestiuni punctuale sau contexte retorice. Sunt descrişi ca luptători înalți şi voinici, roşcovani, însă nu cu pielea foarte albă, strigând unii la alții „ca lupii". Locuiau în „colibe jalnice", departe unii de alții şi mutându-se frecvent. Erau murdari „ca masageții" (expresia cea mai de jos a barbariei) şi purtau doar nişte pantaloni „prin părțile ruşinoase". Luptau, cei mai mulți, pedeştri, înarmați uşor, cu sulițe, încadrându-se deci în categoria infanteriei uşoare, fără scut, trupe considerate, în general, de joasă calitate. Există şi câteva relatări asupra unor sclaveni călare, însă caii par a fi folosiți fie numai de căpetenii, fie de unități de cercetare, şi, oricum, numai pentru deplasare, fiindcă de fiecare dată războinicii descălecau pentru a lupta (ceea ce îi distinge net de nomazi). Specialitatea recunoscută a luptătorilor sclaveni era ambuscada, în special în zone împădurite sau mlăştinoase; se relatează, de pildă, că se scufundau în apă, respirând printr-un tub de trestie, apoi sărind la luptă pe neaşteptate, cu strigăte înfricoşătoare; dacă inamicul se speria şi fugea, atunci era de rău, fiindcă, sprinteni şi uşor înarmați, îşi ajungeau şi doborau inamicii, urmărindu-i nemilos; dacă inamicul avea timp să se organizeze în linii de bătaie, preferau să o ia ei la sănătoasa. Despre ei se spun lucruri demne de opere de groază: că se îmbătau şi îşi ucideau conducătorii dintr-o ceartă, că sfărâmau scăfârliile copiilor ca pe bostani şi că mâncau sânii femeilor care alăptau fiindcă le plăcea... laptele, sau că trăgeau prizonierii în țeapă, supliciu pe care probabil l-au introdus în Balcani. Procopius este primul care relatează o astfel de întâmplare, cu detalii procedurale, foarte probabil pentru că tehnica de execuție era necunoscută; dar cum obiceiurile rele se învață repede, jumătate de veac mai târziu comandanții romani pedepseau astfel gărzile care dormeau în post[11]....

[11] Procopius, excursul etnografic despre slavi: De Bello..., VII 14.22-30; torturi şi execuții: VII, 38, 20-21.

Despre credibilitatea acestor relatări trebuie să spunem că nu este tocmai fără pată. Există aspecte care astăzi pot fi atacate prin evidența arheologică. De exemplu, pretenția că sclavenii ar fi locuit „pe malurile Istrului" nu are decât un palid corespondent, majoritatea aşezărilor de epocă aflându-se la cel puțin 30 de kilometri de fluviu, iar excepțiile referindu-se, cu totul, la vreo 5 locuințe...; zonele cele mai plauzibile a fi locuite de slavi, prin prisma izvoarelor literare, ar fi între Oltenița şi Galați, dar nici în zona din amonte de Galați, nici pe tivul Dunării, nici în interior, nu există nicio locuință, darmite vreo aşezare. Aşezările lor – sau, înțelegeți, cele pe care arheologia le-a cercetat, în Câmpia Română – nu sunt răzlețite, ci, din contră, foarte adunate (prin comparație chiar cu un sat din zilele noastre). Aceleaşi aşezări slave, conform izvoarelor[12], ar trebui să aibă multe gropi în care sclavenii şi-ar fi păstrat avuțiile (de frica jefuitorilor); asemenea obiceiuri sunt cunoscute, pentru *Barbaricum*, inclusiv pentru epocile anterioare, doar că nu se potrivesc deloc cu peisajul arheologic al epocii şi al locului, gropile de provizii fiind, din contră, foarte rare. În fine, aşezările epocii sunt mai degrabă puține şi mici, aşa încât nu prea rezultă de unde ar fi provenit puhoaiele barbare care au tot invadat Balcanii; cât despre fabuloasele tezaure de aur şi argint pe care sclavenii le-ar fi dus peste Dunăre – nici strop... Se cunosc cu totul vreo 4 tezaure de monedă divizionară, de bronz, cu care abia ar putea cineva plăti vreo cinci pâini! Contradicțiile între ceea ce spun cronicarii epocii şi ceea ce se poate verifica în zilele noastre sunt destul de multe, aşa încât tot ceea ce putem citi trebuie tratat cu atât de multă prudență câtă putem avea (vezi fig. 16).

Despre aşezămintele sociale ale slavilor, toată istoriografia sovietică s-a folosit, cu mândrie, de pasajele care invocau democrația sclavenilor, faptul că „ei nu ascultau de nimeni", iar că toate hotărârile importante erau luate de „poporul" înarmat (care va să zică „democrația militară" a lui Engels). Aceste comentarii proletcultiste obliterau un lucru foarte important, şi anume că scriitorii epocii trăiau într-o societate autoritaristă, aşezată, de veacuri, într-o monarhie absolută, care era considerată singurul model de civilizație acceptabil; drept urmare, „democrație", în secolul al VI-lea p. Chr., era echivalentul anarhiei (cuvânt angajat explicit pentru a descrie societatea barbarilor sclaveni). Conducătorii lor se impuneau cel mai adesea doar prin forța brațului şi prin viclenie, lipsind orice noțiune de legitimitate; în consecință, nu existau nici legi, nici tratate, iar conducătorii se cam schimbau de sărbători, aşa încât dacă vreun roman şi-ar fi propus să negocieze ceva – nu ar prea fi ştiut cu cine, sau nu ar fi ştiut până la care sărbătoare înțelegerea ar fi fost eventual valabilă. *Ei* nu țin jurămintele, pleacă la război „fără vreun motiv" (citeşte „pretext" invocat pentru

[12] *Strategikon* XI 4.5 şi 8.

declanşarea unui război, conform uzanţelor din lumea civilizată), şi nu-l încheie decât în puterea lancei, armele fiind unicul judecător.

Tot prin contrast cu societatea mediteraneană, sclavia cunoscută la aceşti barbari era una mai degrabă blândă; în sclavie se ajungea, cel mai frecvent, pe calea războiului, sclavii fiind prinşii care au avut bafta de a fi cruţaţi. Un luptător capturat putea fi eliberat fie pe bani (semănau şi sclavenii la ceva cu bizantinii...), rămânând în slujba stăpânului *o vreme*, după care putea fi eliberat, eventual răscumpărându-se (deci aveau dreptul la mici „proprietăţi", lucruri personale pe care le puteau acumula). Nu ştim, dar este mult mai puţin probabil ca femeile să fi fost eliberate, pentru simplul motiv că făceau copii, deci creşteau progeniturile stăpânului; nu ştim ce se întâmpla cu femeile, pentru că nici cronicarii nu erau prea interesaţi să relateze, poate pentru motivul că era un lucru de la sine înţeles... Nu pare să fi existat o distincţie clară între familia „de sânge" şi ceilalţi supuşi, pentru că nici nu prea exista, şi unii şi ceilalţi fiind proprietatea războinicului, care avea asupra tuturor dreptul de viaţă şi de moarte. Din acest motiv este mai greu să spunem dacă presupuşii înaintaşi ai slavilor erau monogami; mai degrabă nu. Ceea ce ştim, din mai multe surse, este că, cel puţin războinicii mai de soi, se îngropau însoţiţi de cea mai dragă femeie, care era sacrificată[13] şi pusă pe rug, alături de, eventual, alţi sclavi, şi că această soartă era considerată drept o onoare la care oricare femeie decentă ar fi trebuit să viseze. Cele care nu erau astfel onorate deveneau proprietatea fraţilor defunctului, alături de toate cele mişcătoare şi nemişcătoare.

Să nu îşi imagineze cineva că puţin măgulitoarea descriere a slavilor ar trebui pusă cu totul pe seama spiritului maliţios al bizantinilor. Lucruri destul de asemănătoare spun cronicile ruseşti cele vechi, o jumătate de mileniu mai târziu. Călugărul Nestor, cel care a lăsat *Povestea vremurilor trecute*, scria în mijlocul tribului polianilor, pe care îi descria cu candoare drept absolvenţi ai cursurilor de bună purtare; despre ceilalţi slavi, însă (derevliani, radimici, viatici, severiani), Nestor nu spune deloc de bine: *nu cunosc căsătoria, ci răpesc femeile de care au nevoie, eventual mai multe, trăiesc precum vitele, sau ca bestiile din pădure şi mănâncă lucruri necurate, nu ştiu cuviinţa în faţa părinţilor sau a nurorilor, etc*. Asemenea vituperaţii nu sunt de luat întocmai, ci mărturisesc o caracteristică universală: *alteritatea celuilalt* (pleonasm necesar). Modelele moralizatoare se folosesc de *ceilalţi* pentru a condamna practici sociale *proprii*. Lumea „civilizată" se construieşte prin diferenţă şi prin puterea exemplului, bun sau rău. Nici grecii arhaici nu procedau altfel, descriind periplul legendar al lui Odiseu, care-şi cauta drumul spre casă prin locuri *anormale*, având de a face cu antropofagi, lotofagi şi

[13] *Strategikon*, sursă contemporană (sfârşitul veacului VI), pretinde că femeile se sinucideau la mormânt (apud Curta 2006, 44).

vrăjitoare, adică nu foarte diferit de lumea basmelor în care *cealaltă lume* este deandoaselea, cu rădăcinile copacilor în aer. Cu nimic diferiți erau grecii epocii lui Iustinian, ricanând *democrația* sclavenilor.

Peisajul pictat de bizantini este cel al unei societăți foarte simple, naturale, cu legi aspre, cele ale supraviețuirii; absența unor instituții de drept care să reglementeze proprietatea (fie şi asupra persoanelor) este caracteristica unei societăți primitive, în care puteai avea ceea ce puteai lua, adică lucruri în general mobile. Proprietatea asupra pământului nu era încă un fapt reglementat în veacul IX, stârnind mirarea bizantinilor; ceea ce, negreşit, s-a transformat în literatura sovietică (inclusiv cea scrisă în occident) drept un semn distinctiv al simțului de dreptate cu care slavii s-au născut; fiindcă unde nu este proprietate nu există nici nedreptate, nu-i aşa? Engels dixit.

Nu cunoaştem nicio personalitate a sclavenilor aparținând primei generații care a făcut panică la Dunăre. Sclavenii sunt un soi de personaj colectiv, şturlubatec şi intratabil. Primul conducător pe care îl cunoaştem, pe nume, este Dauretas (cu o rădăcină mai degrabă iraniană, nu-i aşa?), localizat, cu ai săi, undeva la nordul Dunării de Jos. La 578 sclavenii lui Dauretas întreprind o nouă expediție memorabilă, ducând din nou în ruină provinciile europene ale Imperiului. Succesul, pe cât de mare, pe atât de neaşteptat, a stârnit nu numai mânia romanilor, dar şi invidia khaganului avar; lacom ca oricare şef care se respectă, stăpânul Dunării de Mijloc trimite la Dauretas un sol, cerându-şi partea. Scena reprodusă de Menander aduce negreşit aminte de înfruntările homerice, care începeau cu un festival de amenințări şi se încheiau într-o baie de sânge; aşa că, după ceremoniosul schimb de sudălmi, Dauretas taie solii. Fără trupe în Balcani – plecate, de această dată, nu în Italia, ci la celălalt capăt al lumii, în Armenia – romanii se oferă să-i ajute pe avari să se răzbune, şi transbordează câteva zeci de mii de călăreți de la Dunărea Mijlocie până la unul din vadurile de la Dunărea de Jos, foarte probabil cel de la *Carsium* (Hârşova-Vadul Oii). Urmează obişnuitul pârjol, pe un teren a cărui descripție sugerează dealurile Buzăului (cu „păduri şi văgăuni"), curajoşii sclaveni risipindu-se ca potârnichile. Acesta pare a fi momentul când avarii devin stăpânii *de facto* ai întregului curs al Dunării, pe segmentele mijlociu şi inferior, aducând în ascultare sclavenii din ambele bazine, alături de mulți alții (gepizi şi cutriguri în primul rând). La întoarcere, drept recunoştință pentru ajutorul acordat de romani, avarii prăpădesc tot *Illyricum*, evenimentul fiind marcat de încetarea existenței unor cetăți, dar şi de îngroparea a numeroase tezaure monetare (şi, înțelegeți dumneavoastră, dragi cititori, de ce nu au mai fost recuperate din ascunzători...).[14]

[14] Chiriac 1993.

Anii ‘80 ai veacului VI sunt începutul sfârşitului pentru civilizația romană în Balcani. Deşi tributul cerut de avari a crescut la cote astronomice, iar romanii au tot plătit, foamea avară era tot mai mare. Rând pe rând, cetăților dunărene le vine rândul la pârjol, iar apoi urmează alte oraşe din interior. La aceste acțiuni par să fi participat, pe baze sistematice, atât slavii din bazinul mijlociu al Dunării, cât şi cei de la Dunărea inferioară. Cei dintâi sunt amintiți explicit, având ca sarcină de a organiza traversările Dunării – una dintre calitățile recunoscute ale sclavenilor fiind aceea de navigatori pricepuți, chiar dacă numai în canoe...; cu siguranță, au avut şi alte sarcini, tipice „cărnii de tun”. Campaniile avare sunt purtate cu măiestrie, folosind întotdeauna diversiunea fronturilor secundare, atrăgând într-o direcție falsă subțiatele trupe balcanice. Ba invadau cutrigurii în Dalmatia, ba slavii de vest tăbărau în jurul Thessalonicului, cel mai important oraş balcanic, ba năvăleau slavii prin vadurile Dunării de Jos şi pârjoleau țărmul Mării Negre. Abia apoi venea lovitura de grație a cavalerilor răsăriteni, care acționau energic, prăpădind câte un oraş pe săptămână, precum un nor de lăcuste care tunde vegetația până la țărână, apoi îşi ia zborul, întunecând soarele...

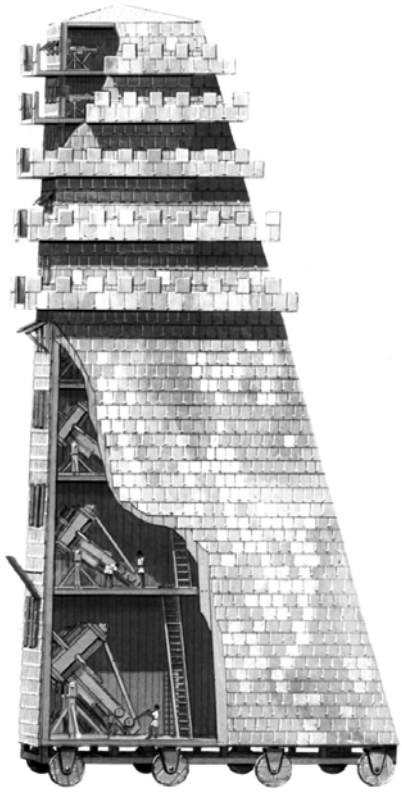

Fig. 11. Turn de asediu gigantic, dotat cu catapulte.

În aceste împrejurări se produce prima aşezare a sclavenilor în Balcani. Data exactă face încă obiectul disputelor, însă multe opinii înclină către anul 584/585[15]. Locația noilor „colonişti” nu este, cum poate ar trebui să ne aşteptăm, pe celălalt mal al Dunării, ci vreo 600 de km mai la sud, în împrejurimile oraşului *Thessalonic* (astăzi Salonic). S-a păstrat o cronică, de sorginte ecleziastică, ce evocă grelele încercări la care au fost supuşi locuitorii cetății, care au rezistat numai datorită intervențiilor miraculoase ale Sf. Dimitrie, patron al oraşului. Se înregistrează mai multe asedii, din care unul pe timp de noapte – una dintre

[15] Anul bizantin începea la 1 septembrie, aşa încât emisiunile monetare, cât şi multe dintre documentele epocii se datează între septembrie şi august anul următor.

specialitățile sclavene –, susținut de o trupă relativ mică, compusă se pare doar din slavi, şi un alt asediu – „asediul de o săptămână" – întreprins de o mare armată, condusă de khagan însuşi, în care slavii constituiau doar o parte a asediatorilor. Deşi armata oraşului era plecată, iar orăşenii trebuiau să se apere singuri, zidurile au rezistat iar invadatorii au trebuit să plece; dar nu foarte departe. Cel puțin o parte a corpului expediționar s-a aşezat în împrejurimile oraşului, în ținuturile muntoase dinspre vest. Îi găsim tot acolo, aproape un veac mai târziu, la asediul din 677, conform unei continuări anonime a *Miracolelor Sfântului Dimitrie*. De această dată sclavenii sunt un fel de țărani enervați, care-şi apără pe mitocanul lor *rege* Perbundos, cel care vorbeşte şi se îmbracă elineşte, dar consumă creştini la micul dejun. Oraşul este din nou asediat, dar Sf. Dimitrie intervine din nou, infailibil, luând mințile meşterului care construise un turn de asediu (fig. 11). Inamicii nu mai apar aici ca nişte barbari de coşmar, ci ca nişte vecini pricinoşi, dar nu tocmai lipsiți de resurse, cu ogoare întinse şi cu hambarele pline, mânuind grele scule de asediu; ei însă nu reprezintă o comunitate concurentă şi coerentă, condusă de un singur om (Perbundos era doar unul dintre „regii" slavi, cuvântul nefiind altceva decât o găselniță a vocabularului grec, îndrumând către minusculele regate ale arhaicului), ci o sumedenie de triburi, care acționează fiecare pe cont propriu, când unite, când dezbinate. Nu întâmplător, unii dintre vecinii slavi asaltau zidurile, înfometând cetățenii oraşului, în timp ce alții aduceau în portul asediaților vitalele grâne, desigur nu pe gratis.

Pentru a încheia periplul sud-balcanic, să spunem că slavii sunt semnalați în Macedonia şi Grecia până târziu, prin veacul al IX-lea, unde ar fi fost, se presupune, chiar element etnic dominant, o parte a populației greceşti fiind refugiată temporar, din cauza urgiei slavo-avare, tocmai în *Magna Graecia*, adică în Italia de sud şi Sicilia. Izvorul de referință – *Cronica din Monemvasia* – nu reprezintă tocmai un izvor istoric dezinteresat, aşa că acuratețea informațiilor transmise poate fi pusă sub semnul întrebării. Oricum, prezența slavilor (şi a avarilor?) în Grecia centrală se susține a fi atestată prin prezența unor necropole de incinerație, în urne modelate manual sau pe roata lentă, precum cele de la Olympos, Argos sau Corinth. Atribuirea acestor obiective invadatorilor slavi s-a făcut cu mult entuziasm[16], mai ales în baza faptului elementar că grecii erau creştini de cel puțin două veacuri, iar cimitirele lor erau cele binecunoscute, de înhumație, cu orientare vest-est, iar ceramica grecilor *nu ar fi putut fi* atât de primitivă. Echipele de arheologi implicate în această cercetare nu aveau însă niciun fel de experiență pe obiective şi materiale considerate îndeobşte „slave" (ceramică tip Praga, sau tip Korceak), aşa că au atribuit slavilor forme ceramice şi

[16] Critica la Curta 2006, 205.

tipuri decorative complet necunoscute în „teritoriile de baştină"; pentru a exemplifica doar, unele dintre urnele din necropolele „slave" din Grecia au decor realizat prin incizare superficială cu măturica, procedeu decorativ complet necunoscut în teritoriile nord-dunărene, nici măcar în Pannonia, respectiv în zonele de unde, prezumtiv, proveneau „migratorii". Care ar fi adevărul? Există argumente în ambele sensuri... Slavii ar fi putut deprinde unele caracteristici culturale locale, ca de pildă decorul cu măturica; oricum, e puțin probabil ca războinicii să fi produs ceramică (meşteşugurile erau rezervate oamenilor de la marginea societății; doar meşteşugul armelor era demn de un bărbat...), iar atunci intervenția unor producători locali nu poate fi exclusă. Ceramica modelată manual defineşte, în primul rând, popoarele barbare; există însă tot mai multe indicii că, în vremuri de restrişte, civilizații cetățeni romani manufacturau şi ei astfel de produse barbare, de nevoie. De altfel, secolul VII este perioada când, pe întinse suprafețe ale Imperiului (dar şi în afara lui, precum în Muntenia şi Transilvania), producția de serie a ceramicii modelate pe roata rapidă a olarului cedează locul modelării pe roata lentă, mult mai primitivă şi ca tehnologie, şi ca rezultat; a existat chiar un hiatus de câteva decenii, când ceramica modelată fără ajutorul roții olarului pare să fi avut exclusivitatea; fenomenul este bine documentat în Muntenia şi sudul Transilvaniei, este relativ clar pentru teritoriul nordic al Bulgariei, şi nu poate fi decât asemănător în alte zone din Balcani. În fine – ar fi cu totul exclus ca o parte a populației creştine, lipsite de asistența şi autoritatea bisericii, să se fi întors la practici păgâne? Unii spun că ar fi exclus[17]... Dar ce este exclus în comportamentul uman?

Revenind la Dunăre şi la războaiele slavo-avaro-romane, apogeul a fost atins în ultimul deceniu al veacului al VI-lea. În 591 Imperiul încheie pacea cu persanii, dedicându-se soluționării cronicei crize dunărene. După şase decenii de pasivitate, armatele romane sunt trimise dincolo de fluviu, cu misiunea clară de a-i extermina pe opozanți. Sesizând valoarea strategică a diversiunilor întreprinse de slavii de la Dunărea de Jos, romanii par decişi a le lua avarilor acest pion strategic, cu orice preț. Prima victimă este Ardagast[18], cel care haiducise, în anii '80, până la Adrianopole. Teritoriul său se află imediat dincolo de Dunăre, iar pentru a înțelege că surpriza a fost reală, ar trebui să ne imaginăm apropierea de cel mai frecventat vad al Dunării, cel de la Silistra (Călăraşi, pe malul românesc).

[17] Barnea, Ştefănescu 1971, 62; Stanilov 1987, 40, pe motivul că după trei veacuri de creştinism nu se putea renunța la credință (nu-mi este clar care este de fapt argumentul). Zugravu 1997 (103-105) exclude practicarea incinerației de către creştini, deşi recunoaşte că Biserica nu a întocmit nicio normă cu valoare dogmatică privind ritul, în mileniul I (id, 427).

[18] Un nume cu sonoritate germanică, nu? Există însă un râu Arda în Bulgaria. Toponimul nu este însă considerat nici germanic, nici slav, ci pre-indo-european sau tracic (Paliga 2006 c, 130).

Durata şi anvergura confruntării nu lasă dubii asupra faptului că teritoriul controlat de Ardagast, ca şi resursele sale umane, erau foarte reduse. Imediat apoi este atacat teritoriul lui Musokius[19], aflat undeva mai în interior, dar nu mai departe de două zile de marş. Romanii, nici foarte mulți, nici foarte siguri de ei, într-un teritoriu sălbatic şi necunoscut, recurg la orice tertip pentru a-şi lua inamicul pe nepregătite. Întâi vine trădarea, un supus gepid al lui Musokius (foarte probabil sclav, captiv de război) le spune romanilor ce şi cum, apoi se şi oferă a-şi dezinforma stăpânul; acesta află că dincolo de un râu (Ialomița?) s-ar afla refugiați sclaveni, din comunitatea lui Ardagast, care ar fugi de romani, şi care au nevoie de canoe pentru a scăpa dincoace de râu; fugarii nu erau fugari şi nu erau sclaveni, ci soldați romani care traversează râul în puterea nopții şi cad asupra sclavenilor la sfârşitul unei serbări bahice (Musokius tocmai îşi îngropase un frate[20]). Aşa că iese măcel pe cinste. Şi se mai face o sărbătoare, cu băutura morților, atât de rău încât santinelele adorm, iar romanii, beți în satul sclavenilor mântuiți, cad pradă răzbunării vecinilor. Cu acest prilej se povesteşte că comandantul Priscus ar fi tras în țeapă santinelele adormite ale romanilor, folosind adică un supliciu sclaven...

Se schimbă comandantul armatei balcanice şi direcția de lovitură. Noul comandant, Petrus, fratele împăratului Mauricius, porneşte de la *Odessos*, de pe țărmul Mării Negre. După puțină vreme avangarda surprinde câteva sute de sclaveni, care aveau brațele prea pline de pradă pentru a se mai putea apăra; ceea ce nu înseamnă că nu au încercat. Mergând mai departe spre vest, Petrus dă de o trupă de bulgari, care se plimba la pas, iar nomazii nu înțelegeau supărarea romanilor, fiindcă ei ştiau că se află pe pământ... avar. E destul de limpede că ne aflăm într-o perioadă când nimeni nu mai ştie unde este granița, şi nici măcar un „râu" ca Dunărea nu pare un reper suficient de respectabil; confuzia, ce poate să fi fost reală, este că romanii scăpaseră de mult hățurile la Dunărea mijlocie, controlul în jurul Cazanelor Dunării fiind mai mult o amintire, ca mai tot *Illyricum*, iar întîlnirea cu pricina se afla aproape de granița acestei dioceze cu *Thracia*. Nu ar trebui să ne mire că bulgarii nu aveau cunoştințe prea exacte în materie, câtă vreme şi cronicarii bizantini mai încurcau lucrurile...

[19] Un nume pe care nu ne putem abține să nu-l legăm de anticul *Mousaios*, fiindcă, oricum, analiza *Jurnalului de Front* transmis de Theophylact Simocatta indică acțiuni într-o zonă geografică proximă actualului râu Buzău (Curta 2006, 89, nota 87). Nu este clar dacă acesta era numele real al căpeteniei sclavine, sau o poreclă dată de bizantini, după numele râului.

[20] Corelația dintre festivitățile funerare şi consumul zdravăn de alcool este în perfect acord cu relatările Cronicii lui Nestor, 500 de ani mai târziu.

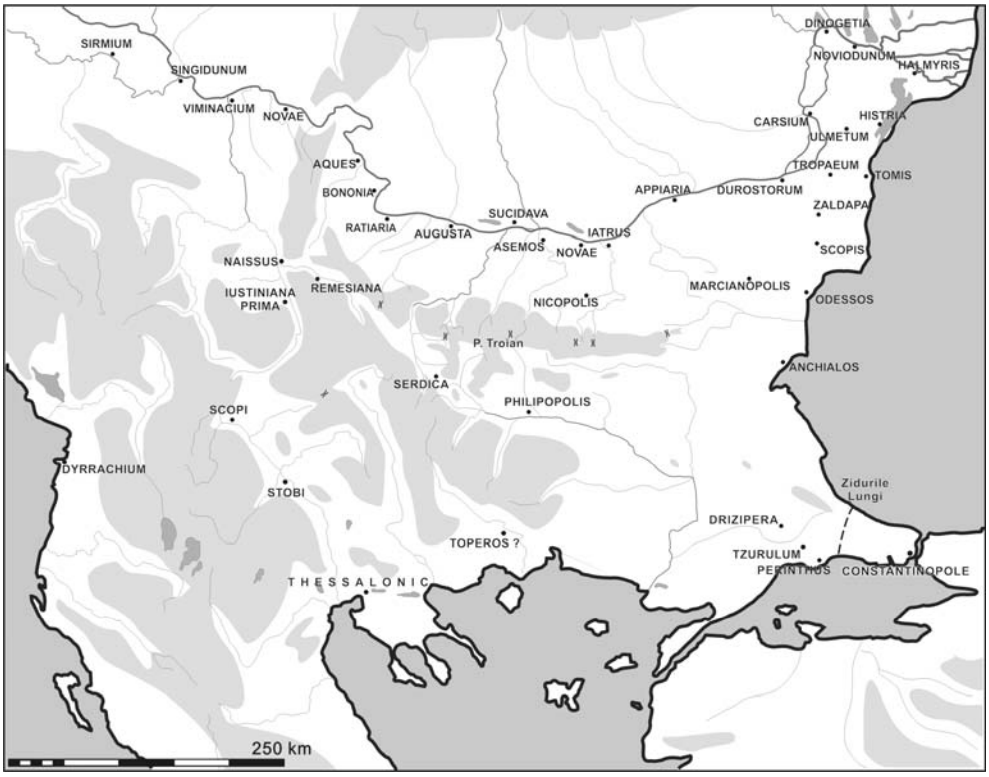

Fig. 12. Oraşe şi fortificații importante de pe Limes şi din Peninsula Balcanică.

Următoarea expediție romană nord-dunăreană porneşte, cu acelaşi prilej, de undeva de la gura Oltului. Trupa romană de recunoaştere trece fluviul, apoi se odihneşte, atât de adânc încât este capturată de călăraşi sclaveni (se vede treaba – tot o trupă de recunoaştere, trimisă pe malul Istrului fiindcă foiala de la romani era prea evidentă). Petrus hotărăşte totuşi să forțeze fluviul cu grosul trupelor, deşi efectul surpriză fusese ratat. Sclavenii se apără de pe mal, cu o ploaie de săgeți, şi nu se ştie cum s-ar fi terminat tărăşenia dacă o săgeată nu ar fi lovit mortal căpetenia sclavenă, Piragast[21]. Rezistența sclavenă pe mal se destramă, şi începe urmărirea, într-un necunoscut teritoriu din interior. Dar, în graba lor, romanii nu avuseseră timp să treacă şi caii peste Dunăre, aşa că urmărirea pe jos a sclavenilor se transformă într-o înaintare de-a Baba Oarba. Conduşi de un ghid dubios, romanii merg trei zile şi nu dau de fir de apă, ceea ce cam sună a basme (unde ar putea aceasta păți cineva, oriunde în sudul României? nici măcar între dunele de nisip din Oltenia!), mai exact a explicație pentru împrejurări ruşinoase.

[21] Pentru o sugestie asupra etimologiei numelui – vezi Anexa 4.

În fine, armata deshidratată ajunge la o baltă[22], în marginea unei păduri, prilejuind cronicarului Simocatta lamentația că soldații romani aveau de ales între moartea de fier şi moartea de sete.

Ca într-o bătălie în care fiecare dintre părți încearcă să întoarcă flancul stâng al adversarului, avarii răspund aventurilor muntene ale romanilor prin contra-atacuri la sud de fluviu. Întâi de toate – trimit cutrigurii la *Singidunum*, iar aceştia fărâmă zidurile. Priscus, revenit la comandă după înfrângerea lui Petrus, răspunde cu un nou raid-surpriză. Din câte ne dăm seama, romanii nu mai controlau la acea dată nici culoarul strategic principal *Serdica-Naissus* (adică Sofia-Niş, vezi fig. 12), nici culoarul secundar al drumului săpat în stâncile Cazanelor, pe dreapta Dunării. Aşa că armata romană trece din nou fluviul, undeva în aval de Cazane, face marş forțat înspre vest, apoi traversează înapoi, la sud, în dreptul localității *Novae* din *Moesia Prima* (în Serbia, în amonte de Cazane; a nu se confunda cu *Novae* din *Moesia Secunda*, respectiv Bulgaria), de unde ajunge în insula-fortăreață *Viminacium*. De acolo se deplasează pe Dunăre spre *Constantiniana*, pentru tratative (eşuate) cu khaganul, iar la întoarcere, de supărare, prăjeşte şi el *Singidunum* (Belgradul zilelor noastre), cu cutriguri cu tot. Iarna întrerupe partida, care însă continuă vioi, de îndată ce va fi posibil.

Avarii nu puteau să agreeze uriaşul tupeu al lui Priscus, care se avânta cu ceva mai mult de o poteră la doi paşi de centrul puterii avare (Tisa inferioară), şi încă pe poteci atât de neortodoxe. Aşa că urmează un răspuns pe măsură: armata avară face o excursiune în josul Dunării, alegând ca țel final oraşul *Tomis*[23].

---

[22] Pentru exactitate, cronicarul (sau, mai exact, acel jurnal militar pe care l-a folosit, v. Theophylact Sim. VII, 5) se referă la un râu pe nume Ilivakia. Cei mai mulți autori preferă să identifice acest curs de apă cu Ialomița, numele râului apărând şi într-unul din episoadele nord-dunărene ale lui Priscus. Personal cred că fie sursa se înşela asupra cursului de apă, fie Simocatta credea că toate râurile nord-dunărene se chemau Ilivakia, fie este un substantiv comun pe care romanii întâi l-au pocit, apoi l-au luat de nume propriu, fie, în fine, existau două râuri cu acelaşi nume (astăzi, de exemplu, există un Călmățui în zona din Bărăgan unde acționase Priscus, iar un alt Călmățui imediat în stânga gurii Oltului, adică în zona unde, probabil, luptaseră soldații lui Petrus). Toate acestea pentru simplul motiv că zonele de concentrare ale armatei romane, în cele două campanii, erau prea deosebite pentru a se încheia cu bătălii pe malul aceluiaşi râu. Ar fi oricum destul de puțin probabil ca comunitățile slave din zona prăpădită de Priscus să mai fi avut resurse, doi ani mai târziu, de a administra o înfrângere succesorului său.

[23] Izvorul vorbeşte despre Tomea (Theoph.Sim. VII 13), ortografie care stârnit nesfârşite comentarii. Nu este ceva neobişnuit ca un oraş să fie cunoscut în 4 sau 8 ortografii diferite, pe parcursul a câteva secole. În acest caz s-a propus o localitate minoră din *Moesia Prima*. Personal cred că armata palatină nu s-ar fi deranjat pentru atâta lucru, iar capacitatea bizantinilor de a avea date corecte de pe frontul din *Illyricum* pare foarte discutabilă, la acest moment istoric. Poate fi vorba însă şi despre o confuzie a sursei, care pomeneşte de *Tomea* în

Evident, romanii se impacientează, alertând armata capitalei, sub comanda lui Comentiolus, şi chemându-l pe Priscus mai aproape de front, adică făcând exact ceea ce avarii urmăreau, să li se scoată acul din coastă. La *Tomis* situația devenea destul de încurcată, fiindcă oraşul era încercuit de avari, dar avarii erau încercuiți de armata romană; adversarii ajunseseră într-un enervant *zugzwang*, în care cine muta primul pierdea. Foametea scoate combatanții din încurcătură, fiindcă oferă prilejul tratativelor: avarii aveau să dea mâncare romanilor (ce umilitor, şi cât de pe dos!), iar romanii lăsau avarii să iasă din încercuire. Doar că, după perfectarea schimbului, scăpați la larg, avarii încep să facă ceea ce ştiau mai bine: jefuiesc. Comentiolus, în fruntea rezervei imperiale, le ține calea, în pasul Kotel, teoretic o poziție defensivă greu de covârşit, însă lucrurile ies din nou anapoda iar romanii sunt măcelăriți, iar Cometiolus scapă cu fuga (vreo săptămână nu s-a oprit...).

Romanii păreau într-o situație fără speranță, incapabili să răzbească vrăjmăşia dunăreană; iar, în urma ultimei înfrângeri, aveau să mai treacă vreo doi ani înainte de a mai încerca ceva. În 599 armata palatină, sub conducerea aceloraşi generali Priscus şi Comentiolus, apare din nou în *Illyricum*, oprindu-se în acelaşi avanpost din insula *Viminacium*. De aici trupele trec din nou pe „continent", zice cronicarul, iar din context înțelegem că este vorba despre malul drept, mişcare interpretată de toată lumea drept o declarație de război (deducem o înțelegere de pace, între timp, dar şi faptul că avarii se considerau stăpâni pe ambele maluri ale Dunării). Khaganul îşi lasă o parte a oastei să păzească malul stâng al Dunării, sub comanda fiilor săi, şi pleacă cu grosul trupelor într-un marş ocolitor, dar obligatoriu, peste Tisa, Dunăre, Sava, apoi din nou peste Dunăre, spre *Singidunum*, pentru a ajunge în spatele inamicului, a-l separa de restul imperiului şi de eventualele ajutoare. Cum Comentiolus s-a îmbolnăvit subit, rămâne în *Viminacium* cu garnizoana, lăsându-l pe Priscus să se descurce. Încercatul general avea de ales între a muri de foame la *Viminacium* sau a da piept cu cele mai bune trupe avare, pe „continent", pentru a ieşi din încercuire; alternativele nu i-au plăcut, aşa că a forțat Dunărea, spre inima khaganatului avar, într-o acțiune aparent sinucigaşă. În aproximativ două săptămâni au loc cel puțin şapte bătălii între armata condusă de Priscus şi fiii khaganului, care pier în luptă rând pe rând, alături de oamenii lăsați în grijă. Khaganul însuşi bate tot lungul drum înapoi, pentru a mai salva ce se mai putea. Are loc o ultimă bătălie, în apropierea Tisei inferioare, în urma căreia romanii iau un mare număr de prizonieri, iar cronica dă şi nişte cifre: 3000 de avari, 6200 de „alți barbari" şi 8000

două locuri (v. şi VIII 3-4; pe larg la Teodor E 2003), însă conjuncturile fac puțin probabil să fie vorba despre acelaşi oraş. Această dispută are însă puțină relevanță în contextul discuției noastre de aici.

de sclavini[24]. Structura etnică a prinşilor dă o bună măsură a ceea ce numim, în general, „armata avară": avarii propriu-zişi, respectiv cavaleri nomazi, reprezintă doar 17%; sclavenii, din contră, reprezintă doar ceva mai puțin de jumătate (46,5%), adică majoritatea relativă a „armatei avare". Ce reprezintă însă acea categorie a „altor barbari"? Cu siguranță ceva cutriguri (cei care arseseră *Singidunum* câțiva ani mai devreme), ceva gepizi (care locuiau în chiar zona de conflict, trei comunități gepide fiind măcelărite cu doar câteva zile mai devreme), şi, destul de sigur, şi alții, fiindcă statul avar era un cazan al popoarelor – toți bătuții khaganului de-a lungul timpului. Lista ne arată ceea ce trebuie să ştim, adică *avarii*, apoi *sclavenii*, apoi *ceilalți*, cei care nu contează militar şi politic, şi nu trebuie să ne încărcăm mintea cu aşa ceva. Iată de ce, pentru scopurile propuse de noi, prezentarea mai detaliată a războaielor avaro-romane este un obiectiv demn de atenție.

Niciodată nu păruse steaua romanilor mai strălucitoare pe cer... Într-un *blitzkrieg* de 20 de zile generalul Priscus aneantizase puterea avară, incapabilă, de acum, de a-şi apăra propriul teritoriu şi familiile. Sau aşa părea... Dar sorții se aleseseră altfel, iar zilele stăpânirii romane la Dunăre erau numărate...

Mesagerul trimis la Constantinopol pentru a anunța epocala victorie avea să nu ajungă niciodată; ajungea în capitala Bizanțului, în schimb, solul avar, care avea să prezinte situația în propria viziune: Priscus stricase bunătate de pace, neprovocat, pricinuise supuşilor avari multe neplăceri; în consecință, dacă nu era retras iar prizonierii nu erau eliberați – avea să fie vai şi amar; sau avar. Împăratul Mauricius, singurul care avusese curajul de a provoca avarii la o luptă decisivă, s-a lăsat intimidat şi a dat ordinele de rigoare: Priscus era demis, prizonierii vor fi eliberați, armata va părăsi teritoriul avar, dar şi *Illyricum*, pentru a salva pacea... Comentiolus, care-şi revenise din greaua suferință pentru a prelua comanda, conduce încă o retragere dezastruoasă; în drumul spre casă, încercând să evite ciocnirile cu barbarii care zumzăiau cam peste tot, alege un drum părăsit de un veac, *Pasul lui Traian*, un pasaj montan înalt; şi, cum se întâmplă când lucrurile merg prost, iarna a venit o lună mai devreme, degerând trupurile istovite ale eroilor de pe Tisa.

Cu Priscus căzut în dizgrație, cu un Comentiolus bătut de zăpadă, la comanda trupelor balcanice se întoarce Petrus. Chiar şi un naiv ar înțelege că urmează o nouă nenorocire; dar puțini ar bănui o catastrofă demnă de *orele astrale ale omenirii*...

Războaiele neîntrerupte, pentru aproape un deceniu, creaseră o situație fără precedent: armata nu mai avea mâncare. E greu de spus că autoritățile se

[24] Theoph. Sim. VIII, 3.

temeau că armata îşi va jefui propriii cetăţeni; se mai întâmplase. Autorităţile se temeau, mai degrabă, că *de la cetăţenii romani nu mai era nimic de luat*. Şi atunci împăratul se decide să trimită armatei un ordin de care se temea toată lumea: să treacă Dunărea şi să ierneze acolo; adică să mănânce de la gazde. Militarii „romani" aveau acum de ales între a muri de foame acasă, sau a muri de ger şi pişcături de suliţă, la vecinii nord-dunăreni; militarii au ales însă ceea ce li se părea cel mai puţin periculos: să-l lichideze pe împărat! Un ofiţer inferior, pe nume Phocas, preia comanda trupei, ofiţerii „recalcitranţi" sunt arestaţi sau hăcuiţi, iar rebelii iau calea capitalei, îl dibuiesc pe Mauricius, iar ofiţirul cel belicos, Phocas, devine împăratul romanilor...[25]

Această teribilă întâmplare, din anul 602, a fost multă vreme considerată sfârşitul stăpânirii romano-bizantine în Balcani. Deducţia istoricilor, care presupuneau că, în absenţa armatei de la Dunăre, avarii şi sclavenii ar fi profitat, pentru a organiza o invazie fără precedent, s-a demonstrat ulterior a fi doar una dintre multele supoziţii plauzibile, dar neadevărate. Dintr-un motiv sau altul, fioroşii duşmani dunăreni au hotărât ca nu este cazul; posibilele motive ar fi mai multe, între care raţionamentul simplu că, dacă soldaţii romani făceau foame la sudul Dunării, şi avarii ar fi păţit la fel (şi cine ar jefui o fostă bancă? mă rog, s-a mai auzit...); nici resursele lor nu erau inepuizabile, iar pentru a organiza campanii de anvergură trebuiau să aştepte să le crească pruncii, fiindcă pierderile pricinuite de Priscus fuseseră considerabile...

...Sau, oricum, cronicile nu mai menţionează niciun eveniment balcanic major, pentru peste un deceniu. Avea să fie în iarna anilor 613-614 când urgia avară avea să se abată iarăşi asupra Balcanilor debili. Acum aveau să piară ultimele baricade ale romanităţii balcanice, precum *Naissus* şi *Serdica*, iar cronicile atestă valuri de refugiaţi, fugiţi din munţii Balcani tocmai până pe ţărmurile Mării Egee. Acesta pare momentul final şi pentru cetăţi din Dobrogea, precum *Histria* (cu istoria ei de 12 veacuri), *Halmyris* sau *Capidava*.

Pentru anii imediat următori se mai cunosc incidente „minore" care afectează Balcanii, însă vestea cea mai proastă avea să vină de la mari depărtări: persanii au cucerit Egiptul în 619. Ţara dăruită de Nil era un soi de „perlă a coroanei", iar pierderea ei avea aceeaşi semnificaţie a disoluţiei unui imperiu, ca şi pierderea Indiei de către monarhia britanică. Dincolo de alterarea enormă de prestigiu, imperiul pierdea principalul său grânar, locul de predilecţie de unde era alimentată armata balcanică. Nu-i vorbă, această armată nu mai exista din 605, când noul împărat, Phocas, încheiase cu avarii o pace „eternă", pentru a-şi putea folosi toate resursele împotriva inamicului principal, persanii, trupele fiind

[25] Detalii la Teodor E 2003.

mutate în Asia. Acolo aveau să rămână, până spre sfârşitul veacului, iar unul dintre motive a fost tocmai imposibilitatea logistică, alături de ruina strategică.

Este cazul să subliniem aici că prăbuşirea stăpânirii Imperiului roman în Balcani are cauze multiple, nu doar asediul neobosit al barbarilor transdanubieni. Scăderea resurselor economice şi eşecurile militare s-au alimentat reciproc, constituind un ghem de cauzalități greu de descurcat.

Anul 626 este printre acele puține repere pe care un amator de istorie nu ar trebui să-l uite... Figura împăratului erou căzuse nu numai în desuetitudine, dar şi în ridicol, odată cu uciderea lui Valens de către goți, pe câmpul de la Adrianopole, în 378. În 610, însă, pe tronul lui Constantin cel Mare se suise un nou împărat, Heraclius, aflat într-o situație mult prea disperată pentru a mai ține cont de ridicol. Imperiul pierduse practic controlul în Balcani, iar posesiunile lui asiatice se duceau, rând pe rând (Siria, Palestina, Egiptul, etc). A hotărât că va plăti prețul cerut de avari pentru pace, oricare va fi el, iar în 622 a părăsit capitala, pentru multă vreme, punându-se în fruntea armatei bizantine. Patru ani mai târziu, el încă se străduia să găsească punctul slab al apărării persane, şi se afla tocmai prin... Georgia de azi. Blocat în asedii care nu mergeau, a scăpat din atenție că o armată persană se îndrepta spre Constantinopole. Vestea cea mai proastă avea să vină: o altă armată se îndrepta spre capitală, şi era vorba despre armata avară. Asediul avea să fie proba de viață şi de moarte a metropolei de la porțile Europei. Apărarea avea să fie condusă de patriarhul de Constantinopole, evenimentul devenind un veritabil „război de apărare a patriei", în care a luptat orice om valid. Situația era extrem de grea, capitala fiind separată de restul imperiului, şi pe apă şi pe uscat, avarii, slavii şi bulgarii asaltând zidurile europene, iar persanii încercând să forțeze Bosforul. Numeroasa dar primitiva flotă slavă a fost scufundată în chiar tentativa de a penetra portul oraşului, apoi barbarii dunăreni au fost respinşi şi pe uscat. Campania s-a transformat într-un dezastru pentru barbari, slavii fiind măcelăriți şi de propriii aliați şi stăpâni avari, după acuzația de laşitate. Rămaşi singuri, persanii s-au retras şi ei. Consecințele eşecului aveau să fie dezastuoase pentru asediatori. În chiar anul următor armata persană avea să fie pulverizată de împăratul Heraclius, imperiul persan având a-şi găsi un subit sfârşit. Avarii aveau să-şi ia şi ei porția de amărăciune în jurul anului 630, când o revoltă a slavilor de vest va distruge renumele fioros al nomazilor, şi îi va diminua sever influența.

Lucrurile păreau să meargă foarte bine pentru Heraclius. Însă doar păreau. Soarta lui era schimbătoare şi crudă precum a unui erou mitic, salvat din ghearele disperării doar pentru a se prăbuşi când părea invincibil, şi rămâne cu destul timp pentru a-şi savura dezastrul. În vidul de putere lăsat de prăbuşirea persanilor avea să se ridice furtuna deşertului: arabii. Nicicând un imperiu atât

de mare nu s-a ridicat atât de repede... Ceea ce pentru bizantini părea un succes deplin, la 630, avea să se arate a ruină deplorabilă la 640, imperiul fiind, din nou, redus la teritoriile sale anatoliene.[26]

Cam la aceeaşi epocă lucrurile luau o întorsătură neaşteptată şi în centrul Europei. Înfrângerea coaliției avare în fața Constantinopolului avea să aducă multă frustrare şi instabilitate. Detaliile războiului civil care va fi izbucnit în *Avaria* nu se cunosc, ajungând la noi doar ceva din urmări. Din aceste confruntări a rezultat un organism politic nou, atribuit venzilor, la marginile nord-vestice ale imperiului avar. Populația cu acest nume s-ar fi răsculat, sub conducerea unui negustor franc, pe nume Samo, noua încropire fiind cunoscută sub numele de *statul lui Samo*. Într-un răstimp foarte scurt, până la cel mai târziu 631-632, noul stat respinsese mai multe tentative avare de a-i readuce sub ascultare, dar, şi mai răsunător, învinsese chiar pe regele francilor Dagobert I, impunându-se pe eşichierul politic european ca un factor decizional, care nu a ezitat să se amestece, ulterior, în complicatele chestiuni succesorale din regatele francilor[27].

Vorbim însă, din nou, despre o atribuire etnică incertă. Slavii erau renumiți, până atunci, prin incapacitatea lor de a se organiza, de a lupta singuri şi de a-şi apăra cauza; victoria împotriva celor mai importante armate de pe continent nu poate decât ului. Există şi premize care ar explica parțial situația: Fredegar, cronicarul (franc şi el) de la care ştim povestea, relata că răsculații erau *befulci*, un cuvând de origine germană însemnând *gardă, pază*, respectiv unități de gardă ale avarilor[28]; că ei purtaseră efectiv acel nume, sau este doar o „traducere" occidentală – nu se poate preciza; devine însă destul de clar de unde resursele militare, de organizare şi capacitatea de acțiune. Un alt detaliu ne reține însă atenția: numele lor – *wend*, care se leagă de *venethi*, cei amintiți, cu minime variații ortografice, şi de Tacitus (sec. I), şi de Iordanes (sec. VI), cu referire la un perimetru geografic cel puțin similar. Despre nume s-a speculat îndelung, dar explicația cea mai credibilă a originii numelui rămâne cea celtică (vezi Veneția)[29]. Întreaga zonă despre care vorbim – Moravia, Boemia, Austria inferioară – are o importantă istorie celtică. Foarte adevărat, Fredegar însuşi îi considera *slavi*, în bună tradiție bizantină, dar avem serios a ne întreba ce înțelegeau intelectualii secolului VII din acea noțiune. Cel mai probabil, *slavi* erau, printr-o definiție negativă, cei care nu erau nici romani, nici germani, nici nomazi, nici creştini. Există riscul ca ceea ce se înțelegea în epocă prin „slav" să nu acopere – decât prin indistincție – sensul modern şi mult mai precis pe care noi îl atribuim cuvântului.

[26] Detalii la Brezeanu 2007, 108-111.

[27] Kazanski 1999, 77 (cu greşeli); Barford 2001, 79.

[28] Curta 2006, 51.

[29] Vezi, pentru detalii, Anexa 5 la prezentul volum.

Statul lui Samo nu a supraviețuit întemeietorului (cca 659) şi avea să treacă multă vreme până la următoarea inițiativă asemănătoare, în chiar acelaşi perimetru, numită *Moravia Mare* (secolele IX-X).

Una dintre cele mai controversate chestiuni legate de etnogeneza popoarelor slave se referă la migrația croaților şi a sârbilor. Cel mai important document în materie este *De Administrando Imperii*, lucrare scrisă de împăratul bizantin Constantin Porphyrogenitos (sau *Porfirogenetul*), cam trei sute de ani după evenimente. Ceea ce afirma, în esență, cărturarul încoronat este că împăratul-erou Heraclius permisese acelor străini să se aşeze, spre mijlocul veacului al VII-lea, în *Dalmatia*, adică în vestul Balcanilor, pentru a repopula țara. Nu numai că fenomenul este slab documentat istoric (şi foarte greu de ilustrat arheologic), însă textul lui Constantin este bănuit a avea vinovate implicații politice, legate de repetatele tentative de reluare a suzeranității în zonă, dar s-a vorbit şi de un text interpolat în scrierea inițială, după 950. Mai rău, una şi aceeaşi sursă relatează migrația croaților în două feluri diferite şi incompatibile.

Niciun document care se referă la croați nu este mai timpuriu de mijlocul veacului IX, iar simpla enumerare a teoriilor despre originea lor poate să exaspereze pe oricine prin jocul de contradicții. Există o teorie iraniană, în baza speculațiilor legate de chiar numele lor (hrvat); există o teorie autohtonistă care susține că sunt localnici slavizați; există o teorie care îi aduce de la est de Vistula, unde s-ar fi aflat Croația Albă, deşi nu este clar nici măcar dacă o asemenea entitate va fi existat; pe de altă parte, există documente care îi prezintă ca locuind teritorii aflate mult spre vest, între Ungaria şi Bavaria[30]; oricum, tot de acolo vor fi venit şi sârbii (v. *sorbi, Sorbia*), iar cvasi-identitatea lingvistică lasă puține dubii asupra originii comune.

Secolul VII este cel în care se inițiază şi istoria bulgarilor, la Dunărea de Jos. Poporul slav al bulgarilor este doar unul dintre popoarele Europei moderne care au un nume de împrumut (precum ruşii, francezii sau lombarzii). Vechii bulgari era o populație turcică alungată de chazari din stepele nord-pontice, spre vest. În deceniul opt al al secolului al VII-lea s-au aşezat în zona Deltei Dunării, sub conducerea lui Asparuch, al cărui nume mărturiseşte influențe iraniene (cam ca tot ce venea din pustă...). O vreme nu au fost deranjați de bizantini, prea ocupați cu scoaterea capitalei dintr-un asediu arab. Confruntarea a avut loc în 680, probabil undeva în Dobrogea, şi a avut un rezultat în care probabil nu crezuse nimeni: bulgarii au câştigat şi au ocupat toată Bulgaria de NE din zilele noastre; mai rău, bizantinii s-au văzut chiar obligați de a plăti tribut, în schimbul păcii. La evenimente au participat şi triburile slave ale *severianilor* şi aşa-numitelor *şapte-*

[30] Curta 2006, 55-57.

triburi. Foarte probabil, ele se aflau de ceva vreme în zona gurilor Dunării, schimbând, cu această ocazie, doar stăpânul. Sigur este că numele severienilor este cunoscut şi din surse ruseşti de mai târziu, fiind unul dintre componentele etnice de bază din sud; sudul Rusiei.

Fig. 13. Schema distribuției principalelor elemente etnice din Europa centrală şi de est, în secolele VIII-IX. În paranteze rotunde – nume atestate ceva mai târziu. În paranteze pătrate – grupuri etnice non-slave. În haşură – distribuția monedelor arabe, mărturie a comerțului vareg.

Unul dintre cele mai curioase aspecte ale istoriei foarte timpurii a slavilor este duplicarea numelor etnice – dar şi a hidronimelor – pe întinse suprafețe geografice. Croații sunt pomeniți pe coasta dalmată, pe Elba superioară, dar şi pe Donețul superior (peste 2000 km mai la est!); sârbii sunt cunoscuți de pe Elba mijlocie (în centrul Germaniei!)[31], dar şi la Cazanele Dunării; tot ei par „vinovați" de duplicarea numelui Moravei, cea din Cehia şi cea din Serbia; există un fluviu Bug de sud şi unul de vest, într-o maximă criză de inspirație; există dregovici (sau dragovichi) în Bielorusia, dar şi în nordul Greciei. Exemplele ar putea continua, însă cel mai important este, probabil, cazul populațiilor care poartă un nume apropiat de numele generic: slovenii – la Adriatica, slovacii – în Europa centrală[32], şi slovianii în nordul Rusiei, în jurul Novgorodului. S-a observat că este vorba despre grupuri marginale, de la limita geografică a neamurilor slave, datorându-şi numele, în primul rând, vecinilor care i-au numit astfel; dintr-o asemenea perspectivă, este interesant de observat că, la margini atât de diferite, precum lacul Ladoga sau Marea Adriatică, slavii se numesc la fel. Alternativa la o asemenea curioasă explicație ar fi să acceptăm că numele „slav", derivat din *slova*, sau altceva, era un nume generic cunoscut şi folosit de slavi în contactul direct cu neamuri net distincte. Oricum, „conştiința de sine" a slavilor este contestată, cel puțin până la intrarea în al doilea mileniu creştin[33].

Chestiunea numelor duplicate pare să confirme teoriile migraționiste. Doar că direcția sugerată este una mai degrabă confuză. Dacă în cazul sârbilor şi croaților, limpede, a existat o migrație de la nord la sud, cel puțin în cazul slovianilor şi a severianilor direcția sugerată este inversă, fiindcă sunt certificați în zona Dunării mult înainte de a fi pomeniți în cîmpiile ruse. Pe de o parte, duplicarea numelor mărturiseşte o anume nelinişte şi instabilitate socială, ceea ce nu este neapărat ceva surprinzător. Însă interpretarea migraționistă nu este singura posibilă. Este la fel de posibil ca aceste nume să fi fost destul de generice, să fi fost nişte „substantive comune" care s-au putut duplica fără a fi necesară deplasarea oamenilor. De exemplu, numele polianilor înseamnă „cei care desțelenesc" (câmpurile), iar numele derevlanilor ar fi doar „oamenii din pădure"[34]. În fine, este posibilă şi o a treia abordare, de ordin sociologic şi

[31] Sub numele de *sorbi*. Numele sârbilor este un bun exemplu de *interpretatio romana*, fiind uneori derivat de la *servus* (persoană de condiție servilă, de unde medievalul *şerb*); de fapt, şi sârbii şi sorbii se numesc pe sine *srpi*, de la *srp* „coasă", deci „cosaşii" (comunicare personală Sorin Paliga). Lecția ar trebui reținută pentru discuția *sclavus-sclaveni*.

[32] Slovenii şi slovacii vor fi putut reprezenta, înainte de venirea maghiarilor, o singură populație, locuind de o parte şi de alta a Dunării de Mijloc. Mulțumesc lui Sorin Paliga pentru justa observație.

[33] Curta 2006, 298-300, 304.

[34] Barford 2001, 237.

antropologic. Eventuale aşezăminte de tip matriliniar (neatestate decât în basme!), sau chiar o instituție a „cadeților" (ceea ce este totuşi foarte dificil de imaginat într-o societate fără drepturi de proprietate reglementate) ar putea explica răspândirea unor termeni, şi nu numai. O asemenea explicație, odată documentată (nu avem aici decât ipoteze), ar putea explica mult mai multe decât duplicarea numelor tribale: ar explica chiar tulburatoarea unitate culturală şi lingvistică a lumii slave. Deocamdată rămânem doar cu multe ipoteze concurente.

Evenimente cruciale, pentru etnicii slavi, se petrec după jumătatea veacului IX şi sunt legate de activitatea a doi frați din *Thessalonic*, Chiril şi Metodiu. Din locul celor mai crâncene şi prelungi confruntări, între grecii din oraş şi slavii din împrejurimi, aveau să vină cei doi cărturari care vor realiza imposibilul – evanghelizarea slavilor. Chiril şi Metodiu au primit o educație bisericească de cel mai înalt nivel, fiind cooptați, de tineri, în importante operațiuni diplomatice ale Bisericii şi Imperiului, în relația cu califatele arabe, cu evreii şi cu Imperiul chazar. Dacă aceste prime misiuni pot fi calificate mai degrabă drept eşecuri, misiunea încredințată lor la 862 urma să fie un succes care avea să-i înalțe la un renume echivalent cu părinții bisericii creştine. La acea dată regele Rastislav al Moraviei Mari a cerut asistență împăratului Mihail al III-lea pentru evanghelizarea supuşilor săi slavi, demers care era legat de disputele de supremație în Europa centrală, nu de credință. Oricum, frații Chiril şi Metodiu, buni cunoscători ai slavilor – dacă nu bulgari, ei înşişi – şi-au început misiunea cu conceperea unui nou alfabet, numit glagolitic, derivat al celui grec, prin care încercau să adapteze scrisul elin la fonetismul specific limbii slave. Cititorii de limbă română ar trebui să priceapă repede problema, fiindcă este aceeaşi: alfabetul grec şi roman erau destinate să exprime limbi de tip centum, în timp ce slava – ca şi româna – sunt limbi de tip satem, care necesită adaptarea alfabetelor „occidentale". Cu această nouă unealtă, cei doi învățați au tradus părți importante ale bibliei, precum Noul Testament, Psalmii, dar şi părți ale Liturghiei, pentru ca Cuvântul bisericii să poată ajunge la mintea şi sufletul slavilor.

Misiunea lor în Moravia a fost încununată de succes, urmată aproape imediat de evanghelizarea principatului de la lacul Balaton. Sigur, reuşita nu avea să rămână fără răspuns din partea Romei şi a prelaților subordonați, iar reacțiunea energică avea să le anuleze eforturile, Moravia Mare trecând înapoi în subordinea bisericii occidentale. Opera lor avea să triumfe prin activitatea discipolilor care, deşi alungați din Moravia, vor continua pe linia maeştrilor, prin simplificarea alfabetului glagolitic, care evoluează spre forma cunoscută, sub

numele de *alfabet chirilic*[35], prin continuarea traducerii textelor sacre – adică la dezvoltarea unei *limbi literare şi culturi slave scrise*, dar şi prin activitatea misionară care avea să se concretizeze prin evanghelizarea Bulgariei. Procesul, început mai de multă vreme (863, când ţarul Boris ia numele creştin Mihail), condus când de trimişii Romei, când de emisarii de la Constantinopole, se demonstrase dificil. În 885 biserica bulgară oferă refugiu urmaşilor lui Chiril, moment decisiv urmat de conciliul de la Preslav care adoptă ca limbă a bisericii limba vernaculară (vorbită de popor)[36].

Creştinismul a fost adoptat de slavi prin decizii ale puterii centrale. La baza acestor decizii au stat intense şi îndelungi presiuni exercitate de imperiile care serveau biserica occidentală şi biserica orientală, care lucrau separat şi concurenţial, dar cu atât mai nemilos. Conducătorii păgâni ai formaţiunilor statale slave au avut totdeauna o problemă cu credibilitatea lor în ochii puterilor creştine, care au refuzat sistematic a-i recunoaşte înainte de conversie. Handicapul era destul de vechi. Prea puternicul Samo propusese regelui francilor Dagobert I o alianţă, dar i se replicase, nedelicat, că „creştinii şi slujitorii Domnului nu pot face alianţă cu câinii". Mult mai târziu aceeaşi separaţie neînduplecată avea să funcţioneze în chiar interiorul lumii slave: când regele Poloniei Miezko I a cerut-o pe prinţesa Dobrava a cehilor, a trebuit întâi să se boteze. Lucrurile aveau să se repete întocmai, un secol mai târziu, în 987, când ţarul Vladimir al ruşilor o ceruse pe sora lui Vasile al II-lea al Bizanţului, Ana. În spatele acestor conversii şi căsătorii stateau interese politice capitale; iar în faţa acestor necesităţi principii păgâni au aruncat idolii fără multă ezitare. Noua religie a fost impusă cu forţa. Noua religie avea însă să dea acestor state forţa de a trece prin istorie, forţa de a crea cultură, dar şi un anume sens al unităţii, intermediat de chiar limba bisericii.

Pentru românii care citesc aceste rânduri poate nu este neinteresant să le aducem aminte că şi în ţările române biblia şi liturgherul au fost slavone, pentru cel puţin două veacuri, iar litera slavonă a rămas în uz până în veacul al XIX-lea. Aici însă lucrurile au evoluat altfel. Nu are rost să explicăm de ce. Nu aici.

---

[35] Specialiştii vorbesc, mai exact, despre două alfabete diferite, care se află (sau nu) în succesiune cronologică, cel chirilic fiind probabil mai târziu, numit astfel de emulii lui Chiril în amintirea maestrului. Alfabetul chirilic – finalizat probabil de misionarii de la Preslav – este mult mai apropiat de alfabetul grec şi este mai simplu, deci mai uşor de utilizat. Comunicare personală Sorin Paliga.

[36] Pentru o relatare mult mai detaliată a împrejurărilor creştinării slavilor v. Barford 2001, 210-226.

CAPITOLUL 6

Breviar de arheologie a slavilor timpurii

6.1. Cadru general; definiții „etnice" prin exemple

Arheologul este asociat, în ochii opiniei publice, de sarcofagele mumiilor, blesteme ale morților, obiecte de aur, în cel mai rău caz de monede fabuloase, care costă, fiecare, cât o maşină bună. Nimic mai fals, mai ales atunci când vorbim despre arheologia slavă. Nu există, din câte îmi dau seama, niciun domeniu al arheologiei care să opereze cu obiecte mai urâte, lipsite aproape cu totul de valoare intrinsecă; deşi se pot menționa excepții, acestea nu schimbă fondul problemei. Arheologia slavă este legată nu de prețioase obiecte, ci de misterul apariției celei mai mari etnii din Europa. Am spus „mister" şi nu „fenomen", fiindcă ceea ce poate oferi arheologia slavă, până acum, este departe de a se constitui într-o descriere coerentă a unei societăți, şi cu atât mai puțin a unei istorii care să suplinească precaritatea relatărilor scrise despre etapele cele mai vechi.

Cei care au citit cu atenție capitolul dedicat izvoarelor literare trebuie să fi remarcat că acestea se rezumă la evenimente proxime Imperiului (proto-) bizantin, sau la câteva date despre evenimentele din Europa centrală, care s-a întâmplat să conteze pentru regatele francilor sau oraşele nord-italiene. Cronicile ruse apar în jurul anului 1100 şi se referă la evenimente care deja, în general, nu mai fac obiectul de analiză al acestei cărți. Vorbim deci despre un teritoriu care se întinde de la fluviul Don, la răsărit, la fluviul Elba, la apus (la jumătatea Germaniei de azi), la Marea Egee, în sud şi la cursul mijlociu al Vistulei şi râul Pripiat (la granița dintre Ucraina şi Bielorusia de azi; ulterior şi la nord de această linie), la nord, în care, timp de 500 de ani, au trăit oameni, au construit case şi cetăți de pământ, au făcut războaie, au cântat, au murit şi au fost jeliți, adică un gigant spațio-temporal despre care nu ştim mare lucru, iar arheologia este chemată să răspundă la prea multe întrebări. Undeva în acest spațiu s-a născut etnia slavă, răspândindu-se, apoi, mult în afara lui.

Fiindcă cultura materială a slavilor era practic o necunoscută la jumătatea secolului XX, ea s-a constituit, în mintea arheologilor, mai degrabă prin diferență, aşa cum s-a întâmplat cu multă vreme în urmă şi cu cărturarii bizantini. Ceea ce nu era „roman", şi nici „germanic" nu părea să fie, a fost atribuit slavilor, punctul de plecare fiind, natural, o cunoaştere prealabilă mult mai bună a culturilor

„romană" şi „germanică". Obositoarele ghilimele sunt destinate să avertizeze cititorul că între cuvinte şi conținutul real al fenomenelor studiate există o diferență prea mare pentru a nu fi marcată; în al doilea rând, există un sens convențional al termenilor folosiți, fiindcă nimeni nu poate garanta că obiecte aparținând culturi materiale romane au fost utilizate de cetățeni romani (vorbitori sau nu ai limbii latine) sau de războinici de veche tradiție – şi limbă – germanică. Mai rău, termenii cu conținut etnic („german", „slav"), deşi „clari", nu sunt decât tot nişte convenții, fiindcă niciun istoric sau arheolog din zilele noastre nu-şi imaginează că vechile societăți erau omogene, pure precum nişte subtanțe chimice cu standard de calitate ISO. Sau cel puțin aşa sper.

Chiar şi atunci când au aparența unor studii etnografice – precum celebra *Germania* a lui Tacitus – sursele culturilor mediteraneene operează cu o terminologie simplificatoare, esențialmente politică, fiindcă cine nu ți-a făcut niciodată necazuri nu merită luat în seamă. Lumea barbară europeană – adică cei care nu împărtăşesc valorile civilizației şi moravurilor greceşti şi romane – era împărțită în doar câteva grupe majore, în primul rând funcție de percepția romanilor, şi abia apoi funcție de particularitățile – de multe ori legendare – ale populațiilor despre care se făcea vorbire. Celții erau primii cu care romanii avuseseră de a face, în Italia nordică mai întâi, apoi în toată Europa de vest; ei erau asociați lumii agreste, agricole, o lume ciudată, în care munca asiduă şi eroismul absurd se împleteau cu cântece frumoase şi practici îngrozitoare; ei înşişi sângeroşi şi cruzi, romanii se declarau şocați de sacrificiile umane şi de cultul capetelor practicate de celți...

Germanii au fost următorii care s-au prezentat în Italia, prin coşmarul cimbro-teutonic[1], legați pentru totdeauna de aspra climă a nordului, de păduri fără sfârşit, de o putere fizică animalică şi de moravuri pe măsură, toate amestecate cu bere. Germanii sunt războinicii prin excelență, folosiți ca atare de toată istoria imperială a Romei.

Tracii erau cunoştințe vechi, cel puțin prin intermedierea elenică, în a căror istorie tracii sunt implicați încă din războiul troian. Se preiau, natural, şi locurile comune ale culturii elene, principala proiecție mentală fiind aceea a *excesului*. Tracii, inclusiv rudele lor nordice, geții, sunt fie excesiv de bețivi, fie excesiv de creativi, sau excesiv de viteji, sau excesiv de credincioşi[2]. Tot ce făceau tracii era excesiv, iar cine este familiarizat cu mentalul grec ştie că nu are cum să fie de bine.

[1] Plutarh, *Vieți paralele, Marius*. Asupra cimbrilor atârnă bănuiala că nu ar fi fost tocmai germani; evenimentul s-a petrecut în ultimul deceniu al veacului II a. Chr.

[2] Petre 2004.

Următoarea grupă de populație, spre răsărit, ar trebui prezentată aici ca o grupă nomadă. Acolo, la nordul Mării Negre, se aflau, încă de la începutul prezenței romane în zonă, sarmații. Rude şi urmaşi ai sciților, ei reprezentau aristocrația stepelor, dominând mari întinderi de pământ, de la Volga la Dunărea Mijlocie. Întreaga zonă a reprezentat un teren al veşnicelor amestecuri, intersectând influențe greceşti şi romane din porturi cu tradiții şi obiceiuri persane (sarmații fiind, ei înşişi, rude cu aceştia), dar şi cu mai vechi neamuri getice, şi cu mai noi neamuri ale germanilor răsăriteni, apoi şi grupe de populație turcice din Asia Centrală, din ce în ce mai multe, odată cu trecerea timpului. Poate că sarmații înşişi s-ar fi sedentarizat, iar viața pe țărmurile Pontului s-ar fi schimbat, însă dinspre răsărit au venit, în valuri succesive, noi populații nomade: hunii (sec. IV), avarii (sec. VI), bulgarii (sec. VII), maghiarii (sec. IX), pecenegii (sec. X), cumanii (sec. XI), tătarii (sec. XIII). Toți nomazii au avut câteva caracteristici comune, precum absența unor locuințe permanente, economia axată pe binomul creşterea vitelor-război (jaf), fiind definiți cultural prin războinicul călare şi ritul înhumării. Asemănările modului de viață şi de luptă, cât şi tradiționalismul intelectual al istoriografiei romane, a făcut ca între aceste neamuri să se producă destulă confuzie, iar lucrurile au rămas confuze până în zilele noastre. Despre „deşertul scitic" (pusta de la nordul Mării Negre) s-a vorbit până la sfârşitul antichității, iar o provincie romană s-a numit „Scythia" (Dobrogea românească şi bulgărească, împreună, ca o aproximare) multă vreme după ce sciții rămăseseră o amintire, iar numele fioros al hunilor s-a pomenit vreo două veacuri după ce hunii încetaseră a reprezenta o entitate politică, fiind atribuit unor neamuri asemănătoare, şi, de ce nu, poate înrudite. Teroarea anticilor este cred de înțeles, câtă vreme „Biciul lui Dumnezeu", Atilla, a rămas în conştiința populară drept blestemul suprem (însoțit mai nou de Stalin şi Puterea Sovietică).

În tot acest peisaj pestriț, slavii reprezintă noutatea, atât pentru istoricii romano-bizantini, cât şi pentru arheologia veacului XX. Acesta este şi motivul pentru care spuneam că cultura materială slavă a început a fi cunoscută mai degrabă prin diferență; tot ceea ce nu putea fi identificat era alocat noilor veniți.

6.2. Aşezări şi locuințe

Locuințele romane cele mai tipice erau construite din piatră şi cărămidă, folosind ca liant mortarul, sau chiar numai argila, mai ales în etapele mai târzii. În practica arheologică, pot fi întâlnite şi amenajări de locuire mai modeste, ridicate pe o structură de lemn, cu pereții realizați din diverse materiale de umplutură, inclusiv „clasicul" chirpici. Tot ca o regulă generală, locuințele romane nu erau

încălzite, fiind un produs cultural al însoritei Mediterane. Casele aristocraților – sau a oamenilor bogați, pur şi simplu –, însă, făceau excepție, fiind dotate cu sofisticate sisteme de încălzire, analoage cu „încălzirea centrală" de astăzi, doar că în sistem circula aer cald, nu apă fiartă. Sistemul *hypocaustum* era bazat pe o sursă de căldură – un cuptor mare, amenajat la exteriorul clădirii – şi pe un sistem de distribuție a căldurii, fie prin podea dublă, fie prin pereți dubli (în zilele noastre noutăți *fancy* pentru casele noii aristocrații...).

Germanii, deşi populație nordică, construiau locuințe – de suprafață, sau adâncite în pământ – de lemn, din care lipseau sursele de căldură; ideea ar putea părea cam aspră, dacă nu am şti că finii (sau *feni*), care locuiesc în zone şi mai înghețate, procedau la fel. Amenajări asemănătoare erau folosite de geți şi daci, deşi se pot cita exemple, mai ales în epocă târzie, când astfel de locuințe erau prevăzute cu vetre sau cuptoare.

Nomazii, indiferent de numele lor sau epocă, au trăit în corturi. Despre traiul în cort europenii au prejudecăți de înțeles, încă din antichitate; au folosit şi ei corturi atunci când nu au avut de ales, de pildă în campanii militare; în interiorul unui castru roman de marş, de exemplu, se găseau doar corturi. Când vorbim despre nomazi, însă, vorbim despre altfel de corturi; vizitarea unui cort mongol din zilele noastre ar putea convinge pe oricine că traiul nomad nu reprezintă lipsă de civilizație, că poate fi cât se poate de rafinat, şi chiar confortabil, reprezentând o adaptare a societății umane la anumite condiționări economice. Asemenea amenajări de locuire, oricum, nu pot fi identificate arheologic, în principiu, fiindcă urmele lor[3] – cât şi inventarul rămas pe loc – se risipesc pe suprafața solului, mai ales ca urmare a lucrărilor agricole ulterioare sau a apei pluviale. Acesta este motivul pentru care nu există o arheologie a aşezărilor hunice, avare, bulgăreşti, etc, aceste populații fiind identificate aproape exclusiv după orizonturile funerare specifice.

Am făcut această scurtă descriere pentru a deveni evident, pentru oricine, că principalele grupe de populație ale antichității, din zona Dunării Inferioare şi Mijlocii, aveau comportamente habitaționale care le fac relativ uşor de distins.

... Ei bine, cândva după jumătatea veacului V se generalizează, în această parte a Europei, un model nou de locuință, de tip adâncit, numit, de obicei,

[3] Există tipuri de corturi, mai ales din cele mongole, care ne interesează aici, a căror montare nu presupune niciun fel de lemne introduse în pământ, schema lor de rezistență bazându-se exclusiv pe robustețea cercului. E de la sine înțeles că asemenea instalații nu lasă niciun fel de urme. Oricum, urmele lăsate de orice fel de cort sunt mult prea discrete pentru a fi surprinse prin săpătură arheologică. Singurele urme depistabile, eventual, sunt cele provenite de la resturile menajere, însă şi acestea pot „reprezenta" forma unui cort numai în cazul săpăturilor dezvoltate în suprafață (nu foarte uzuale, cel puțin în România).

bordei[4], prevăzută totdeauna cu un cuptor. Nivelul de îngropare al locuinței variază, de la loc la loc şi chiar de la o perioadă la alta, de la sub jumătate de metru – la un metru şi jumătate. Pământul care se scotea din săpătură se distribuia în jurul viitoarei construcții, asigurând astfel un parapet împotriva apei de ploaie. Casa avea structură de lemn, care susținea un acoperiş în două ape (în principiu) sprijinit pe pământ; acoperişul era constituit din crengi acoperite cu pământ, din care creştea, neîndoielnic, iarbă, aşa că un bordei lasa privitorului din afară doar aspectul unei movile de iarbă. Singura sursă de lumină naturală era uşa, eventual şi o trapă deschisă în acoperiş (pe unde se ridica şi fumul). Pereții, sub nivelul solului, erau amenajați cu scânduri de lemn, pentru a preveni surparea malurilor, aceasta chiar dacă, arheologic, acest lucru se poate constata foarte rar (lemnul nu se conservă la adâncimi mici sau în sol uscat). Deasupra nivelului solului, structura de rezistența, realizată din stâlpi de lemn, era completată cu împletitură de nuiele şi chirpici (amestec de argilă, balegă şi vegetale).

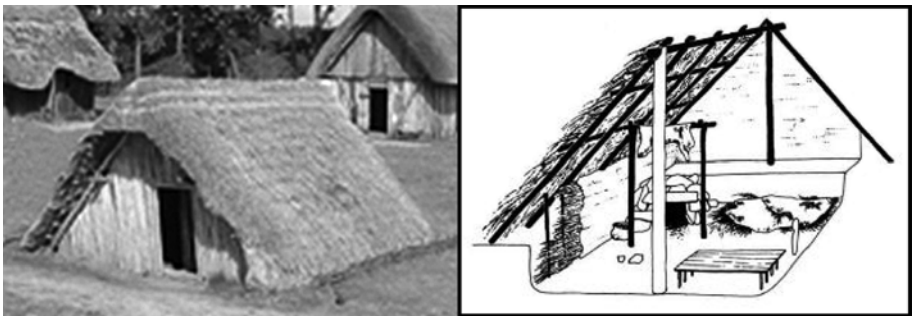

Fig. 14. Bordei din epoca migrațiilor. Reconstrucții arheologice.

Bordeiul a fost considerat de către cercetarea arheologică, din motive care mie îmi scapă, o amenajare primitivă, iar diversele momente de pasaj spre locuințe de suprafață au fost salutate ca o victorie a progresului. Nimic mai fals. Experimente ştiințifice realizate în Cehia[5] au demonstrat că bordeiele se construiesc de două ori mai greu decât locuințele de suprafață, necesită deci o

[4] Mulți arheologi îşi arată ştiința învârtind cuvinte. Aşa se face că numeroşi colegi de breaslă folosesc o făcătură lingvistică, „semi-bordei", dorind să arate astfel, doct, că respectiva locuință nu era îngropată decât de jumătate. Conform dicționarelor, însă, *bordei* este o locuință total sau parțial realizată sub nivelul solului. Definiția are propria ei problemă, pentru că locuințe *complet* îngropate sunt rarissime, inclusiv în peisajul etnografic, constituindu-se în excepții (şi, ca atare, nu beneficiază de o definiție specifică, nici de un cuvând dedicat).

[5] Pleinerová 1986.

investiție mai mare de timp, presupunând, fireşte, intenția de a rămâne acolo mai multă vreme, fiind marca culturală a populațiilor stabile. Pe de altă parte, este de asemenea demonstrat că randamentul termic al bordeielor este net superior locuințelor de suprafață, atât iarna, când se consuma mai puțin lemn de foc, cât şi vara, când bordeiele asigură un confort termic inegalabil. De unde atunci disprețul? Probabil din faptul că, până târziu în epocă modernă, bordeiele au caracterizat aşezările rurale, iar locuințele de suprafață – pe cele urbane. Trebuie însă spus că această separație avea un motiv pragmatic, nefiind o opțiune de calitate a vieții: bordeiele cele mai bune se fac pe sol neumblat, pentru ca pereții să fie mai rezistenți, să nu se surpe; pentru arheologi este evident efortul pe care cei vechi îl făceau pentru a găsi un petec „curat", iar faptul că nu totdeauna se întâmpla astfel este doar datorită faptului că nici ei nu vedeau prin pământ... Este însă imposibil să găseşti, într-un mediu urban dens – aglomerat deci, supus frecvent năpastei incendiului, unde se construieşte de multe ori pe acelaşi loc – un petec de pământ neumblat, şi de aici necesitatea de a construi locuințe la suprafață, pe podine de lut depus. Acest model, răspândit de nevoie în zona urbană, a fost apoi urmat şi de gospodarii satelor, imitația fiind unul dintre motoarele civilizației, iar imitația oraşului – un fenomen pe care îl vedem în viața de zi cu zi, iar unii dintre noi îl şi deplângem.

Foarte adevărat, experimentul cehilor nu a fost suficient de lung pentru a testa cât de grav este reumatismul unor locuitori ai bordeielor, situație uşor de intuit dacă ştim că nivelul de umiditate al subsolului este mai mare decât cel atmosferic. Pentru o populație a cărei expectație de viață era undeva în jur de 35 de ani, confortul termic pare mai important decât devastatoarele consecințe ale reumatismului. Simplu, aceşti oameni mureau de obicei mult înainte de a fi cu adevărat chinuți de această sâcâitoare boală.

În aceste bordeie exista loc cât să te învârți pe loc, dacă nu mai stătea nimeni în picioare. Media spațiului locativ măsurabil este în jur de 15 metri pătrați, existând şi locuințe de numai 10 m^2, dar şi, rar, de peste 20 m^2, spațiu compus, aproape fără excepție, de o singură încăpere multifuncțională. Piesa cea mai vizibilă a interiorului este cuptorul, plasat de obicei spre un colț, pe latura opusă intrării. Situația cea mai obişnuită este a unei intrări pe latura de sud, pentru a beneficia de cât mai multă lumină, colțul cuptorului fiind cel de nord-est, pentru a încălzi peretele cel mai expus la crivăț. De la această schemă de principiu există multe derogări, funcție de înclinația terenului (uşa trebuia să fie în poziția cea mai joasă, pentru a nu se scurge apa înăuntru) sau de vânturile dominante în zona respectivă. Orientarea locuințelor depidea mai puțin de gruparea locuințelor, sau eventuala lor aliniere, neexistând noțiunea de aliniament stradal. Aşezările cunoscute sunt mai degrabă de tip grupat, pentru simplul motiv că aşezările dispersate sunt greu de surprins arheologic. Există

doar două tipuri majore de grupare, sau aranjare a locuințelor în aşezare: unul circular, în jurul unui loc mai mult sau mai puțin gol (o „piață", în termenii noştri, adică un „spațiu public, comunitar"); un al doilea, pe „cuiburi" de 4-5 locuințe; există şi combinația celor două modele, cu 3-4 cuiburi dispuse în jurul unui loc central. Se cunosc şi aşezări cu dispunere liniară (de pildă Raşcov, în Bucovina nordică), dar ele sunt mai degrabă rezultatul unei anume configurații a terenului.

Se înțelege, comunitățile erau foarte mici. Este practic imposibil să ne imaginăm că într-o asemenea locuință ar fi putut încăpea mai mult de 5 oameni (iar dacă ne folosim creativitatea intensiv, conform unor raționamente care nu au fost încă deconspirate, maximum 7). Cum mărimea medie a aşezărilor epocii se află undeva pe la 12-13 locuințe, o comunitate nu era mult mai mare de 60-70 (90) de oameni, trecând de 100 doar în cazuri excepționale. La asemenea dimensiuni, noțiunea de „obşte teritorială" şi cea de „obşte gentilică" tind să devină acelaşi lucru, iar toată vorbăria despre ele, la acest moment istoric, este apă sfințită academic. Evident, membrii unei comunități atât de mici erau rude, mai mult sau mai puțin. Locuințele mici recomandă familia „mică" (pereche) drept unitatea socială de bază, însă toate celelalte indicii sunt în favoarea unei societăți patriarhale, în care utilitățile erau comune (de pildă cuptorul de făcut pâine, probabil unul singur pentru o fază de locuire), rezervele erau comune (gropile de provizii sunt grupate, fie undeva la margine, fie într-o singură locuință), recomandând o „proprietate" devălmaşă asupra pământului (ghilimelele adresează dubiul asupra maturării noțiunii de proprietate, pentru astfel de comunități)[6]. O altă consecință a dimensiunii aşezărilor ar trebui să fie căsătoria exogamă, fapt care a scăpat cu totul arheologilor, deşi este o explicație cheie pentru înțelegerea fenomenelor de aculturație, despre care arheologii fac vorbire tot timpul.

Cuptoarele din locuințe erau de două feluri... Dar pe cine interesează aceasta? Pe arheologi, evident, în jurul celor două tipuri curgând tone de cerneală... Primul tip de cuptor era construit din pietre (de unde noțiunea de „pietrar", în jurul căreia s-au purtat aprige lupte... lingvistice, fiindcă unii colegi s-au temut să nu confundăm cuptorul construit din pietre cu muncitorul la cariera de piatră), pe un plan rectangular, cu pereți construiți din piatră lipită cu lut, fără boltă, eventual cu o tavă mare, de lut ars, pusă peste cuptor ca un capac, tavă pe care, în principiu, se decorticau cerealele sau se încălzea cina. Al doilea tip este aşa-zisul cuptor cotlonit, realizat prin scobire într-un calup de lut cruțat la săparea bordeiului, de plan elipsoidal, cu cupolă, ca regulă generală. Fiecare

[6] Descrierea adresează bordeiele din Muntenia. Ar fi nerezonabil să intrăm aici în toate detaliile deosebirilor regionale, deşi asupra chestiunii voi reveni, atunci când va fi necesar.

dintre aceste tipuri au fost considerate, la momente diferite şi de diverşi autori, ca „tipic slave". Pentru a rezuma o discuție inacceptabil de lungă, „pietrarul" este modelul cel mai răspândit în lumea slavă. Cine ar avea răbdarea de a face o cartare a acestor complexe[7] (v. fig. 15) ar constata că „pietrarul" domină copios zona colinară, iar cuptorul „cotlonit" – câmpia, condiționarea geologică fiind foarte evidentă; e nevoie de pietre ca să faci un „pietrar", dar în structura geologică a câmpiei nu există aşa ceva; invers, e nevoie de circa o jumătate de metru cub de argilă relativ compactă şi omogenă, pentru a putea cotloni ceva... Şi atunci – slavii au migrat numai pe dealuri? Nu ar trebui să fie ei în câmpie, acolo unde romano-bizantinii îi descriu a fi, în mod repetat? Sunt doar exemple despre cât de tare ne pot încurca întrebările.

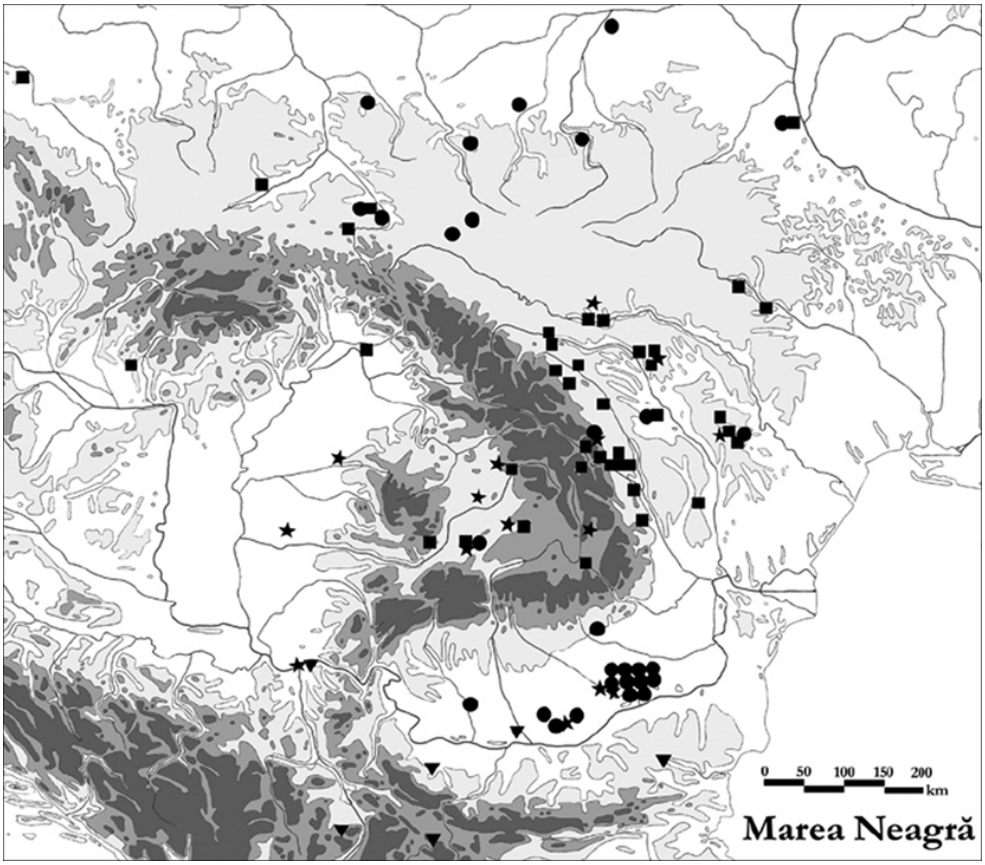

Fig. 15. Locuințe şi surse de încălzire (sec. VI-VII). Cerc: cuptoare de lut; pătrat: cuptoare de piatră; triunghi: cuptoare de cărămidă; stea: sursa de încălzire lipseşte.

[7] O noțiune arheologică foarte frecvent folosită, motiv pentru care o introducem cititorului: „complexul" reprezintă un set de situații arheologice care alcătuiesc împreună un ansamblu funcțional (o locuință, un mormânt, o groapă, un cuptor, etc).

Este pentru mine evident că discuția asupra apartenenței etnice a unui tip de cuptor sau a altuia este un drum înfundat, şi nu am reprodus aici termenii majori ai disputei decât pentru a ilustra câte energii se pot consuma pe direcții compromise, chiar dacă într-o bună tradiție arheologică, aceea de a încerca atribuirea fiecărei componente a culturii materiale unei „culturi" anume. În fine, se spune că şi rezultatele negative sunt rezultate, iar evidența eşecurilor unui experiment poate îndruma mai fericit experimentele următoare. Şi aşa ar trebui să fie.

În fine, discuția arheologilor poate fi cu mult mai specioasă de atât. S-a ajuns la numărarea stâlpilor care sprijină acoperişul, sau la calcule de medie a suprafețelor locative. Nu râdeți... Doar ieşind din discuții generice (de genul opoziției „pietrar"- „cuptor cotlonit"), spre argumente specifice, se poate spera un oarecare progres al cunoaşterii. Tot aşa, dacă scăpăm de „reguli" de minimă rezistență, de genul „bordeiul cu cuptor este slav", începem să putem defini caracteristicile unei culturi arheologice.

Mici studii comparate[8] arată diferențe de detaliu, la nivel constructiv, între bordeiele din zona Bucovina-Basarabia nordică, şi cele din Muntenia. Astfel, primele sunt, în medie, mai mari, ceea ce ar însemna că au de adăpostit o populație mai densă, cu o medie mai mare de membri per familie. O a doua diferență notabilă ar fi că primele au aproape totdeauna urme reperate ale stâlpilor de sprijin a acoperişului, iar cele din urmă, ca regulă generală, nu prea au. *Nu prea*, fiindcă este loc de prea multe nuanțe. Nici în Moldova nordică, nici în Muntenia, nu există ceea ce am numi astăzi un proiect standard. Stâlpii respectivi (să ne înțelegem: e vorba doar de *urmele lor în pământ*) pot fi doi, trei, patru, cinci (etc), în toate combinațiile imaginabile de poziție; fireşte, cel mai adesea la colțuri. Nici arheologii nu au înțeles câteva aspecte absolut critice ale arheologiei bordeielor. În primul rând, groapa bordeiului este mai totdeauna confundată cu „suprafața locuită"; or, în realitate, groapa care se sapă este necesară pentru amenajarea cuptorului, cât mai departe de acoperiş, reprezentând probabil singurul loc din bordei unde o persoană nu foarte înaltă putea sta în picioare; partea nesăpată din jur putea reprezenta, la fel de bine, „lavițe" sau „priciuri", fiind foarte greu de precizat cât de mare era construcția, de fapt; în concluzie, o groapă mai mică în centrul bordeiului nu înseamnă că *locuința* era mai mică[9]. Putem avea o oarecare certitudine că pereții locuinței se

[8] Nepublicate; vezi totuşi Măgureanu, Szmoniewski 2003 cu bibliografia, pentru problematica locuințelor epocii.

[9] Este absolut necesară clarificarea unui aspect tehnic. Gropile de stâlp de pe fundul locuinței sunt uşor de identificat, fiindcă se află la cel puțin un metru sub sol, înfigându-se, vizibil, în solul „viu", argilos. Eventualele gropi de stâlp aflate *la exteriorul* gropii bordeiului se află

ridicau în prelungirea gropii bordeiului doar atunci când găsim urmele stâlpilor de susținere pe toate laturile, respectiv la toate colțurile; dar nici atunci nu putem fi absolut siguri. Al doilea aspect major de clarificat este cel legat de sistemul de sprijin al acoperişului. Deoarece nivelul de călcare interior era cu jumate de metru (şi nu mai mult de un metru, obişnuit) mai jos decât nivelul de călcare de la exterior, aceste case erau foarte joase; aşa stând lucrurile, acoperişul putea fi sprijinit „clasic", ca al unei locuințe de suprafață, pe un sistem de stâlpi şi grinzi, dar putea, la fel de bine, să fie sprijinit *direct pe sol*. Eventualele curbări excesive ale structurii acoperişului se puteau evita nu numai prin stâlpi ridicați *din groapa bordeiului*, dar la fel de bine cu stâlpi *în afara gropii*, mai ales dacă groapa este mică. Acesta pare cazul în Muntenia, iar apariția multor gropi de bordei neregulate (deci ne-rectangulare), care au nedumerit (inutil) mulți arheologi, pare să facă astfel mai mult sens. Pe de altă parte, de-abia acum parcă înțelegem zeflemeaua cu „jalnice colibe"[10], fiindcă acesta este aspectul exterior al acestor amenajări: colibe (revezi fig. 14).

Valoarea etnografică a unor asemenea detalii este discutabilă. Arheologii pot, cel mult, să contabilizeze astfel de diferențe, făcând comparații între zone, urmând ca o eventuală concluzie să fie formulată pe un set de date mult mai complex, urmărind rezonanța unor argumente diferite. Construind însă un raționament arheologic cât se poate de tipic, asemenea diferențe marchează o diferență „culturală", deci un răspuns diferit la o problemă identică, diferența provenind din experiența specifică a comunităților.

Şi aşa, ceea ce pare „la fel" din perspectiva enunțului „bordei cu cuptor", pare „diferit" din perspectiva a sistemului constructiv specific. Evident, ambele enunțuri sunt adevărate, şi rămâne de judecat „rezoluția" la care dorim să vedem faptele; de „judecat", fiindcă avem de precizat, la un moment dat, ceea ce este definitoriu şi ceea ce este un detaliu de culoare, pentru fenomenele arheologice în discuție.

Să ne întoarcem la puținul pe care l-am aflat de la izvoarele antice despre aşezările slavilor. El s-ar putea reduce la următoarele: slavii locuiesc aproape de malurile Dunării, răzlețit, dar nu departe unii de alții, în „colibe jalnice", au multe animale şi bucate din abundență, ascunse în gropi, dar şi munți de bunuri jefuite din Imperiu[11]. Să vedem mai departe ce rămâne din aceste câteva informații, la o confruntare cu datele arheologice disponibile...

---

aproape de nivelului solului (atât antic, cât şi actual), şi a suferit, de-a lungul timpului, numeroase arături şi intervenții. Posibilitatea practică de a observa asemenea intervenții este foarte mică.

[10] Procopius, *De Bello*, VII, 14, 24.

[11] Procopius, *De Bello*, VII, 14, 22-30.

Cu excepția a trei aşezări foarte mici, din apropierea gurii Argeşului (toate pe partea dreaptă), din care două par mai târzii decât izvoarele în cauză, nu există nicio aşezare de secol VI mai aproape de 35 de km de Dunăre; mai rău, în perimetrul Oltenița-Călăraşi-Galați-Buzău nu există nicio aşezare, nici în luncă, nici în interior, nici pe malurile Ialomiței, adică într-o zonă în care toți comentatorii moderni ai relatărilor despre campaniile nord-dunărene ale lui Priscus sau Petru au plasat principalele episoade.

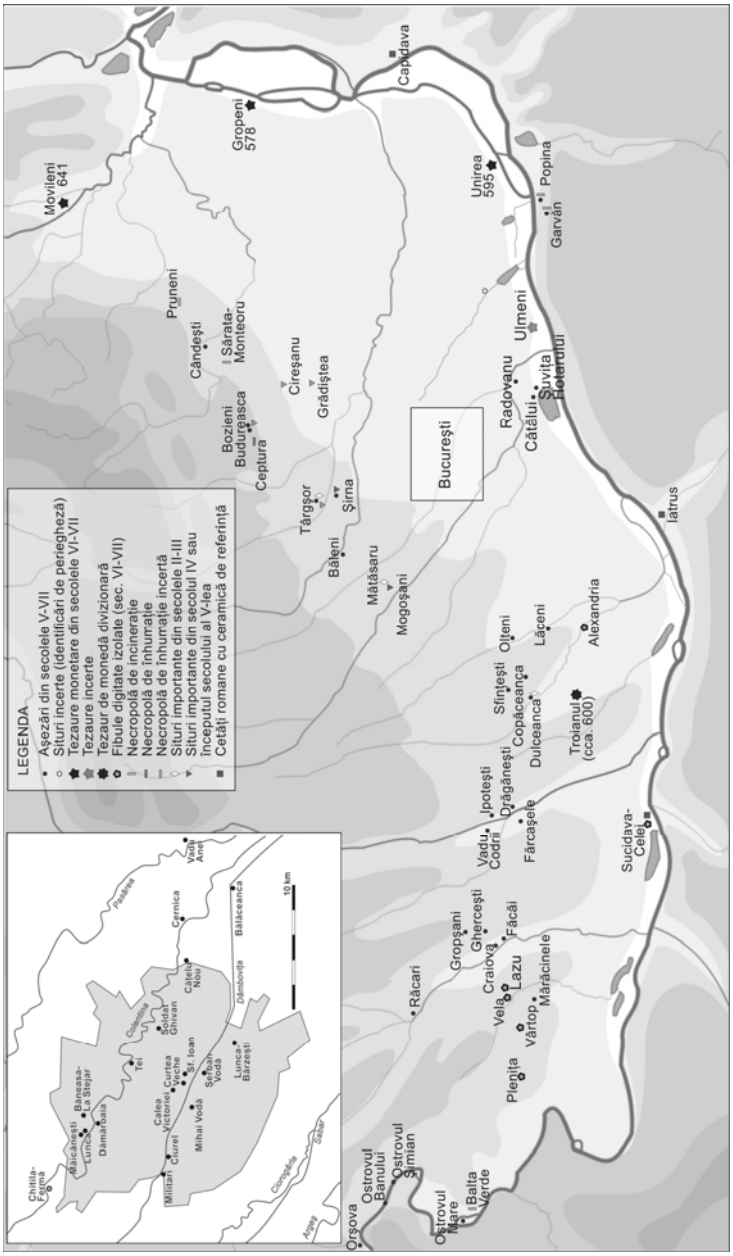

Fig. 16. Harta arheologică a Țării Românești, pentru secolele IV-VI. Elemente esențiale.

Noi cunoaştem doar aşezări grupate, nu răzleţite... În fine, poate că sursele doreau a spune că aşezările nu sunt departe una de alta, ceea ce, în zona din jurul Bucureştiului, de pildă, ar fi adevărat. „Colibe jalnice" nu comunică nimic, deoarece, crescuți într-o civilizație a monumentului de piatră, bordeiele de chirpici nu puteau să pară grecilor altfel; în plus, *colibă* ar putea însemna cam orice, şi nu reprezintă un indiciu. S-a observat însă că acel cuvânt grecesc[12] era folosit, în unele împrejurări, pentru a denumi corturile soldaților romani, ceea ce începe de devină interesant, din motive care, sper, vor deveni la un moment dat evidente.

Că slavii ar fi avut *multe animale* – este posibil, dar la această oră e greu de probat. Atât stilul de săpătură, din ultima jumătate de veac, cât şi lipsa de disponibilitate pentru cercetările multidisciplinare, au făcut ca rapoartele de osteologie animală să fie şi puține, şi lipsite de credibilitate. Ca impresie de ansamblu, oasele de animale din aşezările veacului VI sunt mai degrabă puține decât multe, reflectând distribuția tipică a unor populații stabile, cu un consum de carne axat pe vite (în special mari), şi secundar porcine şi păsări, din care nu lipseşte nici vânatul (dar puțin, într-o proporție similară, sub 5%, caracteristică şi siturilor romane de la sudul Dunării). Săpătura neglijentă, care „vede" doar oasele mari, în care se opreşte cazmaua, face ca procentele pentru vitele mari să fie supraevaluate, iar alimentația cu peşte să lipsească aproape cu totul, ceea ce ar fi absurd pentru nişte specialişti ai canoelor sau bălților, după cum am aflat tot de la Procopius, şi nu numai. În fine, putem suspecta autorii bizantini, în special cei din mediul militar (autorul *Strategikon*, de pildă), că sugerează soldaților romani că la nord de Dunăre curge lapte şi miere, prilej deci de a-şi îmbunătăți dieta, bunăstarea slavilor fiind, deliberat, cu mult supraestimată...

Bucatele din abundență, ascunse în gropi[13] – reprezintă deja o indicație clară, care poate fi verificată arheologic. Trebuie spus că gropile de provizii sunt un loc comun al tuturor societăților „necivilizate", fiind, de exemplu, extrem de abundente în aşezările geto-dacilor... Pentru epoca noastră de referință există câteva nuanțe interesante. Asemenea aşezări, cu multe gropi, există, dar sunt taaare departe de Dunăre, în Bucovina sau în Basarabia de nord, sau prin Cehia, dar aceasta nu ar mai conta... Cât despre cele din Muntenia, care ar fi putut face obiectul descrierilor ofițerilor romani – nici vorbă! Dacă pentru aşezările bucovinene avem situații în care, în medie, la o locuință avem două-trei gropi (în principiu – de bucate), în Muntenia, la circa 10 locuințe poate fi depistată cel mult o groapă... La aceasta se mai adaugă, eventual, o groapă sau două în interiorul unor locuințe ceva mai mari, având în principiu acelaşi scop. Mai rău, extinzând

[12] Καλύβαι, v. Curta 2006, 32. Vezi şi Paliga 2006c, 94.

[13] *Strategikon* XI.4.1, 8.

studiul la vasele de mari dimensiuni, care ar fi putut juca acelaşi rol, constatăm că sunt foarte puține. Impresia de ansamblu este că resursele vitale ale acestor aşezări muntene sunt mai degrabă sărace, ca să nu spunem foarte sărace... Caracteristicile lor globale indică nu numai penuria, ci şi improvizația. Dacă aşezările bucovinene (zonă intens cercetată de arheologia sovietică, în speranța descoperirii „patriei originare", deci un bun termen de comparație) au „nivel" (o depunere antropică, rezultat al locuirii mai îndelungate; sunt, simplu, diverse deşeuri compactate prin călcare), uneori destul de consistent (în jur de 20 cm grosime), cele din Muntenia nu au „nivel", decât excepțional (aşezarea de la Băleni Români, din județul Dâmbovița, sau – discutabil – unele situri din Valea Budurească), reflectând o locuire de scurtă durată. Nefiind aşezări de războinici, care se mutau mai aproape de pradă (armele lipsesc aproape cu desăvârşire), schimbarea frecventă a locului aşezării a fost pusă pe seama necesităților agricole, ceea ce vrea să spună că o agricultură extensivă foloseşte un teren până se epuizează, apoi îl părăseşte, fie şi provizoriu. Astfel de argumentație, aparent corectă, neglijează un fapt simplu: populația Munteniei era extrem de puțină (estimare? 10.000-20.000 de suflete), iar terenul disponibil, în jurul aşezării, la absolută discreție (de cât pământ ai nevoie să hrăneşti 70 de guri?). Explicația mult mai plauzibilă este insecuritatea. Micile aşezări se mutau des (5-10 ani) pentru a fi mai greu de găsit. Şi nu vorbim despre aşezări de lângă Dunăre (care, am văzut, nu existau), ci de aşezări aflate şi la mai mult de 50 de km de fluviu. Care erau anume amenințările – raidurile romane, slave, sau nomade – cred că nu mai importă.

Ar exista totuşi o explicație alternativă, pe care încă nu a încercat-o nimeni, cel puțin după ştiința mea. Această ipoteză pleacă de la premiza că aceste populații îşi duceau traiul, în primul rând, de pe urma creşterii vitelor. Păşunatul intensiv poate fi mult mai păgubitor, pentru natură, decât agricultura extensivă. Acesta putea deveni resortul mutării frecvente a vetrei satului, mai aproape de păşuni mai promițătoare. Iar dacă tot vorbim despre crescători de animale, mobilitatea acestora este una principial mai mare decât a unor agricultori. Având în vedere conjunctura istorică nefericită, cu frecvente raiduri militare ale diverşilor, această proprietate „pe copite" era mult mai uşor de protejat decât câmpurile cu recolte sau gropile cu bucate. Doar că, din nou, ne îndepărtăm de povestea lui Procopius.

Am ajuns la *incomensurabilele prăzi* ale slavilor, luate de la sud de Dunăre, adică din Imperiu. Suntem, la capitolul comparații, în plin ridicol. Există patru-cinci „tezaure" de monedă divizionară („mărunțiş") de bronz, poziționate geografic acolo unde am aştepta slavii, adică la marginea luncii Dunării. Cu „banii" aceştia nu poți hrăni un batalion de dimineață până seara. Unde sunt enormele prăzi ale barbarilor? Pot exista nişte explicații parțiale: că există o

binecunoscută reciclare a metalelor, în special a celor prețioase, care devin – mereu alte – bijuterii; există însă şi o constantă, aceea a pierderilor, stabilită de numismați undeva la 3%. Ea se enunță simplu: la 100 de monede aflate în circulație, două-trei se pierd, urmând a fi găsite mai târziu (mai rămâne întrebarea câte din cele pierdute sunt găsite, şi în ce timp, dar nu cunosc să fi formulat cineva un răspuns, iar problemele noastre nu vor fi schimbate cu nimic). Ceea ce este valabil pentru bani, ar trebui să fie valabil şi pentru bijuterii şi accesorii vestimentare. Dar obiectele de argint sunt extrem de puține, iar cele de aur lipsesc. Unde să fie acele averi fabuloase? Le-au dus slavii mai departe de inamic, în Moldova, de pildă? Nici vorbă! Nici acolo nu sunt. Tezaure care să-şi merite numele, cel puțin în percepția publică a cuvântului, există în Ucraina, pe linia de separație a pustei cu pădurile, adică undeva la 200-300 km de plajele Mării Negre, şi la 500-600 km nord-est de gurile Dunării; multe din acele tezaure par însă mai târzii (din veacul VII), iar indiciile existente îndrumă mai degrabă spre concluzia că ar fi „cadouri diplomatice" ale Imperiului, decât produsul jafului cu arma în mână; oricum, zona pare controlată de nomazi, nu de „slavi".

6.3. Cel mai important marker cultural: ceramica

Este un loc comun pentru arheologi: ceramica este cea mai importantă „fosilă directoare" în judecarea unei culturi materiale arhaice. Spunând *arhaice* excludem societățile „clasice", precum cea antică mediteraneană sau cea medievală europeană, arabă sau chineză; spunând *arhaică* nu ne referim doar la arhaicul grec, ci în primul rând la toate societățile aliterate, care au lăsat puține informații factice despre istoria lor, incluzând aici epoca marilor migrații, chiar dacă ea urmează, temporal, epocii romane clasice. De altfel, un alt termen asociat, cel de arheologie protoistorică, este aplicat de una dintre cele mai moderne şi dinamice şcoli de arheologie, cea britanică, inclusiv perioadei saxone, care începe odată cu sfârşitul dominației romane şi se încheie cu cucerirea normandă, în celălalt mileniu, adică într-o perioadă în care sursele scrise interne nu lipsesc.

Spunând *fosilă directoare* arătăm încă o dată dependența conceptuală a arheologiei de geologie; zicala, întreagă, vrea să spună că, odată identificată într-un nivel geologic o fosilă *cunoscută, datată*, ea poate contribui la încadrarea cronologică a celorlalte fosile, eventual complet necunoscute, dar, indirect, şi a straturilor superioare şi inferioare.

Se mai spun şi alte lucruri, între arheologi, mucaliți şi intransigenți de felul lor. „Iată oala, iată blidu'/ Asta e cultura Dridu!" – e doar un exemplu. Cultura Dridu a fost definită pentru secolele VIII-X, în Muntenia, şi, aşa cum stihul sintetizează necruțător, se cam reduce la *oale şi blide*; mai ales oale. Pentru astfel

de culturi, cunoaşterea ceramicii devine un subiect major, aproape singurul. Dacă însă ar fi să facem o comparație, pentru perioada imediat anterioară (sec. VI-VII), definită cultural, pentru acelaşi teritoriu, drept *cultura Ipoteşti-Cândeşti*, lucrurile stau chiar ceva mai prost, varietatea ceramică fiind chiar şi mai mică. Evident, o asemenea sărăcie de expresie poate crea mari probleme arheologului care încearcă să interpreteze datele din teren, concluziile fiind pândite de provizorat şi derizoriu. Un alt stih profesional, sec dar expresiv şi misterios precum un *haiku*, spune: „Ipoteşti-Cândeşti...; când eşti – când nu eşti...". Cum se poate exprima mai plastic incertitudinea legată de această perioadă?

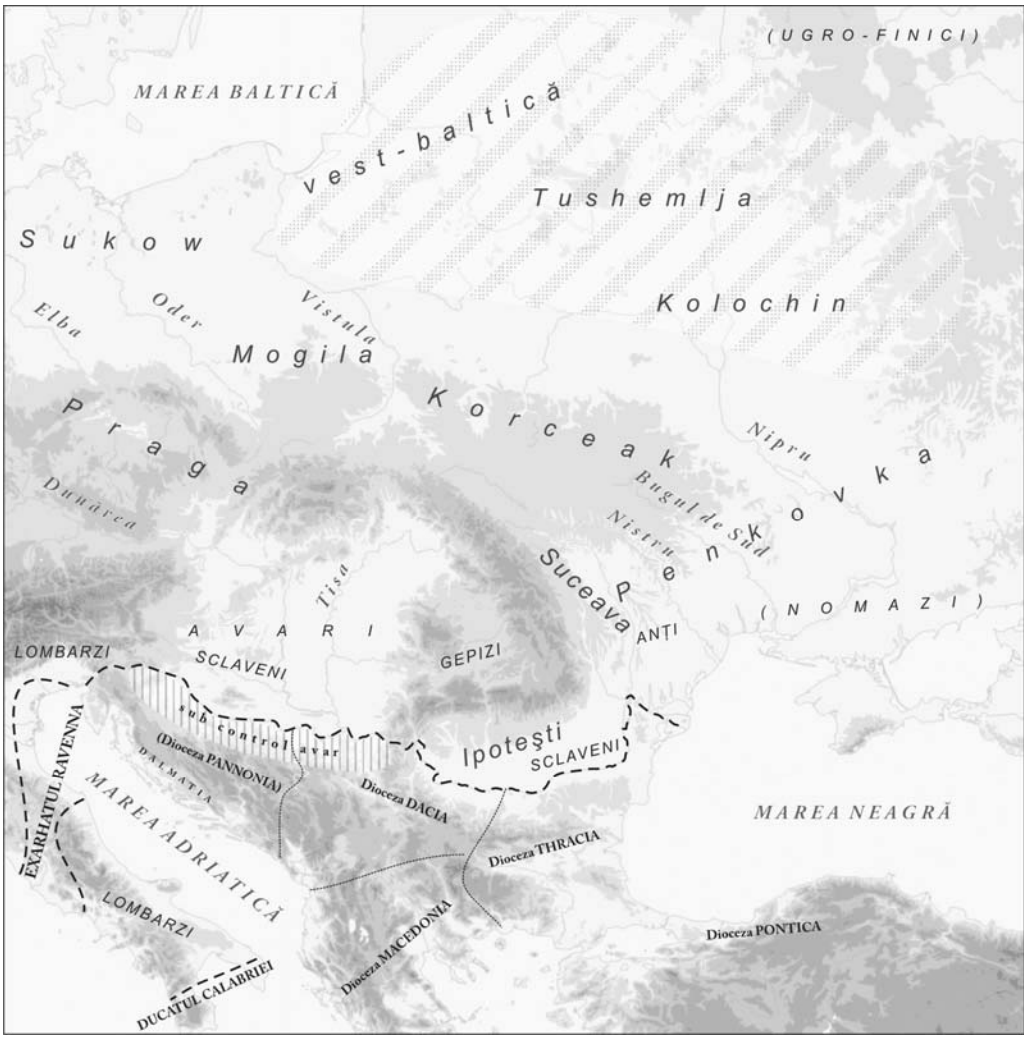

Fig. 17. Europa est-centrală în jurul anului 600.
Cursive – culturi arheologice; capitale – populații atestate; dioceze romane; haşură – aria hidronimelor baltice.

Acesta este „terenul de joacă" pe care ne mişcăm... E noroios.

În 1940 arheologul ceh Ivan Borkovský publica o monografie care avea să devină celebră, conținând câteva zeci de vase întregi sau întregibile, descoperite în împrejurimile oraşului Praga. Toate acele vase erau modelate manual, adică fără ajutorul roții olarului, sau, în argoul profesional, ceramică „făcută cu mâna". Deşi contextele de descoperire erau departe de a fi clare, iar asocierile de materiale – deloc convingătoare, acest lot ceramic a fost atribuit fazei celei mai vechi de evoluție a slavilor şi datat în veacul al VI-lea. Nimic nu putea fi mai urât decât acele recipiente brune, strâmbe şi nedecorate, însă nimic nu a stârnit mai mult entuziasm, fiindcă, nu-i aşa? erau cele mai vechi relicte ale *marelui popor*. După ce entuziasmul a trecut, au început geloziile; era foarte bine că primii slavi fuseseră descoperiți în coasta occidentului, dar nu ar fi fost mai bine să fi fost descoperiți mai aproape de Mama Rusia, sau măcar pe teritoriul URSS?...

E plină literatura de specialitate a anilor '50 de exemple de analize a unor materiale arheologice descoperite în România, clasificate drept „ceramică Praga", dar ale căror analogii erau găsite nu în Cehia, ci în Ucraina. În Ucraina nordică şi în Bielorusia sudică erau cercetate, într-o grabă specifică cincinalului care trebuia depăşit, mari ansambluri arheologice, precum cele de la Jitomir, Korceak sau Khotomel. Aşa s-a născut „cultura Jitomir-Korceak" (Žitomir-Korčak)[14], care acum era considerată, ea şi nu alta, cel mai vechi aspect de cultură materială slavă, nici aceasta însă mai veche de veacul VI. Considerentul vechimii era unul pur politic, fiindcă demonstrațiile arheologilor sovietici nu au convins decât *prietenii*. În 1973 şi 1976 cercetătoarea Irina Rusanova publica două cărți care aveau să „bată în cuie" acele „realități incontestabile", utilizând o argumentație cu poleială de ştiință. Rusanova promova studii de morfologie bazate pe recoltarea câtorva măsurători (înălțime, diametrele la gură, la gât, pe pântec, la bază, şi înălțimea vasului la pântec), proiectate apoi, ca proporții, pe un grafic cu două coordonate. De exemplu, pe axa X putea fi înălțimea inferioară (până la pântec) raportată înălțimii totale, iar pe axa Y putea fi diametrul la gât raportat diametrului la pântec (vezi fig. 18). Pe astfel de grafice au fost redate caracteristicile ceramicii ucrainiene, identificându-se cinci grupe aparente, numite apoi tipuri, botezate cu primele cinci litere ale alfabetului chirilic.

Nimic rău, până aici (aparent, că de fapt era, deja). Dar acelaşi tratament a fost aplicat apoi formelor ceramice de vârste apropiate, găsite în toate țările „prietene", constatându-se că multe dintre vasele din Germania, sau România (etc), se încadrează într-una din cele cinci grupe Korceak. Procedeul era la fel de ştiințific precum postulatul că dacă am găsit zece bărbați români înalți de 1,80 m,

[14] Teodor E. 2007-2008, 581-582.

cu 77 de kg, atunci toți bărbații din Ungaria 1,80 m şi 77 kg ar fi, de fapt, români (deznaționalizați)... Unde este eroarea? Sunt în realitate mai multe, dar nu aş dori să mergem foarte în adâncime cu un subiect care îi sperie şi pe arheologi... Procedura inițială a Rusanovei, de a măsura şi de a compara, era corectă; dar mult prea rudimentară. Pentru a obține informație specifică, deci capabilă de a surprinde caracteristici particulare ale obiectelor, avem nevoie de mult mai multe repere, nu de şase; exemplul antropologiei fizice este unul edificator: pentru a stabili caracteristicile rasiale ale unui popor (trib, populație dintr-o zonă oarecare) sunt necesare zeci de măsurători pentru fiecare individ, pe o serie statistică foarte mare, cel puțin de ordinul sutelor... Mai rău, Rusanova nu a făcut niciun efort de a surprinde grupajele naturale, reale, ale obiectelor studiate, stabilind, arbitrar, că „oamenii peste 1,7 m sunt înalți, iar cei sub 1,7 m sunt scunzi" (mutați ceea ce este de mutat). Desigur, Rusanova nu descoperea, astfel, decât propriile grupe, cele inventate în birou, cu ajutorul riglei cu care a trasat graficul.

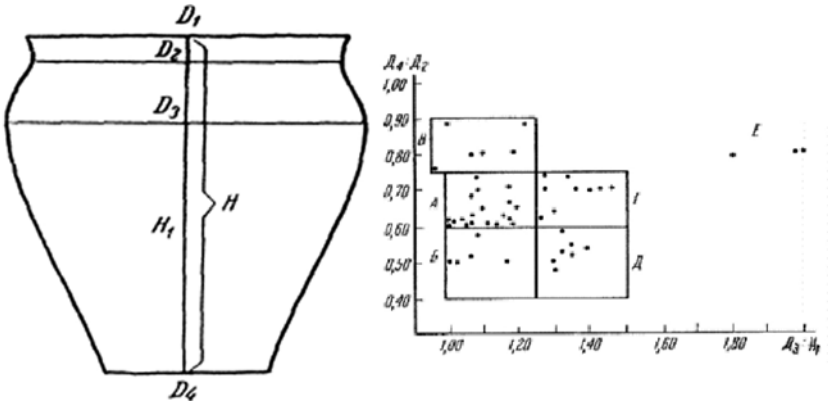

Fig. 18. Prelevarea măsurătorilor propuse de Rusanova (stânga) şi confruntarea rezultatelor pe un grafic cu două coordonate.

Îmi închipui doar că nu toată lumea era fericită cu produsul Rusanovei, însă modelul de cercetare s-a folosit ani de zile, de bun. Slăbiciunile sistemului, chiar dacă nu atacate frontal, au fost simțite, şi cel puțin o parte din ele corectate, mai ales la nivel de intenție. Astfel, după căderea *Zidului*, în 1993 şi 1994 au apărut două foarte utile monografii ceramice, din Polonia şi Slovacia[15], care, ambele, foloseau o metodologie de studiu derivată din cea a Rusanovei, cu mai multe criterii morfologice, capabile deci de a surprinde mai multe detalii. Nici una din aceste două încercări nu a înțeles însă nocivitatea clasificărilor procustiene, pe măsuri fixe, aplicabile indiferent de sit, ca şi cum ar fi cercetat o societate industrializată, standardizată, în care toate obiectele puteau fi

[15] Parczewski 1993 pentru Polonia; Fusek 1994 pentru Slovacia.

comparate cu aceeaşi măsură. Din fericire, ambii autori s-au oprit cu studiul la teritoriile naționale, fiindcă altfel am fi aflat, şocați, că toți ruşii sunt polonezi, sau toți ungurii – slovaci.

Fără să cunosc în timp util aceste dezvoltări, în 1994 am generat propriul sistem de studiu al morfologiei ceramice, probabil din aceleaşi motive ca toți ceilalți cercetători est-europeni care au urmat această cale: dorința de a obține nişte clasificări cât mai bune, cât mai realiste şi obiective, care să reflecte mişcările de populație şi influențele reciproce[16]. Nu am să intru aici în detalii tehnice, nici măcar într-un rezumat al lor; am să menționez doar numele sistemului de studiu, care, fără nicio legătură cu simbolistica Germaniei democrate, sau cu bazele de date ale British Museum (care aveau să apară în 1996), s-a numit Sistemul Compas. Este un sistem integrat, care permite, în module diferite de lucru, analiza morfologică, calculul de volume utile, analiza fabricației şi decorului. În 2001 am susținut o teză de doctorat referitoare la ceramica din Muntenia, pentru intervalul cuprins între sfârşitul veacului V şi mijlocul veacului VII; în ciuda titlului, lucrarea lua ca obiect de comparație ceramică din secolele I-VIII, de pe un teritoriu care depăşeşte de câteva ori pe cel al României, din dorința, evident, de a putea exprima un punct de vedere asupra fenomenelor de migrație. Ulterior, am încercat să perfecționez uneltele de studiu morfologic, ieşind cu totul din plasa şcolii răsăritene şi încercând o analiză multifactorială[17], despre care, iarăşi, nu am să vorbesc aici nimic. Am să încerc să folosesc însă aceste experiențe pentru a facilita marelui public înțelegerea unor fenomene cheie în judecata arheologică asupra apariției slavilor.

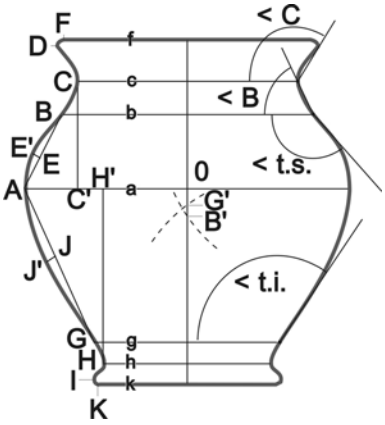

Figura 19.
Schema de principiu a reperelor descriptive în Sistemul Compas, care permite operarea cu un număr mare de variabile (16 sau mai mult).

O primă concluzie importantă este că tentativa de a da ceramicii considerate slave (primitive) un nume, un singur nume, este sortită eşecului, fie că el este „Praga", „Korceak", sau altul. Dincolo de asemănări generice, de aceeaşi calitate ca cele enumerate în analiza

[16] Teodor E. 1996; Teodor E. 2001, capitolul 1 (morfologie), cap. 2 (capacități), cap. 3 (analize alfa-numerice).

[17] Teodor E. 2005. Metoda distanței cumulate.

bordeielor „slave", ceramica atribuită primilor slavi are caracteristici regionale clare, care pot distinge – dacă mai greu cu ochiul liber, atunci cu aplicațiile computerizate – formele din Cehia de cele din Slovacia, de cele din Polonia, şi cu atât mai mult de cele din Ucraina. În general, asemănările respectă regula proximității, respectiv teritoriile alăturate seamănă mai mult decât cele depărtate; este o constatare cu urmări, fiindcă favorizează mai degrabă o dezvoltare separată a respectivelor teritorii, decât teoria originii comune. Între arheologii de origine slavă, deşi există teorii divergente în legătură cu *teritoriul originar*, există cvasi-consensul migrației, respectiv că toată cultura materială slavă provine din aceeaşi „sursă", care s-a difuzat dintr-un punct, spre toate teritoriile locuite de slavi. Chiar cu riscul de a devia, trebuie să subliniez că punctul de plecare al *teritoriului originar* este lingvistica, nu arheologia; străvechea teorie a migrației dintr-un teritoriu unic este foarte puternic impregnată în cultura cercetătorilor slavi, contrariul neputând fi conceptualizat; este, la urma urmei, un model suficient de simplu pentru a fi înțeles de toată lumea. Credința în răspândirea popoarelor slave prin migrație a fost reafirmată inclusiv în studii recente, semnate de autori de marcă[18].

Ei bine – foarte probabil – nu. Scriam încă în teza de doctorat[19] că diferențele semnalate într-o comparație directă a formelor ceramice din sudul Poloniei cu cele din nordul Ucrainei, că deşi influențele reciproce se văd (mai ales pe sensul dinspre Ucraina spre Polonia), cea mai mare parte a loturilor comparate au constituții prea diferite pentru ca diferențele să poată fi puse pe seama unor evoluții recente (fig. 20). Pentru a înțelege mai bine logica schimbării pe diverse materiale arheologice, trebuie spus că, într-o mare similitudine cu epoca noastră, doar că la viteze mult mai mici, imitația culturală are la bază prestigiul (se imită deci modele consacrate), iar ea afectează în primul rând păturile superioare. În consecință, cu cât un obiect este mai valoros (aici avem o problemă, fiindcă trebuie să deducem ce era valoros pentru cei vechi; există totuşi un criteriu care ne poate ghida: ceea ce este rar), cu atât el poate fi suspectat a urma (copia) un model de mare succes. Viteza însăşi de asimilare a modelelor străine este, şi ea, un atribut social. Familiile puternice au şi oportunitatea de a cunoaşte modele de succes, şi interesul de a le implementa, făcând parte din politica lor de prestigiu. Or, în ierarhia obiectelor de proveniență arheologică, aceste oale urâte se află pe un loc codaş. Departe de a fi doar o teorie „care urmează a fi verificată", aceasta este de mult, pentru mine, o concluzie ştiințifică: olăria modelată manual, de uz casnic, foloseşte modele care erau în vogă cu ... sute de ani înainte.

[18] Fusek, Záboinik 2003, care reafirmă originea ucraineană a culturii slave din Slovacia.

[19] Teodor E. 2001, 91.

Dacă deci timpul de reacție, timpul de asimilare a unor forme, sau de apariție a unor noi modele, este de ordinul veacului, nu prea avem cum să explicăm, pe de o parte, o migrație a slavilor (neatestată în vreun fel înaintea secolului VI, deşi posibil de sec. V), dar şi o diferențiere a formelor ceramice, proces care în sine durează destul de mult.

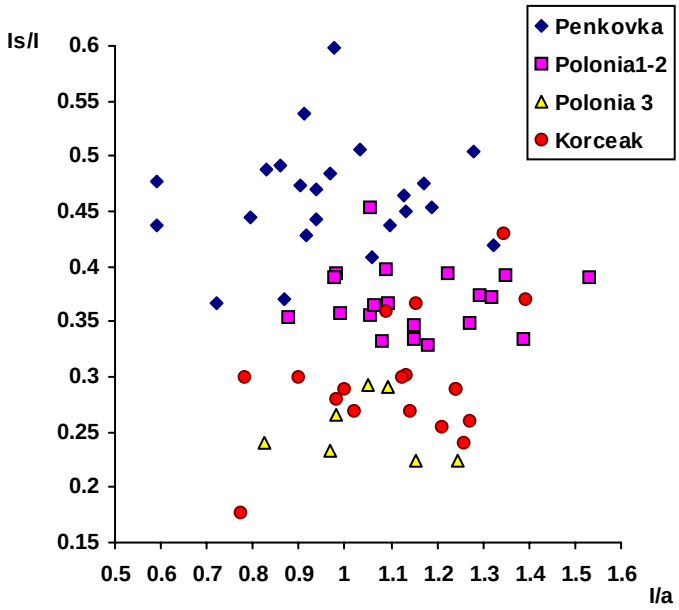

Fig. 20. Comparații morfologice în Sistem Compas, demonstrând că principalele tipuri morfologice considerate slave pot fi descrise şi individualizate.

Mă tem că tot aici va trebui să mai deschid o paranteză, legată de producția ceramică. Ea este esențială în fenomenele de aculturație, sau, simplu, în portretizarea imitației. Apariția roții olarului a fost capitală pentru producția olarului, apărând, gradual, în etapele mijlocii ale celei de a doua vârste a fierului, numită *La Tène*, respectiv prin veacul al doilea a. Chr. Nu a fost însă doar o „invenție", fiindcă, asemeni curentului electric, pentru a deveni un bun social, a solicitat societății ajustări economice şi sociale semnificative (s-au construit centrale electrice, iar unii oameni au devenit *energeticieni*, s-au construit rețele de distribuție, s-au produs şi pus în vânzare aparate electrice, etc). Roata olarului nu a fost folosită decât în societăți organizate, cu o bună coordonare socială şi cu diviziune a muncii, cu roluri pe care oamenii le aleg, le acceptă sau li se impun. Cu siguranță, acest gen de meserie nu s-a putut practica, pe termen lung, în condiții de troc, luând avânt numai în societăți în care relația marfă-bani (sau substitute convenabile) a fost o realitate. De altfel, chiar performanțele diverselor

civilizații (greacă, romană, celtică, germanică, etc) în materie de olărit se pot pune pe două coloane, într-o comparație directă cu masa monetară în circulație, pentru a proba relația de determinare. Există o dinamică a producției ceramice, în primele secole, începând cu civilizația dacică, în care, *grosso-modo*, cam jumătate din recipiente erau modelate pe roată[20], o civilizație romană în care, virtualmente, toată producția ceramică era *una de atelier specializat* (ateliere pentru amfore, pentru opaițe, pentru veselă de masă, ceramică de lux, de genul *terra sigillata*, altele)[21], societățile locale de la periferia lumii romane (precum cultura *Chilia-Militari* din Muntenia secolelor II-III)[22], în care producția la roată era predominantă, apoi cultura *Cerneahov*[23] (denumire în spatele căreia se găseşte imperiul multietnic condus de goți), în care, din nou, ceramica de atelier este în progres, dominând categoric, pentru ca apoi, probabil la jumătatea veacului V, să se producă un recul brutal al producției. Este vorba nu numai despre o scădere a producției de atelier, în cultura *Ipoteşti-Cândeşti*, la o medie reprezentând aproape jumătate din ceramica utilizată, dar şi de alte elemente care mărturisesc decăderea meşteşugului, între care dispariția celor mai multe forme ceramice consacrate (farfurii, castroane, ulcioare, etc), în favoarea unui singur produs realizat pe roată – oala simplă, fără mâner. Este un recul al producției, datorat plecării goților (şi a meşterilor lor), sau un recul al *infrastructurii sociale* care asigură *comanda* producției? Foarte probabil ambele, dar aş sublinia mai ales a doua explicație. Producția secolului al VI-lea este nu numai mai redusă, de o calitate tehnică mai slabă, dar recipientele însele sunt, în medie, din ce în ce mai mici, ceea ce reflectă, în opinia mea, comunități emaciate, cu familii mici. Există o dinamică internă a culturii Ipoteşti-Cândeşti, care se exprimă printr-o uşoară creştere a performanței în perioada inițială (aici mă risc, spunând până către 535-540), şi o decădere destul de abruptă apoi; dinamica internă se referă şi la mari discrepanțe între aspectele răsăritene şi cele occidentale, în sudul României. Discrepanțele sunt şi mai mari dacă analizăm comparativ şi alte teritorii ale țării, precum Moldova; ceea ce nu vom face, fiindcă urmărim aici doar evoluții cu caracter de generalitate, în descrierea situației arheologice de la Dunărea de Jos.

Există şi un revers neaşteptat al acestor considerente. Dacă argumentația de mai sus este corectă, atunci în Muntenia veacului VI existau formațiuni politice capabile de a întreține producția ceramică de atelier, fie şi la un nivel de avarie.

[20] Crişan 1969.

[21] Popilian 1976; Viorica Rusu-Bolindeț 2008.

[22] Bichir 1984.

[23] În formulare completă, *Sântana de Mureş-Cerneahov*. În literatura internațională se foloseşte, de obicei, doar *Chernjakhov* (localitate din sud-vestul Ucrainei), care şi reflectă un stadiu mai timpuriu. Nu există o sinteză de limbă română; vezi totuşi o lucrare clasică: Diaconu 1965.

Lucrul este interesant, fiindcă nu există încă nicio teorie care să argumenteze, cumva, existența unor organisme politice în zonă[24]. Că aceste organisme ar fi „slave" – e destul de greu de presupus, măcar că producția ceramică s-a (re-) organizat înainte de atestarea sclavinilor la nordul Dunării.

Sudul României de astăzi – nominalizat implicit în expresia *cultura Ipoteşti-Cândeşti* – se diferențiază, prin conservarea producției ceramice de atelier, de toate celelalte teritorii din *barbaricum*, în această parte a continentului. Fenomenul se mai întîlneşte şi în câteva teritorii adiacente, însă cu particularități care fac comparația directă invalidă. Ceramică lucrată la roată mai există în aşa numita cultură Bratei[25], din Transilvania (în sens tradițional, adică Transilvania intracarpatică), unde ea se leagă de mediul gepidic, şi reprezintă o continuare a tipului de producție (german) din veacul anterior, dispărând din zonele pe care gepizii le părăsesc (de pildă chiar la Bratei, în fazele târzii, de secol VII). Ceramică de bună calitate, lucrată la roata rapidă, se poate găsi şi în Moldova, până sus în nord[26]; nu numai că aici este însă foarte puțină, dar, deşi de un tip asemănător celei din Muntenia, această ceramică pare *neintegrată cultural*, ceramica la roată şi cea modelată manual alcătuind serii care, pe morfologie, nu au nicio legătură (sunt produse *reciproc străine*).

Prezența ceramicii de atelier, în Muntenia, a încurcat rău pe toți cei care au încercat să integreze Muntenia în istoria timpurie a slavilor; să recunoaştem faptul simplu că nu există slavi timpurii fără Procopius (sau *Strategikon*), iar când spunem Procopius ne gândim, imediat, la malurile Dunării. Ei bine, s-au încercat varii soluții. Cea mai caraghioasă dintre ele a pretins că slavii erau elevi buni şi învățau repede[27]; problema este că o asemenea explicație nu poate răspunde pentru dispariția acestui produs în veacul VII; altfel – ce să credem? că erau elevi silitori dar uitau repede? O explicație care s-a dorit mai plauzibilă aducea ceramica lucrată la roată din import, de dincolo de Dunăre, şi nu era vorba atât de importul fizic (costul transportului ar fi fost mai mare decât al produsului), ci de meşteri olari aduşi în slujba altor stăpâni (de pildă în prizonierat). Chestiunea poate părea plauzibilă până după primele 10 minute de studiu comparat al

[24] O demonstrație asemănătoare s-a realizat însă recent (noiembrie 2006, teza de doctorat susținută de Daniela Tănase, de la Muzeul Banatului) pe studiul distribuției uneltelor de făurar, ale căror concentrări teritoriale sugerează grupuscule politice în anume perimetre (zona Bucureşti, zona Buzău, zona Suceava, etc).

[25] Bîrzu, Brezeanu 1991, 201-207.

[26] La Botoşana, de pildă (Teodor D. 1984).

[27] Mijatev 1948 (în esență teze de bun simț referitoare la influența romană asupra culturii materiale slave). Barford (2001, 48-49) rezumă dificultățile şcolii slave de a explica prezența ceramicii lucrate la roată, la nordul Dunării de Jos.

formelor şi decorației produselor sud- şi nord-dunărene. Producția atelierelor ceramice nord-dunărene era de inspirație romană, într-adevăr, dar se imitau modele din secolul... III, la nivelul formelor; la nivelul decorului se întâmplă ceva mai ciudat, modelele sunt mai degrabă de secol VI, dar zona de inspirație se află departe, pe la Porțile de Fier, adică nu în zona predilectă de acțiune a slavilor de la Dunărea de Jos, ci a avarilor, eventual a slavilor de la Dunărea Mijlocie[28].

Explicația acestei preferințe decorative occidentale stă în observația că multe lucruri veneau atunci de la vest, nu de la sud, adică de unde ar fi fost de aşteptat. Cultura Ipoteşti-Cândeşti se compartimentează, într-o manieră uşor reducționistă, în trei areale distincte:

- zona de *vest*, cuprinzând Oltenia de est (despre cea de vest nu prea ştim mare lucru...) şi Muntenia de Vest (siturile de la Dulceanca, dar şi altele din zonă);
- *zona centrală*, cuprinzând ca repere majore aşezările de la Băleni Români (jud. Dâmbovița) şi mai multe situri bucureştene, mai ales de pe râul Dâmbovița sau zona (Militari, Ciurel, Soldat Ghivan);
- *zona de est* (care, atenție, nu se întinde şi în Bărăgan), cu evidente influențe moldoveneşti, în special cele de pe Colentina – Străuleşti, Cățelu Nou, eventual şi siturile de la Budureasca, din dealurile subcarpatice, eventual şi marea necropolă de la Sărata Monteoru (jud. Buzău; revezi fig. 16)

Dacă zona din centrul Munteniei are şi caracteristici mijlocii, atunci merită să expunem marile diferențe dintre arealele de vest şi de est. În vest, ceramica lucrată la roată este şi mai multă, şi de factură mai bună, frecvent decorată cu incizii în formă de val, temă de inspirație ilirică (de la Dunărea Mijlocie). Analogia formelor din arealul vestic adresează, în 70-80% din cazuri, ceramica romană *timpurie* (din vremea provinciei traiane!). Unul dintre cele mai interesante fenomene este imitația frecventă a formelor de atelier pe oalele modelate manual, ceea ce ilustrează faptul că modelul cultural, şi al meşterilor, şi al producătorilor casnici (femei, în principiu), este acelaşi, şi este foarte vechi.

Zona de răsărit a culturii Ipoteşti-Cândeşti are complet alte repere, dincolo de vechile jocuri de societate ale arheologilor (*cu şamotă...., fără şamotă...*, vezi infra). Ceramica lucrată la roată este mai rară, apariția decorației în val este sporadică, iar ceramica lucrată cu mâna *nu are nicio legătură morfologică cu cea lucrată la roată*. S-ar putea crede că este vreo populație nouă, care nu a avut timp să deprindă finețurile arcurilor romane, dacă nu am şti că acele forme înalte ale ceramicii lucrate cu mâna, specifice unor vechi tradiții moldoveneşti, nu sunt

[28] Teodor E. 2001, 177-179.

deloc noi în împrejurimile nordice ale Bucureştiului, fiind probabil aceeaşi populație carpică, cunoscută acolo din veacul III[29]. Unii sunt mai căpoşi... Vechii duşmani ireductibili ai romanilor, care îi făcuseră pe stăpânii lumii să renunțe la posesiunile lor nord-dunărene (mai ales în urma invaziei năucitoare din 247-248), nu se dezic nici trei veacuri mai târziu: foloseau şi ei olărie romană, dar când frământau ei argila ... (ştiți bancul cu muncitorul de la fabrica de biciclete, presupun; oricum monta piesele furate – tot AKM era) tot formă carpică ieşea.

Relațiile privilegiate între tradițiile romane ale olăriei şi *barbaricum* nu se reduc însă la situația mai specială din Oltenia – fostă provincie romană; atracția valorilor unei civilizații superioare nu s-a manifestat doar acolo unde presupunem noi că s-a produs romanizarea, în baza unei judecăți lingvistice superficiale, ci la toate granițele imperiului. Un experiment tehnologic a permis compararea penetrării morfolologiei romane timpurii în diverse teritorii din *barbaricum*, pentru teritorii din Europa centrală şi de răsărit, din secolele VI-VII (prima parte), rezultând următorul clasament (doar analogii directe, foarte strânse):

Tabel 2.

Analogii în Barbaricum (sec. VI-VII)

ale ceramicii romane timpuri

Oltenia	30,3%
Ungaria de vest	26,3%
Muntenia de vest	18,6%
Moravia	18,3%
Slovacia de vest	16,4%
Polonia de sud	10,0%
Polonia de sud-est	0
Ucraina	0
Muntenia central-răsăriteană	0

Învățămintele posibile din studiul acestui tabel pot fi importante. Nu numai Oltenia a fost provincie romană, dar şi Ungaria de vest a fost, aproape cinci veacuri, şi se vede; în comparație nu au intrat oale modelate la roată, ca să

[29] Bichir 1984.

suspectăm prezența unor meşteri în captivitate slavo-avară, ci olărie modelată manual, deci „barbară" şi cu singuranță locală. Slovacia şi Moravia nu au fost provincii romane, ci vecini direcți al Imperiului, tot aşa, mai multe veacuri; în arheologia slovacă există chiar o noțiune, *perioada romană*, care denumeşte secolele III-V, arătând că influențele masive primite de dincolo de Dunăre au fost observate şi de colegii slovaci, observații valorificate într-un concept arheologic ce numeşte chiar perioada istorică. Problema noastră, acum, este că dacă slavii din Slovacia ar fi fost nişte nou-veniți, aşa cum persevereză a crede şcoala slovacă, cum ar fi putut ei suferi influențe atât de semnificative, acum, în veacul VI, când granițele imperiului se aflau departe, dincolo de Drava, adică la vreo 250 de km spre sud?...

Observăm, iarăşi, că valorile de influență diminuează cu cât ne depărtăm de fostele granițe imperiale, cifrele scăzând la 10% pentru Polonia de Sud, apoi la zero pentru Polonia de SE, rămânând zero pentru toate teritoriile aflate spre răsărit, cu unele excepții izolate în Bucovina sau alte teritorii răsăritene, din preajma Mării Negre (cultura *Penkovka*, de pildă), care au intrat în comparație cu prea puține obiecte clasificate pentru a putea specula statistic, şi pentru care influențele romane (slabe, oricum) au altă explicație decât proximitatea unei granițe; e vorba totuşi tot de o moştenire romană, cea mediată de cultura Cerneahov.

Tot aşa, prin comparație, Muntenia central-răsăriteană face o figură complet barbară, prin comparație cu teritoriile slave de la Dunărea Mijlocie...

Aproape indiferent de autor, s-a presupus o oarecare contribuție slavă la viața comunităților *Ipoteşti-Cândeşti*; disputele s-au limitat la adjudecarea elementelor timpurii, la momentul naşterii acestei *culturi arheologice*, puse de arheologii români exclusiv pe seama „autohtonilor"[30]. Dacă aşa este, atunci ar trebui să găsim pe ceramica Ipoteşti-Cândeşti elemente clare de referențiere a ceramicii slave contemporane din teritoriile slave; mai exact, dacă am da credit scenariilor împărtăşite de cea mai mare parte a arheologilor – români şi străini deopotrivă – direcțiile din care am aştepta influențe slave ar fi Polonia sudică şi Ucraina central-nordică (dar şi elemente ale culturii *Penkovka*, din sudul Ucrainei şi Basarabia centrală). Şi fiindcă tot am spus că acum suntem capabili de a face distincție între formele presupus slave din teritoriile respective, ar trebui să probăm teoriile mai vechi cu argumente noi.

[30] O altă noțiune vagă cu care ne luptăm fără spor; de exemplu, sarmații, care se aflau la Dunărea de Jos din sec. II – erau „autohtoni"?

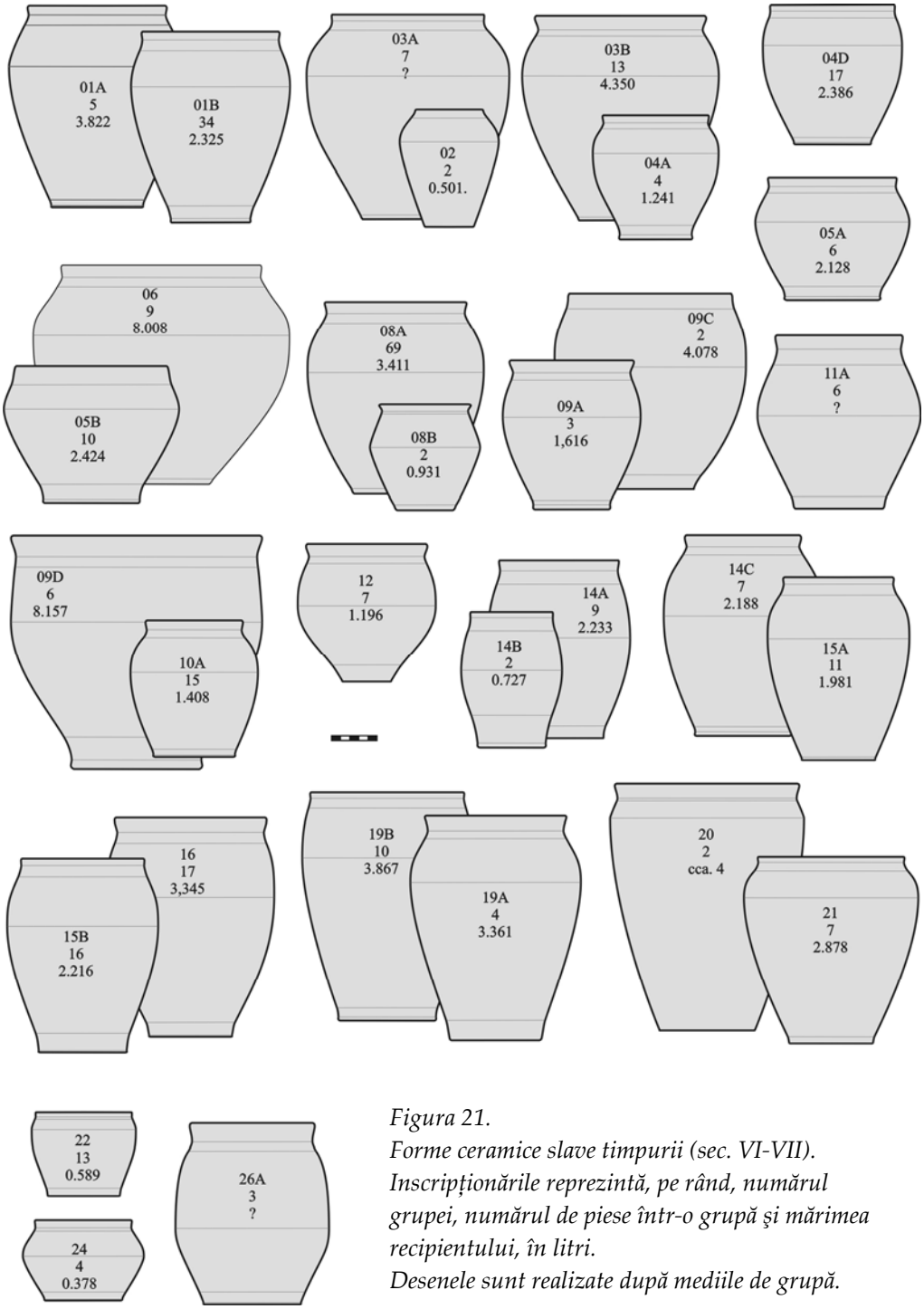

Figura 21.
Forme ceramice slave timpurii (sec. VI-VII).
Inscripționările reprezintă, pe rând, numărul grupei, numărul de piese într-o grupă şi mărimea recipientului, în litri.
Desenele sunt realizate după mediile de grupă.

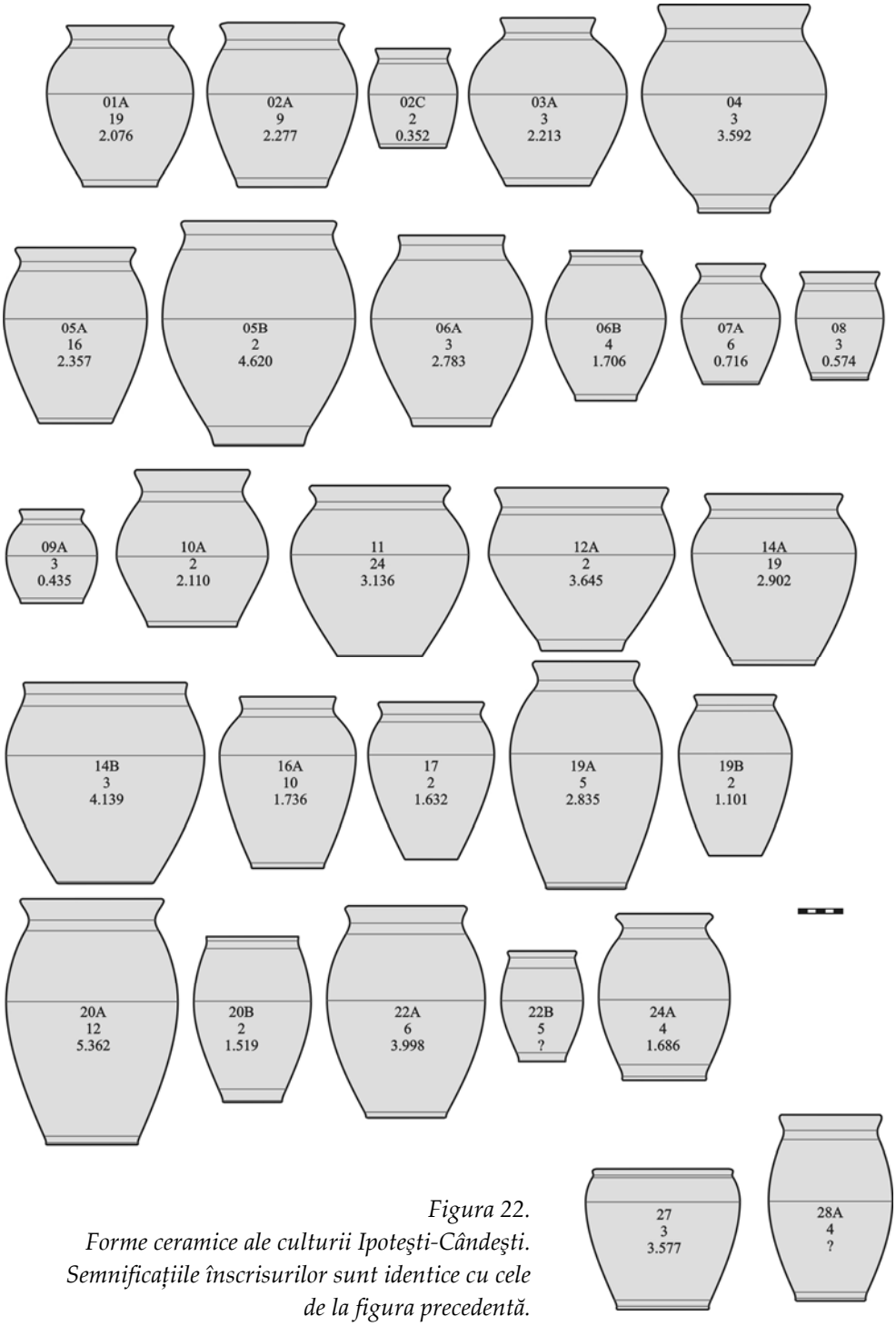

Figura 22.
Forme ceramice ale culturii Ipoteşti-Cândeşti. Semnificațiile înscrisurilor sunt identice cu cele de la figura precedentă.

Pentru aceasta am realizat un alt experiment, special pentru această ocazie. Am folosit grupele morfologice realizate cu ajutorul celei mai noi unelte, *metoda distanței cumulate*. Prin aceasta se obțin „distanțe" între formele memorate în baza de date, raportându-se reciproc, una la alta, fie printr-o analogie foarte strânsă (realizând împreună o grupă morfologică cu prefixul A)[31], fie una ceva mai largă, a cărei relevanță ar putea fi discutabilă (formând grupe cu prefixul B), fie o analogie şi mai largă, orientativă (cu prefixul C), pentru a fi luată în vedere „cu titlu de inventar", fie, în fine, pentru unele forme nu se obține niciun fel de analogie, piesele rămânând neclasate[32]. Comparând doar formele clasate A, pentru o provincie istorică sau alta, analogiile în alte zone geografice (sau, pur şi simplu, în alte culturi), sunt foarte rare, fiind relativ inexpresive la nivel statistic. Folosind toate grupele pentru comparație (toate cele clasate A, B şi C, reprezentând 80 de „familii morfologice"), se obțin, din contră, analogii foarte multe; ştim însă, deja, că analogiile tip C nu sunt tocmai de încredere; am ales, deci, varianta mijlocie, comparând doar grupele tip A şi B din câteva teritorii cheie, pentru a încerca să sugerăm relațiile reciproce ale acestor teritorii, sau, într-un limbaj cât mai explicit, *cât sunt ele de asemănătoare*. Au rezultat datele din tabelul de mai jos, studiind analogiile pentru Oltenia veacului al VI-lea (tabelul 3, coloana a treia), dar şi pentru zona Bucureştiului (coloana a patra), pentru aceeaşi perioadă.

Pentru a nu ne crispa în fața cifrelor este necesar să înțelegem că asemănările nu comportă, obligatoriu, „migrație", sau, oricum, nu neapărat evenimente recente. Asemănările între oalele epocii, atât de inexpresive şi de otova pentru oricare outsider, sunt naturale. Ceea ce importă, la tabelul de mai jos, sunt doar valorile mari şi valorile mici. Ei bine, oricât ar părea de ciudat, analogiile Olteniei veacului VI sunt conduse de ceramica de „tip Praga" din Ungaria occidentală, din vremea imperiului avar (care este, şi ea, „slavă primitivă"), la mare distanță față de alăturata Muntenie de vest. Mai mult, a doua cifră vine tocmai din Bucovina, a cărei apartenență discutabilă la tipul cultural Korceak a fost marcată prin semnul întrebării. A treia cifră din tabel vine din Slovacia de Vest (singura zonă a țării bine cunoscută arheologic). Abia apoi vin lucruri care ar fi trebuit să fie mult mai apropiate, precum ceramica romană târzie din Dobrogea (un lot foarte interesant, din fortificația de la Capidava, cu ceramică lucrată cu... mâna), ceramica grupului cultural Garvăn (considerată expresia primei culturi slave în Bulgaria, din a doua parte a sec. VII). La polul

[31] Teodor E. 2009.

[32] Este o expunere extrem de sumară dar şi grosieră a sistemului de clasare; cei care doresc să înțeleagă cu adevărat cum funcționează aplicația, şi se ştiu oameni răbdători, vor trebui să consulte forma extenso, aflată pe web (Teodor E. 2005).

opus, a unor rezultate foarte depărtate, se află ceramica de tip oriental din estul Ungariei (colportată de grupurile de nomazi ale confederației avare), ceramica slavă din Ucraina (Korceak) şi ceramica presupus slavă din nord-vestul României.

Tabel 3
Analogii pentru Oltenia şi Muntenia centrală,
sec. VI-VII, (grupele „distanței cumulate" A şi B)

provincie	grupa culturală	analogie Oltenia	analogie Muntenia C.
Bucovina	Korceak (?)	**48.28%**	34.48%
Bulgaria NE	Garvăn	37.50%	50.00%
Dobrogea	roman-târziu (Capidava, arhaică)	33.33%	33.33%
Muntenia Centrală	Ipoteşti-Cândeşti	31.82%	-
Muntenia Nord	Ipoteşti-Cândeşti	38.24%	**67.65%**
Muntenia Vest	Ipoteşti-Cândeşti	39.47%	52.63%
Oltenia	Ipoteşti-Cândeşti	-	*25.00%*
Polonia Sud	slavă primitivă	30.77%	38.46%
Polonia SE	slavă primitivă	37.50%	25.00%
Slovacia Vest	slavă primitivă	**42.86%**	53.25%
Someş inferior	slavă primitivă	*21.43%*	42.86%
Ucraina	Korceak	*21.05%*	**68.42%**
Ungaria	orientali	*19.35%*	**61.29%**
Ungaria Vest	Praga	**58.33%**	*29.17%*

Trecând acum la lectura ultimei coloane – analogiile pentru Muntenia centrală, adică situri din împrejurimile Bucureştiului – nu putem să nu remarcăm conversia valorilor minime, de pe coloana stângă, la valori maxime în dreapta, în special pentru ceramica de tip Korceak din Ucraina şi cea de tip „oriental" din Ungaria (nu e tocmai din China...; sunt forme cu analogii pe un teritoriu foarte întins, la nord de Marea Neagră, până la Volga). Din contră, acum avem valori foarte mici pentru ceramica „Praga" din Ungaria. Mai avem valori mari pentru relația cu Muntenia nordică şi vestică, dar sunt relații normale între vecini. Ar mai fi de remarcat jumătatea exactă a analogiei spre orizontul cultural Garvăn, din nord-estul Bulgariei.

Asemenea date nu sunt tocmai uşor de „citit", chiar cu antrenament. Oricât am încerca să raționalizăm realitatea, ea păstrează zone obscure, cu mecanisme

incomplet intuite şi cu atât mai puțin înțelese. Totuşi, sistemul de opoziție între cei doi termeni majori ai comparației – Oltenia şi Muntenia centrală – este destul de evident, şi atunci putem construi o „schemă"; ne aducem aminte că, totuşi, Oltenia este o fostă provincie romană, şi am enunțat anterior că ea păstrează cele mai bune conexiuni cu trecutul roman, dar şi cu alte foste provincii; suntem conştienți că şi acolo, în Oltenia, lucrurile sunt destul de amestecate şi că, alături de tradiția romană se mai „văd" şi altele; dar hai să uităm detaliile pentru o clipă, şi să vedem lucrurile mari:

Oltenia veacului VI realizează, în termeni generali, o „alianță" cu o fostă provincie romană (*Pannonia*, sau *Valeria*, în epocă târzie), fie ea acum şi „slavă" (sau „Praga"), având în schimb o relație foarte slabă cu elementele „orientale" din tabel. Din contră, zona din jurul Bucureştiului realizează o veritabilă coaliție „orientală", şi pare să stea sub semnul orientului... Singura neclaritate majoră este analogia mare a Bucovinei cu Oltenia... Credeți că degeaba am pus acolo semnul întrebării (şi nu de azi, de ieri)?...

Dar să nu ne înfierbântăm... Deşi tabelul de mai sus sugerează că Muntenia centrală a fost subiectul unei migrații (şi nu ar fi chiar o surpriză, nu-i aşa?), există câteva argumente care ar putea contrazice aserțiunea. Metoda *distanței cumulate* surprinde analogia generică (alura generală a formei, de exemplu *înaltă, suplă,* sau *pântecoasă,* etc), fără a face referiri la micile detalii care fac deliciul arheologului, precum forma buzei vasului, a bazei vasului şi alte hachițe asemenea. Că arheologii au asemenea pasiuni – ar fi cazul să încercați să-i înțelegeți... Un vas întreg se găseşte într-o campanie întreagă, dacă ai noroc, dar fragmente diverse – sunt gârlă, iar arheologii îşi exersează spiritul de observație pe ele (chit că nu am auzit să răstoarne cineva ştiința cu aşa ceva...). Ei bine, pe forma buzelor de vas ar cam fi nişte diferențe semnificative între prototipurile „slave" tradiționale şi dubitabilele noastre produse muntene. Tabelul următor (nr. 4) ne va lumina puțin; el se ocupă cu o chestiune în principiu destul de simplă, şi anume cât de mult se întoarce buza vasului spre exterior. Pe prima coloană vedem teritoriul de referință, pe a doua – cultura de referință (cele mai timpurii de secol VI sunt specificate; unele urcă şi în sec. VII); pe coloana a treia avem înclinația buzei, față de orizontala internă, în grade, situație în care 90° exprimă o „buză verticală", iar cifrele mai mari – întoarceri progresive spre exterior; pe coloana a patra avem o chestiune doar ceva mai complicată, şi anume curbura completă a secvenței umăr-buză, tot în grade[33]; ordonarea este descendentă, după coloana 4 (unde valorile mari se interpretează că o margine frumos modulată, arcuită spre gât, apoi spre afară, iar valorile mici se interpretează ca un aspect otova, tip „sac"):

[33] La fig. 19 „unghiul buzei" este unghiul din C, iar „modulare total" este unghiul C minus unghiul B.

Tabel 4
Comparație pentru modularea buzei de vas. Medii.

provincie	grupa culturală	unghi buză	modulare total
Bulgaria (Iatrus)	roman târziu (IV-VI)	127.36	65.20
Oltenia	roman timpuriu (sec. II-III)	130.26	63.05
Muntenia	Chilia-Militari (sec. II-III)	122.86	58.90
Slovenia	slavă primitivă (? mijloc VII)	118.67	51.50
Transilvania	Bratei (început VII)	116.80	49.80
Bulgaria NE	Garvăn (mijloc VII)	113.88	46.75
Muntenia Vest	Ipoteşti-Cândeşti	110.35	44.73
Capidava	roman-târziu, ceramică modelată manual (VI)	114.17	44.67
Ungaria	orientali	111.92	43.37
Muntenia Centru	Ipoteşti-Cândeşti	112.10	42.45
Oltenia	Ipoteşti-Cândeşti	114.81	42.31
Slovacia Vest	slavă primitivă	107.37	39.29
Muntenia Nord	Ipoteşti-Cândeşti	105.52	37.70
Bucovina	Korceak (?)	103.96	32.04
Ungaria Vest	Praga	97.02	29.06
Someş inferior	slavă primitivă (?)	101.71	28.71
Moravia	Praga	98.61	27.55
Muntenia NE	Ipoteşti-Cândeşti	101.33	26.89
Pol. SE	slavă primitivă	97.00	26.75
Ucraina-stepă	Penkovka	102.00	26.50
Polonia Sud	slavă primitivă	97.62	24.69
Ucraina	Korceak	98.84	21.53

L-ați studiat? Nu-i aşa că acum e mai clar? Ar trebui să fie. Tabela este condusă, la mare distanță, de loturi romane, târzii şi timpurii, ca să înțelegem clar specificul (sunt medii pe zeci de vase, pentru fiecare caz; pentru claritate, am ales exact acelaşi lot de piese clasate, discutate mai devreme). Urmează culturi de influență romană certă, între care, foarte interesant, două dintre aspectele culturale considerate implantări timpurii ale slavilor în fostele teritorii ale Imperiului roman (Slovenia şi Bulgaria de nord-est); s-ar părea că slavii erau, într-adevăr, elevi buni (probabil... copiau; dar discutăm altă dată). Urmează un

calup „normal" – Muntenia de vest şi centrală, Oltenia, lotul de ceramică manuală de la Capidava (modelată cu mâna...; de garnizoana „romană"; film de groază!), între care se intercalează ceramica „orientală" din Ungaria. Imediat apoi, cifrele cad brusc, ajungând la altă categorie, perimetru în care deja putem vorbi şi de ceramică „slavă", definită, de toți cercetătorii fenomenului, ca având buza puțin răsfrântă, cel puțin la acest palier cronologic. Înțelegeți acum de ce spuneam că nu trebuie să ne înfierbântăm?... Din acest palier face parte, la limită, Muntenia nordică, alături de Slovacia (care, am mai spus, are cel puțin un bunic roman...), apoi vin rezultatele de jos, între altele cu Muntenia de nord-est, adică material din cimitirul de la Sărata Monteoru, care este, simplu, o necropolă slavă (nu fără probleme...; revenim).

Diferențe la fel de categorice s-ar putea surprinde, între obiectele culturii Ipoteşti-Cândeşti şi cele ale culturilor slave primitive, studiind alte „detalii", precum secțiunea buzelor, forma bazelor, regimul decorativ, fabricația ceramicii, unele forme precum tăvițele... Multe, foarte multe argumente se opun unei înregimentări plate a culturii Ipoteşti-Cândeşti între fenomenele arheologice atribuite îndeobşte culturilor slave primitive. Pentru a nu transforma o discuție prietenească într-o crâncenă dezbatere ştiințifică, va trebui să mă credeți pe cuvânt, iar cei mai ambițioşi şi mai puțin creduli nu au decât să caute (fiindcă vor găsi)[34]. Mă voi rezuma aici să fac o scurtă descriere a acestor diferențe, fără a mai apela la multe cifre...

Ce-i aceea *secțiune de buză*? Presupunând că ați spart o sticlă şi ați dori să vă sinucideți din acest motiv, întorcând ciobul spre beregată ați putea observa în ultima clipă că tăiosul obiect are şi oarece grosime, mai mult, că acea grosime este variabilă, închipuind forme la care nici nu v-ați gândit; observația v-ar salva viața, fiindcă preocupat de acele noi forme ale materiei veți uita să vă sinucideți. Este exact ceea ce au pățit mulți arheologi, care aveau sarcina mult mai ingrată de a se sinucide cu cioburi ceramice, prea groase şi nu totdeauna rezistente. Ei bine, pe seama morfologiei secțiunilor de buză s-au consumat milioane de oră muncă, împărtăşind şi eu, din spirit de breaslă, ceva din această soartă. Nenorocirea este că discutăm, în primul rând, despre forme extrem de neregulate, greu de descris şi aproape imposibil de formalizat. Presupunând că totuşi am reuşi să facem acest lucru, vă puteți întreba dumneavoastră, pe bună dreptate, pe cine şi de ce ar putea interesa aşa ceva, atâta vreme cât utilizatorul obiectului *nu vede niciodată acest lucru* (decât, de obicei, când este prea târziu). Răspunsul se află în zona crepusculară a tehnologiilor şi funcționalităților, fiindcă o buză „plată", sau „îngroşată exterior", sau în „formă de S", poate deconspira, în primul rând, o anume necesitate (încercați să turnați apă dintr-un vas cu buză plată; faceți

[34] Teodor E. 2000. Pentru tăvițe vezi Curta 2006, 254-256.

experimentul în baie!); de pildă, buzele „în S" trădează intenția utilizării unui capac, la oala respectivă (a nu se dogmatiza informația; există multe ulcioare frumos arcuite în S, şi totuşi nu aveau capac; poate aveau totuşi un cep...). Există şi situații când avem multe oale cu „buză în S", de pildă în cultura Ipoteşti-Cândeşti, dar nu există... capace. Cine să înțeleagă? Să facem un efort... Şi dacă, pur şi simplu, se urma o *tradiție*, al cărui rost nu mai era bine înțeles? Pare exact cazul nostru. Situația se interpretează în sensul că producătorul vine dintr-o societate *care în trecut folosea capace la oală*. Indicație interesantă, şi absolut înduioşătoare când fenomenul este constatat pe ceramica modelată de mână (să te chinui să faci aşa ceva, doar pentru a *imita* ceva...). În felul acesta, de exemplu, putem spune că producătorul *acelei oale* nu este un migrator venit de la Polul Nord, ci aparține unei civilizații peri-danubiene. Proba se poate face pe toată ceramica din Ucraina, sau Polonia, de exemplu, pe care nu există nici măcar vreo schiță de intenție pentru o arcuire a buzei de tip S... Cu alte cuvinte, unele caracteristici ale unor *fragmente* pot deconspira apartenența la o cultură sau alta, cel puțin dacă culturile originare sunt suficient de diferite. Or, comparația directă a ceramicii lucrate cu mâna, din Muntenia, inclusiv din zona Bucureştiului, demonstrează uzanțe străine ceramicii de tip Korceak sau Praga. Aşa spune statistica. Nu este vorba despre rezultate exclusiviste, ci de *tendințe specifice*, pentru un areal sau altul, care fac diferența.

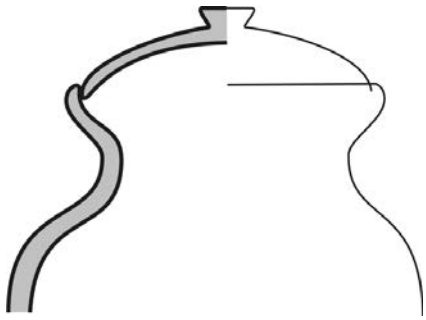

Fig. 23. Schema unei oale cu buză în S şi capac.

Printre tonele de cioburi ceramice rezultate anual de pe şantierele arheologice, printre numeroasele fragmente care pot „vorbi", se numără şi bazele de vas. În arheologia românească s-a repetat până la sațietate că ceramica slavă este mai grosieră, fiindcă reprezintă o civilizație inferioară, şi că, în consecință, bazele de vas foarte groase reprezintă aceşti intruşi. Ce înseamnă „groase"? Vreo 3 milimetri, sau 5, 8, 12...? Dar la ce ne referim? La un ibric, sau la un transatlantic? Puțină lume şi-a pus această din urmă întrebare. Fundurile de vas slave *par* mai groase, eventual fiindcă provin de la recipiente mai mari, dar, la scara dimensiunilor concrete, bazele de vas ale culturilor slave *sunt proporțional mai subțiri* decât cele „autohtone"... E demonstrat statistic[35]! Tare aş vrea să-i văd pe arheologii români cum scot cămeşa

[35] Teodor E. 2003 b.

cu „civilizația superioară”... Clar – explicațiile sunt de căutat în altă zonă, respectiv tehnologia de producție.

Bazele de vas mai au o proprietate pe care arheologii o studiază: uneori panoul inferior al corpului se recurbează spre exterior, facând un soi de „picior” (terminologia ceramistică e super-antropologizată; vorbim de cap, gât, umăr, pântece..., *fill in the blanks*), uneori ieşit spre afară, precum al unui pahar de şampanie, situație numită, expresiv şi excesiv, „talpă”... Ei bine, statistic vorbind, oalele culturii Ipoteşti-Cândeşti au această conformație în proporție considerabilă (două treimi au picior, iar o treime din ele au şi talpă)[36]. În aproape toate teritoriile cu ceramică considerată slavă – aceste conformații lipsesc. Excepția o constituie cultura Korceak, pentru care inclusiv datele statistice concordă, până la un punct (procentul la „talpă” trece de 42%). De unde ar veni o astfel de caracteristică pentru ceramica lucrată cu mâna? S-a spus că pentru a conferi vasului mai multă stabilitate; cam şi cum ceilalți slavi erau chiar bătuți în cap... E mult mai probabil că vorbim tot despre o imitație. În epoca anterioară, toată jumătatea de est a României, dar şi o bună parte a Ucrainei de astăzi, adică în arealul culturii Cerneahov, erau frecvente vasele cu „fund inelar” (exact aşa, un inel de ceramică lipit pe fundul oalei, înainte de ardere); baza inelară era destinată de a da recipientelor mai multă rezistență, prevenind spargerea accidentală la întâlnirea cu o pietricică (priviți fundul unei sticle din cămară; ideea este aceeaşi). În secolul VI nu mai existau funduri inelare, iar lățirea bazei nu prevenea deloc spargerea, dar... sugera asemănarea cu acele produse minunate, de demult... Curios este că nu toate teritoriile care preluau succesiuni Cerneahov au preluat şi „talpa” ca imitație a bazei inelare; în cultura Penkovka, ce acoperă cea mai mare parte a fostului imperiu gotic, formele cu picior sunt rarissime.

Să concluzionăm ce am învățat despre buzele şi bazele de vas. În privința primelor – nimic nu este mai diferit decât Muntenia şi Ucraina. În privința bazelor de vas – nimic nu este mai asemănător decât Muntenia şi Ucraina. Înțelegeți ceva?

Am ajuns la decorația ceramicii epocii migrațiilor... Decorația vaselor ceramice a fost, în istoria arheologiei, principalul mijloc în definirea *stilurilor* culturale. Deşi în limbajul cotidian *stilul* este doar ceva mai mult decât o *modă*, sau o abordare mai personală a modei, se poate demonstra că nevoia de a înfrumuseța, fără nicio legătură cu utilitatea, este o caracteristică general umană, că *stilul* este mai puțin dependent de mode, în general, cât de *experiența culturală* a subiectului, fie el individ sau colectivitate. Dacă înlocuim *experiența culturală* cu

[36] Privind din nou fig. 19, conformațiile care au segmentul GH au „picior”, iar cele care au segmentul HK au şi „talpă”.

trecutul istoric, suntem deja la lecția de arheologie, iar *stilul* poate identifica conținutul unei societăți, prin descriptori stilistici.

Figura 24. Decor incizat pe ceramică fragmentară lucrată la roată (stânga) şi cu mâna liberă (dreapta). Ambele fragmente provin din acelaşi sit – Dulceanca IV.

Există stiluri „clasice", aerisite şi simetrice, şi stiluri baroce, decadente, aglomerate şi/sau absconse. Epoca noastră de referință nu este însă nici una clasică, nici una decadentă, fiindcă în istoria omenirii, din câte ştim, s-a întâmplat doar de două ori ca societatea să „moară" şi să „învie", goală ca un nou născut; prima oară – la tranziția de la neolitic la epoca bronzului; a doua oară, încă şi mai brutal, la prăbuşirea ordinii romane. Cam aşa este decorația epocii de migrație a slavilor, purtând, cel mult, un semn pe frunte.

Ceramica lucrată la roată rapidă nu face cu adevărat obiectul unei discuții, apartenența ei la tradițiile romane fiind clară. Frecvent nedecorată, ca şi ceramica romană de pe malul drept al Dunării, ea poartă uneori, cum am mai spus, un val trasat cu o unealtă cu dinți (piepteni? nu prea ştiu piepteni la epoca aceasta, în extracarpatic), însemnând incizarea discretă a suprafeței ude, în timp ce roata olarului se învârteşte; puteți vedea scena la orice târg de olari. Tema este de veche sorginte La Tène, adică preromană, obişnuită la celți şi daci, şi se întâlneşte, la sud de Dunăre, în situri romane, pe vasele mari, de provizii; la nord de Dunăre tema se găseşte pe vase de oricare dimensiuni, şi este mai frecventă în teritoriile vestice, pentru că pare a se răspândi de la vest spre est, provenind, ca „modă", de undeva de dincolo de Porțile de Fier.

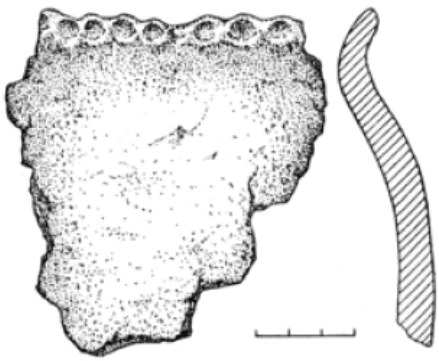

Fig. 25. Exemplu de decor alveolat.

Mult mai incitantă este decorația ceramicii modelate cu mâna, dacă trecem peste faptul că nouă zecimi este complet nedecorată... Şi aici avem două categorii, ca şi în cazul formelor. În primul caz – sunt exemplarele la care producătorul s-a chinuit să copieze decorația recipientelor modelate la roată; rezultatul e foarte strâmb (fig. 24), dar semnificația lui – de *copie a producției de atelier* – este în afara îndoielii; astfel de exemplare sunt totuşi rare (undeva în jur de 15% din cele decorate). În al doilea caz, avem

decorații de tip punctiform, realizate numai pe buza vasului; pe aceasta se realizează un şir de impresiuni, mai rare sau mai dese, la intervale relativ regulate, fie cu unghia, cu buricul degetului, cu o vergea sau cu un cuțit. Tipul decorativ a intrat în literatură sub numele de *decorație alveolată* sau *crestată*, şi este considerat ornament caracteristic, făcând obiectul multor analize (fig. 25). Ca să spunem lucrurilor pe nume, cât mai simplu, şi aceasta este o modalitate străveche de decorare, de proveniență răsăriteană, absolut uzuală în epoca dacică (şi anterior), când însă se aplica, opțional, şi pe alte părți ale recipientului. Caracterul disputabil al tipului de decor alveolat este cvasi-dispariția sa în orizonturile arheologice anterioare (perioadă romană, Cerneahov), reapariția fiind pusă pe seama unor noi influențe răsăritene (probabil corect). Acest tip de decor se întâlneşte pe suprafețe geografice foarte mari, de la țărmul Mării Negre, până la Bugul de vest, încă de la nivelul secolului al VI-lea, şi este considerat o „semnătură" a culturii slave emergente. Acest din urmă fapt este adevărat doar cu multă sare şi piper, în sensul că în unele culturi materiale slave (cele răsăritene), acest tip de decor va deveni endemic, dar mult mai târziu, în secolele VIII-IX. Cartările care s-au făcut, deja, demonstrează că fenomenul este însă generat în spațiul extracarpatic, unde are maximă densitate în veacurile VI-VII.

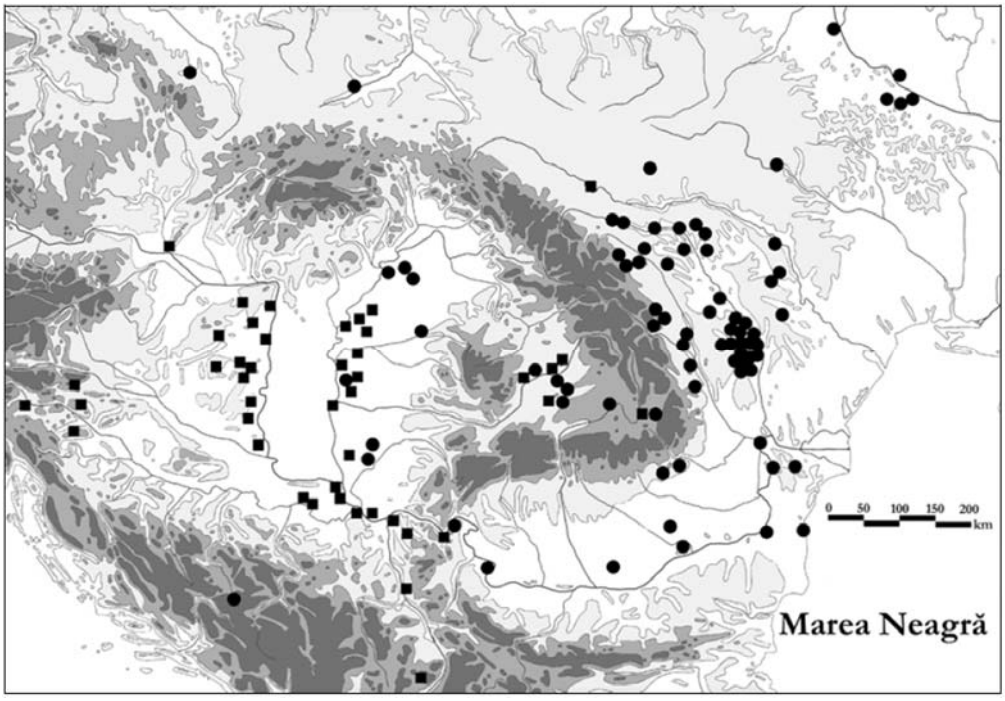

Fig. 26. Cartarea comparată a decorului ştampilat (pătrate) şi alveolat (cercuri), pentru secolele VI-VII

Interesant este ce se întâmplă cu acest decor după secolul VII. În Muntenia – dispare pentru o bună bucată de vreme, iar când reapare (începutul sec. XI?) indică un nou val răsăritean. În intracarpatic – rămâne o temă decorativă izolată. În Moldova, în schimb, ajunge să reprezinte, în sec. VIII-IX, cvasi-totalitatea ceramicii; ca şi în teritoriile de la nord şi est, demonstrând afinităţi reale cu culturile tipic slave...

Un aspect particular al decorului îl reprezintă crucile incizate în pasta crudă. Crucile sunt de mai multe tipuri (simple, în X – sau crucea Sf. Andrei –, zvastică, sau cruci la care se adaugă o „codiţă" vălurită). Caracterul creştin a fost contestat, însă sunt câteva observaţii importante de făcut. În primul rând, aria de răspândire a acestui motiv (cel mai desea reprodus o singură dată, nerepetitiv, la limită – un semn non-decorativ) se limitează la extracarpatic (Oltenia, Muntenia, Moldova; cîteva exemplare totuşi în Transilvania de SE şi sud), cu toate caracteristicile sale (incizie relativ mare, pe umărul vasului), fiind de găsit şi în afara acestui perimetru, dar fie pe alte obiecte (fusaiole), fie în alte părţi (pe bază), fie cu alte mijloace (împuns şi nu incizat), şi este un marker cultural care individualizează teritoriile extracarpatice de toate celelalte teritorii „slave"[37]. Poate că alte argumente să fie mai greu digerabile; voi aminti aici suplimentar doar faptul că se cunosc aproape 50 de astfel de oale şi fragmente, din cca 30 de localităţi diferite. Dacă punem în balanţă că în acelaşi perimetru se mai găsesc, în exclusivitate (pentru *barbaricum*), cruciuliţe de bronz şi tipare pentru turnarea cruciuliţelor, atunci poate că ne mai gândim la caracterul creştin al acestor semne. Un al doilea aspect legat de distribuţia acestor vase este frecvenţa extrem de redusă (sugestia ar fi că există un singur vas pentru un nivel de locuire, sau, mai simplu, pentru o generaţie), dar şi faptul că nu există aşezare care să fi fost cercetată mai serios şi care să nu fi produs cel puţin un exemplar; nu lipseşte nicăieri. Raritatea, în interiorul aşezărilor, dar şi ubiguitatea, în interiorul zonei delimitate, precum şi aspectul explicit non-decorativ, fac din aceste recipiente candidaţi serioşi pentru vase de cult (probabil creştin; vezi fig. 27). Fenomenul defineşte secolul VI, nefiind clar dacă există şi recipiente cu asemenea decoraţie, în veacul următor; oricum, nu mai apare apoi.

Decoraţia ceramică, puţin importantă în economia ansamblului, oferă deci suficiente elemente de particularizare pentru teritoriile de la Dunărea de Jos, contribuind la argumentarea neapartenenţei lor la aria iniţială de formare a slavilor. Niciun set de argumente, însă, dintre cele discutate (morfologie generală, secţiuni de fragmente, decoraţie, etc), nu ar trebui considerat decisiv. Doar ansamblul acestor analize ar putea sta la baza unei judecăţi cu valoare istorică. Dar până acolo mai este...

[37] Teodor, Stanciu 2009.

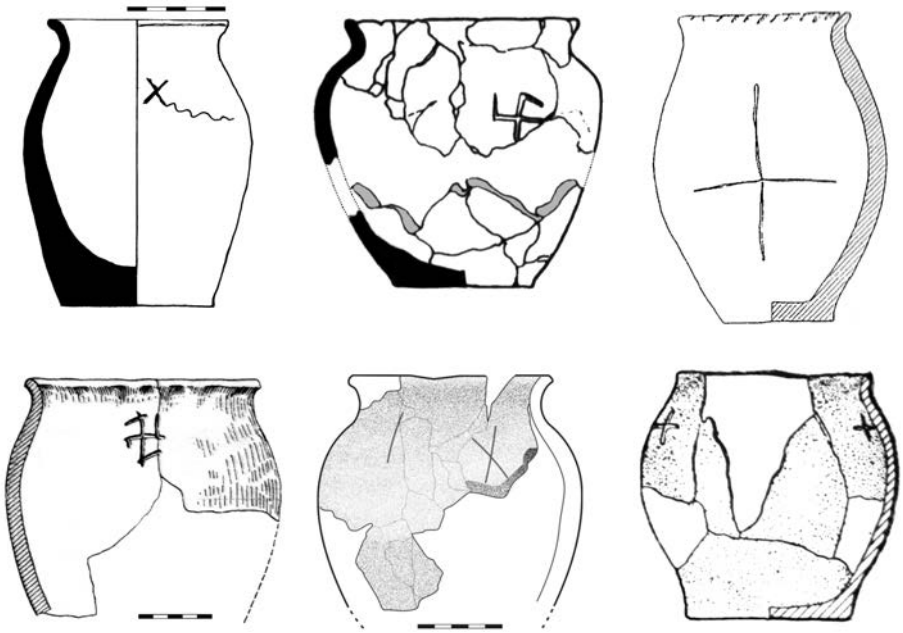

Fig. 27. Oale lucrate cu mâna, decorate cu diverse tipuri de cruci. În ordine: Băleni (Dâmbovița), Dulceanca (Teleorman), Sălaşuri (Mureş), Bratei (Sibiu), Budureasca (Prahova), Horga (Vaslui).

Fabricația este un concept de sorginte britanică; el se referă, global, la toate procesele tehnologice prin care materia primă – argila – şi alte materiale adăugate (numite, ca la bucătrie, *ingrediente*) devine produsul finit, respectiv produsul ceramic. Procesul tehnologic al producerii ceramicii durează, în integralitatea lui, aproximativ o lună; el începe prin alegerea şi transportarea argilei, depozitarea în anumite condiții de temperatură şi umiditate, pregătirea amestecului plastic ce va fi modelat, prin frământare, modelarea, uscarea parțială, decorarea, arderea în cuptor, răcirea,... pentru a rămâne doar la evocarea etapelor principale. Fabricația ceramică este, probabil, subdomeniul ceramisticii în care arheologia occidentală a realizat cele mai spectaculoase progrese, în postbelic, şi în care, neîndoielnic, arheologia răsăriteană – cele mai puține. Dacă arheologii occidentali au dezvoltat proceduri care aduc acest domeniu aproape de statutul de ştiință exactă (din clasa statisticii, pentru a fi mai specific), şcoala sovietică şi asociații au rămas la nivelul unui limbaj globalist şi greu de conceptualizat. Diferențele vin, fireşte, din contextele profesionale atât de diferite; ar fi de amintit aici, în primul rând, informatizarea tardivă (analizele de fabricație produc foarte multe date, care nu pot fi prelucrate altfel), o anume încremenire în modelul *arheologului-dumnezeu*, care le ştie pe toate (şi ce nevoie are Dumnezeu de chimişti şi fizicieni?), cât şi

conceptele greşite cu care a operat întreaga societate (unde se vorbea de *policalificare* când occidentul vorbea de *specializare*).

În arheologia românească – asemeni suratelor est-europene – folosim deocamdată termeni precum „ceramică fină" sau „ceramică grosieră" (cu subtilități de genul „semi-grosieră" sau „-fină") fără a ne întreba ce înseamnă *fină*, deci care ar fi *limitele fizice* ale conceptului, dovadă clară că nu de concepte avem parte, ci de vorbe. Nu reuşim deocamdată să facem distincția între culoarea argilei şi colorant, între compoziția argilei şi aditivi (sau ingredienți), şi sunt destui arheologi cu acte în regulă care nici nu şi-au pus vreodată problema. Evident, nu am să intru aici în alte detalii. Este la fel de evident că datele pe care le putem furniza la acest moment sunt departe de a constitui argumente într-o dezbatere serioasă. Ceea ce putem livra astăzi sunt doar nişte aproximări.

Toată ceramica „slavă" se încadrează în categoria „nisipoasă", respectiv fie o argilă care conține nativ mult nisip, fie că acesta a fost adăugat. Toată ar intra, după criterii „clasice" (ale arheologiei romane, de exemplu), în categoria *ultra-grosieră*, ceea ce exprimă realitatea ultimă – „mai rău de atât nu se poate". Toată ceramica slavă a fost arsă în condiții improvizate, fără cuptoare specializate (de „olar"), fie într-un cuptor oarecare, fie într-o groapă, fie de-a dreptul pe pământ, sub o şiră de paie (precum porcul de Crăciun), aşa încât este relativ friabilă, are o culoare incertă (un brun care poate vira în orice direcție, pe unul şi acelaşi vas), o formă strâmbă, asimetrică (rezultat nu atât din neîndemânarea olarului la momentul modelării, cât din lipsa unei tehnici adecvate de uscare). Există destule excepții de la acest tablou de ansamblu, dar ele sunt de discutat într-un cadru strict profesional. Din punct de vedere al compoziției lutului, există doar două categorii majore: una strict cu nisip (prost sortat, deci cu destule pietricele), care caracterizează aria occidentală (tip Praga), iar una cu multă ceramică pisată în compoziție (numită de basarabeni „şamotă", cu adaptarea termenului rusesc), care defineşte aria răsăriteană (tip Korceak); acest din urmă tip poate conține sau nu pietriş, dar are multă „şamotă", uneori ca singurul „degresant" (argila udă e cleioasă şi nu se poate lucra).

Ei bine, cele două categorii există, ca atare, şi în extra-carpatic, împărțind, simetric, cultura Ipoteşti-Cândeşti în aria occidentală (Ipoteşti), cu pastă nisipoasă, şi aria orientală (Cândeşti), cu „şamotă", caracteristică de regăsit şi în toată Moldova. Până aici lucrurile par clare, mai ales că analiza morfologică a demonstrat electivități similare. Problemele apar însă de la constatarea că pasta cu cioburi pisate nu este o noutate în arheologia Dunării de Jos, fiind cunoscută ca rețetă tradițională şi în civilizația getică şi carpică, pentru producția olăriei „de bucătărie". Teritoriile vestice, pe de altă parte, sunt foste provincii romane, şi au continuat tradiții care excludeau „şamota" dintre degresanți. Experiențe

personale, recente, pe situl de la Răcari, din centrul Olteniei, demonstrează că între fabricația ceramicii romane de serie şi cea a veacului VI există diferențe abia perceptibile (mai evidente doar la nivelul culorii, datorită calității diferite a cuptoarelor). Şi atunci?...

Aşa cum am încercat să arăt mai devreme, nu a venit momentul răspunsurilor tranşante, în materie. Aş spune totuşi că, pe teren (la Militari, în Bucureşti, de exemplu), se pot separa două subcategorii foarte distincte de pastă cu „şamotă"; una în care fragmentele de ceramică pisată sunt de-abia vizibile, şi care se asociază cu forme şi decor absolut normale şi comparabile cu ceramica strict „nisipoasă", şi o a doua categorie, foarte grosieră, la care cioburile din pastă se văd de la mare distanță, şi care se asociază cu forme şi decor (mai ales crestat) mai puțin uzuale. Intruziunea unor elemente noi pare sesizabilă, dar extensiunea ei de ansamblu nu poate fi precizată mai departe decât drept „foarte restrânsă". Vechiul model explicativ, al slavilor săraci şi jumătate sălbatici, care s-au alipit la comunitățile „mai dezvoltate de romanici", aşa cum s-a propus în arheologia românească, nu poate fi acceptat nici din motive antropologice (cuceritorii nu sunt deloc modeşti), nici arheologice (fiindcă nu se separă *complexe* cu aspect de inserție, ci materiale izolate); este mult mai plauzibil ca vehicolul intruziunii să fie unul cât se poate de oficial, de genul căsătoriei exogame (prizonieratul fiind şi el de evitat, ca explicație).

Sistemul căsătoriilor exogame, specific mai ales comunităților mici, este mult mai mult decât evitarea consagvinității; este o modalitate concretă de a opera ceea ce antropologii numesc „schimburi de servicii" între module diferite ale societății. Schimbul se poate referi la femei (sau bărbați!), produse (grâne contra animale) sau servicii, precum livrarea unor materii prime, sau... protecție. Jumătățile de clan, sau de trib, cum sunt ele numite de antropologia structurală (şi care pot fi *sferturi* sau *optimi* în sistemele mai complicate), sunt legate nu numai de astfel de schimburi (care compensează puterile prea mici ale unei comunități restrânse), ci de faptul elementar că, prin legături matrimoniale, devin rude de sânge, adică solidare în limbajul păcii şi al războiului... Acest lucru era cu atât mai adevărat pentru societățile în care bărbatul mergea în *jumătatea* soției, şi nu invers, fiindcă drepturile de bărbat, adică de războinic, rămâneau în comunitatea unde se născuse, iar în caz de război ar fi trebuit să-şi ucidă propria familie... Există destule indicii (în antroponimie şi în basmele româneşti) că asemenea aranjamente s-au cunoscut şi pe „plaiurile noastre", dar nu este cazul să dezvoltăm aici... Mecanismul exogamiei a fost, cu siguranță, principala metodă de coagulare a imperiilor nomade, fapt demonstrat pe necropole de înhumație din Ungaria şi Bulgaria, pe care s-a putut constata, în etapele timpurii ale

coexistenței nomado-slave, non-identitatea sexelor din punct de vedere rasial (comunități turcice au neveste europene, dar şi invers, câteodată)[38].

Principala problemă, în arheologia de la Dunărea de Jos, este că lipseşte o... jumătate, respectiv pandantul aşezărilor „romanice cu elemente slave" (deşi s-a încercat şi precizarea unor situri în care elementul slav ar fi fost dominant)[39]. Singura explicație posibilă, acum, este ca acea jumătate să fi locuit pe suprafață, adică să fi fost de tip nomad; doresc imediat să precizez că nu exclud să fi fost vorba chiar de „slavi", în ciuda unei alte prejudecăți, că ei ar fi locuit numai în bordeie.

Amestecul de materiale, în acelaşi complex de locuire, presupune nu numai exogamia, dar şi poligamia, fiindcă există un relativ acord asupra faptului că olăria „casnică" era un atribut feminin. Este limpede, cel puțin pentru slavi, că au fost poligami, existând destule relatări ale surselor scrise[40]. Nu putem exclude ca asemenea aşezăminte să fi fost cunoscute şi la alte populații din *barbaricum*. În fond, pentru a fi clar, nici în societatea romană nu era mult diferit, fiindcă un bărbat putea avea, în fața legii, o singură nevastă, dar putea avea oricâte țiitoare (eventual sclave) îşi putea permite, legea pedepsind doar adulterul feminin.

Un alt aspect care diferențiază teoretic ceramica „slavă" de cea „romanică" este un fapt foarte simplu: în zona prezumtiv romanică se cunosc cuptoare de olar; sunt cele mai proaste cuptoare de olar posibile, unele chiar discutabile ca funcționalitate, dar există[41]! În zonele locuite de slavi acestea lipsesc, apărând mai târziu, din secolul VIII sau mai târziu.

În fine, un ultim aspect al chestiunilor din zona „fabricației", ar fi cea a tehnicilor specifice de modelare manuală. Numeroşi autori slavi au subliniat particularitatea realizării ceramicii „slave" din colaci de argilă; procedeul presupunea înălțarea formei prin adăugarea succesivă unor „burlane", care erau lipite şi ajustate reciproc. Tehnica aceasta, din câte îmi dau seama, era utilă mai ales pentru realizarea unor vase de capacitate mare. Personal, deşi am văzut destul de multă ceramică, în depozitele din sudul țării, nu am văzut niciun caz care să permită, cu claritate, ipoteza unei construcții din „colaci". După toate probabilitățile, procedura consacrată a producției ceramice manuale presupunea, aici, modelarea unui singur bulgăre de argilă, până la obținerea formei dorite;

[38] Boev et al. 1987 (Bulgaria precreştină); Lipták 1983 (necropole avare).

[39] Teodor D 1994. Exemplificările nu sunt concludente, după părerea mea, însă ele reflectă o realitate: ar fi trebuit să fie *acolo*.

[40] Colectate la Nicolaescu-Plopşor, Wolski, 1975, 282.

[41] Ferche 1984.

sigur, în acest proces nu putem exclude unele „lipituri", dar cu siguranță ele nu au formă concentrică, în plan.

Printre obiectele ceramice considerate emblematice pentru cultura slavă timpurie sunt şi nişte obiecte care, în argoul arheologic se numesc chiar aşa – *tăviţe slave*. Acestea ar fi nişte obiecte de plan rotund, cu diametre obişnuit între 20 şi 25 cm, cu o margine înaltă de 4-6 cm, aproape verticală, uşor evazată. Utilizarea presupusă se referă la coacerea lipiilor, respectiv a pâinii fără drojdie; acest ultim detaliu este sugerat chiar de forma joasă a tăviței, deşi acum stau să mă întreb când şi cum s-a împrumutat din limbile slave cuvântul (*drojdie*). Spunând *emblematice* – nici nu ricanam, nici nu exageram; termenul este folosit – mai ales în străinătate – pentru a indica obiecte care fac obiectul diferențierilor între mai multe culturi arheologice, care, teoretic, ajută la identificarea unui specific *etnic*. Ca obiect utilitar, *tăviţa slavă* reprezintă o noutate în secolul VI, deşi ar avea oarece analogii formale, de exemplu în cultura romană, unde însă este mai mare şi are cu totul alte funcții (de pildă pentru servirea cărnii).

Fig. 28. Exemple de tăviţe slave.

Situația acestui obiect, foarte reprezentativ pentru culturile slave timpurii, nu poate fi contestată, el fiind unul foarte frecvent între inventarele arheologice recuperate din aşezări slave, mai ales pentru secolele VII-IX. Singura problemă legată de acest obiect este că s-a demonstrat, deasupra oricărei îndoieli, că el apare în conjuncturi foarte timpurii, în zona Dunării inferioare, în orizonturi care preced aproape cert orice contribuție prezumtiv slavă în zonă; mai mult, studiul de distribuție, la nivelul siturilor din secolul al VI-lea, demonstrează o concentrare foarte evidentă în extracarpatic, şi o prezență foarte diluată în afara acestui spațiu (vezi fig. 29). Că acest obiect avea să devină *emblematic* în lumea slavă, e adevărat, însă este la fel de adevărat că el pare generat în afara lumii slave, rămânând de discutat mecanismele de împrumut şi de distribuție (pe arii foarte largi; problemă generică a oricărui subiect „slav").

Am terminat aici periplul detaliilor legate de material arheologic ceramic care poate face obiectul speculațiilor „culturale", recte etnice. Înainte de a încerca concluzii, poate ar trebui să încercăm să lămurim relația dintre *cultură arheologică* şi *identificare etnică*. Despre prima noțiune arheologii vorbesc foarte mult; ea reflectă, simplu, că un anumit set de date, de caracteristici (locuințe, forme

ceramice, etc) se regăsesc într-un anumit spațiu geografic şi între anumite limite cronologice. Ce anume i-a făcut pe membrii acestor comunități (din interiorul unei „culturi") să semene între ei, în sensul că au un „comportament cultural" asemănător, şi diferit de ceilalți? Sigur, cea mai bună prezumție este omogenitatea etnică. Uzanța modernă a termenului *etnic* ne joacă însă feste, fiindcă termenii asociați, în mintea noastră, ar fi „român", „polonez", „ucrainean", etc, în timp ce pentru judecarea realităților antice ar fi mult mai adecvat să ne gândim la o serie de genul „muntean", „oltean", „moldovean", etc, ca să nu spun că, aici, patriotismul local ar fi la el acasă („buzoian", „bistrițean", „gorjean", etc). Obiectul de studiu propus de o discuție asupra *culturilor* este tocmai sesizarea *particularităților* unei culturi, cât şi aria sa de răspândire. Relația dintre *cultură materială* şi *identitate etnică*, pe de altă parte, nu este nici una perfect clară, nici sigură, fiind mai degrabă o chestiunea asumată explicit de arheologia interbelică, şi implicit – de cea post-belică. Lucrurile sunt însă cu mult mai complicate decât par, fiindcă, pe de o parte, adoptarea unei forme ceramice, sau a unei arme anume, de exemplu, poate să nu aibă nicio legătură cu mediul cultural unde adopția se petrece, fiind, pur şi simplu, o opțiune pragmatică; pe de altă parte, apartenența la un mediu cultural *material* (constatabil arheologic, nu?) nu are obligatoriu legătură cu limba vorbită de subiecții sociali; mai rău, este foarte clar astăzi că limba este doar un aspect al apartenenței etnice, comunitățile etnice coagulându-se în jurul unor interese, fie ele şi conjuncturale, dar foarte puternice (frica de un duşman comun, de exemplu). Bariera lingvistică nu impietează comunicarea socială decât de-a lungul unei generații, cel mult, fiindcă oamenii sunt animale sociale *adaptabile*. Fără îndoială, reconfigurările etnice nu se petrec în condiții obişnuite, ci mai degrabă în situații de criză majoră, însă tocmai despre acest lucru vorbim: despre „epoca migrațiilor", despre un recul demografic dramatic, la mijlocul procesului, despre un regres civilizațional care reflectă un moment de criză majoră, de societăți care mor şi renasc din propria cenuşă.

Trecând la concluziile pe care studiul ceramicii le poate sugera față de geneza etniilor medievale, în această parte a Europei, aş pune pe primul loc ideea că, deşi asemănările dintre diversele culturi „slave primitive" (ale discursului arheologic) sunt evidente, este la fel de evident că teoria „patriei primitive" nu mai poate fi păstrată în termenii consacrați. Între culturile slave cunoscute există diferențieri prea mari pentru a accepta o singură sursă şi un singur teritoriu de origine, la nivelul secolelor V-VI. Sursa „unică" ar putea exista, dar ar trebui să fie ceva mai mare, şi ceva mai veche. Ar fi foarte util să înțelegem aici că noțiunea de „popor" („trib", etc) are foarte puțin de a face cu biologia, cu „continuitatea", cu relația de rudenie reală, şi foarte mult de a face cu mentalul, cu *sentimentul apartenenței* sau *mitul apartenenței* la o anume comunitate, ceea ce este cu totul altceva, fiindcă explicațiile se mută din biologie la nivelul mitologiei, al

politicului şi al manipulării conştiinţelor. Cu alte cuvinte, nu este necesar ca membrii unui popor *să fie rude*, este necesar doar să *fie convinşi că sunt rude*. Iar într-o societate aliterată memoria colectivă este uşor de alterat; e suficient ca cineva să tot repete ceea ce doreşte să fie *realitatea*.

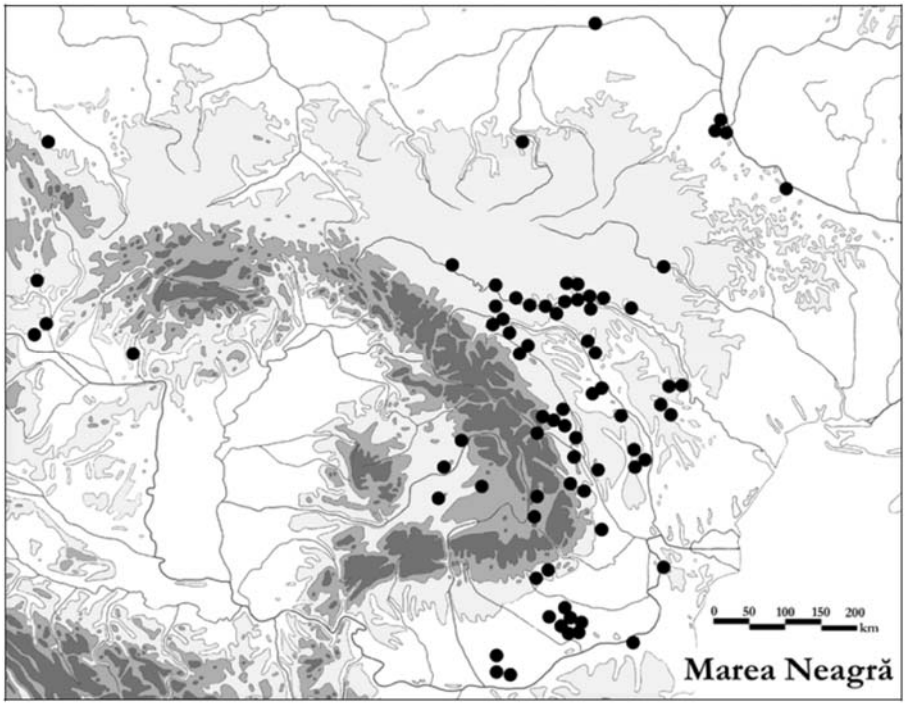

Fig. 29. Distribuția tăviţelor slave în secolele VI-VII.

Făcând încă un pas spre dezlegarea originii slavilor, ei ar trebui să fie parte a lumii antice, să reprezinte o etnie mare (eventual sub alt nume), o grupă lingvistică suficient de numeroasă pentru a putea genera întinsul popor al *sklavinilor* veacului al VI-lea.

Încercând un răspuns la întrebarea dacă teritoriile intra- şi extracarpatice au făcut parte din nucleul iniţial al acestei lumi noi, am putea aproxima că *acele teritorii care nu au făcut parte din Imperiul roman* sunt, prezumtiv, eligibile acestui grup; estimarea de mai sus nu are nimic a face cu opoziţiile clasice *roman versus barbar* sau *romanic versus slav*, ci doar cu realităţile arheologice ale veacului VI; ce este „coincidenţă" şi ce este „determinism", în această constatare, vă las să decideţi... Oricum, teritoriile extracarpatice alcătuiesc împreună o unitate relativă (vezi şi figura de mai sus), distinctă, din multe puncte de vedere, comparativ cu celelalte teritorii de geneză a popoarelor slave; dar, tocmai spuneam, mai devreme, *toate teritoriile slave au trasături care le individualizează*; simplu,

constatarea acestor particularități nu scoate teritoriile extracarpatice (mai ales cele la răsărit de râul Argeş) din zona geografică în care geneza popoarelor slave *ar fi fost posibilă*. Comportamente culturale clasificabile drept *slave* se cunosc şi în interiorul fostei provincii traiane, însă acestea sunt toate mai târzii (secolul al VIII-lea, eventual final de secol VII).

6.4. Constituirea unei noi identități: fibulele „slave"

Fibulele sunt printre cele mai caracteristice obiecte ale antichității; cunoscute încă de la sfârşitul epocii bronzului, ele devin mai frecvente în a doua epocă a fierului (sau *La Tène*), dispărând ca utilitar de îmbrăcăminte spre sfârşitul veacului VII (în arheologia proximă, fiindcă pe țărmurile Balticei mai sunt de găsit câteva veacuri), adică în zorii evului mediu. Echivalentul actual ar fi banalul ac de siguranță, care îi demonstrează utilitatea; nu mai departe de acum o generație, cucoanele mai purtau *broşe*, obiecte care sugerează mai clar funcția de limbaj social a fibulelor. Ele au fost, pentru aproape două mii de ani, substitutul nasturilor şi copcilor; mai toate porturile antice învăluiau trupul, peste umăr, legând partea din spate de cea din față, undeva pe umăr sau pe piept.

Dincolo de utilitatea evidentă a acestui accesoriu, fibula a jucat un rol social, indicând rangul purtătorului său. Între specialişti există încă neclarități asupra rigorii acestui cod de reprezentare, dacă el era mai important pentru femei sau pentru bărbați, dar un lucru este sigur: nu toată lumea îşi permitea o fibulă, iar fibulele foarte speciale apar numai în împrejurări foarte speciale. De exemplu, cele mai cunoscute piese din cel mai faimos tezaur european, numit popular „Cloşca cu puii de aur" (Tezaurul de la Pietroasa, jud. Buzău), adică exact „cloşca" şi „puii", sunt nimic altceva decât nişte fibule foarte mari. Valoarea acestor piese nu este doar astăzi „inestimabilă", ci şi în vechime, înainte de a fi îngropate, vor fi fost considerate astfel, echivalentul unui „tezaur național", obiecte de reprezentativitate națională, indicând un nivel monarhic. Fiind, şi astăzi, la aproape două veacuri de la descoperire, cea mai importantă relicvă istorică ce a ieşit de sub pământ, pe întinsul continentului, aş fi tentat, personal, să o ataşez unui nivel mai înalt decât oricare dintre ramurile gotice ale vremii, pentru a le atribui, fie şi cu totul ipotetic, puterii hunice în agonie, adică unei puteri imperiale.

Nu cred că riscăm nimic atribuind celor vechi reflexele noastre în fața unor tezaure fabuloase, respectiv anticilor, care, cu siguranță, le priveau cu o venerație de nimic egalată; deloc întâmplător, poate, în conştiința populară tezaurul de la Pietroasa s-a fixat exact prin imaginea fibulelor, şi spun *deloc întâmplător* fiindcă ele erau simbolurile nemijlocite ale puterii imperiale. Am făcut această

introducere, vorbind despre Tezaurul de la Pietroasa, pentru a facilita cititorului intuirea semnificațiilor sociale profunde pe care le reprezentau fibulele; prin valoarea şi frumusețea lor ele exprimau vizibil – pe umărul purtătorului – rangul social al persoanei, atât cât era.

Cele mai multe dintre fibule erau însă cu mult mai puțin valoroase şi mult mai mici. Materialul cel mai obişnuit din care se fabricau asemenea obiecte era bronzul, fiind însă cunoscute şi obiecte de argint, dar şi de fier (cele mai rudimentare). Dimensiunile lor obişnuite erau de sub 10 cm înălțime, lățimile variind funcție de tip. Există sute de feluri (majore!) de fibule, din cele mai diferite, ca formă; cel mai obişnuit, însă, ele aveau la vedere o placă metalică decorată, care ascundea privitorului „acul de siguranță", respectiv arcul, acul, şi locaşul de asigurare a acului.

Fig. 30. Fibulă slavă simplă.

Fibulele „slave" (atribuite deci slavilor, cel mai frecvent) sunt un derivat al unui tip de fibulă germanică (modelul pe care îl aleg oamenii este întotdeauna interesant...), ambele numite, în limbaj muzeografic, *fibule digitate*. Numele li se trage de la faptul că peste „capul" semicircular (zona sub care se află arcul) se ridică câțiva lobi, cel mai obişnuit în număr de cinci, asemănător palmei umane, cu degete (dispuse însă regulat). Distincția dintre fibulele digitate germanice (mai timpurii; există din sec. V, continuând tipuri şi mai vechi) şi cele slave este una relativ dificilă pentru marele public, şi cred că ar fi nerelevant în acest cadru să insist asupra lor. Numele sub care sunt cunoscute între arheologi, *fibule slave*, îl datorăm primului arheolog care le-a prezentat de o manieră sistematică, Joachim Werner, el datându-le în veacul VII. De atunci s-au scris sute de studii dedicate numai acestui subiect, care reprezintă o specialitate de sine stătătoare în lumea arheologiei slave. Deşi unele lucruri şi accente au fost schimbate în această peste o jumătate de veac, terminologia şi clasificarea lui Joachim Werner este încă în uz, în ciuda faptului că au apărut între timp alte sute (mii?) de piese, iar aria lor de răspândire, cât şi datarea, au suferit modificări.

Fig. 31. Fibulă slavă de rang princiar (din Tezaurul de la Coşoveni, sec. VII).

Am să urmez aici câteva dintre concluziile pe care unul dintre specialiştii actuali ai problemei, Florin Curta, le-a formulat față de originea şi evoluția fibulelor *slave*[42]. Doar cu titlu informativ, ele fac parte din două mari clase: I – având o reprezentare de cap uman pe piciorul fibulei (precum la fig. 31); II – având o reprezentare animală pe acelaşi lob inferior. Fiecare dintre subtipurile acestor clase sunt numite prin litere, având, fiecare, propria hartă de distribuție, propria cronologie, şi propriile... dispute. Aceste fibule se găsesc pentru o bună parte a Europei centrale şi răsăritene, însă cartarea lor a permis observarea unor concentrări deosebite ale acestor piese; aceste trei zone sunt, în ordinea importanței, Țara Ambrei[43], Peninsula Crimeea şi împrejurimile, cât şi teritoriile extracarpatice ale României. Interesant şi foarte expresiv, niciunul dintre cele trei teritorii nu se află între cele care ar fi reprezentat, în opinia diverşilor autori de teorii ale naşterii slavilor, un *Homeland*, adică teritoriul de origine. Excepție ar face Florin Curta, care consideră Dunărea inferioară drept leagănul „slavilor" (aşa, cu ghilimele).

Studiul detaliat al acestor piese a reuşit să discearnă teritoriile de origine ale fiecărui tip şi subtip de *fibulă slavă*, de cele în care respectivul tip s-a răspândit ulterior. Şi din acest punct de vedere, locul teritoriilor extracarpatice este unul, prin comparație cu celelalte două, mai modest. Nu este deloc neinteresant că unul dintre aceste subtipuri (*I F* în clasificarea Werner) ar fi, totuşi, originar din Carpați. Şi mai important, teritoriile extracarpatice sunt *singurul teritoriu din*

[42] Curta 2006, 217-239. Vezi şi Curta 2005.

[43] Sau *de chihlimbar*, pe coasta Mării Baltice, la nord de Lacurile Mazuriene, într-un teritoriu aflat în fosta Prusie orientală, actualmente provincia rusească Kaliningrad, la granița Lituaniei.

Europa din care nu lipseşte nici măcar unul dintre numeroasele subtipuri de fibule slave[44]... Care ar fi semnificațiile acestor constatări?

Despre Țara de Chihlimbar se poate spune, cu siguranță, că nu are nicio legătură cu geneza slavilor; zona este locuită, din vechime, de populații baltice, înrudite cu slavii, fără a se putea demonstra în vreun fel (arheologic) implicarea lor în etnogeneza slavă; în ultimele veacuri în zonă se afla şi populație germanică, de origine scandinavă, foarte probabil dominantă, care organizează un foarte profitabil comerț cu mult dorita piatră translucidă, cu germanicii de la Dunărea Mijlocie, de unde marfa parvenea civilizației mediteraneene. Peninsula Crimeii este, prin definiție, o zonă a amestecurilor de populații şi influențe; aici au fost, din vechi timpuri, sciți şi greci, geți şi romani, sarmați şi goți; şi aici, în veacul VI, se poate infera o importantă comunitate germanică, de aceeaşi origine, sau similară, cu cea din Țara Chihlimbarului. Despre teritoriile extracarpatice tocmai încercăm să aflăm ce au fost, şi ne vom abține aici de la calificative; nu ne abținem totuşi de a remarca faptul că jumătatea răsăriteană a României de astăzi a fost şi ea parte a imperiului gotic, ceea ce înseamnă că cele trei teritorii au cel puțin un termen comun: goții. Goții au supraviețuit înfrângerii de către huni, şi, deşi majoritatea lor a părăsit zonele de la nordul Dunării de Jos înaintea sfârşitului veacului IV, cel puțin câteva enclave importante au rămas, în zona Buzăului, a Sucevei şi probabil a Clujului, până după sfârşitul imperiului hunic, la mijlocul veacului al V-lea. În ce a constat prezența gotică, la Dunărea de Jos, după această dată, este mult mai greu de spus; chiar această situație, a distribuției fibulelor *slave*, sugerează că este posibil să mai fi rămas aici măcar nişte meşteri pripăşiți[45].

Cum se face deci că *fibulele slave* s-au născut în teritorii care nu sunt parte a *teritoriului originar* prezumtiv al slavilor, ci mai degrabă arată componentele dezasamblate ale vechiului imperiu gotic? Ori de câte ori vorbim despre fenomenele producției şi distribuției unor bunuri trebuie să facem distincția între producători şi beneficiari. Cine fumează țigări americane nu este neapărat american, după cum cei care poartă teneşi nu sunt neapărat chinezi sau olteni. Glumița este necesară pentru a înțelege faptul că utilizatorii obiectelor manufacturate fac, la rândul lor, nişte opțiuni, care pot fi, şi sunt diferite, de la o comunitate la alta, de la un teritoriu la altul. Nu este necesar ca aceste fibule să fie

[44] Curta 2006, 239; vezi şi Barford 2001, 345, fig. 21 (preluare după L. Vagalinski), pentru distribuția fibulelor slave. Nu există diferențe notabile (la acest nivel al discuției) între cartarea Curta şi cartarea Vagalinski.

[45] Există şi teorii mult mai curajoase, chiar prea curajoase, aşa cum ar fi cea emisă de unul dintre patriarhii arheologiei româneşti de astăzi, Petre Diaconu (2000), care punea naşterea elementelor non-slave din cultura Ipoteşti-Cândeşti pe seama goților (sau gepizilor, rudele lor). Punctul de vedere, pe care mă limitez să-l menționez aici, nu poate fi susținut cu argumente serioase.

produse de slavi, pentru a fi *fibule slave*; este suficient ca ele să fi exprimat necesități ale societății slave. Aşa cum am încercat să sugerez şi mai devreme, fibulele fac parte din limbajul epocii, pentru a transmite mesaje de genul bogăției şi afilierii „politice" a purtătorului, precum insignele din vremurile noastre.

Studii realizate pe diferite zone geografice sau perioade cronologice au demonstrat că fibulele au jucat un rol cheie în constituirea unei identități etnice, mai ales în perioade tulburi, cu riscuri de securitate majore. Dacă armamentul tindea să se uniformizeze, de-a latul Europei, pentru bunul motiv că armele erau alese după criteriul eficienței, podoabele şi accesoriile vestimentare au preluat funcția identificatorului social (om bogat? om sărac?) şi etnic (prieten? sau duşman?). Rezultatul paradoxal, dar edificat pe multe culturi arheologice ale momentului, este că deşi bărbații făceau „politica", având decizia, femeile şi portul feminin au devenit depozitarele „tradițiilor naționale". Fiindcă femeile fac obiectul acelui *schimb de servicii* de care vorbeam mai devreme, portul feminin devine şi vehiculul obiectelor semnificative (inclusiv arheologic), aria de răspândire a unui obiect marcând secretele alianțe din *barbaricum*, acelea care nu au fost niciodată consemnate în scris, dar care au făcut istorie pe câmpul de luptă. Iată de ce distribuția unor piese de port face obiectul unui perseverent studiu al arheologilor.

Prin prisma celor de mai sus, faptul că din zonele extracarpatice *nu lipseşte nici măcar unul dintre subtipurile* fibulelor slave demonstrează că teritoriul respectiv a fost în centrul unor multiple combinații politice, prilejuind, prin căsătoriile la distanță a copiilor unor căpetenii, prin instituția cadoului de prestigiu (foarte aproape de practicile cadourilor *de protocol* din zilele noastre), dar şi prin vânzarea unor meşteri (aproape cert de condiție servilă, ca mai toți meşterii epocii[46], şi această situație paralelă practicilor recente asupra drepturilor de fabricație), un schimb „comercial" foarte activ. Din ce motive se afla acest teritoriu în centrul evenimentelor? Vecinătatea cu Imperiul roman era factorul decisiv. Zona Dunării mijlocii, ocupată până la războiul din 567 de populații germanice (gepizii şi langobarzii, sau lombarzii), a fost din acel moment luată în fermă stăpânire de cruzii şi geloşii avari, care aspirau şi tributurile, şi aurul, dar şi bunurile mai modeste ale romanilor; credeți că degeaba a devenit *avariție* o expresie cu sens în toate limbile europene? Dacă până la 567 Dunărea mijlocie a

[46] De curând s-au enunțat opinii distincte asupra problemei (Daniela Tănase, susținerea tezei de doctorat, 23 noiembrie 2006), în baza unor morminte de artizani relativ bogate, din mediul gepidic de epocă avară timpurie, de la Band şi Felnac. *Dacă* interpretarea acestor situații este corectă, atunci putem vorbi despre influențe orientale, *știința focului* fiind asociată puterilor şamanice. Locul meşteşugarilor în societatea europeană, însă, era unul marginal, aşa cum o demonstrează cultura greco-romană, sau legislația medievală europeană, excluzând meşterii de la rangurile nobiliare.

putut juca rolul unui releu între enclavele germanice aflate departe, în interiorul continentului, şi lumea Mediteranei, după acest moment singura zonă posibilă de tranzit devenea cea de la Dunărea de Jos. E de la sine înțeles că importanța strategică a mlaştinilor muntene a crescut cu mult, spre finalul veacului VI, fiind terenul confruntării militare cu Imperiul roman, cel târziu şi aproape bizantin. Ei bine, toate aceste elemente turbulente, stârnite de interese care veneau de foarte departe, s-au numit „sclaveni"; mai exact, sursele literare bizantine le-au numit astfel. Chiar numele unor conducători sclaveni, consemnate de izvoarele antice, ne dau unele indicații asupra diversității etnice a acestora. Ardagast are o oarecare sonoritate germanică (neexluzând alte etimologii), Musokius are nume de aparentă tradiție tracică, iar Dauretas un nume mai degrabă de tradiție scito-sarmată. Dar ei erau „sclaveni", ca şi Piragast, alt erou nord-dunărean – un alt nume care se pretează la speculații etimologice (vezi Anexa 4).

Tot lui Florin Curta datorăm următoarea explicație: vecinătatea relativ binevoitoare a Imperiului roman se încheie în jur de 535-540. Imperiul nu fusese niciodată „impermeabil"; zona de graniță avea doar rolul supravegherii fluxurilor umane şi de mărfuri, funcție pe care o recunoaştem şi granițelor actuale ale statelor. Peste această graniță oamenii circulau, cu diverse interese, toate cu semnificație economică. Barbarii au avut acces, de timpuriu, la serviciul militar în favoarea statului roman, ca mercenari. Mercenariatul a fost unul dintre motoarele economice ale popoarelor barbare, care-şi procurau numeroase bunuri străine, investite cu prestigiu social. Chiar mecanismele de dominare socială, în *barbaricum*, erau intermediate de bunuri de origine străină, cel mai adesea provenite din Imperiu; foarte simplu, chiar accesul la aceste bunuri le asigura micilor şefi locali supremația asupra vecinilor. Dacă, prin absurd, sursa de bunuri de prestigiu ar fi dispărut, chiar ordinea socială ar fi fost în pericol; or, şefii au totdeauna grijă ca aşa ceva să nu se întâmple.... Ei bine – situația absurdă s-a întâmplat, după 535[47]. Iustinian, deranjat de tulburările de dincolo de Dunăre, de la începutul anilor 30, a luat o hotărâre cu consecințe mult mai ample decât, probabil, şi-a dat seama. Împăratul, preocupat doar de conflictul major cu goții din Italia, a dorit să aibă linişte la Dunăre, şi a conceput cel mai amplu sistem de fortificații pe care îl văzuse Dunărea vreodată. Gestul imperial avea sensul excluderii nord-dunărenilor de la orice relație sau beneficiu, prin impermeabilizarea granițelor. Exact acest lucru avea să genereze tulburări fără precedent... Închipuiți-vă că Uniunea Europeană ar hotărî să-şi închidă granițele...

Acum se crează premizele apariției unui *stil* cultural al confruntării între cele două lumi, cea romană, şi acel imens *barbaricum*; foarte probabil, venirea avarilor avea să încrânceneze spiritele şi mai mult, fiindcă se adăuga încă un

[47] Curta 2006, 296.

pericol letal. Toți cei care nu erau nici romani, nici avari, aveau suficiente motive de îngrijorare, şi acesta este vehiculul creării unei noi identități, *sclavene*, o identitate de criză ce avea să-şi ilustreze existența inclusiv sub aspectul culturii materiale.

De un real folos ar fi să încercăm acum o comparație între concluziile prilejuite de analiza ceramicii, şi de scurta expunere a problematicii *fibulelor slave*. Am spus, în primul caz, că există o evidentă regionalizare a formelor şi practicilor (decorative, de fabricație, etc), că fiecare zonă geografică are un profil de sine stătător. Spunem acum că, din contră, tipurile de fibule se răspândesc, cvasi-identice, pe suprafețe uriaşe, la multe sute de kilometri, construind o nouă identitate, cel puțin la nivelul conducătorilor; dar *aceştia* sunt cei care dau şi numele şi substanța formațiunilor politice amintite de izvoarele antice. Cele două seturi de concluzii nu sunt contradictorii, decât la o primă privire; ele exprimă, în fapt, realități de la paliere sociale net distincte. Olăria reprezintă cel mai direct zona cea mai umilă a societății: femeile şi meşterii olari, cel mai proabil de condiție umilă sau servilă. Fibulele, chiar dacă produse de meşteri servili, sunt realizate la comandă, trebuind să reflecte gusturile şi potențialul comanditarului. Este foarte greu de crezut că, în viața de zi cu zi, cineva ar fi atribuit vreunui obiect ceramic vreo importanță anume (scoatem aici din discuție o eventuală amforă romană, care, pradă fiind, sau cadou fiind, ilustrau puterea stăpânului lor); este la fel de clar, pe de altă parte, că fibulele erau purtătoarele unui mesaj social, indicând nu numai stăpânii, dar chiar filiația lor cu alți stăpâni, încă şi mai mari, aflați *peste mări şi țări*.

Nu putem părăsi tematica fibulelor fără a menționa că în veacul VI au circulat, în paralel, şi aşa-numitele *fibule romano-bizantine*, de certă origine sud-dunăreană, pe tot teritoriul extracarpatic; doar ceva mai puține decât cele *slave*, fibulele romano-bizantine (numite şi „cu piciorul întors pe dedesubt")[48] ilustrează insolvabila ambiguitate a acestor teritorii, aflate totdeauna la o graniță de ceva, amestecând stiluri şi simboluri.

6.5. Orizonturi funerare

Relictele practicilor funerare fac obiectul unei intense preocupări ale arheologilor. Aşa cum deja scriam mai devreme, arheologia funerară este aproape unicul mijloc de cercetare a unor societăți, precum cele nomade. Pentru toate societățile umane, confruntarea cu moartea, atât la nivel psihologic, cât şi pragmatic, răspunsul la problemele pe care moartea le ridică, reprezintă un *modus operandi* care poate particulariza o anume societate.

[48] Teodor D. 1988; Măgureanu 2008.

Ca regulă generală, de-a lungul antichității populațiile sedentare au practicat incinerația, iar nomazii au practicat înhumația. Sub influența creştinismului, începând cu veacul al treilea, pe teritoriul Imperiului roman începe să se generalizeze înhumația, proces desăvârşit la jumătatea secolului IV. În *barbaricum*, sub dubla influență a nomazilor (precum sarmații) şi a tendințelor din Imperiul roman, o parte a germanilor (ostrogoții, în această zonă) trec la înhumație, în timp ce alții (vizigoții, probabil – mă refer la marea masă, necreştinată – şi taifalii, pentru a rămâne în zonă) rămân la practicile tradiționale ale incinerației, cel puțin de-a lungul veacului IV.

Teritoriile de la Dunărea de Jos moştenesc o istorie a morții cel puțin ciudată şi, aşa cum vom vedea, cu consecințe. Despre practicile funerare ale geților şi dacilor avem informații mai consistente doar până la nivelul veacului al II-lea a. Chr., moment la care ei îşi incinerau morții. De la acest moment – care corespunde, relativ, domniei lui Burebista – cimitirele... dispar! Cei renumiți în antichitate drept *practicanți ai nemuririi*[49], în sensul cultelor religioase care ar fi asigurat nemurirea, par să facă o lungă aplicație practică, iar morții lor dispar! Ei bine, această situație nu este chiar aşa de curioasă cum ar putea să pară, făcând parte din aşa-numitele *practici funerare discrete*. Practicile *discrete* sunt cele care nu lasă urme constatabile arheologic, precum mai cunoscuta înmormântare marină a normanzilor, sau precum obiceiul persan de descărnare a cadavrelor, lăsate pradă vulturilor; ne putem imagina şi altele, precum împrăştierea cenuşei în vânt, sau vărsarea resturilor cinerare într-o apă curgătoare sau într-un lac sfânt.

Acest comportament funerar ar putea fi legat de reformele religioase inițiate de Deceneu, în vremea lui Burebista; el însoțeşte o serie de manifestări cu semnificație religioasă evidentă, precum construcția marilor sanctuare de piatră, apariția gropilor sacrificiale (unde erau depuse, de multe ori, doar părți ale victimelor umane), sau gropile cu câini îngropați ritual. Excepțiile de la comportamentul funerar standard apar, aşa cum era de aşteptat, doar la periferia lumii geto-dacilor, în Oltenia de sud-vest (unde, sub influența celților scordişti, se practica incinerația în groapă simplă, detaliu mult mai interesant decât s-ar putea crede), în Dobrogea nordică romană (Enisala) sau pe Nistrul superior, în necropolele tip Lipița, unde predomina incinerația în urnă, urmată de cea în groapă simplă.

Nu doresc să plictisesc cititorul cu tehnicalități inutile. Doresc totuşi să menționez că există numeroase variante rituale ale înmormântărilor de incinerație; toate se organizează însă în două mari grupe, respectiv incinerație *în urnă* (resturile cinerare sunt introduse într-un vas, care joacă rol de urnă, iar urna

[49] Petre 2005.

este îngropată), sau *în groapă* (situație în care resturile de la incinerație sunt introduse direct în groapă; pot exista şi în acest caz, în mormânt, vase sau fragmente, însă ele nu au rol de recipient al cenuşei). Mai există două mari grupe, funcție de faptul că rugul a fost organizat direct deasupra gropii, sau în altă parte, însă ne interesează aici mai puțin, regula generală, pentru cimitirele slave, fiind că rugul se află în altă parte decât mormântul. O altă clasificare a mormintelor este legată de organizarea sau nu, deasupra gropii, a unui tumul, respectiv a unei grămezi de pământ/piatră, care acoperă mormântul, sau mai multe morminte o dată. Mormintele tumulare se găsesc şi în lumea slavă, existând presupunerea că ele reflectă un început de diferențiere socială (mormintele tumulare apar preferențial la populații războinice, în legătură cu războinicii sau cu aristocrația, în general, de exemplu aristocrația getică timpurie, din veacurile V-IV a. Chr.); ca urmare, ele şi sunt în general ceva mai târzii decât *mormintele plane* (cele fără tumul).

După dezmembrarea statului dacic al lui Decebal, lipsiți de suportul statal şi organizarea religioasă, teoretic astfel de manifestări ar fi trebuit să dispară; evident, vorbind aici despre *practici discrete*, nu putem verifica ipoteza, nemijlocit. Ceea ce se poate constata arheologic este dispariția sanctuarelor dacice, a sacrificiilor umane şi reapariția necropolelor de incinerație, de o mare diversitate tipologică, urmare chiar a colonizării fostului regat dacic cu oameni din toate colțurile lumii. Între acestea, se detaşează câteva necropole în interiorul cărora arheologii au definit elemente carpice în mediu roman, precum la Locusteni (jud. Dolj), Soporu de Câmpie (jud. Cluj) sau Şopteriu (jud. Bistrița-Năsăud)[50]. În toate cimitirele autohtone de epocă romană, inclusiv la Enisala, în Dobrogea, predomină ritul incinerației în urnă, urmat statistic de incinerația în groapă simplă, la care se adaugă o mică minoritate de morminte de înhumație, totdeauna copii sub 7 ani. Cu alte cuvinte, după cucerirea romană, lipsiți de asistența religioasă a preoților din Munții Orăştiei, localnicii revin la cutume funerare mai vechi, sau adoptă reguli de la marginile regatului lui Burebista, precum cele ale carpilor; îşi fac loc şi unele inovații, precum cazul copiilor înhumați, dacă nu avem cumva aici, ascunsă, o sumbră amintire a sacrificiilor umane; motivul? Rata mortalității infantile este foarte mare, iar la nivelul evului mediu, de pildă, copiii sub 7 ani reprezintă proporții între o cincime şi o pătrime; spre comparație, la Soporu de Câmpie ei ar reprezenta 10,6%, la Locusteni – 25,9% (corect!), dar la Obreja (Alba) – numai 2,9%; chestiunea nu pare clarificată, deocamdată... Oricum, obiceiul dispare în cursul veacului III.

Este greu de spus dacă în cazul necropolelor de la Soporu sau Locusteni este vorba despre carpi colonizați forțat de romani în imperiu, în speranța de a-i

[50] Protase, Suceveanu 2001, 146-149.

pacifica, sau despre carpi infiltrați în imperiu (în ce formulă juridică?). Carpii sunt neamul dacic cu cea mai tardivă apariție în izvoarele antice, cunoscuți pentru raiduri teribile împotriva Imperiului, cel din urmă datând din 381, sub comandă hunică[51]. După această dată dispar şi din izvoare, şi din evidența arheologică directă, fiindcă necropolele lor de incinerație nu mai sunt de găsit; este plauzibil să fi fost dislocați de huni, la începutul veacului V, în Pannonia. În fine, simplul fapt că ei practică alte rituri funerare decât masa geto-dacilor aruncă o umbră de îndoială asupra apartenenței lor la lumea dacică, ceea ce, desigur, nu ne va împiedeca să-i considerăm o populație înrudită, măcar pe alte considerente arheologice, şi, până la proba contrarie – tracică. De altfel, detaliile majore ale practicilor funerare îi clasează explicit în rândul populațiilor geto-dacice. Ca şi geții liberi din Muntenia, din secolele II-III (în necropolele culturii Chilia-Militari), sau ca dacii liberi din nord-vest (necropola de la Medieşul Aurit, jud. Satu Mare), la carpi predomină ritul incinerației cu depunerea resturilor cinerare în urnă, cu practica cunoscută, dar secundară, a depunerii resturilor cremației direct în groapa simplă, aproape fără inventar funerar[52].

Cimitirele de tip cerneahovian şi post cerneahovian, care se consideră că au fost folosite şi de alte elemente etnice, în afara germanicilor, inclusiv de elemente getice, sarmatice (sau mixte?), încetează în prima parte a veacului al V-lea. Din acest moment dispare şi orizontul funerar asociat, în mod normal, aşezărilor de epocă. Fenomenul care se petrece în extracarpatic este unul absolut fără corespondent în lumea „slavă" din teritoriile învecinate, deşi arheologii slavi suspectează, chiar şi în cazul lor, practici funerare „discrete"[53]. În aceste teritorii există destul de multe cimitire, deşi marea majoritatea sunt foarte mici, în jur de 10-20 de complexe, dintre care însă foarte puține cercetate exhaustiv.

Se cunosc, în extracarpatic, peste o sută de aşezări sigure (şi nu mă refer şi la alte câteva sute de perigheze cu rezultate incerte), din care câteva zeci bune au făcut cel puțin obiectul unor sondaje de informare care au confirmat apartenența respectivelor situri la ansambluri de locuire din secolele VI-VII. La o asemenea

[51] Zosimos IV, 34, unde se foloseşte termenul curios de „carpo-daci"; printre explicațiile încercate a fost tentativa de a exprima ideea „carpi din Dacia"; tot acest termen a fost utilizat pentru a „demonstra" apartenența carpilor la lumea dacică; este însă un argument extrem de palid, care dă cap în cap cu argumentul de mai sus. Interesant este că ambele argumente sunt folosite de acelaşi autor, la distanță de câteva rânduri (Gh. Bichir, în EAIVR 1994, s.v. „carpi").

[52] Pentru dacii liberi v. Tratatul de istorie a românilor (Protase, Suceveanu 2001), partea a III-a (sub semnăturile lui I. Ioniță şi S. Dumitraşcu).

[53] Barford 201-202; una dintre aceste forme discrete este aşezarea urnelor pe stâlpi, de-a lungul drumurilor.

masă de cunoştinţe legate de aşezări, nu puteam pune pe celălalt talger decât câteva necropole, de mărimi şi valori foarte inegale.

În vestul Olteniei, la Dunăre, avem o necropolă închipuită de arheologi, în Ostrovul Banului[54] (care este, sigur, aşezare de bordeie) şi o „necropolă" de incinerație alcătuită din două morminte, descoperită înainte de al doilea război mondial, la Balta Verde; din descrierile existente nu rezultă dacă sunt morminte de incinerație „în urne", sau „în groapă" (detaliu mai interesant decât s-ar putea crede), iar zona a cunoscut destule „prefaceri" în *Epoca de aur* pentru a nu mai putea identifica locul. Pe scurt – nu avem nimic.

Între vestul extrem al Olteniei şi estul Munteniei, avem două morminte, şi acelea discutabile, în aşezarea de la Dulceanca[55] (jud. Teleorman), aproximativ sub pragul unei locuințe; personal nu cred că acele complexe sunt morminte de incinerație, dar sunt de acord că este o situație mai ciudată; că resturile incinerate ar fi umane sau animale – nu vom mai afla niciodată. Este însă relativ sigur că suntem în prezența unui comportament sacrificial (aşa-numitul sacrificiu de fundație), care, însă, nu este un fenomen funerar. Simetric, atunci când vorbeam despre absența necropolelor dacice de epocă clasică, am făcut abstracție de zecile de gropi cu rămăşiţe umane (cel mai adesea dezmembrate), fiindcă *nu sunt un fenomen funerar*.

În zona subcarpatică de curbură, de o parte şi de alta a marii necropole de la Sărata Monteoru, avem, cu totul, două „necropole" cu trei schelete, deci morminte de înhumație. Ele aparțin, foarte probabil, epocii migrațiilor, sunt de înhumație, şi, cum deja cred că a devenit foarte clar, nu se leagă de nimic, reflectând doar trecerea unor nomazi (încercările de a atribui aceste complexe „populației locale creştine" sunt penibile), şi aceia foarte modeşti.

Necropola de la Sărăta-Monteoru (jud. Buzău) este, cu adevărat, un monument arheologic excepțional, din păcate încă nepublicat, după jumătate de veac de la cercetare. Caracterul excepțional este dat de faptul simplu că este de zece ori mai mare decât necropolele slave mari cunoscute, respectiv în jur de 1700 de morminte de incinerație. Putem spune, în aceste condiții, că nu avem necropole?... Da, putem. Necropola a funcționat, cel mult, vreo 90 de ani, între aproximativ 540 şi 630, acoperind deci, la o speranță de viață care nu putea trece mult de 30 de ani (medie), trei cicluri de existență, funcționând pentru o comunitate între 550 şi 600 de oameni. Acesta ar fi primul lucru interesant, şi anume că nu a fost locul de îngropăciune al unei singure comunități, aşa cum înțelegem noi situația, ca arheologi, ci a şase sau şapte sate – sau comunități – ale

[54] Boroneanț, Stângă 1978. Critica la Fiedler 1992, 345; Teodor E. 2001, 153-154.

[55] Dolinescu-Ferche 1992, 134-135. Critica la Teodor E. 2000, 306-307.

epocii, ilustrând un început de agregare socială şi politică superioară nivelului sugerat de izvoare, şi încă de o durată apreciabilă. Un al doilea lucru interesant, ca să nu spun curios, este că eforturile de până acum de a găsi cele 6-7 sate nu s-au fructificat deloc, element pe care va trebui să-l reținem. În zonă există câteva aşezări de epocă cunoscute, dar din puținul publicat, şi mai ales dintr-un manuscris nepublicat, deducem că au fost anterioare necropolei[56].

De la ce distanță puteau fi aduşi morții pentru a li se aduce un ultim onor? Cu siguranță nu mai de departe decât o zi de mers, adică vreo 20 de km... Şi atunci – unde sunt necropolele de la Buzău până la Craiova? (vezi fig. 16 sau 32)

Apartenența necropolei de la Sărata Monteoru la lumea slavă nu este problematică, deşi problemele nu lipsesc. S-a remarcat, de pildă, că unele urne (puține, e drept) au fost modelate pe roata rapidă, în bună tradiție romană; mai mult, există alte câteva forme – din cele vreo 15 publicate – care sugerează legături mai degrabă cu Câmpia română, decât cu mlaştinile Pripjatului. Dacă ne amintim cele spuse mai devreme, şi anume că producția ceramică este atribuția celor umili – nu vom avea nicio neclaritate. Prezența unei mase mari – majoritare, în fapt – de supuşi, foarte probabil de altă origine, este pusă în evidență şi de structura rituală a necropolei. Necropolele slave prezintă, în mod obişnuit, un amestec de morminte de incinerație în urnă şi incinerație în groapă, dar de obicei raportul este favorabil primelor; excepții există, dar dincolo de Niprul mijlociu, şi nu prea face sens să ne uităm atât de departe (nu există decât extrem de puțin lucruri – puțină ceramică şi anume tipuri de fibule care ar putea eventual proveni de acolo). O situație similară se întâlneşte în necropolele din Bulgaria, de la mijlocul veacului VII în sus, adică în zona unde, teoretic, a migrat comunitatea de la Sărata; situația cea mai obişnuită este predominarea mormintelor de incinerație în urnă. Dacă, pentru simplificare, vom considera că raportul normal este cel de paritate, atunci la cele 270 de morminte în urnă, de la Sărata Monteoru, ar trebui să corespundă alte 270 de morminte de incinerație în groapă. Doar că sunt... cca 1200! Avem deci 1200 de decedați care aparțineau unei populații care avea, la origine, alt obicei funerar, respectiv incinerarea în groapă. Această populație ne-o putem imagina ca fiind adusă de dincolo de Niprul mijlociu (unde exista obiceiul), dar ar fi mai firesc să credem că era populație locală, în slujba

[56] Manuscris nepublicat al lui Victor Teodorescu, „naşul" culturii Ipoteşti-Cândeşti, care a săpat foarte mult în zonă, la sfârşitul anilor '50 şi începutul deceniului următor, şi din care a publicat destul de puțin. Am avut ocazia, cu câțiva ani în urmă, de a citi un manuscris al lui Teodorescu, la baza arheologică din Valea Budurească. Manuscrisului îi lipseşte ilustrația, dar, chiar şi aşa, pentru un cunoscător al epocii, prezintă descrieri tipice şi relativ uşor de interpretat. În această bază (de exemplu frecvența mare a ceramicii lucrate la roată, în aşezările din zonă, în special Cândeşti) afirm că ele au preces marea necropolă de la Sărata Monteoru.

războinicilor slavi. Este, de altfel, singurul exemplu de agregare multi-culturală pe care l-am putut pune în evidență în întreaga zonă de sud a României de astăzi, cu suficientă claritate[57].

Practicau deci localnicii incinerația în groapă simplă? Există puține elemente de sprijin pentru asemenea ipoteză; cel mai important este necropola de la Lozna, din nordul Moldovei. Ea a fost descoperită întâmplător, în timpul cercetării unei aşezări databile în secolele VII-VIII, observându-se pe profilul unei secțiuni uşoare alveolări, sub nivelul aşezării; continuâdu-se săpătura cu atenție sporită, s-a constatat că erau morminte de incinerație în groapă, fiind cercetate 20 astfel de complexe (dar cimitirul fusese, cu siguranță, mai mare); aveau forma şi dimensiunile unui lighean, cu o umplutură vag cenuşoasă. Lucru bine cunoscut, în cele mai multe cazuri, pentru această epocă, la groapă era adusă o mică parte a rămăşițelor rugului funerar, mai degrabă ca un gest simbolic. De aici şi dificultatea de a repera astfel de complexe *discrete*; în cazul în speță, deşi stratigrafic era clar că necropola este anterioară aşezării, vechimea ei efectivă era o problemă; o singură aplică de bronz cordiformă a demonstrat arheologului cronologia mai exactă a descoperirii, respectiv spre finalul veacului VI, poate prima jumătate a veacului următor[58]. E clar, deci, că asemenea obiective, dacă există, sunt extrem de greu de identificat, şi doar în condițiile favorizante ale unei săpături sistematice proiectată în acel loc din cu totul alte motive.

Situația nu se schimbă semnificativ nici în veacurile următoare. Se cunosc necropole gepide (cu elemente avare, eventual şi „autohtone") în Transilvania, apoi necropole slave timpurii (începând cu sfârşitul secolului al VII-lea), tot acolo, şi deja avem mai multe, fiind suficient să exemplificăm cu necropola 2 de la Bratei (sec. VIII), cu cea de la Ocna Sibiului (sec. IX-X), sau cu necropola tumulară de la Nuşfalău (final de sec. VII?)[59]. La exteriorul Carpaților, singurele necropole clare sunt cele care se pot atribui bulgarilor turcici, sau, pentru exactitudine, supuşilor acestora, începând cu finalul veacului VII; necropolele bulgăreşti sunt mixte, sau, în limbajul arheologic, *birituale*, respectiv au şi morminte de incinerație, şi morminte de înhumație, doar aceastea din urmă fiind specifice nomazilor turanici; astfel de situri se găsesc pe malul Dunării – mai exact pe primele terase neinundabile, deasupra luncii (Izvoru, Sultana, Obârşia Nouă), doar în ultimii ani fiind reperate mai multe asemenea obiective, în special în

[57] Putem adăuga, în geografia proximă, mica necropolă de la Cândeşti-Vrancea, compusă din 3 morminte de incinerație „în urnă sau groapă" (Teodor D. 1997, 63).

[58] Mulțumesc profesorului Dan G. Teodor pentru a-mi fi relatat detaliile acestei descoperiri, încă incomplet publicate. Am aflat recent că cercetările de la Lozna sunt pregătite pentru publicare.

[59] Bratei 2: Zaharia 1977; Ocna Sibiului: Protase 2005; Nuşfalău: Comşa 1961.

județele Călăraşi şi Ialomița, iar unul dintre ele, foarte mare, necropola de la Platoneşti, a fost complet cercetată în ultimul deceniu[60].

În interior, însă, acolo unde cunoaştem grosul aşezărilor culturii *Dridu*, inclusiv aşezarea eponimă, *nu există nicio necropolă,* nici mare, nici mică. Vorbim despre secole de evoluție a societății umane: VIII, IX, X, XI, XII,...

... Se vorbeşte, cu entuziasm şi insistență, inclusiv între istorici profesionişti, despre „poporul român, născut creştin"... Poate. Dar despre copilăria lui nu ştim mare lucru...

6.6. Moneda în societatea slavă timpurie

Printre alte lucruri care *se spun*, sau pur şi simplu *se ştiu*, ar fi şi pretinsa opoziție între barbari şi moneda de bronz. Unul dintre argumentele considerate infailibile, în favoarea „continuității", ar fi persistența „circulației monetare", după părăsirea provinciei traiane de către administrația şi armata imperială, cu referire mai ales la moneda de bronz, divizionară. Vom vedea imediat că infailibilul argument nu este decât una dintre numeroasele prejudecăți de minimă rezistență, care ar trebui să ne scutească de a gândi prea mult.

Fără a intra aici în subtilități ale finanțelor, se poate spune că moneda defineşte societăți aflate dincoace de pragul civilizației, fiindcă oferă „pieței" un substitut şi un echivalent al tuturor bunurilor, uşurând orice tranzacție. Ea reprezintă, pentru emitent, şi un atribut al suveranității, şi un mijloc concret de exprimare a suveranității; sau mai degrabă invers... Valoarea nominală a unei monede, „garantate de stat", a fost rareori respectată, fiindcă, veşnic, trezoreriile aveau de făcut față unor plăți mai mari decât posibilitățile, fiindcă şefii de stat aveau tot timpul de purtat un război neplanificat; soluția curentă era diminuarea discretă a greutății standard, sau a compoziției originare a metalului, existând o enciclopedie (încă nescrisă) a falsurilor... oficiale. Ca urmare, valoarea nominală a unei monede putea fi respectată, în cel mai bun caz, pe teritoriul statului emitent, prin chiar forța coercitivă a statului, dar nu şi în afara granițelor. Aici ea mai avea doar valoarea intrinsecă a metalului conținut, respectiv aur, argint sau bronz, cât era, putând fi convertit în podoabe şi diverse obiecte utilitare. Funcție de raritatea metalului respectiv, într-un teritoriu oarecare, valoarea unitară a unei monede putea fi mai mică sau mai mare decât valoarea nominală, fiind obiect de negociere.

[60] Pentru o scurtă sinteză a problemelor funerare în extracarpatic, pentru sec. VIII-X: Luca, Măndescu 2001. Necropola de la Platoneşti nu este publicată.

Pentru a putea vorbi despre „circulație monetară", ar trebui, mai întâi, ca într-un teritoriu oarecare să existe o masă monetară suficientă pentru a reprezenta echivalentul de bunuri şi servicii care ar putea fi scoase la vânzare; or, „densitatea" monedelor, în teritoriile de la nord de Dunăre, pentru secolul VI[61], de pildă, adică una-două monede pentru fiecare an (ca o aproximare suficient de fină), indică limpede că nu suntem într-o asemenea situație, utilizarea conceptului de „circulație monetară" fiind un abuz intelectual, ca să nu spun un fals... oficial. Valoarea de întrebuințare a monedelor nu mai era, deci, una de „schimb", deci monetară, ci reprezenta, pur şi simplu, un mic lingou de metal la purtător. Metalele monetare erau relativ rare şi aveau căutare doar pentru că reprezentau materia primă pentru podoabele şefilor de toate rangurile. Acest lucru era valabil inclusiv pentru bronzuri, despre care s-a spus insistent că aveau căutare numai la „romanici", din... obişnuință. Ca şi cum romanicii ar fi avut o piață financiară, deci o întrebuințare *monetară*...

Mitul autohtonului numismat, fin cunoscător al monedei divizionare romane, adică a mărunțişului, folosit, cică, în tranzacții modeste, este legat, prin opoziție, de faptul bine cunoscut de istorici al stipendiilor în metal prețios, plătite de romani populațiilor de la frontiere, sub pretextul serviciilor militare prestate; cu vremea, aceste stipendii au ajuns să răsplătească mai degrabă huzurul, adică vecinii erau plătiți *să nu lupte*, „pensia" asigurându-le şefilor barbari minimul de subzistență şi prestanță, care să le îmblânzească înnăscuta rapacitate. Aceste subvenții s-au plătit în monedă de aur, până în veacul VI, apoi în argint, din veacul VII în sus. Schema clasică propusă de istorici era că „barbarii" foloseau moneda de metal prețios, iar „autohtonii" – pe cea de bronz.

În ceea ce priveşte moneda de aur, cât şi piesele de podoabă din aur, avem o reprezentare mult mai bună în prima jumătate a veacului V, decât apoi, ilustrând tributul plătit de romani hunilor şi aliaților lor din zonă, rămăşițe ale ostrogoților de odinioară. Moneda de aur, reprezentând subvenții romane către elementele politice dominante de la granițe, este suficient de puțină, în veacul al VI-lea, în bazinul Dunării Inferioare, pentru a nu avea un obiect de discuție, la nivelul unei sinteze de popularizare. Un singur lucru ar fi de spus: în Muntenia, acolo unde am aştepta marile confederații slave care s-au luptat cu romanii, există cele mai puține descoperiri de monedă de aur, ceea ce semnifică, simplu, că în viziunea politică bizantină importanța strategică a Munteniei era inferioară Moldovei sau Transilvaniei.

O situație ceva mai interesantă se iveşte la nivelul distribuției monedei de bronz, pentru aceeaşi epocă. Invazia hunică a fost plină de consecințe, una dintre

[61] Pentru o prezentare generală a perioadei din punct de vedere numismatic v. Oberländer-Târnoveanu 2002. Mai accesibil, probabil, Curta 2006, 147-159, sau Teodor E. 2001, 241-245.

ele fiind întreruperea circulației monetare, inclusiv în zone tradițional aflate sub control roman, la nord de Dunăre, precum Sucidava sau Drobeta. Pentru societatea romană, oprirea afluxului monetar, pentru o perioadă mai lungă, are semnificația limpede a pierderii controlului, a părăsirii garnizoanelor, fiindcă armata era plătită în *solidi* (monedă de aur). Situația de extrateritorialitate, pentru enclavele romane de la nord de Dunăre, s-a păstrat până în primii ani ai veacului al VI-lea, după 507 cifrele statistice ajungând similare cu cele din provinciile sud-dunărene. Prezența armatei romane în garnizoanele nord-dunărene, de-a lungul veacului VI, reprezintă o constantă, un factor de influență (deşi, am văzut, pe ceramică, nu o influență semnificativă). Şi aici, însă, în ciuda unei frecvențe bune, structura pe monetării, cu predominarea emisiunilor de Constantinopole, reflectă mai degrabă plăți ale statului, către armată, şi în mult mai mică măsură operațiuni comerciale propriu-zise.

Dacă în câteva locații din sudul Olteniei fluxul monetar (reprezentând graficul de frecvență anuală, graficul de prezență a diferitelor monetării romane) este similar situației din Imperiu, în Muntenia, din contră, fluxul monetar demonstrează, şi prin frecvență (foarte mică), şi prin distribuție de flux, că ne aflăm în *barbaricum*. Fluxurile monetare nu mai sunt cele stabilite de numismați, pentru provinciile de la sud (*Moesia Secunda*, în primul rând), ci prezintă întreruperi sau creşteri care reflectă propriul grafic, în directă dependență de evenimente militare, şi mai puțin de fluctuațiile proprii ale Imperiului. Moneda de bronz reintră în Muntenia spre sfârşitul domniei lui Anastasius, continuând, într-un progres lent, pe parcursul domniilor lui Iustin şi Iustinian. Vârful de monedă de bronz se înregistrează pentru anii 532-537, ceea ce sugerează, pe de o parte, că luptele purtate de generalul Chilbudios nu se desfăşoară pe teritoriul Munteniei, respectivele episoade (530-533) fiind de împins către Moldova, sau în extremitatea răsăriteană a Munteniei. Primul hiat semnificativ se întregistrează între 545-553, perioadă pentru care, deci, încetează pătrunderea de monedă. Nu este doar momentul la care, după opinia multor istorici, are loc prima implantare slavă în teritoriu, dar şi efectul, probabil, al politicii de izolare a Munteniei (adică a barbarilor de acolo), prin fortificarea graniței, rezultat al noii politici a lui Iustinian. Absența monedei – alături de care ar trebui să presupunem absența importurilor, în general – trebuie să se fi reflectat, în societatea locală, drept un moment de criză, care va pregăti marile invazii de mai târziu; când spunem criză nu ne gândim la o penurie alimentară, fiindcă barbarii nu trăiau din venituri câştigate din imperiu, ci o criză a bunurilor cu valoare de prestigiu, ceea ce, pentru o societate ierarhizată în primul rând pe asemenea criterii, poate fi o problemă mai mare decât s-ar putea crede (ce fel de conducători sunt aceia care nu-şi pot asigura *prestigiul*?). Dacă vorbim despre invazii, trebuie să spun că este foarte curios că evidența numismatică nu reflectă marea invazie sclavină din anii

550-551, aceea în timpul căreia se înregistrează şi prima iernare a slavilor la sud de Dunăre. Din această situație nu ar putea rezulta decât două posibile interpretări: fie acei slavi au rămas la sud de Dunăre (fiindcă rezultatul jafurilor sud-dunărene nu se reflectă *deloc* în structura descoperirilor din Muntenia), fie acei slavi nu au avut nici ca punct de plecare, deci nici ca punct de sosire, câmpia de la Dunărea de Jos.

O nouă întrerupere a pătrunderii monedei este datorată marii invazii cutrigure (558/559), însă de această dată fenomenul este în mult mai mare măsură explicabil, deoarece bazele de plecare, şi de întoarcere, ale nomazilor, erau departe de gurile Dunării, spre răsărit. Şocul cutrigur este recepționat în plin, cu un nou hiat, care avea să dureze câțiva ani. Situația ar trebui să dea de gândit, cu atât mai mult cu cât şi cifrele pentru Oltenia sunt considerabil mai mici decât cele normale, până către 566. Invazia cutrigură este cel mai semnificativ dezastru pe care l-a suferit Scythia Minor (Dobrogea), într-un singur an, iar distrugerile sunt bine documentate arheologic. Nu există informații asupra unor acțiuni cutrigure şi în amontele fluviului, dar indicii monetari scăzuți sau nuli din Muntenia şi Oltenia sugerează că prăpădul a lovit nediferențiat, şi barbari şi romani.

Că asemenea pauze în alimentarea cu monedă s-ar putea pune pe seama unor dezastre locale, şi nu a unor conjuncturi nefavorabile în relația cu Imperiul, o sugerează situația din anii 578-581, perioadă care începe cu acțiunea de represalii avare în Câmpia Română (578/579). Sinonimia celor două situații, de la 558/559 şi 578/579, sugerează ca posibilitate de luat în considerație şi ipoteza ca invazia cutrigură să fi lovit, la fel de sever, şi Muntenia, nu numai Dobrogea. Aceste două episoade majore, la care se adaugă marile campanii romane la nord de fluviu, după 593, sunt premizele unui deficit demografic, sesizabil pe scăderile de capacitate ale recipientelor ceramice, pentru finalul culturii Ipoteşti-Cândeşti, dar şi împuținarea complexelor de locuire din aceeaşi perioadă.

De la acest moment în sus, monedele de bronz pătrund în Muntenia mai degrabă sporadic, până în jur de 613/614, an în care, spuneam mai devreme, sucombă ultimele redute bizantine din zonă. De această dată procesul loveşte toată peninsula Balcanică, marcând colapsul financiar al Imperiului, şi tocmai de accea graficul intrării de monedă este mai greu de folosit în scopul reconstituirii marilor evenimente de la Dunărea de Jos.

Unul dintre cele mai curioase aspecte ale distribuției monedelor de bronz în Muntenia este completa separație între zona din care s-au recuperat monede izolate (care coincide cu cea a aşezărilor), şi zona unde au fost găsite cele 4 tezaure monetare (vezi fig. 32, p. 175). Unul dintre acestea (Gropeni) se încheie cu monedă din 578 şi este martorul expediției avare de pedeapsă, de care vorbeam mai sus. Celelalte trei, de la Unirea, Ulmeni (tezaur incert, presupus) şi Troianul,

se încheie toate cu monede din ultimii ani ai secolului şi sunt cu siguranță ascunse în momentele de cumpănă create prin repetatele expediții nord-dunărene ale romanilor. Ei bine – toate acestea se găsesc aproape în banda luncii Dunării, adică într-o zonă în care nu se găsesc aşezări; Ulmeni se află dincolo de gurile Argeşului, într-o zonă cu siguranță greu accesibilă, iar aşezările de la vest de Argeş aproape sigur nu sunt contemporane evenimentelor (un semn de întrebare avem, totuşi, pentru Şuvița Hotarului). Aşezarea de la Vadu Anei, cea mai răsăriteană din Muntenia, este şi ea posterioară evenimentelor, deci nu se afla acolo când s-au îngropat tezaurele de monedă de bronz. Troianul se poziționează cel mai adânc în interior, dar şi acesta este exterior liniei aşezărilor cunoscute; şi aici ar putea fi în discuție, cronologic, o aşezare identificată recent în oraşul Alexandria (nepublicată), dar şi aceea pare ulterioară războaielor din ultimul deceniu al veacului VI. Privind harta, am putea vorbi chiar despre o exclusivitate a zonei aşezărilor şi a zonei tezaurelor. Evident, un tezaur nu se ascunde într-o aşezare (în principiu); dar cât de departe se ascunde??...

O altă problemă sesizată de numismați a fost necongruența distribuției monedelor izolate, prin comparație cu monedele din tezaure. Dacă monedele izolate reflectă alt mod de compunere decât descoperirile similare de la sud de Dunăre, structura tezaurelor sugerează, din contră, că ele au fost constituite la sud de fluviu, ajungând pe malul nordic, cel mai probabil, prin jaf. Tezaurul de la Troianul, compus din multe monede divizionare foarte mici, unele foarte vechi (au sute de ani...), practic fără altă valoare decât cea... numismatică, nu putea fi constituit decât de un bun cunoscător al sistemului metrologic roman, dar şi al istoriei sale. Nord-dunărenii nu ar fi putut avea asemenea cunoştințe, iar jefuitorul clar nu a înțeles că a luat o colecție, poate prețioasă documentar, dar nu o avere...

E drept, şi am mai spus, aceste tezaure de monedă de bronz au valoare totală foarte mică, şi nu reflectă decât într-o măsură foarte palidă incomensurabilele prăzi pe care slavii le-ar fi făcut în Imperiu. Pe de altă parte, exclusivitatea lor teritorială, precum şi proximitatea lor cu Dunărea Inferioară, dau parcă o mult mai bună aproximare a descrierii lui Procopius, a slavilor locuind aproape de fluviu, acolo unde îi căutau şi raidurile romane de o noapte, relatate de Theophylact Simocatta, două generații mai târziu. Neîndoielnic, undeva pe aproape ar fi trebuit să se găsească şi *colibele amărâte*. Dacă nu au fost găsite până acum, nu putem concluziona decât că şi ele reprezintă un *fenomen arheologic discret*, sau, ca să o spunem pe şleau, *aceşti* slavi locuiau în corturi, nu în bordeie.

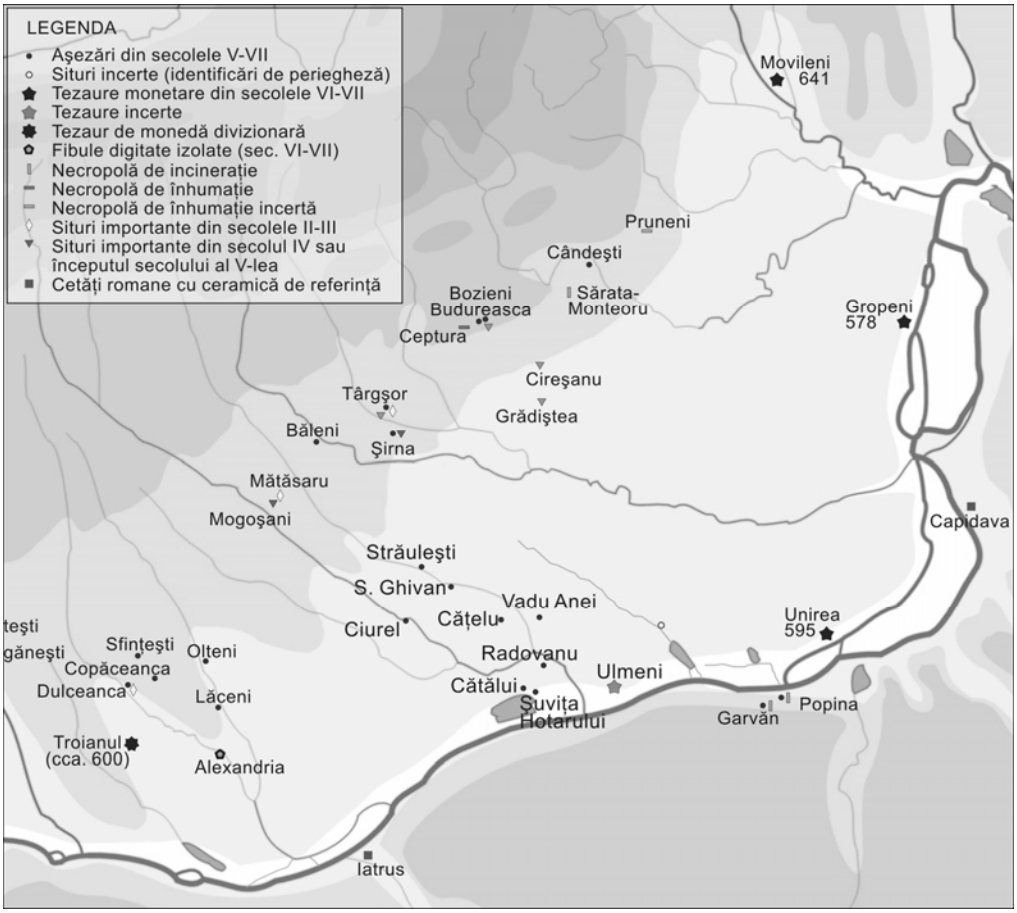

Fig. 32. Detaliu mărit al hărții de la fig. 16, pentru comparația distribuției aşezărilor şi a tezaurelor monetare; din zona Bucureştiului – doar câteva situri importante.

6.7. Încheieri arheologice şi deschideri istorice

Analiza habitațională relevă un larg areal, în centrul şi estul Europei, unde apar, în a doua parte a veacului V, locuințe de tip bordei dotate cu cuptoare (de piatră sau de lut). Această modificare majoră a comportamentului de amenajare a locuirii a fost explicată, tradițional, prin migrația slavilor. Nimic nu ne poate împiedeca însă să nu remarcăm că acelaşi areal este definit de geografi drept zona de climă continentală, cu veri calde şi uscate, dar cu ierni aprige. Există indicii – încă insuficient de explicite – că Europa trecea printr-un proces accentuat de răcire, care acoperă o bună partea a *evului mediu timpuriu* (până prin veacul X), care-şi mai merită, încă o dată, renumele de *veac întunecat*. Or, locuințele-bordei prevăzute cu cuptor par să răspundă cel mai bine acestei clime aspre şi

contrastante. Şocul termic negativ avea să se încheie la trecerea dintre milenii, secolul XI fiind considerat de „optim climateric", adică o temperatură medie mai mare decât cea măsurată în sec. XX.

În ce măsură modificarea amenajărilor de locuințe este rezultatul unui nou context cultural, sau unui nou context climateric, este greu de răspuns acum. Cert este un singur lucru, şi anume acela că fenomenul nu poate fi pus exclusiv pe seama migrațiilor, respectiv al expansiunii unui nucleu proto-slav, pentru simplul motiv că ar trebui să presupunem un progres demografic fără precedent, practic imposibil pentru rasa umană, mai ales în condiții istorice dintre cele mai adverse, cu numeroase războaie; e împotriva firii, dar şi a experienței istorice, să presupunem un asemenea progres demografic în condițiile războiului endemic.

Pe aproximativ acelaşi areal se generalizează, în cursul veacului al VI-lea, o ceramică lucrată cu mâna, prost modelată şi arsă, cunoscută fie sub numele de „ceramică tip Praga" (mai ales în vestul zonei amintite), fie „tip Korceak" (cu variante nominale, mai ales în zona orientală a perimetrului). În interiorul zonei *bordeielor cu cuptor* există însă tradiții ceramice, precum cea din Germania răsăriteană (Sukow), care nu au nicio relație morfologică cu ceramica tip Praga, fiind mult mai asemănătoare, de pildă, cu tradiția culturii Penkovka, sau cu mai vechile culturi Cerneahov (din zona Mării Negre) şi Przeworsk (de pe Vistula), cu tradițiile scandinave sau baltice[62]. Alte specii ceramice sunt, prin natura lor, cert non-slave, precum ceramica lucrată la roata rapidă, cunoscută în extracarpatic ca tradiție romanică, iar în interiorul arcului carpatic, drept tradiție gepidică (de unde au învățat germanicii să lucreze la roata rapidă – este altă discuție, care nu are relevanță în acest context). Explicația care s-a încercat, de a aduce aceste produse de peste Dunăre, prin import, nu rezistă analizei, trebuind să accedem la concluzia că este producție locală, organizată de corpus-uri social-politice locale.

Analiza detaliată a ceramicii modelate cu mâna, în arealul respectiv, surprinde suficiente elemente de particularitate locală, care exclud existența unui singur nucleu recent (nu mai vechi de un secol). Unele particularități statistice ale formelor din Ucraina de nord, precum prezența *piciorului*, elimină această zonă ca potențial *teritoriu originar*, fiindcă această particularitate lipseşte în Polonia şi în toate celelalte teritorii occidentale. Bucovina, la rândul ei, care are bune analogii cu toate celelalte teritorii slave, are o diversitate morfologică şi tehnologică cu mult superioară celorlalte teritorii de referință, excluzându-se astfel ca pretendent la *Homeland*, fiindcă ar fi fost imposibil să distribuie, în unele direcții – unele

[62] Şcoala poloneză de la Poznan, spre deosebire de cea de la Cracovia, este adepta unui punct de vedere autohtonist, afirmând, în esență, că ceramica vest-poloneză de sec. VI-VI este produsul unei continuități culturale (comunități germano-celtice străvechi), ei fiind „slavizați" (detalii la Barford 2001, 41), cu referire, însă, la cultura Przeworsk.

caracteristici, iar în alte direcții – alte caracteristici; Bucovina, în schimb, pare cel mai bun exemplu al diversității epocii, fiind un teritoriu de tranziție, de contacte culturale multiple, fiind, eventual, un produs de aculturație, la limită – al migrațiilor, dar fiind astfel exclusă de la condiția de *tărâm originar*. Caracterul de zonă de interferență culturală nu este însă unul nou pentru Bucovina, fiind chiar produsul poziției sale geostrategice.

Existența unor imperii nomade la Dunărea mijlocie, unul în prima jumătate a veacului V, respectiv confederația hunică, altul din ultima treime a veacului VI, respectiv confederația avarilor, implică neîndoielnic mari mişcări de populație, în special masculină, dând substanță „epocii migrațiilor". Tocmai existența acestor imperii pune sub semnul întrebării posibilitatea unor „migrații" independente, ale unor populații cu potențial militar propriu discutabil. Astfel de mişcări se pot intui, totuşi, în momentele de criză ale imperiilor nomade, cum a fost prăbuşirea statului hunic, după 454, războaiele civile din imperiul avaric din jurul anului 630, pătrunderea bulgarilor, în jur de 680, sau prăbuşirea imperiului avaric, după anul 800. Aceste momente pot fi însă răspunzătoare de redistribuiri ale masei de populație slavă, fără a afecta major procesul de formare a etnicului slav primitiv. Analiza ceramicii considerate slave recomandă mai degrabă procese evolutive locale, decât migrații.

Fibulele demonstrează, din contră, conexiuni la mare distanță, care însă nu ilustrează migrații (conexiunile acestea se realizează pe toate direcțiile!), ci întinsele relații sociale şi politice ale puternicilor acelor zile, în *Barbaricum*. Foarte interesant, dar principalele areale de producție şi distribuție ale acestor piese semnificative se află în afara zonelor suspectate inițial a fi *patria originară* a slavilor; astfel de piese se întâlnesc în toate teritoriile considerate a face parte din zona de geneză (să spunem *secundară*, în cazul în care *patria originară* ar exista) a neamurilor slave, însă densitatea lor este mult inferioară centrelor de la Marea Baltică, Peninsula Crimeea sau Extracarpatic, teritorii de mai veche dominație a goților; având în vedere prezența unor elemente gotice, de-a lungul veacului VI, în celelalte zone de producție, ar trebui poate să ne întrebăm dacă ele nu subzistau, într-o formă sau alta, şi în teritoriile de pe exteriorul Carpaților Răsăriteni şi Meridionali. Evident, ar mai trebui să ne întrebăm ce rol au jucat ele, mai ales la nivelul producției, în generarea fibulelor „slave", despre care deja am mai spus că nu sunt decât tipuri *derivate* din modele germanice anterioare.

Dacă ar fi să definim cumva zona Dunării de Jos, aceea în care sursele antice şi cercetătorii moderni vedeau mulți sclavini războinici, ar trebui să o definim, arheologic, drept *deşertul scitic*. La est de situl de la Brăneşti-Vadu Anei, aflat la 12 km est de Bucureşti, pe Autostrada Soarelui, nu mai există nimic, cu excepția a două tezaure monetare de bronz, în apropierea Dunării. Nimic, adică

nicio necropolă, niciun bordei, nici măcar o fibulă rătăcită. Este vorba despre vreo 12000 km^2 sau trei județe ale României de astăzi (Călăraşi, Ialomița, Brăila), adică mai mult decât noul stat european Kossovo. Sudul Moldovei nu a fost niciodată controlat corespunzător, însă *deşertul scitic* pare a caracteriza şi județul Galați. Situația de pe Dunărea maritimă, astăzi aparținând Ucrainei, este absolut clară, în sensul *că nu există situri arheologice alocate veacului al VI-lea*[63]. Este limpede că avem teritorii improprii unei locuiri de durată, stabile, în tot segmentul dunărean aflat în aval de râul Argeş, zone care au făcut obiectul unui *culoar strategic* pentru toate armatele epocii, şi că tot ce raportau iscoadele bizantine nu se putea referi decât la improvizații de campanie, şi nu la aşezări de tipul celor cunoscute în interiorul Munteniei, în Bucovina, Ucraina nordică, Polonia, etc.

Dacă ar fi să definim zonele periferice *deşertului scitic*, cea mai bună descriere a lor ar fi termenul *exclusivism*. În arealele periferice „golului" se întâmplă lucruri cel puțin ciudate: avem, pe de o parte, multe aşezări fără cimitire, apoi, separat, o mare necropolă fără aşezări; zona în care au fost găsite monede izolate de bronz – care corespunde aşezărilor cunoscute – este separată de zonele proxime Dunării, unde s-au găsit aproape numai tezaure de monedă de bronz, dar nu şi monedă izolată (sau, oricum, foarte puțină, fără a exclude posibilitatea de a proveni din tezaure risipite).

O definiție secundară ar muta accentul pe – culmea – ambiguitate. Întâlnim, pe acelaşi teritoriu, ceramică de bună tradiție romană, dar şi ceramică cât se poate de barbară; avem şi simboluri creştine indiscutabile, precum cruciulițele de bronz, tiparele în care se turnau acestea, vase de cult cu simbolul crucii, dar şi vase marcate cu crucea gamată (sau zvastica), un însemn tipic al credințelor nomade, solare, fără nicio legătură cu creştinismul, uneori în una şi aceeaşi aşezare[64]. Mai departe, şefii acestor comunități purtau, cu mândrie, când fibule „slave", când fibule „romano-bizantine"; dacă difuziunea fibulelor „slave" reflectă procesul de cristalizare a unei noi conştiințe comunitare, deci unei noi identități etnice, ne putem întreba, justificat, ce simbolistică era anexată fibulelor romano-bizantine, mai ales că procesele sunt contemporane şi paralele, în acelaşi spațiu geografic, pentru cel puțin o jumătate de veac.

[63] Musteață 2005, 34.

[64] Caracterul nomad al zvasticilor apărute pe ceramica de la Dunărea de Jos a fost zdruncinat de analize recente; este posibil ca ele să mărturisească o anume etapă (timpurie) de pătrundere a simbolismului creştin (Teodor, Stanciu 2009).

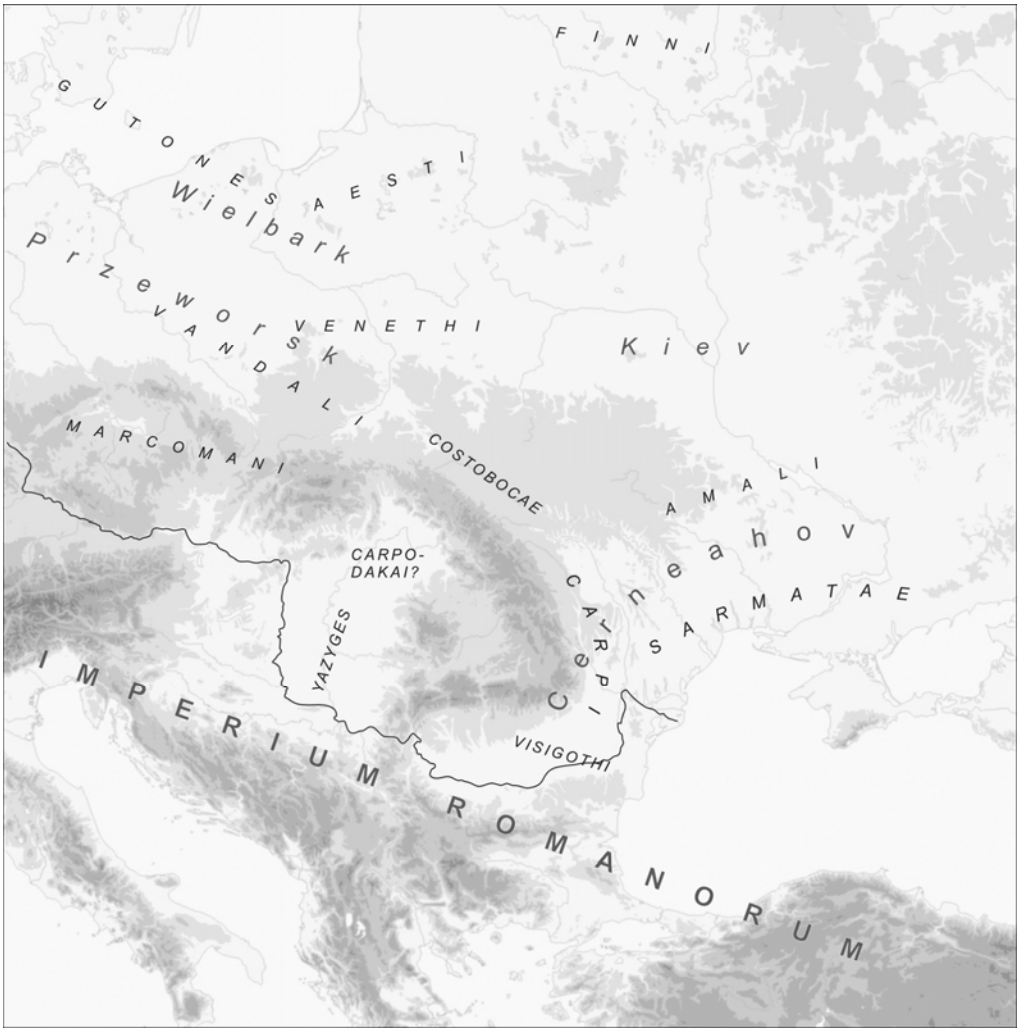

Fig. 33. Europa est-centrală în jurul anului 350.
Cu majuscule – populații documentate istoric. Cu minuscule cursive – culturi arheologice.

Revenind la problematica strictă a apariției slavilor, elementul decisiv nu este unul arheologic sau lingvistic, ci unul statistic şi demografic. În istoria umanității nu se cunoaşte un progres demografic natural mai mare de 16‰. Dacă acest lucru s-ar întâmpla *sistematic*, de-a lungul unui secol, populația s-ar multiplica de peste patru ori. Acest fel de creştere nu este însă cunoscut în istoria umanității, fiindcă fenomenul este întrerupt de perioade de război, de secetă şi alte cataclisme. Ar fi cu totul nerezonabil să ne imaginăm că o populație de la sfârşitul antichității ar putea obține un spor natural mai mare decât dublu, de-a lungul unui secol, fiindcă numai un scor de peste 30‰ ar putea explica o asemenea expansiune. În aceste condiții, căutarea *patriei originare* într-un

perimetru cultural de mărimea Bucovinei, sau a satelor de pe malurile Pripjatului, din Nordul Ucrainei, este o întreprindere imposibilă, statistic vorbind. Zona de expansiune a slavilor, până spre sfârşitul veacului al VI-lea, este de 15-20 de ori mai mare decât perimetrul suspectat a fi rezervorul uman inițial.

De aceea, populațiile proto-slave (care ar fi constituit masa pur biologică a „organismului" etnic de mai târziu) ar trebui căutate într-un context habitațional mult mai semnificativ, aşa cum nu a fost, în zonă, decât complexul cultural Cerneahov, care s-a întins pe jumătate din Ucraina de astăzi, Basarabia şi jumătate din România zilelor noastre. Acest fenomen arheologic, numit cultura Cerneahov (sau Cerneahov-Sântana de Mureş; vezi fig. 33)[65], defineşte populațiile care au alcătuit imperiul gotic de la Marea Neagră. În afara elementelor germanice dominante, nou apărute în zonă, la finalul veacului al II-lea, eventual al elementelor germanice mai vechi, asociate (taifalii, din Polonia de sud-est), imperiul a fost constituit pe baze demografice locale, compuse din sarmați, carpi, şi eventual elemente getice minoritare, aşezate din vechime în apropierea țărmurilor Mării Negre. Am mai putea adăuga, cu titlu ipotetic, prezența unor elemente baltice, aduse sau atrase de noii stăpâni goți, însă prezența acestor elemente în perimetrul cerneahovian ar trebui mai întâi demonstrată; nu este însă deloc simplu, fiindcă noua cultură materială, formată în Imperiul gotic, este de o remarcabilă unitate, lăsând puține posibilități – legate mai ales de practicile funerare – de a identifica elementele etnice inițiale.

Aceasta este singura masă umană eligibilă pentru a constitui, mai târziu, etnia primitivă slavă. Redistribuția în spațiu a acestei mase umane este legată de invazia hunilor, 376, care a spulberat confederația gotică. Ostrogoții au opus rezistență, dar au fost înfrânți şi supuşi, spărgându-se în mai multe nuclee, cu istorie ulterioară foarte diferită; vizigoții au plecat, în masă, în Imperiul roman. A rămas probabil pe teritoriu o mare parte a populației (cultura Cerneahov are o densitate umană remarcabilă), dislocată, cel puțin parțial, de plecarea hunilor în Câmpia Pannonică, în 410-420. Acolo, între Dunăre şi Tisa mijlociu-inferioară, a fuzionat probabil cu altă populație sarmatică (iazigii), prezentă în zonă încă de pe vremea lui Decebal. În zona nordică, pe Tisa mijlociu-superioară, exista deja în zonă o populație care ar putea fi eventual arondată noțiunii de „daci liberi", în amestec cu populații germanice, precum vandalii. Cu alte cuvinte, structura inițială a imperiului cerneahovian semăna destul de bine cu structura noului imperiu hunic, inclusiv în noua locație din Ungaria de est, populații transferate şi dincolo de Dunărea mijlocie, în vechea provincie romană Pannonia. Războiul civil care pune capăt confederației hunice a fost, neîndoielnic, un alt moment de

[65] Şi nu *Sântana de Mureş-Cerneahov*, cum apare sistematic în literatura arheologică românească, datorită precedenței cronologice a necropolei din Ucraina, față de cea din Ardeal.

dislocare demografică, dacă nu ar fi să ne gândim decât că valea Tisei devine posesiune gepidică, forțând exodul vechilor locatari (care dispar din documentația arheologică).

Fig. 34. La Dame de Grez-Doiceau – sau puterea de seducție a aristocrației.

Ce limbă vorbea această populație care tot schimbă stăpânii, şi care la origine este un amestec sarmato-tracic, este peste puterile arheologiei de a preciza. Trebuie să remarcăm însă că sarmații, una dintre opțiunile preferate pentru calitatea de *populație proto-slavă*, practicau ritul funerar al înhumației, derivația *sarmatic* > *proto-slav* nefiind dintre cele mai facile, decât dacă am admite un intermediar, precum carpii. Riturile funerare sunt printre cele mai conservatoare acte sociale; ele se schimbă, foarte rar, dar se schimbă, iar uneori chiar subit. Iar secolul V este caracterizabil, la nivel aproape continental, drept o perioadă a schimbărilor de orizont funerar, semnul sigur al seismelor sociale; dacă schimbarea culturală din jumătatea de est a continentului a fost pusă pe seama expansiunii slave, schimbările radicale din orizontul funerar germanic, din jumătatea vestică a continentului, sunt astăzi explicate prin mecanisme ceva mai subtile, ținând de *redefinirea germanilor* față de ei înşişi şi față de lume[66].

Chiar dacă ar putea să pară un ocol obositor şi fără sens, înțelegerea mecanismului modificărilor din orizonturile funerare occidentale poate fi utilă pentru reinterpretarea unor realități est-europene. Ei bine, dacă germanii au apărut în „istorie" (= surse scrise) în umbra romanilor, dominați şi fascinați de marea civilizație mediteraneană, pe care au servit-o, cel mai adesea, ca brațul înarmat din *afară*, apoi şi *din lăuntru*, la jumătatea veacului V, o dată cu disoluția structurilor administrative imperiale din vest, triburile germanice s-au trezit, dintr-o dată, fără stăpân, mai mult, stăpâne pe o mare parte a *lumii vechi*. Asemenea *treceri*, metamorfoze statutare, sunt marcate totdeauna pe tărâm simbolic, iar pentru a înțelege mai uşor fenomenul ar fi suficient să ne gândim ce

[66] Brather 2005.

înseamnă în viața unui om „majoratul", marcat, mai ales în societățile tradiționale, de schimbări vizibile ale îmbrăcămintei şi obiectelor definitorii (portul armelor sau al pantalonilor lungi, de exemplu). Orizontul funerar germanic se schimbă atât de mult (de pildă orientarea mormintelor, din nord-sud, devine vest-est, greşit legată exclusiv de trecerea la creştinism[67]), încât, dacă nu am fi avertizați de izvoarele literare că avem aproximativ aceleaşi populații precum cele ale veacului IV, şi dacă, de exemplu, am constata aceleaşi schimbări pentru neolitic sau epoca bronzului, *am putea crede că sunt cu totul alte populații*[68]. Acest *am putea să credem* este un fapt de reținut.

Dar oricare *trecere*, sau schimbare majoră de statut, inclusiv una *negativă*, poate să fie şi chiar este marcată ritual. Să ne aducem aminte că înhumația a caracterizat neamurile nomade, *care va să zică războinice*, cu statutul social cel mai înalt, în limbajul vremii (noi suntem tentați să confundăm *nomadismul istoric* cu cel contemporan nouă, aflat aproape în *afara* societății), sau neamuri germane extrem de războinice şi renumite, precum ostrogoții. Or, sarmații dispar întâi ca nume (aproximativ în acelaşi timp cu carpii), statutul lor de războinici păleşte, în fața noilor stăpâni huni, iar lunga conviețuire cu populații de origine tracică poate produce, finalmente, absorbția lor culturală, marcată inclusiv prin abandonarea practicilor funerare tradiționale. Desigur, un asemenea proces nu putea avea loc fără contaminări, inclusiv lingvistice...

Cert este că în rândul vechilor convivi tracici (fie ei geți, daci sau carpi) ai sarmaților găsim ambele variante rituale funerare cunoscute în lumea slavilor, respectiv incinerarea cu depunerea rămăşițelor în urnă, sau direct într-o groapă simplă, în această ordine statistică. Putem spune că între practicile funerare ale traco-geților şi ale slavilor primitivi nu găsim diferențe semnificative; şi la unii, şi la ceilalți, apar şi morminte tumulare, atribuite aristocrației.

Revenind, nu este exclus ca sarmații, atât cei răsăriteni (roxolanii), cât şi cei occidentali (iazigii) să fi fost asimilați de geto-daco-carpi (nu prea ştim cum să le spunem, că numai *liberi* nu erau...), adoptând traiul stabil, economia agrară şi incinerația; dar ceilalți ce vor fi luat? Fiindcă trebuie să fi luat ceva... Supraviețuirea fizică a urmaşilor sarmaților este un lucru pe care nu îl putem demonstra nemijlocit (decât, poate, într-un viitor nu foarte îndepărtat, cu ajutorul geneticii), în aceeaşi logică aplicată dacilor: un popor mare nu poate pieri, *pur şi simplu*; i se poate pierde doar urma, îmbrăcând o altă identitate. Trebuie să presupunem că şi sarmații au avut un rol la naşterea Europei medievale, cel puțin

[67] Vezi cazul necropolei merovingiene de la Grez-Doiceau, cu orientări diferite (*mrw.wallonie.be/dgatlp/dgatlp/pages/patrimoine/Dwnld/OR%20SOUS%20LA%20ROUTE%20dossier.pdf*); Brather 2005, 162.

[68] Brather 2005.

pentru motivul că lingviştii ne asigură că limbile din grupa persană au jucat un rol notabil la formarea limbilor slave (pentru limba română problema nu pare studiată); fără alte ocolişuri, singura populație înrudită cu vorbitorii persanei, în această zonă a lumii, sunt sarmații.

Dacă este aşa, iar sarmații pot fi considerați nişte supraviețuitori, doar în baza unui argument lingvistic, ce ne împiedică să credem acelaşi lucru, în baza cel puțin la fel de fermă a unor obiceiuri funerare cvasi-identice? Altfel, vom continua să ne îmbătăm cu apă rece, întrebând retoric *murit-au dacii*?... Niet!...

Şi sarmații, şi dacii, la ora aceasta târzie a antichității, modelau ceramica manual (ceramica lucrată la roată fiind preluată de ateliere specializate ale goților), folosind pasta cu cioburi pisate în compoziția lutului, doar că cei aflați în zonele occidentale, la marginile lumii romane, au adoptat tehnologia locală, a pastei nisipoase; iar decorul crestat al buzelor a fost şi va rămâne un model comportamental răsăritean. Distribuția acestui decor, în secolele VIII-IX, este o probă clară a faptului că unul şi acelaşi popor – slavii timpurii –, încă nediferențiat lingvistic, poate produce forme de cultură materială destul de străine... O concluzie care îi va interesa mai ales pentru arheologii preistoricieni.

Ceea ce constatăm noi, la nivel istoric, de-a lungul tumultosului veac V, este că două ramuri indo-europene majore, sarmații şi tracii, dispar cu totul; pentru sfârşitul aceluiaşi veac arheologii slavi vorbesc despre primele complexe atribuite (cam în grabă...) celor mai vechi slavi. Or, populații de mărimea acestor două grupe nu „dispar" la modul fizic; ele „dispar" din izvoare, dispar ca organisme sociale şi politice, adică sunt *asimilate* altor organisme sociale şi politice. Acest lucru se întâmplă exact atunci când o altă grupă mare de populație, cea mai numeroasă a Europei moderne, tocmai apare, din „nimic". Şi cam în acelaşi loc, nu-i aşa?

Desigur, găsirea altei „urmări" epopeii dacice, decât cea furnizată de Iordanes şi compania (companie numeroasă: vreo duzină de cronicari romani şi alte câteva duzini de cronicari germanici, mai ales nordici, în evul mediu), nu înseamnă neapărat negarea „filierei" geto-gotice. Performarea unei ecuații, în înțeles *național* (conform percepției de astăzi a termenilor), identificând geții şi goții în exact termenii lui Iordanes (sau a dacilor şi danilor, în reveriile învățaților normanzi), ar fi o copilărie. Personal însă nu am niciun dubiu că sâmburele de adevăr este suficient de tare cât să ne spargem smalțul. Dacă încercăm o cheie *dinastică* – s-ar putea să ne răzgândim. Geții şi goții au conviețuit, în zonele din răsăritul României de astăzi, şi mai departe, pe întinsele țărmuri ale Mării Negre, aproape două sute de ani, între venirea goților şi venirea hunilor. Adică mai mult decât au stat romanii în Dacia, nu-i aşa?... Este imposibil să nu ne gândim că coabitarea a 10 generații de oameni a prilejuit destule contracte nupțiale, iar dacă

romanii nu au reuşit să stârpească orice os domnesc – şi nu au reuşit, măcar că nu toate neamurile getice s-au opus romanilor, iar represaliile nu s-au abătut, sistematic, decât asupra celor care avuseseră neinspirația să li se opună cu arma în mână – atunci acest fapt avea să fie o ocazie nesperată, pentru noii stăpâni, de a-şi aduce în linia de sânge pe urmaşii celor care învinseseră pe Domitian şi se opuseseră eroic marelui Traian, cel mai temut *imperator*. Un neam nou, victorios şi puternic, dar *no-name*, avea ocazia de a-şi pune pe scut sica lui Decebal (sau un cap de lup, sau unul de bour, de ce nu...). Dacă dumneavastră ați fi un rege ostrogot, ce ați face?... Să nu credeți că socotelile de încuscrire s-au schimbat cu ceva în ultimii 2000 de ani... Cine ar putea crede că Iordanes, născut pe malurile Dunării, din familie gotică, vorbeşte chiar prostii, uită un lucru: Iordanes era un om credincios şi este foarte greu de crezut că pur şi simplu mințea; mai degrabă el exprima convingerile societății în mijlocul căreia se născuse. Aşa cum am mai spus, nu înrudirea biologică este importantă, ci *convingerea existenței acelei înrudiri*. Este tocmai ceea ce ne povesteşte Iordanes.

Figura 35.
Fibulă digitată de tip germanic.
Bratei (jud. Sibiu), cimitirul 3.
Prima jumătate a sec. VI.

CAPITOLUL 7

100 de rădăcini slave vechi, 10+2 numerale și câteva analize

7.1. Premise

În acest capitol ne propunem să arătăm, pe baza unei selecții reprezentative a o sută de rădăcini slave arhaice, cum s-a structurat lexicul slav: care au fost componentele sale de bază, cum au relaționat slavii cu unele grupuri învecinate, cum au evoluat acești termeni, ce concluzii putem trage din analiza etimologică și structurală. Nu ne-am propus să întocmim un lexicon exhaustiv și nici măcar unul amplu, de altfel acest lucru ar depăși cu mult scopul propus, ci de a sublinia elementele componente de bază ale lexicului slav. Pe baza acestei analize, putem stabili, cu relativă ori cu suficientă precizie, limitele spațio-temporale plauzibile ale vechilor slavi: perioada aproximativă de consolidare a unui lexic specific și spațiul în care a putut evolua presupusul idiom slav arhaic (protoslavă, numită uneori slava pre-expansiune)[1].

Așa cum vom încerca să arătăm mai jos și așa cum, sperăm, va reieși cu suficientă claritate din lista următoare, se desprind următoarele straturi lingvistice importante:

A. Balto-slav sau proto-slav A. Cel mai numeros și reprezentativ pentru încadrarea globală a limbilor slave în context indo-european satem.

B. Vest-iranic sau proto-slav B. Deși nu foarte importat numeric, include câțiva termeni importanți din sfera religioasă.

C. Nord-tracic sau proto-slav C. Cel mai interesant și din perspectiva istoriei limbii române, dar și cel mai incoerent și inconsistent analizat.

D. Elemente germanice (D).

E. Elemente est-romanice sau protoromânești (E). De asemenea, strat interesant și din perspectiva istoriei limbii române.

F. Elemente uralice, mai ales ugro-finice (F).

G. Elemente de origine necunoscută, dificil de analizat ori

---

[1] Autorul acestor rânduri (S.P.) a mai folosit sintagma „slava pre-expansiune", englez Pre-Expansion Slavic sau PES, într-o serie de studii publicate în anii '90 în *Slavistična Revija*, Ljubljana. Formula este criticată deoarece sugerează că slava *ar fi existat* înainte de expansiune. Explicația concurentă este că *slava* este tocmai produsul expansiunii.

neanalizabile: elemente arhaice pre-indo-europene, elemente preluate din idiomuri greu de identificat etc.

Micul glosar de mai jos ar putea să pară unora plictisitor. Dacă este așa, atunci se poate sări peste lectura celor câteva pagini ale acestui glosar și se poate trece direct la analiza glosarului și la concluziile aferente.

7.2. 100 de rădăcini slave vechi. Mic lexicon etimologic[2]

1. ablo „măr". Înrudit cu lit. *abúolas*, german *Apfel*, englez *apple*, vechi irlandez *abhall, ubhal*. Formele sunt atestate numai în limbile indo-europene din Europa, deci ar putea fi preluate dintr-un idiom pre-indo-european indigen.

2. aje „ou"; în limbile slave moderne precedat de *j (iot)* sau de *v* precum și cu sufixul diminutival *-ce*: *jajca, vejce*. IE * *ōv-o-jom* „ou". Unii lingviști consideră că, prin legea lui Vṛddhi, ar fi un derivat de la un cuvânt străvechi cu sensul „pasăre" ca în latin *avis*. Alte forme înrudite sunt armean *ju* și irlandez *og*, dar este dificil de reconstruit o rădăcină arhaică proto-indo-europeană (în continuare PIE).

3. bojati sę „a se teme; a-i fi frică". IE **bhey-*, păstrat și în lituanian *bijoti-s* „a se teme; a-i fi frică", *bajus* „înfricoșător".

4. baran, beran „berbec". Străveche formă pre-indo-europeană păstrată izolat, ca element arhaic, în unele limbi, de exemplu rom. *bîr* „apelativ pentru oaie" (vezi și NL, NM *Bîrsa*), basc *baran* „berbec".

5. bělъ „alb". IE **bhe-* „a străluci, a fi luminos", lit. *baltas* „alb", leton *balts* „alb", de unde și numele Mării *Baltice*. Înrudit cu rom. *băl, bălan* „blond, cu păr bălai", element tracic, cu păstrarea normală a lui *l* intervocalic într-un element autohton[3].

6. bergъ „1. malul unui râu; 2. pisc, vârf". Înrudit cu arm. *berj* „pisc, culme", germ. *Berg* „munte". Forma așteptată în slavă ar fi fost **beržъ*, astfel că putem presupune influența unui idiom centum, care nu poate fi decât un idiom germanic. Cf. Rom. NM *Bârgău*. • Toponimul *Burgás* de pe coasta Mării Negre în Bulgaria este considerat de origine germanică, probabil gotică.

7. bogъ „zeu", apoi „Dumnezeu" (creștin). Reflectă o formă vest-iranică, fiind totodată și unul dintre argumentele că aceste grupuri

[2] Am folosit lucrările de referință citate la *biliografie* sub rubrica *enciclopedii, dicționare*. Există, pe de altă parte, numeroase lucrări privind limbile slave, de exemplu De Bray 1980. Relațiile dintre lexic și viața materială au fost analizate de Moszyński 1962.

[3] Vezi discuțiile privind formele cu *l* intervocalic în elementele autohtone la Paliga 2006b.

vest-iranice de tip sarmatic sau alanic, cf. neopersan *baγ* „zeu", sensul străvechi fiind, se pare, „cel care dă, cel care este generos".

7 a. bogatъ „bogat" este un derivat al rădăcinii bogъ, bog- „zeu". Bogăția era văzută ca un dar al zeilor.

8. bolto „baltă". Înrudit cu lit. *bala* „mlaștină"; cf. *bělъ*. Sufixul *-t-o* este neclar. Forma este clar înrudită cu rom. *baltă*, alb. *baltë* „baltă". Nu se mai poate admite azi, cum se considera inițial, că forma românească ar fi împrumutată din slavă. Înclinăm spre ipoteza unui împrumut dintr-un idiom nord-tracic în slavă, eventual spre o formă păstrată independent în nucleul slav din fondul balto-slav, deşi lipsește dovada în limbile baltice.

9. bratrъ, bratъ „frate". IE **bhrater*, lat. *frater*, eng. *brother*, germ. *Bruder* etc. Termen indo-european fundamental al relațiilor familiale; cf. *sestra*[4].

10. brazda „brazdă" (= săpătură în pământ). Vechi termen european al lexicului agricol, probabil de origine pre-indo-europeană, cf. lit. *biržis*, leton *birze* „id.", gallic *rica* „id." Vezi mai jos și *plugъ*.

11. bukъ „fag" (copacul *fagus*). Considerat un cuvânt esențial în stabilirea patriei străvechi slave. Răspândirea actuală este la vest de axa Kaliningrad - Delta Dunării. Înrudit cu germ. *Buche*, eng. *beech*; unii lingviști consideră că slavii ar fi împrumutat cuvântul de la germanici, vezi în acest sens și *chlěbъ*, mai jos.

12. byti „a fi", sensul arhaic pare să fi fost „a crește; a se ivi, a apărea", înrudit cu lat. *fuī* „am fost, fusei", vechi indian *bhāvati* „se întâmplă, există" (cf. forma slavă frecventativă *byvati*).

13. bьrati „a purta, a duce". IE **bher-* „a purta, a duce", de aici și lat. *fero*, Arm. *berem*, eng. *to bear* etc.

14. cěna „preț", sens arhaic „compensare pentru o rană sau pentru un rău făcut altuia", cf. lit. dial. *kaina* „răzbunare; pedeapsă"[5].

15. čarь, čarъ „vrajă, vrăjitorie". Înrudit cu lit. *keri, kereti* „a deochea pe cineva", probabil o evoluție specifică a rădăcinii IE **ker-* „a face, a crea".

16. časъ „timp, interval de timp". Se pare înrudit cu forma *česati* „a se

[4] Pentru analiza termenilor referitori la relațiile de rudenie în limbile slave vezi Šaur 1975.

[5] Vezi și rom. *chin*, după părerea noastră incorect considerat un element împrumutat din turcă, fiind – mai degrabă – o formă autohtonă traco-dacă. În orice caz, trebuie explicată asemănarea izbitoare dintre rom. *chin* și lit. *kaina*. Cf. *a căina*, explicat ca slavism, dintr-o formă **kajan* derivată dintr-un verb *kajati sę* [?]. Cercetările viitoare vor trebuie să clarifice relația *chin – căina*, pe de o parte, și lit. *kaina*, pe de altă parte. De asemenea, trebuie clarificată originea invocatei forme *kajati sę*.

grăbi, a mări viteza"; fără etimon, cuvânt obscur.

17. čelo 'frunte'. Origine necunoscută, probabil înrudit cu forma românească *chel*, autohtonă traco-dacă. Dacă ipoteza noastră este acceptată, atunci formele ar fi înrudite cu german *gelb* „galben", eng. *yellow.*

18. čьrnъ „negru". Probabil derivă dintr-o străveche rădăcină IE ce denotă culori închise, de exemplu rom. *cioară,* de origine traco-dacă, alb. *sorrë* „cioară". Despre relația rom. *č* – alb. *s* am discutat în alte ocazii[6] • Hidronimul *Cerna* din Banat este atestat în antichitatea preslavă ca *Dierna*, detaliu ce ar reconfirma vechimea rădăcinii în română înainte de expansiunea slavă[7].

19. dati „a da": *damь, dasi, dastь, damъ, date, dadętь* „dau, dai etc." Din aceeași străveche rădăcină IE din care a derivat și lat. *do, dare* etc.

20. dъkti „fiică". Înrudit cu eng. *daughter*, german *Tochter* etc., toate din IE **dhughəter-* „fiică".

21. dьnь, gen. dьne „zi", sens inițial „partea strălucitoare, luminoasă a zilei" în opoziție cu noaptea, partea întunecată a zilei astronomice. Genul gramatical masculin al părții strălucitoare a zilei este opus genului gramatical feminin al *nocь* „noapte", ca în german *Tag* „zi" (masc.) v. *Nacht* „noapte" (fem.). Veche rădăcină IE **dei-eu, *dj-eu-* ca în lat. *dies* „zi". La vechii indo-europeni, Jupiter-Zeus este zeul al cărui atribut fundamental este fulgerul. Asocierea *dies-Zeus* nu este întâmplătoare, dar nici nemijlocită; ar trebui să ne imaginăm, pentru rădăcina arhaică, un sens cu funcție de numitor comun (precum „lumină").

22. dьrzъ „dârz, curajos". Înrudit cu lit. *drąs* „curajos, brav", avestic *daršyu* „puernic, curajos", gr. δρασύς „curajos". Forma așteptată pe baza analizei comparative ar fi fost **dьrsъ* care, ulterior, ar fi evoluat la **dьrchъ.* Noi considerăm, în opoziție cu majoritatea cercetătorilor, că forma slavă reflectă un element preluat din tracă, cf. divinitatea tracă *Derzelas* „(prea) puternicul" și rom. *dârz, dîrz*. Altfel spus, nu româna a împrumutat cuvântul de la slavi, ci slavii l-au preluat dintr-un idiom nord-tracic (dacic). În română, forma *dârz* este, mai degrabă, element de substrat, nu împrumut slav. Vezi și *sъto* (mai jos, în lista numeralelor) și *kъmotra*.

23. drěvo, gen. *drěva* și *drěvese* „lemn". Forma arhaică trebuie considerată **dervo,* gen. *derva,* pl. *drъva*. Înrudit cu lit. *dervà* „lemnul plantei *Vaccinium*", gotic *triu* „copac; lemn", eng. *tree* „copac, pom" etc. Rădăcina IE este

[6] Paliga 1991; 2006c.

[7] Prof. Mihai Mitu ne sugerează o derivare din rădăcina indo-europeană **dra-* „a trage" (cf. englez *to draw* < vechi englez *dragan*; de asemenea *to drag* „a trage, a târî") pentru forma *Dierna* (cf. și *Drencova*).

reconstruibilă **der-u-* sau **dor-u-*.

24. dǫbъ „stejar". Înrudit cu germanic **tanwō* „brad" și finlandez *tammi* „stejar". În lumina teoriei proto-boreale a lui Andreev, putem considera aceste forme ca fiind răspândite dintr-un idiom arhaic vorbit în mezoliticul european.

25. duchъ „spirit, duh" și duše „suflet"; înrudit cu aceste forme este dychati „a respira". Termen arhaic referitor la viață și la respirație, în opoziție cu moartea. Forme înrudite sunt lit. *dvãsas* „id.". Pentru sfera semantică „suflet" – „a respira", formele arhaice IE trebuie să fi fost **dousos* și, respectiv, **dous-jā*. Se pare că indo-europenii aveau două forme de bază: (1) „suflet, respirație" ca în OHD **ātum*, Lat. *anima* (de aici și rom. *inimă*), gr. *ψυχή* și (2) „spirit, duh" ca în german *Geist* și hitit *ištanza*. Nu este clară relația dintre forma hitită și maghiar *Isten [išten]* „zeu, dumnezeu", folosit și în vocabularul creștin.

26. gadъ „șarpe". Termen asociat multor credințe populare. Origine necunoscută, formă izolată, posibil termen pre-indo-european.

27. golva „cap". Înrudit cu formele lituaniană și letonă *galva,* poate și cu lat. *calva* „cap, țeastă". Nu se poate stabili o altă relație în afara acestui grup, posibil termen arhaic pre-indo-european specific numai unor limbi din Europa. După metateza lichidelor și conform legii silabelor deschise **golva* > *glova, glava*, rus. *golova*, cu epenteză vocalică.

28. ględo˳, ględěti, iter. ględajo˳, ględati „a privi la/pe; a scruta cu privirea". Înrudit cu leton *glendēt* „a privi, a scruta, a căuta", ir. *in-glennat* „(ei) caută", eng. mediu *glenten* > *glean* „a culege (recolta)", de aici „a pricepe, a deduce". Sensul arhaic trebuie să se fi referit la o acțiune mentală de analiză, de recunoaștere.

29. gloǫbokъ „adânc". Dezvoltare a rădăcinii + *-okъ*, de exemplu ca în *šir-okъ* „larg, cuprinzător" și *vys-okъ* „înalt", așadar sufixul *-okъ* va fi fost asociat noțiunii „vast, mare, adânc". Singura relație etimologică a rădăcinii *glǫb-* ar putea fi cu vechi indian *gambh-* „adâncime".

30. gъnati, goniti „a merge repede, a alerga, a goni". Rădăcina IE este **gen-*. Înrudit cu lit. *genù, giñti* „a alerga", leton *dzenu, dzìt* și *ganīt*, vechi prusac *guntwei* „a alerga, a fugi".

31. gněvъ „furie". Origine neclară. Cuvintele din sfera semantică „furie" erau asociate influenței benefice ori malefice a zeilor[8].

32. gora „munte, pisc"; uneori „pădure". Formele înrudite par a fi doar vechi indian *giri,* avestic *ga^{i}ri* „deal, munte", lit. *gìrė, girià* „pădure". Pe de altă parte, formele slave se pot asocia câtorva forme de probabilă origine

[8] Dodds 1998.

pre-indo-europeană, radical **K-R-, *G-R-*. Cf. rom. *grui*, frecventă și în toponime, NP *Gruia.*

33. gorěti „a arde". Înrudit cu gr. *θέρομαι* „mă încălzesc", *θέρος* „cald, fierbinte" etc.

34. gospodь „domn, stăpân", în vechea slavă deja cu sens creștin „Domnul meu = Dumnezeu". În unele limbi slave moderne, de sud și de est, „domn" (termen de politețe). Este, se pare, un compus străvechi de la **gos-* din **ghosti-* și *podь* din *potis* „stăpân"; forma arhaică trebuie să fi fost **ghostis-potis* „stăpânul oaspetelui, stăpânul străinului = stăpânul casei, al reședinței care găzduiește un străin". IE **ghostis* însemna „străin" dar și „oaspete"; ulterior, unele limbi IE au agravat sensul, iar „străin" a evoluat spre sensul „dușman străin", apoi „dușman" în general. Slav *gostь* „oaspete" este înrudit cu latin *hostis* „dușman" (de aici sensul modern livresc *ostil;* româna păstrează de aici *oaste*), dar englez *guest* păstrează sensul apropiat celui din slavă.

35. govędo „vite". Înrudit cu lit. *galvìas „*vite" și german *Kalb* „vițel", engl. *calf*. În slavă a avut loc o disimilare *l-n* > *-n*, iar sufixul *-ędo* este izolat și neclar. Ca și în alte cazuri, era un colectiv cu formă gramaticală de singular, precum *telę*, la cazurile oblice (genitiv, dativ, locativ și instrumental) în *-ęt-a,* ulterior *-ęda,* de aici refăcându-se un singular *-ędo.* Se poate presupune că forma *govьno* „excrement (animal)" derivă din aceeași rădăcină *gov-;* nu toți lingviștii sunt însă de acord cu această ipoteză.

36. govъrъ > gъvorъ „zgomot" > „vorbire, grai"; gъvoriti, govoriti „a vorbi". Sensul arhaic trebuie să fi fost „a face un zgomot mare, a urla, a țipa"; formele slave par izolate, posibil să fie înrudite cu gr. *thórybos* „zgomot" din IE **gh^{w}orub-os*; dacă este așa, atunci cu alternanța *b/v* în slavă.

37. gordъ „fortăreață, cetate"; sensul vechi a fost „a împrejmui cu un gard, a face o zonă protejată" așa cum indică verbele prefixate derivate de la această rădăcină (*o-graditi, pre-graditi, za-graditi*). Înrudit cu hitit *gurta-* „fortăreață", AHD *garto,* german modern *Garten* „grădină", lat. *hortus* „grădină". Rom. *gard* (de aici și *a îngrădi, îngrăditură*) nu reflectă un împrumut slav, cum eronat au considerat unii lingviști, ci element autohton traco-dac, cf. alb. *gardh* „gard". În limbile slave moderne, cu metateza lichidei **gord- > grad-*, rus *gorod*, cu epenteză vocalică.

38. gъrdlo „gât, grumaz". Sensul inițial trebuie să fi fost „a mânca" păstrat în *žьrǫ, žrěti* „a mânca, a înfuleca", rădăcina IE **gwerə-*; *gъrdlo* dezvoltată cu sufixul *-dlo*; se consideră că diferența de tratament fonetic *gъr v. žьrǫ, žrěti* s-ar fi datorat tonului închis al lui *r* în PIE, păstrat în dialectele satem ce au stat la baza limbii slave arhaice. Este posibil însă ca rădăcina *gъr- < gur-* să fie împrumutată dintr-un idiom învecinat, cf. *grumaz*, element autohton traco-dac în română,

radical *gru-* < *gur-*, alb. *gurmas* și *grumas*, radical IE **gwer-* „a înfuleca, a mânca", grad zero și evoluție **gur-* > *gru-*. Tot de aici, posibil să fie derivat și *grai*. Noi credem, așadar, că forma *gъrdlo* (*gъr-dlo* < *gŭr-dlo*) reflectă o formă tracică, în timp ce *žьrǫ, žrěti* păstrează evoluția fonetică cu palatalizare.

39. gruša „pară". Înrudit cu lit. *griaušė*, același sens. Nu se pot identifica alte forme înrudite, posibil termen arhaic pre-indo-european.

40. gvězda, zvězda (vechi slav dzvězda) „stea". Limbile slave moderne au păstrat fie formele cu *gv-* inițial (în cehă și slovacă este evoluția *g* > *h*, care notează o spirantă glotală, opusă lui *ch*, surd) fie cu *zv-* inițial: ceh *hvězda*, slovac *hviezda*, polon *gwiazda;* rus *zvezdá*, ucrainean *zvizdá*; bulgară, sârbă și slovenă *zvezda*, croat *zvijezda.* • Îndeaproape înrudite cu formele baltice reprezentate de lit. *žvaigždė*, leton *zvaigzne*, același sens. Sensul inițial va fi fost „a străluci, a licări", pierdut în slavă, dar păstrat în lit. *dvazgėti*; de aici s-a derivat **dvazg-jā*, apoi *j* a fost anticipat în prima silabă (**dvaizg-ā*), urmat de evoluția grupului *d-g* la *g-d*: **gvaizdā* > *gvězda.* În grupul estic și sudic, s-a produs a doua palatalizare, iar grupul *gvai- a evoluat la dzvě-*, deci *dz* > *z.*

41. goldъ, vechi slav gladъ „foame" (cu metateza lichidei). Considerat înrudit cu *žlъděti*, s.-cr. *žudim, žud(j)eti* „a căuta, a fi lacom"; gotic *grēdus* „foame", înrudit cu eng. *greed* „poftă, lăcomie" ar putea fi de asemenea înrudite. Nu se pot stabili alte relații în afara arealului slav și germanic.

42. cholpъ „bărbat matur; bărbat în general; bărbat tânăr și puternic". În unele limbi slave moderne, cu metateza lichidei (**cholp-* > *chlap-*), sensul variază: „tânăr", dar și „bărbat matur" (ceh dialectal), „țăran" (polonă), „idiot" (ucraineană). Etimonul este dificil, posibil înrudite cu vechi nordic *garpr* „bărbat curajos", Icelandic *garpur* „flăcău brav, curajos", așa cum consideră Machek.

43. chlěbъ „pâine". Împrumutat din germanică ori înrudit cu formele sud-germanice **hlaiba-*, gotic *hlaifs*, formele sud-germanice pentru „pâine", spre deosebire de cele nord-germanice *Brot*, eng. *bread.* Nu există niciun argument decisiv pentru sau împotriva împrumutului din germanică, deși majoritatea lingviștilor acceptă ipoteza împrumutului. În orice caz, asemănarea evidentă arată coabitarea celor două grupuri etnice, înainte de expansiune și scurt timp după aceasta. Cf. *bukъ* și situația numeralului „1000", mai jos.

44. chъmelь „hamei"; element esențial al preparării berii. Unii consideră că ar fi un termen împrumutat dintr-un idiom oriental ori caucazian, răspândit – poate – prin bulgarii altaici (protobulgari) spre Europa. Forme similare ale termenului se găsesc în multe limbi europene. Doar investigațiile paleobotanice ar putea clarifica zona de origine a plantei și, implicit, și originea termenului. Nu există argumente care să sprijine ipoteza că hameiul ar fi fost adus în Europa de grupuri etnice orientale. Mai degrabă putem accepta ipoteza

unui termen arhaic, răspândit deja în preistorie pe un vast spațiu euro-asiatic.

45. chodъ „mers pe jos; plimbare", choditi „a merge pe jos (intensiv, iterativ)". IE **sod-o-s*, din rădăcina **sed-* „a merge pe jos", Gr. *hodós*, același sens; compară gr. *ex-odos* și slav *is-chodъ* „ieșire". Cele mai multe limbi slave diferențiază sensul „a merge pe jos" v. „a merge cu un vehicul", inițial opoziția fiind „a merge pe jos" v. „a merge pe cal ori tractat de cal". Vezi și *jьdǫ, iti.*

46. chormъ „clădire mare, solidă; catedrală" (cu metateza lichidei *chram* în limbile slave moderne). Formă se pare înrudită cu hitit *karimmi*, genitiv *karimnaš* „templu, loc de cult", vechi indian *harmyá* „clădire solidă, fortăreață". Vechi indian *h* și hitit *k* ar putea indica un *gh* inițial în PIE; forma slavă arhaică trebuie să fi fost **gormъ* > **chormъ.*

47. choťo, chotěti „a dori". Înrudit cu lit. *ketù, ketéti* „a avea în minte, a plănui" și grec *χατέω* (< **khateiō*) „a dori intens, cu patimă". Forma slavă arhaică va fi fost **kotěti* cu sens de „a dori acut, cu patimă" față de rădăcina *vel-, voliti* „a dori, a vrea (neutru, fără patimă)" ca în latin *volo, velle* „a vrea, a voi".

48. jar- „an; primăvară". În limbile slave moderne, de gen neutru ori feminin. Sensul arhaic va fi fost „an", deci este înrudit cu german *Jahr*, eng. *year* etc. < IE **jōr-*. Sensul mai nou „primăvară", ca în cehă și în slovacă, arată că Anul Nou Tradițional începea la 1 martie.

49. jebǫ, *jebti (jebati) Încă socotit cuvânt tabu: „a îndeplini actul sexual". Păstrat în majoritatea limbilor slave, cu acest sens în sârbă-croată și în slovenă; în cehă, dialectal. Verb uzual colocvial, specific – mai ales – limbajului bărbaților. Se pare înrudit cu *oíφω* „a avea relații sexuale cu" (numai cu referire la oameni; când era vorba de animale, grecii foloseau verbul *οχένω*); cu sensul din slavă și în sanskrit *yábhati-*.

50. jezero și jezerъ „lac". Înrudit cu lit. *ēžeras*, leton *ezers* „lac"; nu se pot stabili alte relații etimologice în afara arealului balto-slav. A. Vaillant crede că este derivat din *jez* „dig, zăgaz", considerând că lacurile era create artificial prin îndiguirea unor râuri. Ipoteza este discutabilă.

51. językъ „limbă (organ al gustului și al vorbirii)", de asemenea „grai, limbaj". Înrudit, se pare cu latin *lingua*, dar este dificil de reconstruit forma arhaică din protoslavă. Cuvântul a fost, fără doar și poate, supus tabu-ului. Posibil înrudit cu *ǫzъkъ* „îngust", dar aceasta ar putea fi o simplă asemănare fortuită.

52. jętro „ficat". Înrudit cu vechi indian *antrá-* „organe interne", latin *interior*, grec *'έντερα* < IE **en-tero-*, **entr-* „parte internă" de aici „organ vital".

53. jьdǫ, iti „a mege pe jos". Sufixul *-d-* păstrează probabil imperativul IE arhaic **i-dhi!* Rădăcina IE a fost **ei/i*, **ei-mi*, pl. **i-mes.* Înrudit cu lat. *eo, ire* etc.

Vezi și *chodъ.*

54. jьgo (din **jъgo*) „jug". Termen arhaic esențial al activităților umane, înrudit cu lat. *jugum,* gr. *ζυγόν,* germ. *Joch* etc. < IE **jug-o-m*, **yeug-* „a priponi, a lega (un animal), a înjuga".

55. jьmę, jьmene „nume". Sunt neclare legăturile etimologice cu alte forme; lat. *nōmen* și vechi indian *nāma* aveau rădăcina **nō-*, pe când grec *ὄνομα* avea *o* protetic etc. Alte forme derivate sugerează că originea poate să fi fost un verb cu sensul inițial „a vorbi, a comunica, a deosebi folosind un nume diferit", dar aceasta este doar o ipoteză.

56. kamy, kamene „piatră". Forma arhaică va fi fost **-mōn,* gen. **-men-es*, cu alternanța *o*/*e*, cf. lit. *akmu›*, gen. *ak-me-s*, leton *akmens*, vechi indian *aśman*, avestic *asman-* „piatră" etc. Cuvântul este arhaic, iar unele sensuri coboară spre epoca neolitică. Rădăcina PIE a fost **aḱ-*, ca atare păstrarea fonemului indo-european *ḱ* > *k* într-un idiom satem trebuie explicată fie ca o excepție (deci o evoluție de tip centum), fie influența fonemelor învecinate *a* și *m*. Putem presupune și o rădăcină arhaică IE **ak-* alături de **aḱ-*.

57. kolěno „genunchi". Înrudit cu lit. *kelenas* „genunchi", poate și cu irlandez *cenél* „îngenunchere; venerație". Nu se pot identifica alte forme posibil înrudite.

58. koń ь „cal". Probabil o formă abreviată dintr-una mai veche **komoń ъ,* care – la rândul său – ar putea fi înrudită cu lat. *caballus* (cu alternanța *b*/*m*). Cuvântul ar putea fi ne-indo-european sau, cel puțin, nu din acel fond arhaic PIE, din care au evoluat lat. *equus,* gr. *ἵππος*, lit. *ašva*, etc.

59. koza „capră". Animal sacru, încă asociat în multe credințe populare diverselor ritualuri anuale. Posibil înrudit cu vechi indian *ajā* „capră"; altfel, fără alte forme înrudite identificabile.

60. kupiti, kupovati „a cumpăra, a achiziționa". Din germanic **kaupjan*, german *kaufen,* la rândul său derivat din *koufo* „negustor, neguțător", gotic *kaupōn* „a face negoț, a fi negustor" < latin *caupō, -ōnis* „proprietar de dugheană, mic negustor". Etimonul este necunoscut, dar a intrat în latina populară postclasică, iar de aici a călătorit pretutindeni în Europa, ajungând chiar în Scandinavia, precum finlandez *kauppa*, de aici *kaupunki* „oraș" („loc unde se face negoț") și *kauppala* „oraș, târg", inițial „târg, loc de negoț".

61. kǫpati, kǫpǫ „a face baie, a se scălda". Origine necunoscută, poate înrudit cu rădăcina *kon-* „cânepă", asociere ce a pornit de la observația că sciții nu se îmbăiau, ci foloseau ceva asemănător saunei finlandeze, unde cânepa era asociată unor ritualuri purificatoare. Explicația în sine este puțin plauzibilă, mai degrabă putem presupune că termenul provine din limbile arhaice de substrat

pre-indo-european.

62. kъmy, kъmene „trunchi (de copac)"; de aici, „trunchi familial"; „grup etnic". Sensul arhaic va fi fost cel reflectat de IE **teutā*, păstrat și în limbile slave (vezi *tudъ, ťudъ*). Această sferă semantică a fost înlocuită de *kъmy, kъmene* și de *plemě* • Înrudit cu gr. *kȳma* din IE **ku-mōn*, grad zero ca în **ku-mn̥*. Înrudită este și forma lituaniană *kamenas*, cu același sens ca în limbile slave.

63. kъnędzь „cneaz, principe", termen tipic al conducătorului de oaste. Ulterior, termenul a fost înlocuit de alți termeni bizantini ori occidentali. Împrumutat din germanic *kuning* (german modern *König*). Tot de la germanici au împrumutat cuvântul și finlandezii, *kuningas* „rege".

64. kъńiga, kńiga „ceva scris; carte". Pan-slav, dar nu protoslav. Etimon dificil, pare înrudit cu maghiar *könyv* „carte". Grafia veche slavă bisericească *kъn* este o simplă convenție, deoarece nu se puteau grafia *kn*, ci numai *kъn* • Unii lingviști mai îndrăzneți au propus chiar un împrumut din chinez *king*, ceea ce ar fi singurul cuvânt chinez preluat de slavi, pe filierea chineză > protobulgară (idiomul bulgar altaic) > maghiară > slavă (aberant – fără alte comentarii). Deși relația cu maghiar *könvy* poate fi considerată certă, ipoteza unui termen chinez este extrem de puțin plauzibilă, iar asemănarea cu limba chineză este, mai degrabă, o iluzie, deoarece *king* este transcrierea simplificată, pronunția este *ťʼng*. Noi considerăm, mai degrabă, că este un termen izolat uralic-slav, explicabil, mai degrabă, în lumina teoriei proto-boreale a lui N. D. Andreev.

65. ledъ „gheață". Înrudit cu lit. *lēdas*, leton *ledus*. Nicio altă înrudire nu poate fi identificată în afara arealului balto-slav.

66. lěsъ „pădure, codru". Sensul arhaic pare să fi fost „teren cu multe frunze", ca atare termenul poate fi înrudit cu lat. *lūcus* < IE **loiḱ-o-s*; forma lit. *šilas* poate fi derivată din aceeași rădăcină, cu metateza **les-/leš-* > *šil-*, cum cred unii lingviști, deși pare puțin plauzibil. Termen obscur, dificil de analizat, izolat.

67. lěto „an; vară" (< „partea cea mai bună, fertilă a anului"). Origine necunoscută, termen izolat, neanalizabil etimologic.

68. lipa „tei (copacul *Tilia*)". Din **lēipā*, singura relație posibilă putând fi Cymric *llwyf* „ulm (copacul *Ulmus*)". Altminteri, cuvânt izolat, dificil de analizat.

69. ľudъ, ľudьje „oameni, grup etnic, nație; grup uman". Sensul de bază trebuie să fi fost cel păstrat în vechi rus *ljudinъ* „om liber" în opoziție cu *knjaži muže* „oameni aflați în slujba unui *kъnędzь* (vezi mai sus)". Înrudit cu lit. *liáudis* (de gen feminin), leton *laudis* (gen masculin), OHD *liut* (german *Leute*), lat. *līber* „liber", Greek *ἐλεύτερος* (*e-leut-eros*) „liber". Formele par a reflecta o

opoziție arhaică **teutā* „om, bărbat" (singular) – **leudh-* „oameni, grup uman" (plural); vezi și s.v. *tudъ, ťudъ*.

70. medъ „miere (de albine)". Vechi termen arhaic, înrudit cu vechi indian *mádhu* „hidromel, băutură din miere", Gr. *μέδυ* „băutură alcoolică, fermentată; vin", lit. *medùs*, leton *medus*. Sensul arhaic trebuie să fi fost „hidromel, băutură fermentată din miere", apoi (ca urmare a unui tabu lingvistic?) „miere". Termenul PIE pentru „miere" se păstrează în latin *mel* și în grec *μέλι*. Forme similare se găsesc în finlandez *mete,* maghiar *méz,* mordvin *m'ed'*, lapon *mītt*, care sprijină ideea unei înrudiri arhaice în cadrul lexicului proto-boreal analizat de Andreev • Slav medvědъ „urs" (lit. „mâncătorul de miere") este formă eufemistică pentru un animal tabuat.

71. melko „lapte". Forme înrudite numai în germanică: eng. *milk,* german *Milch.* Poate un împrumut din germanică, poate termeni înrudiți păstrați în cele două areale lingvistice. Vezi mai sus și *bukъ, chlěbъ.* În limbile slave moderne, cu metateza lichidei, *mleko, mljako*; în rus *molokó* cu epenteză vocalică.

72. męso „carne". Înrudit cu gotic *mimz*, leton *miesa*, forme arhaice reconstruite **mēs-ro-* și **mems-ro-*.

73. moldъ „tânăr". Sensul arhaic trebuie să fi fost „plăpând, fragil". Termenul IE pentru sensul „tânăr" era **younos* > slav *junъ*, eng. *young* etc.), opusul lui *starъ* „bătrân". Înrudit cu lat. *mollis* < IE ** m̥dv-i-s* „moale, plăpând". În limbile slave moderne, cu metateza lichidei: *mlad-*, rus *molodój*.

74. moljǫ, moliti „a se ruga (pentru sine), a invoca voia zeilor", ulterior cu sens creștin. Forma reflexivă este o inovație ulterioară, poate sub influența formei românești *a se ruga* (față de cea nereflexivă *a ruga* < lat. *rogo, rogare*). Înrudit cu lit. *melžd*i, *melsti* „a se ruga, a cere ceva", *maldà* „rugăciune", hitit *malda(i)-* „a solicita o promisiune, a cere ceva zeilor, a oferi un sacrificiu zeilor". Bulgar *molja* are sens profan, nu religios.

75. myslь „gânduri, înțelegere, noimă", de aici mysliti, myslěti „a gândi". Se pare înrudit cu grec *μῡθος* „gândire", apoi „vorbă; poveste".

76. mъlviti, mlъviti „a vorbi; a scoate sunete pe gură". Se pare înrudit cu vechi indian *bravīti* „(el) spune, zice" (< **mlav-ī-*), PIE **mlewə-*, slav **mļv-ī-*, atematic. Ca multe cuvinte din această categorie verbală, la origini vor fi fost onomatopeice, cf. ceh *mumlat*, rom. *a mormăi*; rădăcina străveche indo-europeană **ga-*, **g(h)a-g(h)a-* a evoluat spre forme precum englez *goose*, slav *gǫsь*, rom. *ga-ga* etc.

77. nagъ „nud, dezbrăcat". Înrudit cu lit. *nuogas*, leton *nuôgs*, german *nackt,* eng. *naked* etc., IE **nog-* cu numeroase dezvoltări prin diverse sufixe.

78. nebo, gen. *nebese* „cer, ceruri (în sens religios)". Înrudit cu hitit

nepis- „cer", vechi indian *nábhas* „cer; nor; loc în ceruri", Gr. *νέφος* „cer înnorat, nor". După creștinare, cuvântul capătă noi sensuri, cf. *rajь.*

79. noktь „noapte". IE **nogh-t-, *nokt-* ca în lat. *nox, noctis*, gr. *νύξ, νυκτός*, gotic *nahts*, lit. *naktìs*, leton *nakts.*

80. noga „picior". Cuvânt izolat, posibil înrudit cu vechi nordic *knakkr* „piciorul mesei", norvegian *knakk* „picior de animal". Vechea rădăcină IE pentru „picior" s-a păstrat în lat. *pēs*, gr. *πούς*, german *Fuß*, eng. *foot, feet*, care s-a păstrat în slavă ca adverb *pěšь*, se pare din **pěš-jь* „pe jos" („a merge pe jos" opus sensului „a călări").

81. pьjǫ, piti „a bea". De aici *pivo* „bere". Veche rădăcină IE, reconstruibilă **pō-* (lat. *pōtus* „băutură") și **pī-* (gr. *πίνω*).

82. pľuťa n. pl. „plămâni". Limbile slave moderne au păstrat fie forma arhaică de plural ori au creat un singular prin analogie. Înrudit cu lit. *plaūčiai*, leton *plauši*, ambele forme masculine la plural, înrudite cu gr. *πλεύ-μων* și lat. *pulmō*, cu același sens. Acestea trebuie asociate rădăcinii **pneu-* „a sufla, a răsufla", așadar o alternanță preistorică **pleu-*/ **pneu-*.

83. plodъ „progenitură (fiu sau fiică); fruct" (și cu sens figurat). Înrudit cu vechi englez *bloed* „fruct", MHD *blāt* „recoltă"; francez *blé* „grâu" este din franc (germanic) **blād*. Nu există asocieri etimologice plauzibile în afara lumii slavo-germanice, ca atare pot fi considerate forme arhaice, posibil pre-indo-europene sau preluate de la alt grup etnic de substrat ori învecinat.

84. plugъ „plug". Forme identice ori asemănătoare sunt în germanică (germ. *Pflug*, eng. *plough*), baltică (lit. *plūgas*) și în română (*plug*). Forma din română este considerată, tradițional, ca fiind un împrumut din slavă, în timp ce forma slavă ar fi împrumutată din germanică sau ar fi indigenă, înrudită cu cea din germanică. Originea slavă a termenului românesc este cel puțin discutabilă, deoarece un termen precum *grapă* este autohton traco-dac (cu paralelă albaneză *grep, gërepë* „ac de pescuit"), iar *a ara* este de origine latină. Nouă ni se pare, mai degrabă, că româna (ca moștenire autohtonă), limbile baltice, limbile germanice și limbile slave păstrează forme arhaice, probabil pre-indo-europene, rădăcina **P-L-* „piatră, stâncă", care coboară spre plugurile din piatră ale neoliticului european. Același lucru despre *brazda* (vezi).

85. pravъ „drept (din partea opusă stângii); drept (necurb)". Tot din această rădăcină este derivată forma pravda „adevăr" și praviti „a face ori a spune ceva drept". Forme izolate, probabil derivate de la rădăcina **prō* „înainte, drept în față".

86. pišǫ, pьsati, pisati „a scrie". Înrudit cu lit. *pieši, piēšti* „a picta colorat, a trasa linii în cărbune", lat. *pingō* „pictez" < IE **peiḱ*. În slavă, verbul s-a

asociat formei *berǫ, bъrati* „a duce, a purta, a căra", care a creat perechea *pišǫ, pъsati* față de cea așteptată *pišǫ, pisati*.

87. rajь „paradis, rai". Origine neclară, dar precreștină. Sensul arhaic trebuie să fi fost „loc binecuvântat în Ceruri, acolo unde locuiesc zeii", cf. *nebo, nebese.* Conform unei ipoteze tradiționale, cuvântul ar fi de origine iranică, avestic *ray-* „bogăție, bucurie, fericire" (conform viziunii tradiționale că bogăția înseamnă fericire!), latin *rēs* „lucru; proprietate".

88. rǫka „mână". Numai cu paralele baltice: lit. *rankā,* leton *ruoka*, vechi prusac *rancko* și forma izolată galo-romanică *branca* „labă", de aici peiorativ „mână" (derivat este și rom. *pe brânci* „pe toate cele 4 mâini"). Limbile IE au dezvoltat termeni locali pentru sensul „mână", cuvânt tabu. Formele slave, baltice și cea galo-romanică *rǫka* reflectă probabil IE **wer-, *wren-k-* „a îndoi, a curba", mâna fiind, așadar, „cea care se îndoaie", eufemistic.

89. sěkǫ, sěšti „a tăia"; sekyra „secure". Înrudit cu vechi lit. *įsekti, iš-sekti* „a tăia, a reteza" și lat. *seco* „(eu) tai". Alte forme înrudite nu sunt clare.

90. sěmę „sămânță" < IE **sē-men*, ca în lat. *sēmen* etc. Vechi termen IE referitor la agricultură.

91. sestra „soră" dintr-o formă mai veche **sve-sr-ā* (cu *t* epentetic) < IE **swe-sō(r)*; înrudit cu lat. *soror*, lit. *sesuõ,* gen. *seserș* etc. Acel *-t-* în secvența *-sr-* ar indica, mai degrabă, o influență tracă (cf. IE. **sr-eu-* „a curge" > trac **str-*, de exemplu *Strymon*[9]*, Strei, Stremț*, hidronime). Cf. *bratrъ, bratъ.*

92. synъ „fiu"; înrudit cu lit. *sūnus*, gotic *sunus* (german *Sohn*, eng. *son*) < IE **sū-nu-s*.

93. sъlnьce „soare (soarele de pe cer)", de gen neutru, înrudit cu lit. *saulė*, de gen feminin, leton *saule,* lat. *sōl*, de gen masculin. Genul (gramatical) netru s-ar explica prin aceea că slavii ar fi venerat soarele atât ca divinitate masculină, dar și feminină.

94. sьrebro „argint"; înrudit cu lit. *sidabras* și cu gotic *silubr* (germ. *Silber,* eng. *silver*). Nu se pot identifica alte forme înrudite.

95. tudь, ťudь „străin". Derivat, cu sufixul *-jъ,* din rădăcina IE **tautā, *teutā* „grup etnic străin, nație străină, alogenă", de aici lit. *tautà* „nație", osc *touto* „trib, grup". De aici derivă și numele teutonilor precum și formele germanice *Deutsch* și *Dutch*, posibil și latin *tōtus* „tot" (< „întreg tribul, toată suflarea tribului").

96. tъrgъ „târg, loc pentru negoț". Se consideră că lit. *turgs*, leton *tirgus*

[9] Azi râul *Struma* din Bulgaria.

și rom. *târg* ar fi împrumuturi din slavă. Originea și evoluția sensului par însă mai complicate. Cele mai vechi forme atestate sunt ilir *Tergeste*, de aici *Tergitio*[10]. Cum un împrumut direct din iliră în slavă este imposibil (ilira dispare ca idiom viu în secolul II p. Chr.), singura ipoteză plauzibilă ar fi existența unei forme tracice similare ori identice celei ilire. Româna a păstrat forma din substrat, întărită apoi prin prezența sa și la slavi. Se poate admite că formele baltice (lituaniană și letonă) sunt împrumutate de la slavi. Originea ultimă ar putea fi rădăcina pre-indo-europeană **T-R-* „stâncă, munte", bine reprezentată în toponimia sud-estului european.

97. ucho, dual *uši* „ureche". Vechi cuvînt IE păstrat în multe limbi, de exemplu gotic *ausō*, gen. *ausins* < IE **aus, *ous*, lat. *auris*, eng. *ear* etc • Similar *oko*, dual *oči* (lituanian *aki*) „ochi" < IE **ok-u-*.

98. usta „gură" (neutru plural), formă veche IE, adesea de gen neutru, ca în indo-iranică și în italo-celtică, de exemplu lat. *ōs, oris* și vechi irlandez *á* < IE **ōs*.

99. večer „seară". Înrudit cu lit. *vãkaras* (< **wekeros*) și cu armean *gišer*, dar lat. *vesperos*, gr. *'ésperoç* și cymric *ucher* ar cere o formă arhaică **wesperos* față de **wekeros*. Putem presupune forme paralele indo-europene, care au evoluat la **we-kseper-o-s*, apoi **wekeros* și/sau **wesperos*.

100. viděti „a vedea". Veche rădăcină IE **weid-, *wid-* „a vedea", de aici și sensul derivat „a ști, a cunoaște", la slavi vědĕti „a ști".

7.3. 10+2 numerale slave

jedьnъ, jedinъ „unu". Nu pare să fi fost un termen unic „unu" în limba proto-indo-europeană, ca atare diversele limbi IE au derivat forme specifice. Construcția arhaică l-a interpretat pe „unu" ca „o parte, o componentă a unei perechi", în vremea când numărul dual era opus atât lui „unu" cât și noțiunii „mai mult de doi, cel puțin trei sau mai mulți". Forma slavă se bazează pe una mai veche **ede-inъ*, de aici *j-ed-inъ*. Prima parte a compusului, *-ed-*, pare înrudită cu lat. *-dam* în forme precum *quidam, idem.*

dъva, dьvě „doi, două" (masculin și, respectiv, feminin). PIE **d(u)vō*, cf. gr. *δύω*, lat. *duo, duae*, eng. *two* etc. Numeralul era asociat numărului dual al substantivelor și al verbelor. Slovena este singura limbă slavă care păstrează până azi numărul dual.

trьje, tri „trei". PIE **tr-ei-es*, vechi indian *tráyas*, lat. *trēs*, eng. *three*, germ.

[10] Italian *Trieste*, sloven *Trst* (cu *r* vocalic, se pronunță rulat).

drei.

čtyr- „patru". PIE **kwet-wor-es,* gr. τέτταρες, lat. *quattuor* etc.

pętь „cinci". PIE **penkwe,* de aici gr. πέντε, arm. *hing,* în timp ce lat. *quinque* are *qu-* sub influența secvenței următoare *-qu-*; gotic *fimf* (germ. *fünf,* eng. *five*) au al doilea *f* sub influența primului.

šestь „șase". Forma arhaică va fi fost **kseksti,* cf. lit. *šēstas*; de asemenea lat. *sex,* ir. *sé,* gotic *saíhs*. Conform teoriei laringalelor, forma primitivă putea fi **s-Hwe-ks*, unde *H* nota laringala; *s-* este fluctuant; *k(e)s* putea însemna „trei"; *Hwe* va fi însemnat „doi, două; pereche". Pe ansamblu, forma primitivă va fi însemnat „pereche de trei, de două ori trei" • Teoria laringalelor are o frumoasă istorie, dar – în cazul de față – ipoteza („de două ori trei") nu pare foarte convingătoare ori foarte atractivă, deși – pe ansamblu – teoria laringalelor nu poate fi respinsă, mai ales în urma noilor argumente ale lui N. D. Andreev (care numește laringala cu alt termen, spirantă velară).

sedmь PIE **septm* „șapte", de aici și vechi indian *sapta,* lat. *septem,* ir. *secht.*

osmь „opt". PIE **ok'tō(u)* „opt", vechi indian *aštā, aštāu*, avestic *ašta,* lat. *octō* etc. Unii lingviști consideră că terminația *ō(u)* este aceeași ca și cea de nominativ-acuzativ dual, așadar inițial sensul ar fi fost „un dual tetraedric", „de două ori patru" (vezi mai sus discuția sub numeralul „șase"). Forma IE reconstituită este **ambhi-ḱtō(u)*, redusă (simplificată) la nivel colocvial în **oḱtō(u).*

devętь „nouă". IE **neuṇ*, de aici vechi indian *náva,* lat. *novem,* se pare înrudit cu **newos* „nou", așadar numeralul „nouă" ar fi primul numeral după „de două ori patru" = „opt". Forma slavă arhaică va fi fost **devę*.

desętь „zece". Numeral fundamental de origine IE, eng. *ten,* lat. *decem* etc. Evoluția fonetică în limbile slave arată că poate fi considerat un numeral arhaic, spre deosebire de *sъto* „100", de origine fie nord-tracă, fie protoromânească. Pentru faza PIE putem reconstrui forma **de-k'mt-ōm* „10" și **k'mt-ōm* „100". În limbile slave și în limbile germanice, „1000" este derivat din numeralul „100" și a însemnat, probabil, „sută mare". Nu se poate reconstrui nicio formă arhaică PIE pentru numeralul „1000", acesta fiind dezvoltat ulterior, la nivel local.

sъto „o sută". Forma așteptată ar fi fost **sętь*, dacă o comparăm cu numeralele „10" și „1000" (vezi). Această formă pare să fi existat în dialectele arhaice ce au stat la baza idiomurilor balto-slave, dar a fost la un moment dat înlocuită cu o formă împrumutată fie de la un grup nord-tracic, fie protoromânesc, cf. rom. *sută* „100", de origine cert autohtonă în română, nu de origine slavă, cum eronat s-a crezut mult timp. Acest numeral este singurul cu formă de substantiv, fiind încadrat formelor neutre în *-o.* Pe ansamblu, numeralul

slav *sъto* se comportă ca un substantiv, ca în română și în albaneză (vezi cazul numeralor „10", „100" și „1000"), sistem radical diferit față de sistemul slav de numerație, unde singura formă care se comportă astfel este „intrusiva" *sъto.*[11]

tysęšta, tysǫšta „o mie". Ca în limbile germanice, numeralul „1000" a fost considerat „sută mare, sută mărită", fiind format prin prefixul **tu-* > Sl. **ty-* + numeralul „100". Numeralul slav „1000" păstrează, spre deosebire de numeralul „100", vechea formă **sętь*, cu *š* epentetic neexplicat, precedată de prefixul *ty-*. Numeralele slave „10" și „1000" arată clar că numeralul slav „100" este împrumutat.

7.4. Analiza datelor lingvistice

Analizarea celor 100 de rădăcini arhaice precum și a numeralelor, dar și analiza altor forme pe care le-am prezentat mai sus ne arată că:

Elementele comune cu limbile baltice (lituaniana, letona și, uneori, și cu prusiana, idiom dispărut deja în sec. al XVII-lea) sunt cele mai numeroase. Este un detaliu crucial, care arată că, așa cum s-a considerat încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, balticii și grupurile protoslave, indiferent de numele ce și-l vor fi dat, vor fi avut un areal învecinat de habitat. Mai mult, se poate considera că, din străvechiul trunchi indo-european, se va fi desprins mai întâi un trunchi comun balto-slav, apoi, din acesta, un grup mai nordic (baltic) și unul sudic, protoslav. Observăm aici fie forme asemănătoare celor din limbile baltice dar și celor din alte limbi indo-europene, situații care arată caracterul indo-european al limbilor slave. Sunt însă și situații când formele balto-slave sunt fie izolate (numai în aceste limbi), fie cu puține paralele, de exemplu doar în limbile germanice.

Dintre formele comune limbilor slave și limbilor baltice, dar relativ rar atestate în alte limbi am putea aminti: ablo „măr"; bergъ „1. malul unui râu; 2. pisc, vârf" (slavă, armeană, germanică); cěna „preț", sens arhaic „compensare pentru o rană sau pentru un rău făcut altuia"; golva „cap"; govędo „vite"; gruša „pară"; gvězda, zvězda (vechi slav dzvězda) „stea"; goldъ, vechi slav gladъ „foame"; choťǫ, chotěti „a dori"; jezero și jezerъ „lac"; koléno „genunchi"; ledъ „gheață"; męso „carne" (și germanic); sьrebro „argint" (și germanic) etc.

[11] Despre numeralul slav *sъto*, pe larg, în Paliga 1988 (în slovenă, cu un rezumat în engleză). Anterior, tot în sensul discutat de noi, se pronunțase și Mihăilă 1971. Din punctul nostru de vedere, problema originii dacice ori protoromânești a formei slave *sъto* este clară. Este de asemenea evident că slav *sъto* „o sută" este un numeral care se abate de la sistemul de numerație slav, fiind suficient să-l comparăm cu formele pentru „10" și pentru „1000".

Dintre formele răspândite pe un areal larg, aşadar nu numai în limbile slave şi baltice, ci şi în alte limbi indo-europene, putem cita multe exemple: aje „ou"; bratrъ, bratъ „frate"; byti „a fi"; bьrati „a purta, a duce"; dati „a da"; dъkti „fiică"; dьnь, gen. dьne „zi"; drěvo, gen. *drěva* şi *drěvese* „lemn"; duchъ „spirit, duh" şi duše „suflet"; gospodь „domn, stăpân"; chodъ „mers pe jos; plimbare", choditi „a merge pe jos (intensiv, iterativ)"; chormъ „clădire mare, solidă; catedrală"; jar- „an; primăvară"; jętro „ficat"; jьdǫ, iti „a merge pe jos"; jьgo (din **jъgo*) „jug"; kamy, kamene „piatră"; kъmy, kъmene „trunchi (de copac)"; de aici, „trunchi familial"; „grup etnic"; ľudъ, ľudьje „oameni, grup etnic, naţie; grup uman"; medъ „miere (de albine)"; moljǫ, moliti „a se ruga (pentru sine), a invoca voia zeilor"; nagъ „nud, dezbrăcat"; nebo, gen. *nebese* „cer, ceruri (în sens religios)"; noktь „noapte"; pьjǫ, piti „a bea"; pľuťa n. pl. „plămâni"; pišǫ, pьsati, pisati „a scrie"; rǫka „mână" (cuvânt tabu); sěkǫ, sěšti „a tăia"; sekyra „secure"; sěmę „sămânţă"; sestra „soră" (sau, poate, împrumutat dintr-un dialect nord-tracic?); synъ „fiu"; sъlnьce „soare (soarele de pe cer)"; ucho, dual *uši* „ureche"; usta „gură"; večer „seară"; viděti „a vedea" etc.

Concluzia este că nucleul de bază, cel care a dat conturul principal limbilor slave istorice, este cel balto-slav, respectiv din acel presupus grup satem balto-slav, la un moment dat, pe la începutul erei creştine, se va fi desprins un grup sudic, cel care – în amestec cu alte elemente – va fi condus la apariţia idiomurilor slave istorice.

Elemente iranice: bogъ „zeu", apoi „Dumnezeul creştin" (de aici bogatъ „bogat"); rajь „paradis, rai". Deşi elementele iranice (vest-iranice) nu sunt numeroase în limbile slave, nu putem ignora ori minimaliza importanţa termenilor din sfera sacrului, cum sunt şi cei menţionaţi mai sus. Este clar că nu putem analiza aceşti termeni tot aşa cum analizăm termenii comerciali (din sferele semantice *negustor, a cumpăra*) ori termenii politico-administrativi, precum *kъnędzь* „cneaz", despre care vom vorbi mai departe. Prezenţa unor termeni esenţiali din sfera credinţelor ne arată că trebuie să fi existat o importantă convieţuire slavo-iranică, fără de care nu putem explica prezenţa acestor cuvinte.

Elemente germanice sigure ori care, deşi străvechi, atestă o convieţuire îndelungată a strămoşilor slavilor cu grupurile germanice: bukъ „fag" (copacul *fagus*); cěsarь „împărat"; dǫbъ „stejar"; chlěbъ „pâine"; kupiti, kupovati „a cumpăra, a achiziţiona" (termen de origine necunoscută, intrat în latina populară postclasică, apoi în germanică, de unde l-au împrumutat şi slavii); kъnędzь „cneaz, principe"; melko „lapte"; plodъ „progenitură (fiu sau fiică); fruct"; plugъ „plug" (forme slave, germanice şi română); tysęšta, tysąšta „o mie" (improbabil să fie împrumut din germanică) etc. Aceste forme reflectă, pe de o parte, termeni

comerciali ori de organizare administrativă, preluate de slavi de la germani (cert ori probabil: *kupiti/kupovati*, *cěsarъ*, *kъnędzъ* etc.) ori care atestă, mai degrabă, termeni comuni, nu neapărat împrumutați, cum ar fi termenii evident vechi *bukъ*, *dǫbъ*, *melko*, *plodъ*. Poziția acestora în lexic, ca elemente referitoare la viața de zi cu zi, fac destul de dificilă acceptarea ipotezei unor simple împrumuturi. Doar cuvântul *chlěbъ* „pâine" ar putea fi, eventual, un împrumut, dar numai dacă acceptăm ideea că reflectă un anume proces specific de preparare a unui aliment fundamental și sacru, pâinea, proces pe care slavii vechi l-ar fi preluat de la germanici. Sunt, desigur, simple supoziții, cu argumentare șubredă.

Câteva elemente (puține) sunt comune cu limbile uralice, mai ales cu cele ugro-finice: kъńiga, kńiga „ceva scris; carte" (maghiar *könyv*); slav *slovo* „cuvânt" (din care, probabil prin deformare, est-romanicii vor fi creat forma *sclavus*, cum arătam mai sus) – maghiar *szó*, pl. *szavak* „cuvânt", finlandez *sana* „cuvânt".

Deși limitate ca număr, corespondențele dintre limbile slave și cele uralice (ugro-finice), ne arată că va fi fost o conviețuire suficient de îndelungată între strămoșii vechilor slavi și unele grupuri uralice (ugro-finice). Cuvinte precum „carte" și „cuvânt, vorbă" nu fac parte din categoria „cuvintelor călătoare", negustorești, ca atare trebuie să ținem seama de acest detaliu atunci când creionăm limitele spațio-temporale ale etnogenezei slave. Vecinătatea de habitat a continuat și după expansiune, practic fără întrerupere, între finezi și estoni, pe de o parte, și ruși (slavii de răsărit), pe de altă parte. Rusa are mai multe elemente comune cu limbile uralice decât celelalte limbi slave, de exemplu absența verbului „a avea" (se spune „la mine este" *у меня есть*), ca în finlandeză (*minulla on*) și în maghiară. Acest detaliu referitor la structura limbii arată că strămoșii rușilor au asimilat diverse grupuri ugro-finice, iar acestea își vor fi lăsat amprenta asupra structurii limbii.

Cuvinte obscure, greu de analizat, dar vechi: časъ „timp, interval de timp"; gadъ „șarpe"; gněvъ „furie"; govъrъ > gъvorъ „zgomot" > „vorbire, grai"; chъmeľъ „hamei"; końь „cal"; koza „capră"; kǫpati, kǫpǫ „a face baie, a se scălda"; lěsъ „pădure, codru"; lěto „an; vară (<„partea cea mai bună, fertilă a anului"); noga „picior"; pravъ „drept (din partea opusă stângii); drept (necurb)"; tъrgъ „târg, loc pentru negoț" (este improbabilă originea slavă în română, în ciuda răspândirii largi a acestei ipoteze). Aceste forme arată, în unele situații, fie perpetuarea unor posibile ori probabile forme arhaice, poate chiar de origine pre-indo-europeană; fie, cum este cazul formei *tъrgъ* „târg", mai degrabă un împrumut mai recent, după începerea procesului de expansiune. Cuvântul pare a fi de origine iliră, răspândit și în spațiul sud-est european, cel mai probabil înainte de venirea slavilor. Nu trebuie uitat că ilira dispare ca idiom viu prin

secolul al II-lea p. Chr., ca atare, dacă acceptăm ipoteza unui termen „tehnic" (târgul ca termen specific de negoț) de origine iliră, atunci trebuie să-l acceptăm intrat, mai întâi, în romanitatea răsăriteană ori dalmată[12], iar de acolo răspândit, de români și de slavi, pe un spațiu vast.

Așadar:

- Vechii slavi vorbeau un idiom ce avea asemănări clare cu limbile ori, mai bine, cu dialectele vorbite de vecinii dinspre nord, așa-numitele limbi și popoare baltice. Teoria balto-slavă este astfel confirmată la peste un secol de la postularea ei. Totuși, acest lucru nu este suficient, deoarece limbile slave nu reprezintă niște simple dialecte sudice ale limbilor baltice.
- Putem discerne în vocabularul arhaic influențe vest-iranice, mai ales în câțiva termeni esențiali ai lexicului religios. Nu este vorba, așadar, de „cuvinte călătoare" de tip negustoresc, ci de elemente care au intrat în structura intimă a limbii. Acest detaliu ne arată că nucleul slav arhaic se învecina la răsărit şi miază-zi cu grupuri iranice.
- Discernem, totodată, elemente germanice. Unele fac parte din categoria cuvintelor negustorești, deci „călătoare"; altele însă, cum ar fi termenii pentru *pâine*, *lapte, progenitură/fiu, plug* arată o conviețuire (relativ) îndelungată, în orice caz o proximitate de habitat. Așadar, putem spune că nucleul slav se învecina cu grupuri germanice, iar dacă vorbim despre goți ar fi vorba chiar despre o coabitare.
- În sfârșit, mai avem în acel vocabular vechi și câteva (nu multe, dar relevante) elemente uralice, mai ales ugro-finice.

Arealul vechi slav astfel creionat corespunde, în linii mari, unei regiuni aflate la nord de Bucovina de azi, adică pe teritoriul sau în imediata proximitate a grupurilor germanice care alcătuiau imperiul gotic, învecinându-se la nord cu grupuri baltice, la nord-est cu grupuri uralice (ugro-finice), la est cu grupuri vest-iranice, iar la sud-vest cu grupuri nord-trace (carpii în primul rând), ulterior cu proto-românii.

Ne mai rămâne acum, pentru a avea un contur cât mai clar al schiței noastre, să analizăm ceva mai detaliat relațiile protoslavilor cu grupurile nord-trace și, ulterior, cu protoromânii. Este, după părerea noastră, lucrul cel mai dificil: niciun alt demers nu a fost presărat, de-a lungul unui secol și mai bine, de atâtea erori, de idei preconcepute și de intruziuni politice decât relațiile dintre grupurile nord-tracice și vechii slavi.

[12] Mihăescu 1978, o lucrare „clasică" dedicată romanității sud-est europene.

7.5. Grupurile nord-tracice și etnogeneza vechilor slavi

În mai bine de un secol și jumătate de analiză a structurii, originii și evoluției limbilor slave, extrem de rar putem întâlni studii ori lucrări care să analizeze influența grupurilor nord-tracice (traco-dacice) și apoi a romanității răsăritene asupra limbii vechilor slavi. Aproape toate lucrările au analizat și au discutat influența slavă asupra limbii române, nu rareori cu exagerări și postulând ca fiind demonstrat chiar ceea ce trebuia demonstrat. Simpla prezență a unui cuvânt într-o limbă slavă era suficientă pentru a considera originea slavă a formei.

Nu ne propunem aici să negăm influența slavă asupra limbii române, ci să o aducem la dimensiunile sale normale, să punem în evidență erorile și exagerările, să le corectăm și, sperăm, să le înlocuim cu o interpretare mai bună și corespunzătoare cercetărilor din ultimii ani. Citățm aici doar trei lucrări:

1. Studiul marelui lingvist italian Giuliano Bonfante din anul 1966 *Influence du protoroumain sur le protoslave*, inclus ulterior în volumul său *Studi romeni* (traducere românească *Studii române*, 2001). Aici, Bonfante prezintă și demonstrează cum structura fonetică a limbii române a influențat fonetica slavă arhaică, inclusiv a condus la deschiderea silabelor (vezi „legea silabelor deschise").

2. Studiul acad. Gheorghe Mihăilă din anul 1971, în care a arătat că așa-numita listă de „termeni vechi" slavi din limba română, ce ar fi fost împrumutați în secolele VI–VII p. Chr., este o iluzie și o eroare. Toate cuvintele astfel considerate sunt, de fapt, elemente autohtone traco-dace: *gard, jupân, stăpân, sută* etc. De fapt, arată autorul, în limba română nu există slavisme împrumutate înainte de sec. XII, poate chiar începutul secolului al XIII-lea[13]. Cei care și-au bazat argumentațiile lingvistico-istorice pe premisa că am avea slavisme așa de vechi în limba română au comis o eroare fundamentală, inclusiv una de metodă științifică: au considerat ca fiind demonstrat ceea ce trebuia, de fapt, demonstrat. Aproape întreaga școală lingvistică românească de după Hasdeu a mers pe această cale greșită, cu rare excepții și acestea apărute târziu, abia în ultimele decenii.

[13] Există încă discuții privind datarea „celor mai vechi elemente slave" din limba română. Este clar că nu există „slavisme (stră)vechi", așadar împrumutate în secolele VI–VII, nici măcar mai târziu, în secolele imediat următoare, VIII–X. La ora actuală, există un consens al slaviștilor români că cele mai vechi slavisme din română, de factură bulgărească, pot fi datate – cel mai devreme – în secolul al XI-lea, sau mai degrabă în secolul al XII-lea. Consecințele acestor noi analize și noi interpretări etimologice sunt cruciale. Nu le putem analiza aici în detaliu, doar le semnalăm.

Studiul a fost retipărit și augmentat în Mihăilă 1973, prima parte. Ar fi de menționat faptul că, încă de pe atunci, era clar specificat, chiar la începutul studiului, că trebuie să fi existat o influență nord-tracică (dacică) asupra vechilor slavi. În continuare, studiul exemplifică și câteva situații, mai ales prin respingerea ipotezelor care sugerau o influență slavă asupra limbii române anterioară chiar secolului al VIII-lea. Cele două studii reprezintă până astăzi modele pentru slavistica românească.

3. Cu voia cititorilor, studiul nostru *Influențe romane și preromane și limbile slave de sud*, având două ediții (1997 și, cu câteva adăugiri și corecturi, 2006c). De fapt, am extins discuțiile și asupra altor areale slave, nu numai asupra celui slav de sud, deoarece câteva forme au răspândire mai mare.

Facem aceste precizări nu pentru a redeschide o polemică ceva mai veche, apărută prin anii '70, odată cu tentativele de a crea o școală de tracologie lingvistică românească, pornindu-se – probabil – de la speranța că atmosfera de naționalism intern de după 1968 ar ușura o asemenea abordare. Știm că încercarea nu a reușit, iar Institutul de Tracologie, înființat la începutul anilor '70, astăzi nu mai există ca atare, fiind contopit relativ recent cu Institutul de Arheologie și, practic, încetând să mai aibă un rol în dezvoltarea unei școli românești de tracologie lingvistică.

Din lista de 100 de cuvinte analizată mai sus, căreia i-am adăugat numeralele, vom extrage doar acele exemple relevante și vom mai adăuga alte câteva pentru a putea avea un tablou cât mai clar al situației. Așadar:

Rom. *sută*, mult timp considerat un împrumut slav în română, este – nu ne putem îndoi azi – de origine tracică, așa cum a arătat acad. Gheorghe Mihăilă la începutul anilor '70 ai secolului trecut. Și autorul acestor rânduri a scris pe larg (și în repetate rânduri) despre acest numeral slav, de un caracter cu totul aparte în ansamblul numeralelor slave. Cititorul interesat să aprofundeze situația numeralului *sută*, respectiv slav *sъto*, va găsi date în alte lucrări ale noastre[14].

[14] Vezi Paliga 1988. Aș nota doar critica adusă de Marko Snoj, în calitate de co-autor și de co-editor (alături de Meta Furlan) al volumului postum *Etimološki slovar slovenskega jezika* (Dicționarul etimologic al limbii slovene) inițiat de France Bezlaj și neterminat în timpul vieții. Snoj scrie, cu referire la studiul nostru referitor la numeralul *sъto* (traducem din slovenă): „Încă mai neîntemeiată este ipoteza conform căreia vechi slav **sъto* ar fi împrumutat din dac **su(m)tə* < **km̂tom*, care este păstrat și în rom. *sută* și în antroponimul trac *Σουντους*." Da, ipoteza noastră ar putea fi eronată, numai că, în discuția pe care o face, Marko Snoj ignoră, intenționat sau nu, câteva detalii care anulează *de plano* ipoteza unui slavism în română. În fapt, situația a fost exact inversă: slavii au împrumutat numeralul fie direct dintr-un idiom nord-dacic neromanizat, fie, cel mai târziu, din proto-română, dar înainte de marea expansiune, așadar înainte de secolul al VI-lea. O dată mai târzie este imposibilă, dat fiind faptul că numeralul este prezent în toate limbile slave.

Nu sunt de origine slavă în română nici acele așa-zise „vechi elemente slave din română", împrumutate, se considera, în sec. VI–VII. Toate sunt elemente de substrat traco-dac, cum ar fi *gard, stăpîn, jupîn* etc.

Multe elemente comune limbilor slave și românei sunt, mai degrabă, elemente de substrat traco-dac, nu slavisme:

čelo „frunte" față de rom. *chel*, cf. german *gelb* „galben".

čьrnъ „negru" în raport cu hidronimele de tip *Cerna*; știm acum că cel puțin hidronimul *Cerna* din Banat, atestat în antichitate sub forma *Dierna* (unde grupul *die* notează, probabil, fonemul originar *č = ce, ci*), continuă un hidronimc traco-dacic, nu este un slavism. Nouă ni se pare clar aici că forma slavă a întărit forme preexistente preluate din substrat.

dьrzъ „dârz, curajos" față de rom. *dârz*, cf. zeul trac *Derzelas*. Avem toate motivele să credem că forma românească reflectă o formă de substrat. Forma slavă, cel mult, a mers paralel celei românești de substrat și, eventual, i-a consolidat poziția în limbă.

gordъ „fortăreață, cetate" în raport cu *gard*. S-a considerat mult timp, până la studiul lui Gh. Mihăilă citat mai sus, că forma românească *gard* ar fi una dintre acele forme împrumutate foarte de timpuriu de la slavi, în secolele VI–VII. Așa cum s-a arătat, nu există slavisme așa de vechi în română, iar *gard* este, cert, element de substrat, nu slavism.

sъto „o sută" în raport cu rom. *sută.* Cert autohton traco-dac în română, de origine nord-tracică ori protoromânească în slavă. Este suficient să comparăm forma *sъto* cu *desętь* „zece" și cu *tysęšta, tysąšta* „o mie" pentru a observa diferența fundamentală: în timp ce numeralele 10 și 1000 păstrează o formă așteptată de evoluție de la proto-indo-europeană la slavă, numeralul 100 se abate de la această evoluție: nici fonemul radical *ъ*, nici terminația de substantiv nu-l recomandă a fi un element vechi, ci unul împrumutat. În același timp, formele românești *zece, o sută, o mie* reflectă o tipologie aparte, ca – de altfel – și sistemul de numerație de la 11 la 19, comportamentul de substantiv al zecilor (*zece, două-zeci, trei-zeci* etc.), folosirea prepoziției *de* începând cu numeralul 20, dovada unui sistem arhaic vigesimal etc. Iarăși au greșit fundamental cei care au postulat, fără să demonstreze, o influență „masivă" a sistemului slav de numerale asupra limbii române.

Interesantă este forma slavă trъgъ împrumutată, se pare, dintr-un idiom sud-dunărean greu de precizat. În orice caz, toponimul ilir *Tergeste* (așa apare la

Caesar, *De bello gallico*)[15], derivat din această rădăcină, pare a sugera o origine mai degrabă tracică, dat fiind că ilira era deja un idiom stins în sec. II p. Chr. Slavii nu puteau auzi ilira în sec. VI. Noi credem că formele moderne au preluat un element „balcanic", probabil de origine iliră, preluat apoi și de traci, apoi intrat în romanitatea răsăriteană ca element tardiv, postclasic. Răspândirea cuvântului în limbile slave și în română nu este – în sine – un argument în favoarea originii slave. Toate căile indică, mai degrabă, un element împrumutat foarte de timpuriu din romanitatea răsăriteană. Originea sa ultimă nu este foarte importantă în demersul nostru, indiferent dacă îl acceptăm ilir ori tracic.

Împrumuturile vechi, de origine tracică și/sau de origine protoromânească, în limbile slave sunt importante și (relativ) numeroase[16]. Le-am analizat extensiv, nu însă și exhaustiv, în lucrarea noastră *Influențe romane și preromane în limbile slave de sud*. Nu putem relua aici întreg demersul de acolo, dar putem adăuga și câteva exemple noi, neanalizate cu acea ocazie. Cazurile cele mai discutabile, care au stârnit și, nu ne putem îndoi, vor stârni și în continuare discuții, sunt cele asemănătoare (ori chiar identice) și în română și în limbile slave, astfel că prima reacție ar fi să le considerăm automat slavisme. Situația este mult mai complexă decât au analizat-o mulți lingviști de după Hasdeu. Simpla prezență a unui cuvânt în română și în limbile slave (în unele limbi slave și chiar în toate limbile slave!) nu este neapărat indiciul că acel cuvânt este împrumutat în română de la slavi, deși putem avea și asemenea situații. Am arătat mai sus (sperăm convingător), că nici *sută*, nici *gard*, nici *târg* și nici alte forme, asupra cărora vom reveni mai jos, nu sunt slavisme, în ciuda faptului că *sută* „pare așa de slav". De altfel, originea termenului „negustoresc" ori administrativ *târg* este necunoscută. Așa cum spuneam, este – în ultimă instanță – un probabil (ori măcar posibil) element ilir, intrat deja în latina tardivă, postclasică (asemeni multor altor forme), de aici în protoromână și, de aici, preluat și de slavi. Este cert că slavii nu puteau prelua termenul direct din iliră, ci numai din romanitatea răsăriteană, eventual din tracică, deși nu avem dovada că tracii vor fi folosit cuvântul în perioada lor

[15] Azi *Trieste* (forma italiană), *Trst* (forma slovenă și croată), oraș la frontiera italo-slovenă la Marea Adriatică.

[16] Evident, ar trebui definit și/sau explicat ce înțelegem prin „numeroase". În condițiile în care, de peste un secol, aproape toți cercetătorii au analizat preponderent, dacă nu exclusiv, numai influența limbilor slave asupra limbii române, atunci și numai câteva sensuri inverse de împrumut pot fi considerate importante și numeroase. Este prematur să facem estimări numerice ori gradații axiologice, este mai important acum să facem analize de situații și studii de caz. Va veni, la un moment dat, și vremea bilanțurilor. În stadiul actual al cercetărilor, ni se pare mai util să depășim un moment dificil al așteptărilor și mai puțin util ori mai puțin important să numărăm exemplele, oricâte vor fi acestea, multe sau puține.

„clasică", și nici că alte grupuri târzii neromanizate l-ar fi folosit (de exemplu carpii). Este drept, pe de altă parte, că este dificilă, dacă nu de-a dreptul imposibilă, trasarea unor repere cronologice în cazul limbilor fără atestare scrisă, unde notarea unor forme este aleatorie sau reflectă interesul autorului respectiv care, adesea, era cu totul altul decât interesul nostru astăzi.

Seria *ban, jupân (< giupân), stăpân*, *vătaf* și *boier*, cu alte cuvinte termenii referitori la organizarea administrativă și politică, este deosebit de importantă în stabilirea specificului zonei. Redăm în continuare, foarte pe scurt, cele prezentate detaliat în lucrarea noastră *Influențe romane și preromane în limbile slave de sud*[17].

Am arătat mai sus cum *baron* „om liber" este unul dintre termenii germanici care s-au impus ca element esențial de lexic în organizarea socială și administrativă occidentală. Ce termeni s-au folosit însă în estul și în sud-estul Europei? Avem, pe de o parte, seria reprezentată de *ban* și de derivatele sale *jupân* < *giupân* (în transcriere fonetică riguroasă *ğupən*, la slavi *župan*) și *stăpân*. Deși uneori considerate elemente slave, fără argumente, termenii sunt, așa cum am arătat, elemente de substrat tracic. Este interesant că, dintre toate aceste forme, doar *stăpân* a fost uneori bănuit element de substrat. Este evident, după părerea noastră, că *ban* (forma de bază), *jupân (ğupân)* și *stăpân* formează un „bloc etimologic", în care forma de bază *ban* este urmată de celelate două elemente în cuvinte compuse: *ğu-pan* și *stā-pən*, cu alternanța *b*/*p*.

Toate cele trei forme atestă sufixul arhaic *-n-*, „sufixul stăpânirii" sau, folosind un termen din lingvistica germană, *Herrschersuffix*, despre care am scris, relativ pe larg, nu cu mult timp în urmă[18]. Nu întîmplător, toate trei formele au fost răspândite în arealul est- și sud-est european, inclusiv la slavi, drept termeni de organizare socială și administrativă.

Și *vătaf* (dialectal *vătav, vătaș*), bulgar *vatah,* sârbă-croată *vatak*, ucraineană *vataha*, polon *wataha* este element de substrat traco-dac, din aceeași rădăcină din care avem *Vetespios, Betespios*, un epitet al lui Heros (Cavalerul Trac); antroponime *Vitupaus, Vithopus*. Așa cum arătam și cu alte ocazii[19], tracica și protoromâna au avut o laringală sau, mai degrabă, o spirantă velară, pe care alți lingviști au numit-o laringală. Prin aceasta, am reconfirmat marile apropieri

[17] Acum la a doua ediție revăzută și adăugită cu noi elemente, Paliga 2006c, p. 56 ș. u.

[18] Paliga 2002b: *Herrscherschaft* and *Herrschersuffix* in Central-East European Languages. Am dezvoltat aici pe tema unei observații mai vechi, referitoare la limba hittită, datorate dnei Isabelle Klock-Fontanille, profesor de limbi clasice și de limba hittită la Universitatea din Limoges, căreia îi mulțumesc și pe această cale pentru sugestii. Este un alt caz în care hittita și tracica dovedesc trăsături similare.

[19] Paliga 2006b, 233 ș. u.

dintre tracică și hittită. În lumina teoriei laringale sau, cum credem, a teoriei spirantei velare, alternanța *f/h/v/s/ș* din formele *vătaf, vătav, vătah, vătaș* arată tocmai prezența inițială a acestui fonem arhaic, dispărut – la un moment dat – din protoromână, unde fusese perpetuat din tracică și păstrat *numai* în elementele autohtone ale limbii române. În protoromână, spiranta velară era probabil pronunțată ca un fonem incert *h/f* gutural.

7.6. Elemente vechi romanice (protoromânești)

Boier. De peste un secol și jumătate, diverși cercetători au observat importanța acestui termen în structura societăților medievale est- și sud-est europene. În mod cu totul inexplicabil, a fost presupusă o influență turcică, anterioară influenței otomane, deci o formă împrumutată, cândva înainte de secolul X, dintr-un idiom altaic vorbit în sud-estul european. Așa cum am arătat[20], cu argumente pe care le considerăm în continuare valabile și solide, *boier* nu poate fi termen turcic, din simplul motiv că *boieria* este o formă de organizare specifică romanității răsăritene – românilor –, de unde a fost preluată și de vecinii slavi. Termenul *boier* este, pur și simplu, derivat de la *bou* tot așa cum *oier* este derivat de la *oaie* și a însemnat „proprietar de vite" = „om înstărit". Nu mai este nevoie, credem, să accentuăm ceea ce știm din studiile comparate: turmele de vite și de oi erau simbolul bogăției în toate societățile tradiționale. Lat. *pecus, pecoris* „turmă" a dat, ulterior, termenul *pecunia* „bani" și, de aici, termenul *pecuniar* din toate limbile moderne.

Între cuvintele de origine latină care s-au păstrat în protoromână, iar de aici au fost împrumutate și de slavi este *kъmotra*, împrumut din rom. *cumătră* < latin postclasic **komatra, *kumatra*, clasic *commater*. Trebuie considerat un împrumut relativ timpuriu, chiar în secolul al VI-lea, de dinainte de expansiune. În albaneză este *kuma*, formă întâlnită și în limbile sud-slave. Petar Skok o consideră formă hipocoristică. Noi credem că această formă, alături de *sută* și de *târg*, între altele (dar nu singurele), atestă un contact timpuriu cu romanitatea răsăriteană, încă înainte de expansiune și/sau imediat după începutul acesteia, așadar pe la începutul secolului VI p. Chr.[21]

[20] Paliga 1990: Este boieria o instituție împrumutată? *Revista Arhivelor* LXVII, vol. 52, 3: 250–260. Studiul a fost republicat, cu adăugiri și corecturi, în Paliga 2006c: 78–91. Termenii *boier, boierie* sunt, în esență, un capitol al sensului proprietății. Problema este complexă, având legături cu puterea administrativă și politică; vezi, de exemplu, Dondin-Payre 1993. Pentru societatea medievală românească, vezi la Sachelarie și Stoicescu 1988.

[21] Vezi, pe larg, la Paliga 2006c, 55 ș. u. Reflectarea cuvântului *cumătră* în limbile slave este importantă în stabilirea unei cronologii plauzibile a împrumuturilor din protoromână.

7.7. Câteva concluzii lingvistice

Analiza celor 100 de rădăcini de bază, a numeralelor (mai ales a numeralului „100" în raport cu numeralele „10" și „1000") precum și a altor termeni relevanți, cum ar fi cei referitori la organizarea socială și administrativă, ne arată că:

1. Lexicul slav majoritar este de tip balto-slav – stratul lingvistic A. Putem discerne, în cadrul acestui strat lingvistic, elemente comune întregului areal indo-european, dar și elemente de răspândire restrânsă, fie numai în limbile slave și în limbile baltice, fie – eventual – și în limbile germanice ori celtice. Este posibil ca unele dintre aceste forme să fie, de fapt, de origine pre-indo-europeană.

2. Câteva elemente, mai ales din sfera religiosului, sunt de origine vest-iranică. În orice caz, chiar dacă le admitem ca neîmprumutate, sunt comparabile numai cu elemente din arealul iranic. Între acestea, *bogъ* „zeu" apoi „Dumnezeul creștin" și *rajь* „rai, paradis". Este stratul lingvistic B.

3. Elementele de origine tracică, de fapt nord-dacică. Nucleul slav se va fi învecinat la sud cu costobocii, un grup nord-tracic (dacic) neromanizat, asemeni carpilor, pe versantul răsăritean al Carpaților Răsăriteni. După părerea noastră, acest strat lingvistic (numit aici, convențional, stratul C) este – și din perspectiva istoriei limbii române – cel mai interesant și, în același timp, cel mai puțin studiat. Mulți lingviști români încă acceptă formula stereotipă, dar incorectă, că româna ar fi suferit o mare, chiar masivă, influență slavă. Chiar lingviști cândva foarte influenți, cum ar fi Al. Rosetti, au acreditat ideea unor „termeni slavi foarte vechi" (*stăpân, jupân, gard, sută* etc.), preluați în intervalul secolelor VI–VII. Așa cum s-a dovedit ulterior, nici unul dintre aceste presupuse slavisme nu este, de fapt slavism (toate sunt, de fapt, elemente autohtone). Analiza slavismelor din limba română arată că acestea sunt integrate limbii române abia începând cu a doua jumătate a sec. al XII-lea p. Chr., dacă nu cumva chiar începutul sec. al XIII-lea.

4. Elementele germanice, stratul D, reflectă influențe variate, de la cuvinte folosite în activitatea de zi cu zi (*chlěbъ* „pâine") la termeni de organizare socială și administrativă, cum ar fi *kъnędzь* „cneaz" (din *kuningas* „rege") sau *kupiti, kupovati* „a cumpăra" (de fapt, termen intrat în latinitatea postclasică). Interesantă este și construcția numeralului „1000", cu prefixul **tu-* urmat de numeralul „100" care indică, mai degrabă, calchierea unui model mai vechi, de la o limbă de substrat.

5. Elementele est-romanice sau protoromânești, cum ar fi *cumătră* (francez *commère*, sp. *comadre* etc.) sau *boier* „proprietar de vite", apoi „om înstărit, proprietar de pământ" (nicidecum un element altaic, cum eronat au crezut mulți

cercetători). Acestea sunt deosebit de importante în trasarea unei cronologii mai precise, în condițiile în care nici elementele autohtone, nici elementele slave arhaice („slava pre-expansiune") nu au atestări scrise, decât aleator și izolat. Pătrunderea unor elemente protoromânești păstrate în toate limbile slave sau pe un vast areal slav arată că romanizarea avansase – la nivelul secolelor V–VI p. Chr. – până în zonele învecinate slavilor. De fapt, elementele protoromânești (stratul E) sunt împrumutate de grupurile slave arhaice în continuarea și, uneori cel puțin, împreună cu elementele traco-dace (stratul C). Din coroborarea datelor oferite de analiza lingvistică și arheologică, ni se pare relativ clar că tracica încă se vorbea în secolul al VI-lea p. Chr. și se va fi vorbit încă cel puțin un secol după aceea, până cel puțin prin secolul al VII-lea, dacă nu cumva chiar mai târziu. A determina data până la care se vor fi vorbit idiomuri de tip tracic are o importanță crucială și pentru istoria limbilor slave și pentru istoria limbii române și pentru istoria limbii albaneze – într-un cuvânt, pentru istoria întregului spațiu central- și est-european. Este clar, cu zeci, dacă nu sute de dovezi, că elementele autohtone traco-dace s-au integrat limbii române pe parcursul a câteva secole, nu numai în intervalul a circa un secol și jumătate, până la retragerea aureliană. Cei care văd altfel devenirea etno-culturală a zonei carpato-danubiene nu fac decât să creioneze primitiv o realitate mult mai complexă.

6. Elementele uralice, mai ales ugro-finice, sunt relativ puține în lexicul slav arhaic, totuși nu pot fi ignorate (stratul F). Nu poate fi ignorată nici influența unor grupuri uralice asupra limbii ruse, deci numai în arealul slav răsăritean, influență care face din rusă o limbă slavă aparte, cu multe elemente care se abat de la structura slavă arhaică, cum ar fi epenteza vocalică și absența verbului *a avea*.

7. În sfârșit, elemente de origine necunoscută, elemente neanalizabile, pentru care s-au propus mai multe explicații și al căror etimon va putea fi clarificat prin cercetări viitoare. Aici intră nu numai elemente mai noi de lexic, ci și posibile elemente arhaice, cum ar fi *ryba* „pește", pe care noi îl socotim element pre-indo-european[22].

Analiza vocabularului slav arhaic confirmă, așadar, ceea ce conturasem deja din prima parte a lucrării: un ansamblu de idiomuri arhaice, de structură indo-europeană satem, cu relativ numeroase împrumuturi din dialectele nord-tracice (costoboci, carpi), cu relativ numeroase elemente germanice (sau, uneori, cu elemente comune limbilor germanice, fără a putea stabili sensul de

[22] Alături de alte elemente de lexic. Nu intrăm aici în detalii. Cititorii interesați de problema influenței pre-indo-europene asupra limbilor slave pot găsi informații bogate în alte studii alte noastre, de exemplu Paliga 1992, 2002a, 2002c, 2004a etc.

împrumut de la slavi la germanici sau invers, de la germanici la slavi), cu câteva elemente iranice și ugro-finice. Un idiom dezvoltat la confluența limbilor baltice la nord, iranice și urgo-finice la nord-est și la est, germanice la vest, traco-dacica la sud.

După expansiune și odată cu aceasta, așadar începând cu secolul al VI-lea, limbile slave continuă să preia și elemente protoromânești, până la relativa consolidare statală din secolele IX–X și, pentru unele grupuri slave, și după acest secol. Consolidarea statală a mers, evident, mână în mână cu răspândirea creștinismului, literalmente *cum manu christiana.* Inițial, începând cu sfârșitul secolului al XIX-lea, se accepta ideea – nedemonstrată, dar de largă răspândire – că limbile slave au avut o masivă influență asupra limbii române și că cele mai vechi slavisme ale românei ar data chiar din secolele VI–VII. Cercetările din ultimii 30–40 de ani au infirmat asemenea ipoteze. Cele mai vechi slavisme ale limbii române se pot data, în lumina ultimelor cercetări, în secolul al XII-lea, în orice caz nu mai devreme de sfârșitul secolului al XI-lea și nici, tot probabil, mai târziu de începutul secolului al XIII-lea. Problema este complexă și nu poate fi discutată aici în detaliu. În orice caz, nici unul dintre așa-numitele cândva „slavisme vechi", așadar databile ca împrumuturi în sec. VI–VII, nu sunt, de fapt, slavisme. Rămâne deschisă problema toponimelor slave în contextul toponimiei românești (de pildă hidronimele slave din Transilvania, care ar trebui să fie, din rațiuni istorice, anterioare veacului X) și sud-est europene în general. Nici aici lucrurile nu sunt prea clare, deoarece lipsește o lucrare de sinteză privind toponimia central- și sud-est europeană. Or, fără o privire și o discuție de ansamblu, nu se poate face o analiză serioasă, care să ia în calcul toate straturile lingvistice.

Dar aceasta este deja o altă perioadă istorică[23].

[23] Despre câteva influențe ale limbilor slave asupra limbii române vezi, relativ recent, Mitu 2001. Altfel, pagini despre acest subiect se vor găsi, din abundență și chiar în exces, în toate istoriile limbii române. O excepție demnă de menționat este *Istoria limbii române* a lui Gh. Ivănescu (1980). Versiunea apărută atunci reprezintă – se pare – circa o treime din manuscrisul autorului (informație personală de la Cezar Ivănescu, nepotul autorului). Poate vremuri mai bune vor permite tipărirea integrală a acestei lucrări de referință a culturii române.

CAPITOLUL 8

Religie şi identitate etnică

8.1. Credințe, mitologie, religie[1]

În ultima parte a demersului nostru, nu pot lipsi paginile dedicate credințelor vechilor slavi. Credințele, ansamblul mitologic și religia – dacă se atinge acel stadiu – unui grup etnic ne pot spune multe despre structura socială a acelui popor de-a lungul timpului, ne pot oferi informații privind modul de a percepe și de a înțelege lumea.

Mai întâi, să încercăm o definiție a domeniului cercetat. Ansamblul credințelor populare este un *corpus* neorganizat instituțional; acesta reflectă – în primul rând – tradiții și obiceiuri, adesea însoțite de anumite ritualuri și de invocații. Dintr-un asemenea ansamblu se poate contura, într-un moment istoric, o structură religioasă de tip instituțional, așa cum s-a întâmplat, într-o evoluție naturală, în lumea Antichității grecești și romane. Tot astfel, s-a întâmplat – dar într-un alt context – la vechii evrei, care au elaborat un sofisticat sistem religios și care, ulterior, a avut o contribuție esențială la conturarea creștinismului drept religia predominantă în Europa.

Nu este ușor a reconstitui acel ansamblu de credințe și de obiceiuri ale slavilor. Creștinarea acestora a început în 860 și s-a încheiat, în liniile sale majore cel puțin, un secol şi jumătate mai târziu. Unii slavi s-au creștinat mai devreme decât creștinarea oficială a conducătorilor, așa cum ne lasă să înțelegem, ori să deducem că s-ar fi întâmplat astfel, unele documente timpurii. Totuși, ca și în cazul altor popoare ale Europei, vechile credințe au supraviețuit. Pentru a merge înapoi în timp și a tenta o reconstituire plauzibilă, avem la dispoziție:

- câteva izvoare istorice medievale, limitate ca număr și, adesea, cu informații insuficiente și contradictorii;
- analiza comparată a ansamblului spiritual european de-a lungul timpului;
- culegerile de folclor;

---

[1] Redăm aici, abreviat și cu unele modificări, textul din Paliga 2006a. Despre mitologia vechilor slavi s-au scris numeroase lucrări, inclusiv în limba română: Ovsec 1991 (în limba slovenă, cea mai amplă, de asemenea cu numeroase referințe la influențele românești asupra mitologiei slavilor); Gieysztor 1986 (lucrare „clasică"); Čajkanović 1973 (credințele sârbilor); Vlahović 1972 (credințele popoarelor sud-slave). În română, de exemplu Ionescu 1999.

• analiza lingvistică și etimologică, pentru a identifica sensul străvechi al unor cuvinte.

Pentru a nu complica hățișul cercetărilor, deloc ușoare în acest domeniu, ne vom opri numai asupra acelor date pe care le considerăm importante, esențiale în descifrarea unor realități preistorice și care au supraviețuit de-a lungul secolelor.

Așa cum am încercat să arătăm până acum, slavii se conturează ca un grup etnic aparte nu mai devreme de începutul secolului al VI-lea, fiind – nu ne mai putem azi îndoi – un grup „sintetic", așa cum sunt, de altfel, majoritatea grupurilor etno-lingvistice ale Europei medievale și moderne. Chiar și grupurile etnice care au o tradiție îndelungată, cum sunt grecii, au cunoscut transformări esențiale, fundamentale, în primul mileniu creştin.

În continuare, vom analiza, pe scurt, termenii relevanți. Câțiva au fost deja analizați în capitolul dedicat celor „o sută de rădăcini slave".

8.2. Zeul Suprem, mai marele sau Dumnezeu: *bogъ* (*богъ*, **ⱃⱁⰳ�act**)

Fiind, prin excelență, un termen specific vocabularului creștin dar, în același timp, de origine precreștină, trebuie să începem cu acesta. Termenul *bogъ* „Dumnezeu; zeu" pare înrudit cu termenii mai răsăriteni iranici sau, mai degrabă, împrumutat dintr-un idiom iranic (scitic ori, mai degrabă, „scitoid"), cea mai apropiată formă analizabilă fiind neo-persan *bay* „Dumnezeu, zeu", cu sensul primitiv „cel care dă, cel generos, cel puternic". De la această rădăcină este derivat și adjectivul *bogatъ* „bogat". Dacă analiza etimologică este corectă, evoluția de sens a fost „prea-puternicul" = Zeul cel mare, puternicul, generosul, iar de aici sensul „bogat", ca un atribut esențial al divinității. După creștinare, sfera semantică s-a transferat în contextul noii ideologii, dar trebuie să fi fost circumscrisă sferei sacrului și înainte de creștinare. Un rol esențial trebuie să-l fi avut aici primii traducători ai Bibliei, frații Chiril și Metodie, alături de discipolii lor, care – de la început – au transferat noii ideologii un termen deja consolidat în vocabularul sacru. Era, de altfel, „metoda consacrată" a misionarilor creștini care, pe cât posibil, foloseau termeni și asociații „păgâne", pentru a facilita și accelera aderarea la noua credință. Nu avem niciun motiv să credem că frații Chiril și Metodie ar fi procedat altfel. De altfel, și limbile romanice au cunoscut aceeași evoluție semantică a termenului *deus* „zeu", apoi *deus supremus* „Dumnezeu". Forma românească *dumnezeu* reflectă apelativul *domine deus*, la vocativ, „Doamne Zeule (suprem)" = Dumnezeu, în sensul creștin.

Acest termen a fost în concurență cu *gospodъ* „domn, stăpân", în textele vechi slave bisericești cu sensul „Dumnezeu". Am putea identifica aici, ca și în alte cazuri amintite, poate o paralelă cu rom. *domn – domnitor – Doamne* (vocativ) = *Dumnezeule*. În unele limbi slave moderne (de sud și de răsărit), sensul este „domn, domnule" (apelativ de politețe). Din punct de vedere etimologic, provine din vechile rădăcini indo-europene **gos-* din **ghosti-* și *podъ* din *potis* „stăpân" (vezi discuția s. v. 34. gospodь „domn, stăpân" de la capitolul anterior).

Termenul *rajъ* „paradis, rai" nu este mai puțin interesant și relevant, deoarece – asemeni formei *bogъ* – nu are origine clară, dar este tot un termen precreștin. Sensul originar trebuie să fi fost „loc binecuvântat în ceruri, acolo unde trăiesc zeii" (vezi capitolul precendent, s. v. 87. rajь „paradis, rai").

moljǫ, moliti „a se ruga, a invoca zeii, a invoca voința zeilor"; ulterior, verbul a devenit reflexiv, poate urmând și modelul românesc *a ruga – a se ruga*. Etimologic, este înrudit cu lituanian *melžiù, melsti* „a ruga, a cere ceva", *maldà* „rugăciune", hitit *malda(i)-* „a face o promisiune; a cere ceva zeilor; a oferi un sacrificiu zeilor".

Termenul *divъ* „minune" este apropiat de unii cercetători de formele reprezentate de latin *divus* „divin", vechi indian *deva*, iranic *div, daeva*[2]. Totuși, se pare că este un derivat din rădăcina verbului *divati* „a privi, a se uita", sensul de bază fiind așadar „lucru demn de a fi privit, minunat; minune". Este posibil ca acest termen să fi avut și conotații sacre, totuși nu pare să aparțină vocabularului sacru primitiv, ci să fi căpătat ulterior și asemenea valențe. Totuși, unele tradiții ale popoarelor slave ar indica un termen străvechi bazat pe perechea *Div* (masculin) – *Diva* (feminin), ceea ce ar conduce iarăși spre ipoteza încadrării sale în familia reprezentată de *deus* „zeu"[3]. Păstrarea în multe limbi slave moderne a termenilor *diva, samodiva* „zână" ar pleda pentru vechimea acestui termen în vocabularul sacru al slavilor.

„Creștinarea" unor termeni religioși precreștini s-a produs și în alte areale lingvistice: englez *Easter* „Paște" reflectă numele zeiței Eostra, care se sărbătorea aproximativ în perioada Paștilor; iar rom. *Crăciun* (dialectal având și sensul de „butuc, buturugă") reflectă, mai degrabă, o înrudire cu forma albaneză *kërcú*

[2] Astfel la Váňa 1983, 83.

[3] Ionescu 1999, 150.

„butuc, buturugă" decât continuarea formei latine *creatio, creationis*, care nu are sens în contextul dat[4].

Păstrarea acestor termeni până în limbile slave moderne atestă, pe de o parte, un vocabular sacru original și interesant, în care elementul autohton de tip balto-slav se alătură elementelor împrumutate dintr-un idiom vest-iranic. Acest „amalgam" este confirmat și de alte exemple, din alte domenii ale vocabularului arhaic slav.

8.3. Cei șapte zei

Conform tradiției, lumea slavilor de răsărit – strămoșii rușilor, bielorușilor și ai ucrainenilor de azi – era dominată de șapte mari zei, dintre care primul era marele zeu *Perun*, iar – între aceștia – o singură zeiță, *Mokoš*. Unele divinități au fost probabil venerate și de alte grupuri slave, deși nu sunt dovezi clare în acest sens. Să încercăm o trecere în revistă a principalelor atribute ale acestui prim grup de divinități.

1. Перунъ. Cele mai vechi documente vorbesc despre marele zeu *Perun*. Conform unei asocieri din secolul al XIX-lea, marele zeu al slavilor ar fi fost „înrudit" cu zeul lituanian *Perkūnas*, zeul tunetului (în lituaniană, *perkūnas*[5] înseamnă „tunet"). La baltici, zeul *Perkūnas* face parte dintr-o mare triadă, alături de zeii *Patrimpas* și *Patolas*[6]. Date fiind, în general, asemănările clare dintre limbile baltice (lituaniană, letonă și azi extincta limbă prusiană), pe de o parte, și limbile slave, pe de altă parte, o asemenea apropiere era și este plauzibilă. În ultimii ani însă, această etimologie „consacrată" a fost pusă sub semnul îndoielii, în ciuda asemănării formale izbitoare.

Ca alternative, s-a propus o apropiere de oronimul *Pirin* (Bulgaria, la frontiera cu Macedonia). Explicația a fost propusă de Al. Fol cu ocazia Congresului de tracologie de la Sofia, septembrie 2000. *Pirin* este un oronim

[4] Există numeroase studii care au abordat, direct sau tangențial, problema originii formei românești *Crăciun*, în contextul terminologiei creștine a limbii române. Noi ne menținem părerea, argumentată în numeroase ocazii, că rom. *Crăciun* este un element autohton traco-dacic. Nu este locul aici să intrăm în detalii ori în dezbateri polemice, ne facem doar datoria de a semnala acest detaliu și, totodată, de a corecta o explicație frecventă, dar eronată, care consideră că rom. *Crăciun* ar reflecta lat. *creatio*: nici evoluția fonetică, nici contextul spiritual al ultimelor două milenii nu sprijină această ipoteză.

[5] Vocala *ū* notează un *u* lung, echivalent vocalei cehe *ú, ů*.

[6] Despre mitologia lituaniană există acum și versiunea românească a celebrei lucrări a lui Algirdas Julien Greimas *Despre zei și despre oameni*, București, Editura Meridiane 1997.

străvechi, de origine tracică, iar aici tracii, venerând acest munte (litolatrie), i-au impresionat pe mai nou veniții slavi care ar fi împrumutat numele muntelui și l-ar fi transformat în zeu. De la acest grup slav sudic, adică strămoșii bulgarilor, zeul s-ar fi răspândit și la alte grupuri slave. Deși avansată de un reputat tracolog bulgar, ipoteza nu pare a rezista unei analize de detaliu: nici datele de care dispunem, oricât ar fi de limitate și de lacunare, nici contextul istoric, nici analiza contextului cultic nu permit acceptarea unei asemenea ipoteze. Recent, și Ivan Duridanov se îndoiește de asocierea dintre zeul slav *Perun* și zeul lituanian *Perkūnas* (Duridanov 1999-2000), concluzionând – chiar din titlul articolului, scris în limba germană – că asocierea slav *Perun* – lituanian *Perkūnas* este „sfârșitul unui mit" (das Ende eines Mythos).

Tot relativ recent, Anca Irina Ionescu[7] sugerează o posibilă sau chiar probabilă apropiere etimologică și cultică între zeul *Perun* și *Peperude, Păpărude*. Noi credem, cu argumente pe care le vom invoca mai jos, că nu există nici legătură, etimologică ori cultică, între zeul *Perun* și *peperude, păpărude*; acestea din urmă reflectă, mai degrabă, influența credințelor autohtone ale traco-dacilor, păstrate atât la români cât și la slavii de sud[8]. Am putea admite o asemenea ipoteză doar în măsura în care acceptăm și ideea unei importante influențe traco-dacice asupra slavilor și, într-un asemenea context, putem accepta o asociere etimologică primară între *Perun* și *peperude, păpărude*, dar nu ca influență slavă asupra limbii române ci, invers, ca o influență traco-dacică asupra lexicului mitologic românesc și slav deopotrivă.

Zeul slav *Perun* era zeul fulgerului și al trăznetului și, după cum se vede, și sensul îl apropie de sensul din limbile baltice. În general, zeii supremi ai popoarelor indo-europene erau asociați fulgerului și tunetului. Ca atare, în măsura în care informațiile sunt corecte, nu este de mirare că și zeul suprem al slavilor răsăriteni a fost asociat unor fenomene care i-au impresionat dintotdeauna pe oameni: fulgerul, tunetul și trăznetul.

Dificultățile în explicarea sensului străvechi al rădăcinii *per-* sunt complicate și de faptul că unii cercetători au fost tentați să pună laolaltă, în aceeași familie etimologică, cuvinte asemănătoare, cum ar fi *Perunin vărh* „piscul/culmea lui Perun" sau *Perunin dăb* „stejarul lui Perun", amintitul oronim *Pirin* sau cultul *păpărudelor*. Dacă stejarul a fost și este într-adevăr copacul sacru al slavilor[9], iar o posibilă transmitere a unor vechi credințe legate de cultul

[7] Ionescu 1999, 85.

[8] Despre aceasta, în lucrarea noastră *Mitologia tracilor*, Ed. Meteor Press 2008.

[9] Reamintim că, în contrast, copacul sacru al românilor este bradul și, prin asemănare, molidul.

stejarului să fie acceptabilă, diverse alte asocieri, rezultat evident al hazardului și/sau al etimologiei populare, nu pot fi acceptate ori acceptabile.

Între atâtea ipoteze privind originea numelui, iată încă una, a noastră. Pornind de la atributele zeului suprem ca „zeu al cerului, zeu al fulgerului și al tunetului", cum era la mai toate popoarele indo-europene, nu poate fi de mirare că și slavii aveau un mare zeu cu acest înțeles, radicalul *per-* „foc", mai exact „focul fulgerului, focul sacru din ceruri" poate reflecta radicalul indo-european *pur-* „foc", de unde a derivat și grec *pyros* „foc", ceh *pýř* „cenușă aprinsă, jar". Din radicalul indo-european *pur-*, a derivat mai întâi un radical vechi slav **pŭr-* > **pъr-* „foc", iar – după vocalizarea ierului mare (ъ) **per-*, **par-*, **pjor-* în funcție de idiomul slav. *Perun* va fi fost, așadar, în acord și cu soluția noastră etimologică, dar și cu textele vechi, „zeul focului [de pe cer], zeul fulgerului și al tunetului". Forma cea mai veche a teonimului trebuie să fi fost **Pŭr-un*, apoi **Pъr-un* > *Perun*[10]. Este posibil, deși încă dificil de demonstrat, ca slavii să fi preluat dacă nu divinitatea ca atare, cel puțin rădăcina *pur-* „foc" de la vecinii traco-daci mai sudici. Dat fiind faptul că o serie de forme tracice cu radical *pur-* conduc spre această rădăcină străveche, o asemenea ipoteză ne apare azi plauzibilă. Am văzut de altfel, în capitolul precedent, că terminologia sacră a vechilor slavi s-a cristalizat și pe baza unor împrumuturi din limbile vecine, cum ar fi cele de origine iranică.

Așadar, cel puțin slavii de răsărit au venerat un mare zeu *Perun*, al cărui cult se pare că era încă viu în perioada creștinării. Cneazul Vladimir inițial sprijină venerarea zeului, dar tot el poruncește distrugerea vechilor statui ale zeilor păgâni după creștinare. Chiar dacă asocierea dintre zeul slav *Perun* și zeul lituanian *Perkūnas* a fost pusă la îndoială recent de unii cercetători și, la rigoare, este posibil să ne aflăm în fața unei simple asemănări întâmplătoare, câteva izvoare ne arată că într-adevăr *Perun* a fost zeul suprem al slavilor de răsărit, posibil și al altor grupuri slave, chiar dacă nu există dovezi în acest sens. Iar, dacă explicația noastră etimologică este acceptată, atunci *Perun* a fost „zeul focurilor de pe cer, zeul focului sacru și etern". Nu trebuie uitat detaliul, asupra căruia vom reveni mai jos, că vechii slavi – asemeni altor grupuri etnice din vechime – își incinerau morții, ca atare „focul sacru" – în diverse ipostaze – trebuie să fi avut o importanță cu totul aparte în universul lor cultic.

[10] Tot de la acest străvechi radical derivă și forma românească *pur-uri*, inițial pluralul lui *pur* „foc [sacru], foc etern", de origine autohtonă traco-dacă; *pur-uri* însemna inițial „focuri", adică „focuri sacre și eterne"; cu timpul, sensul străvechi s-a pierdut, iar *pururi* a devenit un adverb. Alte discuții despre acest cuvânt străvechi în studiul reprodus aici, ca Anexa 4.

2. Veles sau Volos. Zeul cirezilor și, în general, al animalelor domestice. În cele mai vechi documente rusești, apare mai totdeauna alături de marele zeu *Perun*. Era așadar un zeu al prosperității domestice, știut fiind faptul că, în societățile tradiționale, asocierea *turme-prosperitate* făcea parte din sistemul economic esențial[11]. Un alt argument în sprijinul ideii că *Veles, Volos* ar fi fost „zeul turmelor, zeul animalelor domestice" este că, după creștinare, atributele zeului au fost „transferate", conform unui frecvent „mecanism cultic" în perioada adoptării creștinismului de diverse popoare, sfântului Vlas sau Vlasius, protectorul animalelor.

Originea cuvântului, care ar putea lămuri și semnificația originară, nu este însă deloc clară. Sunt doar ipoteze. Astfel, Anca Ionescu, citându-l pe Machek, marele etimologist ceh și autor al unuia dintre cele mai bune dicționare etimologice ale limbilor slave, sugerează că forma intermediară ar fi fost *velsъ*, la rândul său o metateză din *selvъ*, ca rezultat al legii tabu-ului lingvistic, în mod special funcțional în sfera sacrului. Conform acestei ipoteze, forma cea mai apropiată de cea slavă ar fi avestic *Sarva*, un supranume al zeului indian *Rudra*[12]. Acelaşi autor menționează și alte ipoteze: sensul prim ar fi fost „vrăjitor" sau, dacă s-ar accepta legătura cu rădăcina *volst-*, care în limbile slave moderne este baza unor cuvinte circumscrise sferei semantice „regiune, ținut, zonă administrativă", sensul prim ar fi fost legat de o anume viziune privind administrarea unei regiuni.

După părerea noastră, nici una dintre aceste ipoteze nu au șanse reale de a fi acceptată. Dacă sensul prim al puterilor zeului se află circumscris noțiunii de „protector al vitelor, protector al turmelor", atunci rădăcina cea mai logică, cel puțin din punct de vedere strict etimologic, ar fi *volъ* „bou", generic „vită, turmă"; forma slavă pare din aceeași rădăcină indo-europeană ca german *schwellen* și englez *to swell* „a (se) umfla", categorie semantică aplicată de omul arhaic formelor „grase" ale naturii. Astfel, putem explica și atributele zeului, în acord cu ceea ce știm din datele gramaticii istorice și comparative. O asemenea referință ar fi în acord cu atributele zeului și cu sistemul cultic al popoarelor vechi.

3. Hors (Chors). Este unul dintre zeii „enigmatici" ai panteonului slav. Nici analiza etimologică a numelui, nici sumarele date despre acest zeu nu permit

[11] Am analizat în alte ocazii asocierea dintre vite, turme și bogăție. A se vedea studiile noastre, mai ales: *The social structure of the southeast European societies in the Middle Ages. A linguistic view* (Paliga 1987); *Este boieria o instituție împrumutată?* (Paliga 1990) și *Influențe romane şi preromane în limbile slave de sud.* Bucureşti 1997: Editura Lucretius, reeditare corectată și completată în 2006 (Paliga 2006c).

[12] Ionescu 1999, 89.

fie și o creionare aproximativă a atributelor sale. Înrudit cu numele zeului ar fi doar vechiul antroponim sârb-croat *Chrъs*, detaliu cu totul insuficient pentru o analiză cultică ori lingvistic-etimologică. Ar mai fi posibilă apropiere de rus *horošij* „bun", dar care poate fi o simplă asemănare întâmplătoare. Cei mai mulți istorici ai mitologiei slave înclină spre o origine iranică, deoarece influența iranică este atestabilă în câteva cuvinte din sfera sacrului (vezi mai sus cazul lui *bogъ* și al lui *raj*). Majoritatea cercetătorilor înclină spre ipoteza de a-l considera pe *Hors* un zeu al soarelui, eventual personificarea soarelui însuși.

4. Dažbog este un alt zeu venerat în timpul cneazului Vladimir. Din analiza cronicilor celor mai vechi, ar fi tot o divinitate solară, deși acest lucru este mai degrabă dedus din echivalarea dintre grecul *Helios* „soarele" și *Dažbog*. Ca antroponim, era în trecut relativ frecvent și la alte grupuri slave, cum ar fi polonezii, deși aici nu avem niciun document care să ateste și un zeu cu acest nume.

Din punct de vedere etimologic, analiza nu pune probleme: este un compus din verbul *da-ti* „a da" și *bog* „zeu" de care aminteam mai sus. Este astfel una dintre formele sacre compuse cu *bog* în partea secundă a cuvântului. Sensul primar ar fi așadar „zeul darnic, zeul dăruitor"; atributul de divinitate solară, dacă este să îl acceptăm, îl va fi căpătat prin asocierea „soarele darnic, roditor" – „zeul darnic, zeul roditor".

5. Stribog este alt mare zeu, al treilea ca importanță, din seria celor șapte venerați de slavii de răsărit. Rolul său între ceilalți zei nu este clar, deoarece majoritatea documentelor, nu foarte numeroase oricum, nu îl menționează. În vechile texte ruse, atunci când apare, se află în legătură cu *Dažbog*. Analiza etimologică ar conduce, tot prin frecvent invocata filieră iranică, spre o înrudire cu iranic *śri* „slăvit, venerat", sensul prim fiind așadar „prea veneratul zeu". Alte tentative etimologice sunt încă și mai puțin convingătoare. Dacă ar fi să ne referim la apropierea de forma iranică, zeul pare – mai degrabă – un epitet[13] al zeului suprem, nu un zeu de sine stătător și cu atribute clare.

Secvența *stri-* a rădăcinii se poate explica în multe feluri. Și în tracică avem atestate multe forme cu radical *stre-*, *stri-*, între acestea și hidronimul *Strymon*, azi *Struma*, în Bulgaria; înrudite și derivate din radicalul indo-european **sreu-* „a curge; râu, fluviu" sunt și hidronimele românești *Strei* și *Stremț*. Dacă acceptăm ipoteza că grupuri nord-trace (costobocii sau alții) au avut o anume contribuție în

[13] Zeii au, în toate sistemele religioase, cel puțin un epitet, o „definiție" ori clarificare a atribuțiilor sale. *Gebeleizis* era, de exemplu, epitetul lui Zamolxis și însemna „strălucitul, străluminatul". Unii cercetători îl consideră, profund eronat, un alt zeu.

etnogeneza slavă, cum înclinăm să credem, atunci prima parte a compusului ar indica, mai degrabă, un radical de origine traco-dacică, având sensul „apă curgătoare, râu". În această perspectivă, *Stribog* ar fi, dacă acceptăm o asemenea ipoteză, un zeu venerat pentru protecția pe care o asigură apelor curgătoare. Așa, cel puțin, ne face să credem analiza etimologică[14]. Dacă o asemenea explicație este acceptată, atunci ar fi „zeul apelor curgătoare [și roditoare], zeul apelor vitale", în acord cu sistemul sacral al vechilor slavi.

6. Semargl, Simargl este penultima divinitate din seria celor „mari șapte" a vechilor slavi de răsărit. Apare rar în documente, iar în unele documente mai târzii chiar ca doi zei, *Sim* și *Rigl*! Cum datele sunt sumare și neclare, unii cercetători au sperat că iarăși analiza etimologică ar putea aduce lumină. Astfel, s-a afirmat că forma străveche ar fi fost **sedmor-golvъ* „[cel] cu șapte capete", apoi – prin succesive transformări fonetice neclare – s-ar fi ajuns la forma atestată în documente. Deși demersul etimologic este șubred, rămâne într-adevăr valabilă observația că slavii (deși nu cei de răsărit în primul rând) au venerat zei policefali, cum ar fi slavii din zona Mării Baltice (despre tricefalul *Triglav* vom vorbi mai jos).

Nu mai menționăm alte tentative etimologice, deoarece toate sunt în sfera posibilităților nedemonstrabile sau neconvingătoare. Indiferent de originea numelui, rămâne un zeu enigmatic sau, eventual, doi zei *Sim* și *Rigl*, cu atribute și cu funcții încă și mai obscure.

7. Mokoš este singura divinitate feminină din seria celor „mari șapte zei" ai slavilor de răsărit. *Mokoš* este cea „care toarce lână" și este imaginată cu capul mare și cu mâinile lungi. În calitate de „torcătoare" ar fi echivalentă cu marea zeiță tracică *Bendis*, „torcătoarea" tracilor, de asemenea cea care „înnoadă soarta oamenilor", așadar zeița sorții. Spre deosebire de toți ceilalți mari zei ai vechiului panteon slav, zeița *Mokoš* nu a fost uitată de-a lungul secolelor. De asemenea, un munte din apropierea orașului Praga, *Mokošín*, aduce aminte de timpurile trecute.

Originea cuvântului a fost, de asemenea, mult discutată, fără a exista un consens al specialiștilor privind sensul prim. Ar fi așadar o rădăcină balto-slavă *mokoš* „tors, împletire", care ar fi în acord cu ceea ce se știe despre atributele zeiței; o derivare de la radicalul slav *mok-* „ud, umed" ar fi de asemenea posibilă, zeița fiind astfel înțeleasă drept „roditoarea, zeița fertilă a câmpului ud și fertil"; Machek, marele etimologist ceh, apropie forma de vechi indian *makha* „nobil, bogat, generos"; Váňa (1983, 87) sugerează o posibilă origine finică.

[14] Vezi mai jos alte exemple, unele certe, altele posibile, ale influenței traco-dacice asupra slavilor.

9.4. Alte divinități ale vechilor slavi

Svarog și fiul său Svarožič ocupă un loc aparte în ceea ce s-a numit convențional „panteonul vechilor slavi". Deși nu apar alături de ceilalți *Șapte Mari Zei* amintiți mai sus, trebuie să fi avut atribuții importante, fiind asociați cultului focului. Din extrem de puținele date transmise, cei doi par să fi fost un fel de duhuri ale focului. Venerarea focului trebuie să fi avut un loc aparte în lumea slavilor fiind legată, între altele, de practica incinerației. Dat fiind că în documente mai multe divinități sunt asociate focului, trebuie să deducem de aici că fiecare zeu astfel definit se asocia unei anume manifestări a focului: focul de pe cer (fulgerul și, consecința sa, tunetul) se asocia marelui zeu *Perun*, iar perechea *Svarog* și *Svarožič* trebuie să fi fost asociată focului din vatră (prepararea hranei) și/sau focului din cuptorul metalurgic. În această din urmă ipostază, ca divinități ale prelucrării metalelor, pot fi echivalate grecului *Hephaistos* sau romanului *Vulcan*.

Perechea *Svarog-Svarožič* apare menționată și la alte grupuri slave, la grupul baltic și la cel occidental (strămoșii polonezilor, cehilor și slovacilor de azi) – sub numele de *Svarasič* (în documentele latine medievale grafiat *Zuarasici, Zuarasiz*). La aceste grupuri, *Svarožič* pare să fi fost și zeul războiului și al jertfelor[15]. În cronica despre domnia cneazului Vladimir, acesta ar fi edificat un templu în anul 980 unde se venerau *Perun, Veles/Volos, Dažbog, Hors (Chors), Stribog, Simargl* și *Mokoš* (singura zeiță menționată în documente); aici, slavii își sacrificau fiii și fiicele. Mai târziu, pe locul acestui templu „păgân", aflat în zona Kievului de azi, s-a ridicat Catedrala Sf. Vasile.

Atributele originare ale perechii *Svarog-Svarožič* s-ar putea explica și prin demersul etimologic, dar – ca și în alte cazuri amintite – nici aici nu există consensul specialiștilor. Petar Skok, autorul dicționarului etimologic al limbii sârbo-croate, consideră că rădăcina *svar-* din numele perechii divine trebuie asociată verbului *svariti*, care ar fi împrumutat din goticul *swaran* (german modern *schwören*, englez *to swear* „a jura"), înrudite cu latin *sermo*, dintr-o rădăcină indo-europeană **swer-* „a vorbi, a cuvânta". Acest demers etimologic nu explică, din păcate, de ce perechea *Svarog-Svarožič* ar fi fost asociată cultului focului. Ca atare, pare mai probabilă derivarea din verbul *svariti* (prefix *s-* și rădăcina verbală *var-* „a fierbe, a prepara hrana pe foc"), care s-a păstrat până azi în limbile slave moderne. Unii cercetători însă resping această explicație, considerând că ar fi o simplă etimologie populară, cu alte cuvinte că numele zeului, având o origine străveche în tradiția indo-europeană a venerării focului, a fost doar ulterior asociat acestei rădăcini verbale, când tradiția străveche s-a

[15] Beranová 1988, 218, o lucrare „clasică" și excelent documentată despre lumea vechilor slavi, cu numeroase reeditări și după 1990.

pierdut treptat după răspândirea creștinismului[16]. Deși, în istoria unei limbi, etimologiile populare (așadar falsele apropieri etimologice) sunt uzuale, înclinăm să credem că explicarea numelui zeului din rădăcina *s-var-* este cea mai probabilă.

Svantevit (sau Svjantovid, Znantevith, Zuantevith, Svetovid) este o divinitate atestată la slavii baltici și din zona Elbei (la polabi, etnonim compus din prefixul *po-* și forma slavă a hidronimului Elba = *Labe*). Din documente reiese că ar fi fost marele zeu la grupurile slave amintite. La sloveni, la sârbi și la croați forma uzuală este *Svetovid*. Templul cel mai mare era la Arkona (toponim grafiat în documentele medievale și Archon, Arcon, Arekunda, Arekonda), iar – conform tradiției – zeul *Svantevit* avea patru capete pentru a privi spre cele patru puncte cardinale. De altfel, policefalia – atestată în diverse ipostaze la multe divinități slave – pare să fi fost specifică divinităților slave din zona baltică sau, cel puțin, documentele medievale atestă această credință străveche. Conform tradiției, negustorii nu puteau nici vinde, nici cumpăra produse până când nu aduceau ofrande marelui *Svantevit*.

Din documente reiese că *Svantevit* ar fi avut atribuții atât solare cât și vegetale, iar templul de la Arkona ar fi fost, mai ales, dedicat cultului agrar sau ipostazei agrare a zeului.

Din punct de vedere etimologic, numele zeului este derivat asemeni formelor *Jarovit, Gerovit, Porevit, Darovit, Ljudevit* etc. (vezi mai jos). Prima parte a formei compuse este *svętъ* „sfânt" (se pronunța, probabil, *sventŭ*[17]). Partea a doua a compusului, *vit* sau *vid* (conform celor mai vechi grafii din textele medievale) conduce spre rădăcina *věd-* „a ști" (păstrată în limbile slave moderne) și, asemeni rădăcinii *vid-* „a vedea", derivată din indo-european **weid-*, **wid-* „a vedea; a ști" (de aici sanskrit *Veda* și latin *video* „a vedea"), conform unei paralele arhaice „a vedea – a ști". Dacă este așa, numele zeului s-ar traduce „Sfântul-Știe, Sfântul Atotștiutor", care este o reconstrucție plauzibilă, în acord cu datele oferite de analiza comparată a credințelor. Ulterior, când cultul zeului a intrat în amurg, este probabil că partea a doua a numelui a fost asociată, prin etimologie populară, numelui Sf. *Vitus* (*Vit*, *Vid*), venerat și azi la slavii occidentali; una dintre marile catedrale din Praga se numește *Chrám Svatého Víta* „Catedrala Sfântului Vitus").

Nu toți cercetătorii sunt de acord cu această explicație, dar – așa cum am văzut și în multe alte cazuri – etimologia nu este totdeauna un argument decisiv, atât timp cât datele istorice sunt sumare și limitate.

---

[16] Alte discuții la Ovsec 1991, 123 ș.u.

[17] Vezi în partea introductivă (transcrierea formelor slave), despre pronunția celor două ieruri ъ și ь.

Rujevit, Gerovit și Porevit sunt atestați în Carentia (Graz). Ar fi fost acolo un sanctuar dedicat celor trei divinități. Unii cercetători consideră că ar fi trei epitete sau trei „întruchipări" locale ale lui *Svantevit*[18]. Numele sunt compuse, având aceeași parte finală *-vit* ca în cazul divinității *Svantovit* de care aminteam. *Gerovit* ar fi echivalent cu zeul roman Marte și era venerat în regiunea Havelsberg pe râul Havel, în locul unde se vărsa în Elba. *Gerovit* ar fi, după unii cercetători, o variantă a lui *Jarovit*. Knytlinga Saga menționează divinitățile *Črnoglav* „cap negru", grafiat *Tiarnaglofi* (vezi mai jos *Črnobog*), apoi *Rinvit, Puruvit, Turupit* și *Pizamar*. Dacă admitem grafiile aproximative precum și imposibilitatea de a nota sunetele specifice idiomurilor slave, atunci ar fi posibile echivalările *Rujevit = Rinvit, Puruvit = Porevit*. În orice caz, teonimele compuse cu *-vit* sunt atestate de surse diferite și, ca atare, trebuie să fi existat în credințele vechilor slavi.

Pizamar, în ciuda numelui oarecum ciudat în ansamblul divinităților slave, pare să fi fost o autentică divinitate. De asemenea un compus, cu partea a doua *-mar* atestabilă și în alte nume de persoană. Ovsec, citându-l pe Pisani, crede că rădăcina *piz-* din teonimul *Pizamar* ar putea avea aceeași origine ca *pizmă* (slavism în limba română), așadar ar fi fost „zeul răzbunării"[19]. Skok crede însă că forma *pizma* este un grecism balcanic, iar de aici – la nivel popular – s-ar fi răspândit și la alte grupuri slave.

Triglav este, așa cum arată și numele, „[zeul cu] trei capete"; un compus din rădăcina *tri-* „trei" și *glava* (din rădăcina arhaică **golva*) „cap". Era venerat în regiunea orașului Szczecin și al râului Volin din Polonia de azi. Era de asemenea venerat la slavii stabiliți în regiunea Brandenburg din Germania, unde se află, până azi, comunități slave. Era imaginat cu capetele acoperite de un fel de tiară de aur. Unii cercetători cred că era zeul războiului și că era probabil venerat și de alte grupuri slave. De asemenea, este posibil ca aici, în zona amintită, *Triglav* să fie un zeu solar, asemeni zeilor *Radogast, Redegast* (venerat la Retra), *Sventovit, Sventevit* (venerat la Arkona), *Gerovit* și *Rujevit*. Detaliul că în templul de la Szczecin (Polonia) zeul *Triglav* avea chipul din argint, nu din aur, ar contrazice interpretarea că ar fi fost un zeu al soarelui, deoarece argintul era asociat lunii, nu soarelui. De menționat că zeitățile policefale sunt o caracteristică bine documentată la triburile celtice; zona geografică de referință este şi ea una în care astfel de influențe – fie şi mai vechi – sunt posibile.

Este posibil ca, sub influența slavilor de sud, aflați într-un contact mai strâns cu populația romanizată, să se fi produs o interferență dintre divinitatea

[18] Ovsec 1991, 151.

[19] Ovsec 1991, 152.

Trojanus și *Triglav*[20]. Forma *Trojanus* amintește de împăratul *Traianus*, atestat în perioada postclasică și în forma *Troianus*; în limbile slave, numele a fost asociat – prin etimologie populară – de rădăcina *tri-*, *troj-* „trei", aceeași ca în forma compusă *Tri-glav* „[zeul cu] trei capete". Este o explicație plauzibilă, dat fiind faptul că – după moarte – unii împărați romani erau divinizați pentru faptele lor trecute, iar împăratul Traian – în timpul căruia Imperiul a atins maxima sa expansiune – a fost unul dintre acești împărați legendari.

Črnobog, literalmente „zeul negru" era, conform unor documente, „zeul cel rău" al slavilor, echivalent al lui *diabolus* „diavolul". Numele este clar: un compus din rădăcina *črn-* „negru" și *bog* (vechi slav *богъ, богъ* „zeu; Dumnezeu", vezi mai sus). Diverse alte grafii ale numelui reflectă pronunția din limbile slave moderne sau din germană: *Černebog, Černoboh, Crnobog, Černyjbog, Czerneboch, Zernebuch* etc. Probabil că această divinitate reflectă, mai degrabă, faza de cohabitare dintre slavii necreștini și slavii deja creștinați, când numele diavolului (tabu) a fost tradus prin „zeul negru"[21].

Prove, Siva, Pripegala și Podaga ar fi ultimele divinități atestate la slavii din zona baltică. *Prove* era venerat în regiunea dintre Kiel și Lübeck (Germania de azi). Deși unii cercetători au considerat că ar fi o înțelegere greșită a cuvântului slav *pravo* „drept" sau *pravda* „adevăr", totuși o asemenea divinitate este încadrabilă în concepția generală a religiilor precreștine, așadar posibilă. *Siva* ar fi fost o zeiță și ar fi astfel singura divinitate feminină atestată în zona slavilor baltici (după cum, așa cum arătam mai sus, *Mokoš* este singura zeiță atestată la slavii de răsărit). Unii cercetători au încercat să apropie forma de indicul *Śiva*, pe când alții cred că ar fi o simplă deformare grafică a rădăcinii slave *živ-* „viu". O asemenea etimologie pare plauzibilă, iar *Siva*, al cărei nume era probabil pronunțat **Živa*, ar fi fost zeița fertilității, a vieții, un echivalent al zeiței romane Ceres. Despre *Pripegala* și despre *Podaga* informațiile sunt încă mai sumare, iar creionarea atribuțiilor ar sta prea mult sub semnul hazardului.

Numele acestor divinități ne arată că, în perioada când au fost înregistrate în documentele medievale, respectiv în perioada când creștinismul devenise deja religia adoptată și de slavi, erau în amurg. Nu știm și, probabil, nu vom ști niciodată ce divinități „autentice", neinfluențate de contactul cu alte grupuri

[20] Cum crede Ovsec 1991, 148. Ipotezele autorului celei mai ample mitologii slave nu pot fi trecute cu vederea.

[21] Tabu-area numelui diavolului era curentă în trecut. Așa se explică și formele românești *Necuratul, Ucigă-l toaca, Scaraoțchi, Naiba* (din *n-aibă = n-aibă parte*) etc.

etnice învecinate, vor fi venerat slavii în perioada pre-expansiune, respectiv aproximativ în intervalul secolelor IV–VI p. Chr.

Specialiștii, unii cu autoritate, au propus diverse etimologii pentru același teonim. Tendințele etimologice corespundeau, firește, ideologiei timpului: în secolul al XIX-lea, istoria slavilor îi fascinase pe europeni, inclusiv pe cărturarii din Occident, iar concepția conform căreia slavii erau un popor străvechi, asemeni vechilor indieni, iranienilor, grecilor, celților și romanilor, se răsfrângea automat și în etimologiile propuse, ce încercau cât mai multe apropieri de vechea indiană, de sanskrită și de iranică. Deși, în câteva cazuri, asemenea apropieri par plauzibile și singurele rezonabile (cazul formelor *bogъ* și *rajь*), în alte cazuri asemenea aproprieri sunt improbabile, dacă nu de-a dreptul imposibile.

8.5. Rituri, credințe, zâne și zmei

Dacă despre divinitățile vechilor slavi există documente – relativ puține, nu toate credibile și cu relatări sumare, așa cum am văzut – despre riturile și ritualurile care acompaniau aceste credințe și care marcau – precum la toate grupurile etnice cunoscute din istorie – marile sărbători ale anului știm încă și mai puțin. Practic, reconstituirea acelui ansamblu de credințe și de practici rituale preistorice este posibil doar din analiza comparată a tradițiilor populare și din analiza etimologică a unor termeni care, cândva, trebuie să fi avut un alt rol decât cel de azi. Cum analiza comparată a folclorului popoarelor slave moderne ar depăși cu mult scopul propus, ne propunem doar să subliniem acele elemente care pot constitui bazele unui sistem sacru altfel imposibil de reconstituit.

În principiu, tentativele de a reconstitui un posibil sistem mitologic arhaic bazându-ne doar pe datele folclorului trebuie respinse de la bun început, indiferent de spațiul cultural supus analizei. Pe de altă parte, unele tradiții populare reflectă posibile supraviețuiri ale unui ansamblu cultic și sacru. Identificarea acestor elemente și „decriptarea" lor nu este însă lucrul cel mai ușor. De-a lungul secolelor multe conotații s-au pierdut, iar aplicarea automată a datelor cunoscute din alte sisteme sacre poate conduce la false concluzii.

Cercetările arheologice din ultimele decenii au confirmat ceea ce cercetătorii sugeraseră de mult: slavii își incinerau morții înainte de adoptarea creștinismului. Este un detaliu esențial în înțelegerea sistemului sacru al vechilor slavi. Nu trebuie uitat că ritualurile de înmormântare sunt cele mai conservatoare și, în majoritatea cazurilor, definesc tipul unei culturi[22]. Incinerația – ca practică uzuală a vechilor slavi – nu era izolată în lumea veche. Și traco-dacii își incinerau

[22] A se vedea partea dedicată arheologiei vechilor slavi, în special secțiunea 6.5.

morții, după cum și alte popoare – ca principiu, popoarele sedentare – practicau acest obicei. Incinerația făcea parte dintr-un complex cultic bazat pe venerarea focului în diversele sale ipostaze: focul de pe cer (fulgerul și consecința sa – tunetul), focul vetrei (prepararea hranei), focul metalurgic etc. Omul primitiv avea câțiva termeni pentru a desemna, concret, ipostazele focului, ipostazele apei și diverse alte ipostaze pentru care, în limbile moderne, avem un singur termen generic.

În acest context, nu poate fi surpinzător detaliul descris de călătorul arab Ibn Fadlān în anul 922, așadar înainte de adoptarea oficială a creștinismului. Decedatul, persoană de vază, era ars pe o corabie, alături de numeroase ofrande și de o sclavă vie. Sacrificarea unei femei – soția principală, sclava principală – la moartea bărbatului este în buna tradiție a indo-europenilor, iar acest ritual este cunoscut sub numele de ritualul *suttee*, cuvânt englezesc împrumutat din terminologia indiană a sacrificării unei femei la moartea soțului. În acest context, sacrificarea văduvei la moartea soțului este încadrabilă unei străvechi tradiții indo-europene a sacrificiului uman și, ca atare, informația este credibilă și plauzibilă în contextul religiilor și credințelor comparate. Pe de altă parte, influența varegă a ritualului descris este destul de evidentă[23].

Cum incinerarea, iar apoi depunerea cenușii în urnă, nu poate aduce mari clarificări (antropologice, de exemplu), decât eventual din punct de vedere arheologic, atrag atenția unele detalii rituale; astfel, monedele din gura sau din mâna decedatului – care apar după ce incinerația începe să fie treptat înlocuită cu inhumația, sub influența creștinismului – conduc spre ideea unei credințe similare celei a grecilor și a romanilor: obolul dat celui care îl conduce pe mort în lumea de dincolo, obicei ce va fi fost moştenit nemijlocit, din epoca romană târzie. Coabitarea dintre creștinism și cultele străvechi „păgâne" (precum „obolul lui Charon") a fost îndelungată, iar persistența acestor credințe până azi, la toate popoarele europene, face ca asemenea „relicte spirituale" să fie esențiale în înțelegerea unor timpuri pentru care nu avem documente scrise.

Slavii venerau, fără îndoială, și unele viețuitoare. La Mikulčice (Republica Cehă), în stratul arheologic care corespunde perioadei de dinaintea Marii Moravii, s-a descoperit un loc de cult cu numeroase figurine de lut care redau animale, păsări și capete de viețuitoare. Calul – animalul venerat al indo-europenilor – era cu siguranță venerat și de slavii baltici. S-au descoperit, de altfel, numeroase figurine de cai (din lemn, din plumb și din alte metale) în apropierea localităților

[23] Elemente ale acestei descrieri se întâlnesc însă în surse mai timpurii, care predatează varegii (vezi nota de la p. 95).

Braniboř și Opole[24]. Ouăle și găinile foloseau de asemenea ca ofrande, chiar în morminte din secolele X–XI, așadar după creștinarea populației slave locale, așa cum atestă un mormânt descoperit la Hrad-ul din Praga. Persistența tradiției străvechi precreștine este remarcabilă, obiceiul fiind bine atestat în necropolele de pe întinsul imperiul gotic din secolele III-IV.

Ursul a fost venerat de slavi, cea mai bună dovadă fiind forma tabu a termenului: *medvědъ*, un compus din *med* „miere" și rădăcina *ěd-, jed-* „a mânca"; ursul era, așadar, „mâncătorul de miere".

Asemeni altor popoare, slavii venerau pădurile sacre, anumiți copaci, precum și unele izvoare[25]. O astfel de descoperire provine de la Stará Kouřim (Cehia), asociată unor vetre, parte – presupunem – a ritualurilor de purificare. Ulterior, în acest loc s-a construit o biserică de lemn, semn clar că vechile tradiții au fost înlocuite de creștinism. Asocierea dintre izvoare (sau rezervoare de apă) şi biserici este şi ea cunoscută din mediul roman, fiind chiar una uzuală (exemple la Histria şi la Tropaum Traiani, în Dobrogea), încă o dovadă că pe tărâmul credințelor exista mult mai mult consens decât în istoria politică.

Este plauzibil să credem că vechii slavi venerau forțele naturii roditoare. Cunoscutul idol descoperit la Altfriesack avea o fantă pentru falus și era folosit, nu ne putem îndoi, în ceremonii legate de culte erotice. Cercetarea comparată arată că Sf. Ioan Botezătorul a preluat câteva dintre funcțiile precreștine ale cultului roditor. Chiar până târziu în Evul Mediu, unele sărbători încă venerau forța virilă a sfântului, până când asemenea ceremonii au fost interzise oficial[26].

Multe dintre personajele populare continuă, fără să mai fie posibilă azi o reconstituire a fazelor străvechi, diverse alte chipuri majore și minore ale unui sistem sacru dispărut de secole, dar care supraviețuiește în forme noi. Astfel, avem – la unele popoare slave ori chiar la toate popoarele slave moderne – termeni precum *rusalka* sau *diva*, *samodiva*, la cehi *vila*, *samovila*, ultimele fiind echivalente termenului românesc *zână*. *Vârcolacul* a fost, fără îndoială, o figură emblematică a credințelor medievale ale slavilor. Forma românească pare o deformare a formelor slave *volkodlak, vlkodlak*, unde prima parte reflectă forma *vlk, volk* „lup". Lupul a fost un animal venerat de indo-europeni, iar slavii trebuie să fi continuat această tradiție multimilenară. Conform acestei tradiții, *vârcolacii* erau demoni ai răului, imaginați fie ca lupi întruchipați în oameni, fie ca demoni care îi fac pe oameni să îndeplinească voința unui lup. Credința în *verwolfen*

[24] Beranová 1988, 231.

[25] Vezi mai sus relația posibilă dintre zeul *Stribog* și *apă*, mai ales apele curgătoare.

[26] Beranová 1988, 234.

„oamenii-lupi" a germanicilor, deși nu identică celei a slavilor, confirmă răspândirea largă a acestor concepții.

Vampirul (cunoscut la popoarele slave sub nume similare, de exemplu *upir, upior, vampir, vămpir* etc.) pare a reflecta tot un vechi duh al răului. Tradiția dispare la ruși, dar reapare sub influența ucraineană, unde vampirul – ca și la polonezi, de altfel – pare a continua o tradiție foarte veche. Imaginația popoarelor slave îi descrie pe vampiri sub diverse metamorfoze și sub felurite reprezentări, în general în contextul morții și al răului din univers. Se pare că termenul este slav, forma cea mai veche fiind reconstituită ca **opirъ*. Limbile occidentale au preluat forma tardivă medievală *vampir*, preluată – se pare – de la sârbi, în contextul în care se răspândiseră pe atunci zvonuri sau chiar „articole științifice" despre cazuri de vampirism. De fapt, s-a petrecut un fenomen similar personajului Dracula care, de la un vag și aproximativ cadru istoric real, s-a transformat rapid într-un personaj demonic, recreat conform gustului epocii.

Zmeul (*zmej, zmij*) este un termen care pornește de la sensul de bază „șarpe" al rădăcinii. La slavii de sud, există o evidentă contaminare dintre forma și tradiția românească a zmeului și tradiția slavă a șarpelui protector al căminului. Deși există răspândită tendința de a explica termenul românesc *zmeu* ca reflectând slav *zmej, zmij*, noi credem că această explicație este eronată, nefăcând decât să confunde două tradiții diferite, doi termeni eventual diferiți, dacă nu cumva slav *zmej, zmij* a fost – pur și simplu – împrumutat din română sau din tracă. Nu putem extinde aici dezbaterea acestei teme etimologice complexe; dorim doar să atragem atenția asupra faptului că, la slavi, zmeul a evoluat de la sensul mai vechi de „șarpe" spre cel de „spirit (benefic) al casei", dar ulterior interferând cu alte credințe și obiceiuri, ceea ce face analiza cultică și etimologică mult mai dificilă[27].

Zânele, cu alte cuvinte divinitățile feminine, cu rol benefic ori malefic, sunt cunoscute de slavi sub numele de *diva* ori de *samodiva*. Am arătat mai sus, că termenul *div-*, indiferent de etimologia admisă, este bine consolidat în limbile slave, iar persistența acestui termen, mai ales la genul feminin, arată că trebuie să-l considerăm arhaic. La slavii de sud, *samodivele* sunt, mai ales, divinități malefice, care „iau mințile". Rar, doar la cehi, apare și termenul *víla*, iar la polonezi termenul *wiła* înseamnă „nebun"; verbul *wiłować* înseamnă „a înnebuni,

[27] Despre *zmeu* și „ruda" sa neidentificată *zmeura*, dar și despre forma lituaniană *žmon* „om", pl. *žmones* „oameni" în lucrarea noastră *Mitologia traco-dacilor*. Deocamdată, a se reține că explicarea formei românești *zmeu* ca împrumut din slav *zmej, zmij* este greșită.

a-și ieși din minți”[28] și pare o derivare precum rom. *zână–zănatic*, unde *zănatic* are, evident, sensul de „rătăcit, nebun, cu mintea rătăcită”[29].

Tot în categoria demonilor feminini este *mora* (ceh *můra*), atestată la toți slavii, inclusiv la slavii de sud. La români, termenul *moroi* pare derivat din aceeași rădăcină, care nu poate fi decât aceeași din lat. *mors, mortis* > rom. *moarte*. Originea termenului slav este relativ clară, rădăcina indo-europeană **mer-*, **mor-* „moarte” (de aici și german *Mahr*, englez *night-mare* „coșmar”). Pe de altă parte, deși într-un context arhaic evident, formele din limbile slave par mai degrabă a reflecta un împrumut. Din vechea rădăcină indo-europeană, în limbile slave avem, pe de o parte, verbul *mъrǫ, mrěti* și forma imperfectivă *umirati* „a muri”, pe de altă parte **sъ-mъrtъ*, unde *–mъr-* este gradul zero al rădăcinii indo-europene **mer-*, iar prefixul *sъ-* avea sensul echivalent al grec *eu-* „bine, plăcut”; la slavi, așadar, *sъmъrtъ* era moartea firească, fără dureri, moartea naturală, nu violentă ori ca urmare a unei boli îndelungate și dureroase (Machek). Este posibil ca, din aceeași rădăcină, să se fi păstrat, prin intermediar tracic, rom. *moroi*, radical *mor-*, de unde vor fi fost preluate și formele slave. La slavi, există credința că noaptea sufletele morților se transformă într-un fluture[30].

Ajunși aici, ar fi locul să răspundem unor întrebări: au existat influențe românești (a se citi „vechi românești”, adică protoromânești) în limbile slave? Are ansamblul credințelor slave urme de influențe vechi românești? Răspunsul la aceste întrebări depinde esențial de răspunsul la o întrebare veche, dar fără soluție clară: a avut limba română o anume influență și, dacă da, cât de mare asupra limbilor slave?

În general, majoritatea covârșitoare a cercetătorilor a subliniat influența slavă asupra limbii și culturii române care, evident, nu poate fi negată. Extrem de rar în trecut, dar tot mai frecvent în ultimele decenii, unii cercetători discută și despre sensul invers de influență, respectiv dinspre limba română spre limbile

[28] Ionescu 1999, 154.

[29] Deși nu este nici locul, nici timpul pentru detalii, precizăm că rom. *zână* nu poate reflecta lat. *Diana*, cum apare – din păcate – în multe lucrări. Este, cum am scris în alte rânduri, un element autohton traco-dacic, având sensul inițial „femeie”, de aici, prin eufemism și tabu lingvistic, „femeie divină = zână” (Paliga 1989).

[30] Alte discuții la Ovsec 1991, 444 (vezi și indicele, cu trimiteri și la alte contexte ale credințelor în *mora*). Discuții privind originea formei slave *mora, můra* la autorii tuturor dicționarelor etimologice; am preluat, mai ales, faptele prezentate de Machek. În general, slaviștii înclină spre ipoteza perpetuării unor forme vechi indo-europene, deși analiza etimologică de amănunt indică, mai degrabă, un împrumut dintr-un dialect nord-tracic. În orice caz, rom. *moroi* nu pare împrumut dintr-un idiom slav, în ciuda părerii foarte răspândite că ar fi un slavism în română.

slave. Azi nu ne mai putem îndoi de faptul că primul popor romanic pe care l-au întâlnit slavii în expansiunea lor au fost protoromânii, mai exact și mai corect „populația romanizată din Dacia și din Tracia". Noi considerăm, în deplin acord cu cele spuse de Giuliano Bonfante în *Studi Romeni*, că influența veche românească asupra limbilor slave, inclusiv asupra sistemului sacru al slavilor, a fost mult mai mare decât se acceptă în mod uzual, iar unele grupuri nord-tracice, probabil carpii, sau alte grupuri din Bucovina și din Maramureșul de azi, vor fi participat chiar la etnogeneza slavă. Am analizat cu alte ocazii asemenea posibile influențe și vom mai reveni asupra lor cu alte ocazii.

Din punctul de vedere al terminologiei sacre la slavi, considerăm că *peperude*, termen frecvent la slavii de sud, reflectă rom. *paparude, păpărude*, deși unii cercetători – din păcate, fără o analiză atentă a originii termenului – consideră că termenul românesc ar fi de origine sud-slavă. Noi credem că este un termen arhaic sud-est european, având mai degrabă origine tracică. Nici slav *zmij, zmej* nu poate fi străvechi, ci reflectă rom. *zmeu*, nu invers. De asemenea, rom. *Crăciun* a fost împrumutat – fie ca termenul *Kračun, Kročun* la slavi ori *Karácsony* la maghiari – de multe popoare vecine. La bulgari, termenul este utilizat cu sensul prim *bădni večer* „sărbătoarea buturugii" = Crăciunul, deoarece la solstițiul de iarnă se ardeau mari focuri pentru a implora soarele să revină și să lumineze pământul[31]. La albanezi, marea sărbătoare a arderii focurilor de Crăciun este *nata e buzmit* „sărbătoarea buturugii".

Așadar, deși doar creionate în ultimii ani, ipotezele privind influența – la diverse niveluri ale vocabularului și cu varii intensități – limbii vechi românești (latina răsăriteană) și, cum înclinăm să credem tot mai mult, a limbii tracice asupra limbii slave arhaice trebuie admise ca un nou punct de pornire. Cercetările viitoare vor putea confirma sau infirma aceste tendințe. Cercetările din ultimele decenii au clarificat și au explicat multe necunoscute. Nu au putut explica, desigur, toate necunoscutele.

9.6. Un lucru fundamental: tripartiția funcțională

Datele existente despre panteonul slav sunt târzii şi posdatează conversia creştină. Se cunosc mai multe nume de zei[32], însă doar despre trei dintre ei există date descriptive cât de cât utilizabile.

Perun este primul dintre ei şi e probabil cel mai important. El se încadrează într-o categorie adesea numită de antropologi *zeitate meteorologică*, atribut ce ar

[31] Vezi și Duridanov 1993, despre *Bădni večer* „noaptea buturugii".

[32] Vezi secțiunea 3 a acestui capitol, semnată de Sorin Paliga.

putea îndruma greşit cititorul către partea finală a ştirilor televizate. Perun este stăpânul fulgerului, ceea ce, fie şi prin analogie, îl aşază printre stăpânii orizontului spiritual al celor mai importante culturi antice europene: Zeus al grecilor, Jupiter al romanilor, dar şi Gebeleizis al dacilor. Legat de furtuni şi ploi, el este răspunzător de fertilitatea pământului, adică de chiar viața comunităților agrare. Lăcaşul lui pământean pare să fi fost stejarul, adică acel copac cel mai frecvent lovit de trăznet, ca epifanie a puterii[33]. El a fost adoptat ca zeu protector al dinastiei prinților varegi de Kiev, care i-au şi ridicat, la Kiev şi Novgorod, statui impresionante, cu puțină vreme înaintea trecerii lor la creştinism. Mai târziu a fost echivalat cu Sf. Ilie, care călătoreşte prin cer cu caleaşca lui de foc[34] (cunoaştem, nu? este figură de primă mărime în credințele populare ale românilor).

Soarele pare să fi fost al doilea element dominant al credințelor slavilor. Din Polonia, Belarus şi Ucraina s-au păstrat rugăciuni pentru Răsărit şi Apus. Soarele pare să fi fost întruchipat de zeul Svarog, pomenit de surse din Rusia şi Pomerania. Zeu al soarelui, este probabil şi zeu al focului, inclusiv al Căminului (ceea ce este uşor confuz). Lumina astrului diurn este uzual asociată, în toate mitologiile europene, cu raționalitatea zilei, prin contrast cu spaima nopții, cu protecția civilizației, prin contrast cu pericolele naturii virgine, dar nu este sigur că asemenea generalități mediteranoide se potrivesc sufletului slav. Svarog a mai fost asociat de comentatori agriculturii, datorită rolului benefic al luminii, însă asocierea pare destul de precară, ca şi cea care corelează energia solară căldurii Căminului (focul protector al căminului şi focul care îl distruge nu pot fi în aceeaşi ordine de idei). Caracterul militar foarte manifest este relevat de templul de la Radgoszcz, din Polabia (vestul Poloniei) secolului XII, care conținea o statuie a zeului, echipată cu cască şi *cuirasă*. Importanța zeului variază semnificativ funcție de sursă: în timp ce Cronica lui Nestor nu îl aminteşte între primii şapte zei ai slavilor, o sursă germană din sec. XI considera că Svarog ar fi chiar zeul suprem[35].

Un alt zeu puternic, cunoscut de această dată numai din surse ruseşti, este Volos, care este zeul turmelor[36]. Un demon al cehilor poartă acelaşi nume, ceea ce

[33] Vezi stejarul din Dodona, închinat lui Zeus.

[34] Datele de bază asupra panteonului slav sunt, aici, după Barford 2001, 194-195. Vezi şi Eliade 1992 § 249-250.

[35] Eliade 1992, § 250, p. 37, despre Thietmar von Merseburg.

[36] Numele lui Volos este amintit de Cronica lui Nestor, între cei şapte zei ai slavilor, imediat după Perun (Cross, Sherbowitz-Wentzor 1953). Importanța primilor doi zei rezultă şi dintr-un fapt anectodic: la încheierea tratatului cu bizantinii, din 971, Sviatoslav s-a jurat că va păstra pacea sau va atrage mânia zeilor Perun şi Volos (Barford 2001, 245).

poate semnifica o răspândire inițială mai mare a cultului său. S-a mai speculat că numele portului pomeranian Wolin ar putea veni tot de la Volos (dar mai probabil nu). Rolul său de protector al turmelor poate fi mult mai important decât ar putea să pară la prima vedere, vitele fiind principala avuție a comunităților, dar şi un criteriu de evaluare socială, până în plină epocă modernă. Se speculează posibilitatea existenței unui cult al capetelor (de taurine, cu importante analogii antice[37]), dar şi un cult subsecvent al strămoşilor (taurina fiind, aici, o figură totemică). Cel mai interesant aspect, din punctul nostru de vedere, într-un studiu de tip istoric, este echivalarea sa ulterioară cu Sf. Blasius al bizantinilor (Vlas sau Vlah în liturghia slavonă, Vlasie ca patronim românesc), şi el protector al vitelor.

Asocierea Volos-Vlah nu este deloc întâmplătoare, deşi, cum vom vedea, ne va face mari probleme de interpretare. Vechea cronică rusă pomeneşte, la marginile sud-vestice ale pământurilor locuite de ruşi neamul „volohilor", aflat undeva pe cursul superior al Nistrului sau pe cursul superior al Tisei. Cronica[38] îi aminteşte printre triburile care au făcut necazuri slovianilor, la Dunăre, referindu-se aici la ceea ce noi astăzi numim slovaci. Tot volohii şi slovianii sunt apoi amințiopunându-se trecerii maghiarilor prin pasurile Carpaților nordici, atunci când aceia hotărâseră că Pannonia va fi noua lor țară. Aceasta aminteşte de Cronica lui Anonymus[39], care spune că maghiarii au găsit, în Pannonia, pe olahi, *păstorii romanilor*[40]. Sigur, ar putea fi însă două populații diferite, în geografie diferită.

„Vlah" este numele folosit de toate populațiile balcanice pentru a denumi un vorbitor de limbă neolatină, cu derivativul semantic (peiorativ) „păstor, cioban". O formă doar uşor alterată, „valah", se întâlneşte în limba cehă, practic identică cu forma germană care – se pare – se află la originea tuturor, „Walach"[41], care desemnează, similar, un vorbitor de limbă latină (fie şi celt latinizat), care a

[37] Vezi mormântul de la Sveştari (Delev 2000, 396-397, în special nota 2), Bulgaria, dar exemplele pot fi periculos de multe, mai ales în mediu getic. Vezi şi 3, p. 66.

[38] Cunoscută şi sub numele de *Povestea vremurilor de demult*, sau *Cronica lui Nestor*, a cărei redactare s-a încheiat înainte de 1118.

[39] Cronicarul anonim al regelui ungur Bela (al IV-lea, probabil, la începutul veacului XIII).

[40] Bîrzu, Brezeanu 1991, 245 şi următoarele.

[41] A cărui etimon îndepărtat, în germana veche, ar fi *wahl* „străin, vorbitor al unei limbi străine" (Online Etymology Dictionary, Douglas Harper 2001, s.v. Walach). Una dintre variantele ortografice ale cuvântului Walach poate fi întâlnit în toată literatura medievală, cu trimitere la români; interesantă este însă forma *walati*, întâlnită în chiar primul document papal referitor la românii extra-carpatici (1234, despre nou înființata episcopie a cumanilor, v. Bîrzu, Brezeanu 1991, 245); această formă latină sugerează că, în epocă, forma germană era foarte asemănătoare cu cea de astăzi, *Walachen*.

dat îndepărtatul *Welsche* (populație rheto-romană, sau chiar italiană sau franceză), numeroase compuse toponimice precum Walensee, Walenstadt, dar şi Wales, Welsh, şi chiar sufixul din Corn-wall. Revenind la cehi, nici lor nu le lipsesc sensurile peiorative, precum „leneş", dar şi o necesară clarificare ocupațională: „crescători de cai". Polonezii folosesc atât numele în forma germanică – walach – dar şi numele de formă orientală, „voloh", împărtăşit cu vechea rusă şi ucraineană.

Dacă Volos este o trimitere transparentă la volohi[42], probabil un zeu al acestora, asimilat de slavii de est (cel puțin), ce indicii „etnice" am putea avea pentru Perun şi Svarog? Putem oare „demonta" panteonul slavilor în elementele sale native? Surprinzător, nici măcar nu este greu, lucrurile fiind chiar foarte transparente. Perun are un frate lituanian, Perkunas[43] pe nume, cu aceleaşi atribute, existând şi o replicare letonă (Perkuons). Numele său străluce şi în cuvântul polonez pentru „fulger" – *piorun*. Referința sa nordică – dar, atenție, nu maritimă, fiindcă lipsesc atributele – este, în cazul lui Perun, foarte clară. Cât despre Svarog[44], numele său a fost recunoscut deja de lingvişti ca fiind unul de sorginte iraniană, adică sarmatică. Nici istoricii nu pot avea probleme în identificarea personajului, fiindcă *singura* populație antică din zonă cunoscută a purta *cuirasă* sunt sarmații (faimoasa cavalerie *catafractară* de pe Columna lui Traian), iar cultul solar este tocmai cel caracteristic pentru toate populațiile iraniene. Nu putem să nu ne evocăm aici legendele paraistorice ale nobilimii poloneze, în evul mediu, care susținea că se trage din cavaleria sarmatică, nu din slavi, ca prostimea. Ceea ce, după atâta desconsiderare, pare acum cel puțin verosimil.

---

[42] La această populație ne-slavă din zona Carpaților nordici face referire Cronica lui Nestor în mai multe rânduri (de ex. 4.11, 6.6), relatându-se că au fost în conflict cu slavii de la Dunărea mijlocie, apoi că s-au opus trecerii maghiarilor în Pannonia, prin pasurile munților. Vezi ediția critică Ostrowski 2003. Dosarul populațiilor presupus latinofone, în zona Carpaților nordici, este însă unul substanțial (Bratianu 1980, 164-171), vehiculând şi alte nume, precum bolohovenii (un nume asemănător). Într-o zonă apropiată, de pe Nistrul şi Bugul mijlociu, sunt amintite alte populații pe care Cronica lui Nestor le consideră ne-slave şi cu care conducătorii de la Kiev au purtat războaie, tiverții şi uliții, care dispar însă din izvoare după secolul X. Critica recentă de limbă română consideră că tiverții erau români (Postică 2006, 184, cu bibliografia). Ştim sigur că nu erau slavi; mai mult însă nu ştim.

[43] Vezi avertismentul formulat de Sorin Paliga în secțiunea 3 a acestui capitol, cu privire la posibilitatea ca Perun şi Perkunas să fie doar o consonanță întâmplătoare, avertisment rezultat din opinii exprimate în literatura internațională. Sigur – prudența este necesară în ştiință; pe de altă parte, coincidențele trec mult dincolo de nume.

[44] Vezi considerațiile despre Perun şi Svarog din secțiunea a treia a acestui capitol.

Desigur, panteonul slav vechi nu constituie un sistem coerent de cunoştinţe, motiv pentru care orice vorbire *sistemică* despre el este, din start, o speculaţie. Vom duce mai departe însă această speculaţie, fiindcă nu avem niciun indiciu mai bun de atât...

În anii 20 ai veacului XX Georges Dumézil a făcut o descoperire epocală, contestată ca toate marile *construcţii teoretice*. În esenţă, el a constat că mitologiile indo-europene, de la arienii hinduşi la celţii irlandezi, au o structură de bază *tripartită*, guvernată de principalele funcţiuni sociale: A) funcţiunea sacră şi suverană; B) funcţiunea marţială; C) funcţiunea de subzistenţă. Vom lua cu titlul de exemplificare, aici, triada precapitolină a romanilor: Jupiter, Mars şi Quirinus[45]. Dacă Jupiter şi Marte fac o paralelă evidentă la Perun şi Svarog, cu Quirinus va fi un pic mai complicat. Quirinus este, de altfel, o figură arhaică şi relativ ştearsă în mitologia romană, şi doar apariţia lui în Triadă ne avertizează asupra rolului său fundamental pentru perioada arhaică a cetăţii. A fost identificat – probabil greşit, după cum credea şi Dumézil – cu un zeu militar. *Quirites* erau cetăţenii *paşnici*, iar o astfel de adresare către un militar era o jignire grea. Funcţiile legate de preotul lui Quirinus au mai degrabă legătură cu divinităţile agrare, sau chiar cu practicile funerare. Zeul este oricum de origine *sabină*, aparţinând deci *celor deposedaţi*, şi nu ar putea fi, de aceea, un zeu militar *în exerciţiu*, chiar dacă putem presupune asemenea origini, sau specula asupra faptului că lucrarea pământului însemna şi apărarea recoltelor. Un aspect interesant al lui Quirites este asocierea şi identificarea lui ulterioară cu Romulus, de unde şi caracterul de *erou civilizator*, de fondator al *spaţiului public*.

Nu ne putem aştepta, pentru mitologia slavă veche, născută în cu totul alte condiţii, de a reproduce în oglindă triada romană cea mai timpurie. Rolul agrest şi, secundar, funerar[46], al lui Volos este însă suficient de clar. Doar că problemele noastre de-abia aici încep. Pe stema Moldovei găsim un *bour*[47], nu-i aşa?... Legenda fondării statului moldovean este aceea a unui stăpânitor din Maramureş,

[45] Eliade 1992, § 166, care vorbeşte însă despre prima triadă capitolină.

[46] Am evocat deja decorul cu bucranii al mormântului princiar getic de la Sveştari (nordul Bulgariei; vezi Delev 2000).

[47] Neculae Costin nu numeşte animalul hăituit, spunându-i doar *hiară*, deci o sălbăticiune; nu lasă însă loc de neclarităţi, amintind numele locului unde *hiara* a fost doborâtă: Boureni. Interesant este şi detaliul etnografic al întâlnirii dintre vânători şi rusneacul Iaţco de la prisacă. Un alt detaliu etnografic adaugă Miron Costin, spunând că salaşul lui Iaţko a devenit Suceava, nume pe care îl explică a fi fost dat de nişte cojocari unguri, limbă în care cojocarul se cheamă *soci* (Xenopol 1986, 32). Adăugaţi numele german al câinelui. Nu are aici nicio importanţă dacă relatările sunt corecte; mult mai importantă este sugestia multinaţională pe care relatările legendare o degajă, reflectând percepţia comună a unui *teritoriu la răscruce*. Faptul poate fi susţinut de discursul arheologic.

Dragoş, care pornise la vânătoare, însoţit de căţeaua lui, *Molda*[48]. Vânătorii au dibuit un *bour*, pe care l-au urmărit peste munţi (scenariu obişnuit al miturilor de întemeiere, de regăsit la huni, croaţi, maghiari, etc, care depăşesc un *obstacol* ghidaţi de un animal hăituit)[49], până la o apă unde căţeaua şi-a dat duhul, de oboseală (tema sacrificiului, care revine obsedant în cultura română; câinele era animalul preferat pentru sacrificii, la geţi)[50]. În amintirea cătelei, vânătorul a numit râul *Moldova*, compunând cu numele câinelui şi un sufix slavon aproape tipic (vezi Poltava, Ostrava, Vltava, etc, dar şi Suceava). Pe scutul său a pus apoi imaginea prăzii, capul de *bour* (vezi *cultul capetelor*), care simboliza ţara luată în stăpânire, cu un nume *latin* (dar, la fel de bine, celtic asimilat, deci *autohton*). Ţara Bourului[51]. Fiindcă – nu-i aşa? – nu se poate vâna un bou de arat. Legătura cu turmele lui Volos este clară, doar că se exprimă *în altă limbă* şi într-un cadru deliberat mitic, de *întemeiere*, în care fiara sălbatică este dovedită de *erou*.

Principalele zeităţi slave orientale şi nordice se încadrează în schema trifuncţională indo-europeană propusă de G. Dumézil. Perun reprezintă puterea suverană, legitimă şi sacră. Svarog este braţul înarmat. Volos este păstorul, ca expresie a „poporului", a celui care asigură hrana; trimiterea la turme nu este însă una oarecare. Într-o societate premonetară turmele de vite reprezentau chiar „valuta", expresia metaforică a bogăţiei[52], Volos având deci o valoare apropiată de Hermes, ca zeu al „comerţului", fiindcă *pecunia* guvernează orice schimb.

---

[48] Numele are numeroase corespondente în toponimia germană (vezi Anexa 3). Etimologia slavă nu poate fi exclusă (vezi *100 de rădăcini slave*, în acest volum, respectiv *mold*), însă având în vedere că numele râului precede numele statului, semnificaţia „tânăr" este totuşi irelevantă, cea legată de „vâltoare" (din germană) fiind mult mai potrivită unui râu de munte. Prima menţiune, cea din diploma regală maghiară din 20 martie 1360, foloseşte forma numelui care preia în rădăcină integral numele câinelui (*Terrae nostrae Moldavanae*; vezi notele lui N. Stoicescu în Xenopol 1986, 57, nota 61), semn că numele a fost învăţat pe filieră germană.

[49] Brătianu 1980, 129-130, care subliniază caracterul *nomad* al mitului primitiv, fiindcă, simplu, doar nomazii trăiesc urmând animalele (semi-domestice sau sălbatice), iar scenariul carnasierului care urmăreşte un rumegător are solide precedente în cultura de stepă, reprezentând chiar mitul de bază al cuceririi unui teritoriu. V. şi Iordanes, *Getica*, 123-124, despre hunii care au fost ghidaţi prin mlaştinile meotice de către o cerboaică, descoperind astfel drumul spre Europa centrală.

[50] Sârbu 1993.

[51] Ţin să menţionez că cunosc tentativa de a deriva numele Moldovei din Mol-dava, care mi se pare interesantă, dar puţin plauzibilă. Argumentele s-au adus deja: absenţa unui patronim, toponim sau hidronim antic Mol-, dar şi evoluţia presupus diferită (D*e*va, -d*o*va), greu de explicat.

[52] În limbile moderne, *pecuniar* vine din lat. *pecuarius* – crescător de vite, prin intermediul *pecunia* – avere, bani.

Un nesperat suport explicativ primim de la aşezămintele sociale ale celților, care împărțeau societatea în druizi, adică preoți, aristocrație militară şi *bó airig*, adică oameni liberi (*airig*) posesori de vite (*bó*)[53]. Şi aici clasa inferioară, productivă, este simbolizată de proprietatea asupra vitelor. În ciuda relatării lui Strabon (VII, 3, 11) conform căreia Burebista ar fi spulberat şi desființat neamurile celtice ale boiilor şi taurisciilor, cei din urmă sunt amintiți de Ptolemeu, un veac mai târziu, ca locuind teritorii de la marginea nordică a Daciei, înainte de cucerirea romană[54]. Ei populau deci teritorii pe care, un mileniu mai târziu, erau amintiți volohii, adoratorii lui Volos. Iar numele celor două triburi celtice fac explicită trimitere la aceeaşi bogăție – vitele. În fine, de la *bó airig* la *boiar* nu ar fi deloc departe, şi că derivăm direct din celtică, sau pe filieră nord-tracică[55] – ar fi tot acolo: o instituție locală, de continuitate (cel puțin lingvistică) şi nu un împrumut slav tardiv.

Cele trei zeități principale ale vechilor slavi par să contureze însă mai mult decât schema socială tipică a indo-europenilor, relevând chiar *sorgintea etnică* a adoratorilor. Perun este baltic. Svarog este sarmat. Volos este... român. Mare încurcătură...

Foarte adevărat, numele de *vlah* (cu toate formele sale) nu este atestat, nici în sursele bizantine, nici în cele ruseşti, înainte de veacul XI. Pe de altă parte, el a fost preluat de maghiari, cu minime modificări[56], semn că el era deja uzual în a doua parte a sec. IX, când călăreții au adăstat pentru prima oară în zonă, undeva în Țara Volohilor din Carpații nordici. Forma maghiară mărturiseşte, de altfel, împrumutul pe filieră orientală (*olah* nu poate veni din *vlah*, ci din *voloh*[57]). Pe de altă parte, ar trebui discutat unde şi cum va fi apărut numele vlahilor. Complicația este creată de ipoteza originii germane – foarte greu de contrazis – şi

---

[53] Eliade 1992, § 63.

[54] Nemeti 2006, 277-278. De *boii* se leagă numele Boemiei moderne, ca şi acela al Bavariei (ai căror vechi locuitori erau numiți *baiovarii*, şi acest nume cu o surprinzător de apropiată consonanță de *boiarii* pe care îi invoc mai jos). Evident, transmiterea numelui implică acelaşi fapt, şi anume că au supraviețuit confruntării cu Burebista (alt nume suspectat a avea legătură cu *boii*: învingător al *boii*-lor), cel ortografiat uneori Boerebista. Potrivească sau nu, în aceeaşi zonă geografică cunoaştem burii germanici.

[55] Paliga 1990.

[56] „Oláh" pentru români şi „Olasz" pentru italieni, dar şi „Vlachok" pentru vlahi în general. Ar fi interesant de stabilit care este cel mai timpuriu, fiindcă asimilarea termenului are două forme distincte; teoretic – ultimul este cel mai târziu, fiindcă vlahii sud-dunăreni par ultimii cu care ungurii se vor fi întâlnit, iar preluarea este mai „curată", semn al adaptării cu limbile vecinilor; o altă ipoteză este că au adoptat această din urmă formă de la germanici.

[57] Eu nu uit că este doar opinia unui arheolog. Vezi şi explicațiile de specialitate – diferite – ale lui Sorin Paliga, în capitolul despre ethnos, subtitlul vlach.

de cronologia impusă de o astfel de ipoteză. În cazul în care am presupune o sorginte în zona Dunării de Jos, fie la stânga sau la dreapta fluviului, ea nu ar putea fi mai târzie de a doua parte a secolului V, moment în care zona este părăsită de principalii actori germani. Această ipoteză este puțin plauzibilă; fie şi în plină criză şi sub teroarea hunilor, romanii erau *încă* stăpânii lumii, fiind greu de crezut că ar fi apărut – aici – acest al doilea nume, cam în derâdere. În acelaşi secol V insulele britanice, părăsite de trupele romane, intrau sub asediul triburilor germanice ale scoților, iuților şi saxonilor, un eventual nou nume al celților insulari putând apare acolo şi atunci. Precum *valah*, *welch*[58] este un exonim (saxonic), velşii numindu-se pe sine Cymry (plural), iar țara - Cymreig[59]. Pare probabil ca numele să fi apărut în Europa centrală, pe linia de fricțiune a neamurilor vorbitoare de limbi germanice şi latine (v. *valon*), pe Rin sau pe Dunărea superioară, de unde ar fi putut fi preluat de slavii de pe Oder. O astfel de filiație ar explica mai bine secvența *Walach-voloh/vlah*. O creație vest-europeană este mai credibilă, fiindcă acolo autoritatea romană intră în proces de descompunere mai timpuriu, de-a lungul veacului V, germanicii având acum a numi nu statul roman – care nu mai exista – ci persoanele care vorbeau o limbă latină, demne de dispreț, ajunse în puterea barbarilor. Problema cu această ultimă ipoteză, coerentă până la un punct, este că nu ne putem explica mecanismul de difuziune a numelui între neamurile slave. Conform teoriei larg acceptate, slavii migrează dinspre est spre vest, nu invers... Şi ce stimul ar fi avut slavii de pe Elba – obodriții, de pildă – în a difuza numele latinofonilor, când, în fapt, în zona lor geografică nici măcar nu prea existau latinofoni?... Constatarea anterioară poate avea şi partea ei bună: ar explica de ce slavii de vest au împrumutat numele de la germanici. Din zona respectivă provin sârbii şi croații, care ar fi putut vehicula numele în Balcani, în cursul migrațiilor veacului VII. Ar rămâne de lămurit chestiunea împrumutului numelui la slavii de răsărit, care au adoptat cuvântul independent de slavii de sud, fiindcă *voloh* pare a proveni direct din *Walach*, nu din *vlah*.

[58] T.F. Hoad, în *The Concise Oxford Dictionary of English*, 1996, consideră cuvântul ca fiind de origine necunoscută, dar majoritatea comentatorilor actuali sunt de altă părere, confirmând speculațiile privind originea comună, vest saxonă, pentru Wahl, Walah (= celt, roman, galez), prezintă şi alte forme ale cuvântului valach (dan. *vaelsk* = italian, francez, sudic) şi reiau ipoteza formării cuvântului de la vechiul trib celtic al *Volcae*, din sudul Galiei, pomenit şi de Caesar. Douglas Harper, *Online Etymology Dictionary; Random House Dictionary*, 2009, dă şi origine înaintea anului 900. *Dictionary of the English Language, Houghton Mifflin Company*, 2006, adaugă şi nelipsitul sens peiorativ – *persoană care nu-şi plăteşte datoriile*, păcat celebru al scoțienilor, şi ei celți la origine (în ciuda numelui).

[59] *Webster's Revised Unabridge Dictionary* 1998.

Poate ar trebui să încercăm altceva... Numele sub care grupurile umane sunt identificate pot fi înşelătoare. „Nemțenii" sunt locuitori ai ținutului Neamț, şi nu sunt nemți deloc. „Ungurenii" sunt români veniți din „Ungaria", adică din Transilvania, spunându-li-se astfel inclusiv în zilele noastre. Dacă volohii nu sunt români, ci oameni *veniți* din Țara valahilor? Ar putea fi şi aşa, şi am scăpa de o mare problemă, însă se opune identificarea Volos = Blasius, statutul său de protector al turmelor şi polisemantismul vlah = păstor, prezent în *toate* limbile de contact. Am ajuns de unde am plecat. Volohii ar putea să nu vorbească româneşte, fiind doar un nume care marchează o vecinătate, dar Volos este chiar sufletul şi întruchiparea vlahilor... Iar efigia lui, capul de bour, stă pe stema Moldovei...

Numele vlahilor mai apare, în afara surselor bizantine (sec. X)[60] şi ruseşti (sec. XII), în izvoare armene (sec. IX – cea mai timpurie!), turceşti (sec. XI) şi scandinave (sec. XI) şi altele, însă discutarea lor nu ar aduce nimic nou. Ca şi în cazul welsh-ilor, numele nu poate fi atestat înaintea veacului IX, fapt explicabil şi prin raritatea izvoarelor scrise din veacurile VII-VIII, iar adoptarea lui, cu referire la românii de la Dunărea de Jos nu poate fi mai timpurie de sec. VI-VII[61]. Aşa pare să fie, deoarece existența unei populații latinofone suficient de compacte pentru a merita un nume, înaintea veacului VI, este destul de greu de imaginat, cu atât mai puțin pentru Moldova, zonă critică pentru această discuție, a interferenței valahilor cu slavii timpurii.

Prezența lui Volos în panteonul slav este dificil de conceptualizat. Influența latinei, ca şi a celtei, în formarea limbilor slave, este în general considerată neglijabilă, motiv pentru care accentul ar trebui probabil deplasat de la sensul de „latinofon", la cel de „păstor", „posesor de vite". În ciuda înverşunării cu care istoriografia românească apără poziții pierdute, precum „statornicia" pe „vatra strămoşească" (à propos: *vatra* este un utilitar cât se poate de... nomad, chiar dacă etimologic o datorăm dacilor), cât şi atitudinea arogantă față de orice fel de nomadism, consensul semantic al unei duzini de limbi europene ar trebui să ne facă mai aperceptivi asupra faptului că *valahii* erau, înainte de orice, oameni care

[60] Curioasă este „atestarea" unor anume *vlacho-rynchini*, pentru mijlocul secolului al IX-lea, prin intermediul unui document al mănăstirii Castamonitou din secolul... XVII (Brezeanu 2007, 146). Şi mai curioasă este explicația că ar fi *vlahii de pe râul Rynchos* (care devine *Rhino*, în compilația unui tânăr coleg pe care aş prefera să nu-l numesc), care trăiau cu sagudații, când ştim, cel puțin pentru sfârşitul veacului VII, că *rynchinii* sunt slavi din jurul Thessalonicului, cei care au şi provocat asediul oraşului, la 677 (Curta 2006, 97), prieteni cu sagudații, într-adevăr..., mărturie clară a confuziei în care se afla izvorul... Este vorba despre o interpolare târzie în textul *Miracolelor Sf. Dimitrie* (Madgearu 1997, 191-193), atestând, cel mult, existența unor vlahi în jurul Thessalonicului, prin sec. XII. Stelian Brezeanu prefațează cartea lui Madgearu, citată supra, publicată cu 10 ani mai devreme...

[61] Bârzu, Brezeanu 1991, 322-324.

trăiau mai ales pe seama creşterii vitelor – a celor mari în zonele întinse de la răsărit, a celor mici în preajma Carpaților şi a Balcanilor. Pentru a putea admite apariția lui Volos între figurile centrale ale credințelor slave păgâne, trebuie să identificăm elemente care ar fi putut asigura o anume *sensibilitate* pentru un anume stil de viață. Aceştia cu greu ar putea fi *volohii*, apăruți prea târziu (ca identitate etnică) pentru a contribui la *formarea* neamului slav. Tot greu ar fi să vorbim, nemijlocit, despre geto-daci, fiindcă profilul agricol şi sedentar al acestei populații cu greu ar putea fi contestat, pe cale arheologică. Problema este că cunoştințele noastre despre economia geto-dacilor se cam rezumă la perioada de dinaintea cuceririi romane, cât şi la cercetarea preponderentă a unor mari *davae*. Cercetările arheologice preventive de amploare, prilejuite de Autostrada Transilvania, ne-au arătat însă o cu totul altă arheologie decât cea pe care o ştiam, cu numeroase sălaşuri *temporare*, din epoci din cele mai diferite. Chestiunea nu este adusă aici întâmplător. Concluziile pe care arheologia clasică le poate produce sunt dependente de subțirimea fondurilor de cercetare, ceea ce face ca ele să fie dirijate spre obiective fundamentale (precum Sarmizegetusa); ceea ce aflăm din astfel de cercetări este semnificativ, dar *numai pentru aşezările-fanion*, nu şi pentru economia societății respective în ansamblu. În ciuda rezultatelor arheologiei „sistematice", este astăzi cât se poate de plauzibil ca economia dacilor să fi fost, în esență, o economie pastorală şi nu agricolă.

Ne este destul de greu să ne reprezentăm ce s-a întâmplat cu acest mare popor, înfrânt într-un război pe viață şi pe moarte şi alungat din țara lui, cum îşi va fi gestionat supraviețuirea, la nivel individual sau comunitar. Pierderea pământurilor, a templelor, a elitelor sociale şi religioase, vor fi avut consecințe enorme asupra stilului de viață. Trecerea la un stil de viață pastoral, urmând singura parte amovibilă a averii – vitele – este singurul răspuns adecvat la chestiunea supraviețuirii. Rudele răsăritene ale dacilor, carpii, au fost sigur parte a imperiului gotic de pe vremea lui Constantin cel Mare, cunoscut ca Imperiu al Amalilor, dar şi sub numele arheologic al culturii Cerneahov, întinsă de la Nipru la Olt. Profilul lor funerar este mult mai apropiat de cel al slavilor de mai târziu. Carpii au avut o lungă *conviețuire* cu elementele sarmatice din zona proximă Mării Negre. Vorbind în termenii asimilării, sarmații sunt cei care îşi pierd ritualul funerar tradițional; rămâne Svarog, ca o amintire a războinicilor de demult, dar poate şi ca reactivare a spiritului militar nobil („cavaleresc" am spune, în Occident; doar că suntem în Orient). Aşa cum deja s-a argumentat, calitatea de „daci" a carpilor nu poate fi testată pe cale lingvistică (analogia cu *corpilii* din Munții Rhodope este una subțire) sau prin mărturia izvoarelor scrise (*carpodakai* rămânând un concept discutat), ci doar pe cale arheologică, domeniu în care înrudirea este, realmente, suficient de clară. În ciuda diferențelor funerare, există elemente comparative pe tărâmul credințelor şi practicilor religioase

(gropile de sacrificiu cu câini, de pildă)[62], ca şi înhumarea copiilor mici, dincolo de similitudinile culturii materiale.

Pe de altă parte, cvasi-uniformitatea culturii materiale *nu* asigură nimic în materie lingvistică, aşa cum nici contrastele arheologice nu sunt o garanție a unor populații diferențiate lingvistic. Un obiect de factură romană, sau un întreg complex funerar, nu asigură asupra faptului că beneficiarul fusese vorbitor de limbă latină. Similar, despre purtătorii culturilor Praga şi Penkovka se spune, aproape la unison, că sunt comunități proto-slave, deşi culturile arheologice respective sunt mult prea diferite pentru a admite *o origine comună*, cel puțin la nivelul culturii materiale. Aşa încât, deşi similitudinea culturală dintre geto-daci şi carpi este reală, nimic nu ne garantează faptul că vorbeau aceeaşi limbă, sau măcar dialecte înrudite.

Comparația cu prima triadă romană ar putea fi, până la urmă, cea izbăvitoare. Quirinus este efigia binevoitoare şi protectoare a bunicului matern, a celor *deposedați* de copilele crescute, în schimbul păcii, este imaginea din spatele chipului mamei, este pietatea pe care o datorăm pâinii de pe masă. Volos este un actor nou, un nume nou dat unei realități care nu poate fi decât mult mai veche, fiindcă este *constitutivă*. Iar cum au ajuns păstorii să vorbească latineşte este o altă problemă, care nu face obiectul acestei cărți. Despre apariția latinității orientale s-au folosit deja atributele de *enigmă* şi *miracol*[63]; *miracol* este un cuvânt din panoplia credinței, necesar atâta vreme cât, în termeni pur raționali, este doar o consecință care nu rezultă din premize, adică o *enigmă* (fiindcă, nu-i aşa, nu poate fi o eroare).

Ar fi interesant dacă am putea face o evaluare a importanței zeului Volos pentru slavi. O resursă de cercetare uşor accesibilă astăzi, pe Internet, este toponimia, respectiv nume de localități. O astfel de investigație are a răspunde dacă numele are încă rezonanță şi, suplimentar, de a preciza geografia specifică. Este acest nume unul izolat, într-un colț al lumii slave, eventual în apropierea granițelor etnice cu românii, sau, din contră, ar fi o realitate pan-slavă?

La ancheta privind rădăcina Volos- au răspuns nu mai puțin de 64 de localități, aproape toate din Rusia, Bielorusia şi Ucraina. Răspândirea pare uniformă, pentru toate teritoriile slavilor de răsărit (rădăcina este est-slavă), întinzându-se de la Arhanghelsk, Leningrad şi Novgorod, până dincolo de Moscova, în regiunea Vladimir, şi până la îndepărtatele Rostov şi Voronej din preajma Donului. Găsim astfel de nume şi în preajma granițelor României, precum Voloşcha (un diminutiv din zona Lvov-ului, vechea Lipsca) sau

[62] Sîrbu 1993.

[63] Gh.I. Brătianu – O enigmă şi un miracol istoric: poporul român, Bucureşti 1940.

Voloşkova, din regiunea Cernăuți (la extremitatea estică, spre Nistru). Accidental, numele lui Volos este de regăsit în Serbia (Voloşinovo – o implantare deci recentă), dar şi în Grecia, Thessalia mai exact, unde se numeşte, simplu – Volos (amintire a ocupării nordului Greciei de către slavi la începuturile evului mediu?). Ar mai putea fi eventual luată în discuție localitatea Volovăț, din județul Suceava.

Numele volohilor sunt, şi ele, de regăsit în nu mai puțin de 39 de localități din Rusia, Bielorusia şi Ucraina, avertizând asupra faptului că, dincolo de apartenența la o facțiune etnică, de la începuturi, numele ar putea reprezenta, la fel de bine, pe *adoratorii lui Volos*. Unele din aceste 39 de localități au forme la feminin, precum Voloka (imediat la sud de Cernăuți), alte patru fiind în Rusia, două – în Ucraina, iar un caz – în Bielorusia. Absolut remarcabil – distribuția acestor nume nu are nici relevanță față de apropierea sau depărarea de granițele etnice ale *volohilor*. Caracterul lor pastoral, semi-nomad, poate fi responsabil de o astfel de distribuție regulată, pe mari suprafețe. Un alt resposabil al unei astfel de expansiuni este chiar tendința de cucerire a unor noi spații vitale, spre nord, în secolele VIII-X, pornind de la nucleele apropiate Mării Negre. Această interpretare ar sugera, totodată, că numele volohilor a fost cunoscut şi întrebuințat încă din veacul VII, cel mai târziu.

O distribuție foarte bună are şi varianta numelui sudic al lui Volos, respectiv Vlas (Vlasie). Din Grecia până în Cehia există peste 100 (!) de localități care poartă un nume compus sau derivat din *Vlas-*. Există chiar şi o *Valahie Moravă*, pe valea Moravei, aproape de granița slovacă, putând fi acolo un rest de populație a celor care făceau probleme „slovenilor" (dar şi o implantare modernă).

Densitatea cea mai mică a numelui se găseşte în România, mai exact în sudul României. Avem, astfel, un fost județ, din perioada interbelică, numit Vlaşca, un sat din Dolj, azi desființat, cu acelaşi nume (astăzi Golfin, com. Robăneşti); există un Vlasin în jud. Giurgiu (fostul județ Vlaşca...); avem dativul feminin *Vlăsiei* (Moara Vlăsiei, Pădurea Vlăsiei), la nord de Bucureşti; Vlăsceni – sat în Dâmbovița şi Vlăscuța – din Argeş. După cum se vede, apariția din Dolj este izolată şi poate constitui o colonizare la mâna a doua. Nucleul esențial este cel de pe Argeşul inferior, singurul, de altfel, pe tot teritoriul țării. Ne referim la nume care adresează zeul (respectiv sfântul), nu oamenii, fiindcă distribuția acelor nume este alta (un sat Vlaha se află lângă Cluj, locuit integral de... maghiari). Vom reveni amintind aici şi patronimele derivate, precum Vlăsceanu, Vlasie sau Vlăsie, neîndoielnic legate de locuitorii satelor respective.

Faptul că densitatea cea mai mică a locațiilor dedicate lui Vlas este în România nu ar trebui să mire. Această zeitate este una *slavă*, nu românească. O zeitate a turmelor şi a păstorilor, posibil români. Prezența lor indică inserturi de

populație sud-dunăreană, probabil în plin ev mediu. Interesantă este şi desinența feminină a acestor nume, remarcată şi la slavii răsăriteni, ceea ce ar duce cu gândul la o „doamnă" Vlas, fie ea preotească sau altceva, de o tradiție cert precreştină.

Vom concluziona că numele lui Volos-Vlas este unul pan-slav, iar urmele sale în toponimie sunt încă extrem de convingătoare, sugerând că, în ciuda numelui cu transparentă adresare a vorbitorilor unei limbi latine, figura zeului/ sfântului este una de primă importanță în configurarea etnicității slave.

8.7. Despre frați

O anchetă pluridisciplinară a numelor unor zeități slave timpurii, aşa cum sunt consemnate de izvoare, este pe cale de a furniza informații relevante despre procesul de formare a neamurilor slave. Concluziile, până aici, sunt interesante, însă am rămas şi cu o mare nedumerire. Principalele elemente constitutive inițiale sunt baltice, sarmatice şi româneşti. Atât istoricul cât şi arheologul sunt nedumeriți. Procesul de constituire a unei etnii noi, latinofone, care ar satisface sensul termenului generic *vlah*, nu poate să se fi încheiat înaintea secolului VI, moment din care emerge, în zonă, o nouă entitate etnică, cunoscută din izvoarele bizantine drept *sclavene*, interpretată de toată istoriografia modernă drept mugurele popoarelor slave de mai târziu. Nici lingvistul nu are cum să se simtă mai comod cu astfel de concluzii, câtă vreme componenta latină (sau chiar celtică) identificată în slavonă este foarte modestă şi nu ar putea justfica locul proeminent al lui Volos în sistemul de credințe ale slavilor precreştini.

Şi istoricul şi lingvistul s-ar fi aşteptat, poate, ca a treia componentă inițială a conglomeratului slav să fie dacii, sau măcar ramura nord-estică a acestora, carpii (sau, îndoielnic, costobocii?).

Venind apoi strict dinspre antropologie, există, cel puțin aparent, o neconcordanță între arheologia dacilor, consacrând o economie în bază agrară, cu caracterul pastoral al *vlahilor*.

Această din urmă neconcordanță dispare însă la examinarea lingvistică. După cum se ştie, în limba română au supraviețuit un număr de cuvinte care provin din substratul dacic. Funcție de specialist şi de orientarea lui teoretică, acest număr este mic sau foarte mic. Linia cea mai restrictivă, cea care consideră *certe* doar cuvintele care se păstrează şi în albaneză, cu sens identic sau similar şi care nu provin din latină, este şi linia oficială astăzi în România, reprezentată la cel mai înalt nivel în instituțiile academice, de sorginte *latinistă*. Conform acestei

abordări[64], nu există mai mult de 70 de cuvinte *certe* de origine dacică. Dintre acestea, majoritatea se referă la mediul natural (precum mal, măgură, brad, brusture, ghimpe, mugure, sâmbure, viezure, balaur, năpârcă, şopârlă), sau la zona animalieră asociată nomadismului (țap, baligă, murg, căpuşă) sau şi mai explicit la traiul ciobanilor (brânză, urdă, zăr, brâu, căciulă, cătun, vatră, gard, probabil şi colibă[65]). Până şi sistemul numeral, vorbind de numerele de la 11 la 19, cu o construcție neobişnuită în română („unu-spre-zece", cunoscută însă şi în albaneză!), poate fi explicat, între alte ipoteze, prin sistemul de răboj folosit de ciobani.

Nu am evocat cele de mai sus decât pentru a suplini informațiile arheologice insuficiente în materie, pentru a sprijini argumentația că traiul caracteristic al vlahilor, păstoritul, nu este un element de noutate, apărut doar odată cu etnia cea nouă a latinilor est-europeni, ci o moştenire din ceea ce lingvistica numeşte *substrat*, termen care ar putea fi însuşit, cu un sens mai generalist, sub specie culturală.

După cum orice om de bun simț înțelege, fie şi doar intuitiv, în Europa nu există populații noi; există doar *etnii* noi, iar etniile nu sunt decât realități sociale reciclate. Balticii şi sarmații sunt componente antice ale lumii est-europene. Nici al treilea termen, *volohii*, de pildă, nu pot reprezenta o realitate de ultimă clipă, chiar dacă, în acest caz, vorbim despre o *etnicitate* recent constituită. *Substratul* volohilor este ceea ce generic se numeşte *dacii liberi*, expresie care trebuie citită restrictiv, în sensul că *nu sunt supuşi romani*. Ei sunt locuitorii antici ai teritoriilor nord moldave şi a dealurilor Carpaților nordici, zona cea mai plauzibilă în care s-ar fi putut forma primele nuclee *proto-slave*.

Mi-am adus aminte, la acest punct, că scriu o carte pentru amatorii de istorie, ceea ce m-a obligat să reevaluez trasparența noțională. Deşi „etnic" este un cuvânt banalizat în discusul public, creând oricui impresia că îl stăpâneşte, am îndoieli că ar fi chiar aşa. Manualele de istorie, cel puțin acelea pe care le cunoşteam eu, până în anii '90, erau tributare conceptelor lui Engels, chiar dacă tonul lor general era – pretins – unul anticomunist. Aceste concepte sunt trib – popor – națiune, explicându-se că ele „corespund unui anume nivel de dezvoltare a societății"; că adică, la nivel de sugestie (fiindcă teoria marxistă avea şi ea „finețurile" ei, în care nu vom intra, fiindcă nu avem nimic de câştigat), ar fi ceva ce rezultă una din alta, organic, precum puştiul căruia la un moment dat îi răsar tuleiele, iar apoi face armata şi se însoară. Nimic mai fals. Cele trei concepte

[64] Marius Sala, în *Tratatul de istoria românilor* (Paşcu, Theodorescu, 112).

[65] Seria însă se cere completată cu cuvintele care absentează în albaneză, dar sunt destul de sigur autohtone, precum *stână, strungă* sau *țarc* (Paliga 2006c, 92-96).

de mai sus chiar nu sunt *în aceeaşi ordine de idei*. Dacă despre un trib se poate spune că este o celulă socială organică, dezvoltată mai mult sau mai puțin din acelaşi nucleu biologic, sau cel puțin din clanuri care *au un trecut comun* (fie şi prin încuscrire, ceea ce în limbaj antropologic se numeşte *exogamie*), tot ceea ce transcende nivelul tribului este un ansamblu mai complicat, care trece mult dincolo de regulile biologice ale înmulțirii sau de jocul progresiei aritmetice.

Există încă o percepție publică a afacerilor etnice care ia la propriu limbajul politic metaforic, precum în expresia „frați români". Această percepție este, în fapt, una destul de asemănătoare cu cea străveche, antică de pildă (dar în *barbaricum*), motiv pentru care demontarea mecanismelor etnice străvechi este aproape imposibilă (cum explici unui copil existența aerului?). Gluma despre originalitatea poporului român, născut din doi bărbați, Decebal şi Traian, este greşită doar în sensul că nici vorbă despre originalitate (*exempli gratia* Romulus şi Remus); în rest – percepția este una suficient de primitivă încât cetățeni ai secolului XXI să se simtă obligați a-i judeca pe romani pentru cucerirea „gliei" dacice, ca să nu mai spun că în recensămintele oficiale au reapărut „dacii", ca locuitori al României. Am putea vorbi chiar de o nevroză, datorată faptului că subiecții îşi reneagă un părinte, precum în cazurile de viol. Asemenea patimi au la bază, neîndoielnic, o înțelegere precară a realităților etnice, de aceeaşi calitate cu mai sinistrul ideal hitlerist pentru păstrarea „purității" rasiale. Astfel de fenomene pot caracteriza unele minorități sociale în oricare moment istoric, dar cresc în intensitate atunci când coeziunea socială scade. Scandarea „câine până la moarte!" nu exprimă o latență (nu este clar dacă se referă la moartea naturală, sau la sacrificiu), ci *dorința* stabilității emoționale, sentimentul gregar că mulțimea este confortabilă şi este vibrantă, vie, sentimente uneori copleşitoare, care se convertesc cu destulă uşurință în „ideal" (mai ales manipulate profesional). A doua venire a lui Deceneu poate fi un motiv la fel de bun precum a doua venire a lui Christos, sau a lui Vlad Țepeş, pentru a căuta *o nouă identitate*, dacă cea prezentă este fie neclară, fie nemulțumitoare. Surprinzător, poate, persoanele cu accente identitare foarte stridente sunt exact cele cu probleme de identitate, profund nemulțumite de statutul lor social. Acest fapt a fost valabil totdeauna, motiv pentru care momentele de slabă coeziunea socială (de exemplu după un război catastrofal, precum cel al lui Decebal) reprezintă un potențial enorm de instabilitate, de agitație, de căutare... a unei noi identități.

Popoarele – principalele entități depozitare ale *etnicității* – sunt, aşa cum deja am sugerat, realități mult diferite de simpla înmulțire a oamenilor, prin căile cunoscute. Ele sunt totdeauna rezultatul unor aranjamente politice. Aceste aranjamente se numesc diferit: fraternizarea în fața unui duşman comun (de unde legenda a doi frați care...), supunerea de bunăvoie în fața celui mai puternic (de unde povestea cu cei trei frați, din care Prâslea...), sau contractul căsătoriei, adică

o capitulare elegantă (iar împăratul Roş' i-a dat fata de soție...). Şi fiindcă totul este despre coeziunea socială, *factorii responsabili* vor găsi totdeauna un bard care să modifice genial o legendă (sau bardul îi va găsi pe ei), aşa încât orice aranjament să sune bine. Cine îşi imaginează că politica s-a inventat în secolul trecut se înşală. Desigur, putem inspecta şi cealaltă față a lucrurilor: stăpânii sunt responsabili pentru sufletele ce le sunt date în grijă şi vor găsi totdeauna soluția cea mai bună (de care sunt capabili), indiferent care. Aliațele militare, matrimoniale sau în pur scop comercial (jefuirea unui vecin mai bogat, de exemplu), reprezintă tot atâtea răspunsuri în fața lipsei alimentelor, a materiilor prime, a accesului la căi navigabile, a fricii de molimă sau de cometă.

Sigur, explicațiile de mai sus sunt – deliberat – simplificatoare. Mecanismele politice de care vorbeam nu aparțin „popoarelor", ci diverselor organisme statale, mai simple sau mai complexe, mai durabile sau mai trecătoare, iar legendele lor sunt pe măsura durabilității. Reversul este însă adevărat: construcțiile statale inventează totdeauna un „popor". Pentru a exemplifica cu o poveste relativ cunoscută, să luăm exemplul imperiului Amalilor. Locuitorii întinsului spațiu, de care am vorbit de multe ori, dintre Nipru şi Olt, se considerau, foarte probabil, membri ai aceluiaşi popor, gotic în cazul nostru (sau *getic*; e la fel). Nu avem probe directe, dar probele indirecte sunt suficiente. O întreagă tradiție istorică ce debutează – deloc întâmplător – în secolul IV, reprezentată astăzi de autorul cel mai cunoscut, Iordanes, anexează întreaga istorie a geților la imperiul goților, iar scrierea ce preamărea regii goților se intitulează chiar „Despre originea şi faptele geților", mai cunoscută sub prescurtarea *Getica*. Deşi asemenea pretenții au fost catalogate în epocă modernă (pripit) drept „iordane", există cel puțin zece autori antici, majoritatea anteriori lui Iordanes (care a trăit în sec. VI) care susțin acelaşi lucru, iar informația era considerată, în epocă, monedă curentă, ceva la fel de clar precum faptul că romanii sunt stăpânii. Încă la sfârşitul veacului XVI, după un mileniu, nu se îndoia nimeni de acuratețea informației, iar geții erau considerați germanici. Nu am să intru aici într-o discuție despre cine are dreptate şi cine se înşală (deşi ar fi interesantă), fiindcă singurul motiv pentru care am invocat aici chestiunea este de a demonstra cum *tradiția istorică* este capabilă să creeze realități de care nu se îndoieşte nimeni. Etnicitatea este, la urma urmei, o chestiune de *percepție*. Or, simplu: ce este mai important? Că doi oameni sunt frați? Sau că ei sunt convinşi că sunt frați?

Dacă tot vorbeam despre percepție: psihologii ne spun că autopercepția şi percepția celorlalți sunt totdeauna lucruri diferite. În cazul popoarelor acest lucru este încă şi mai adevărat. Sciziunea între autopercepție şi părerea celorlalți se concretizează uneori în nume etnice diferite, pentru una şi aceeaşi realitate din teren (dar nu şi *realitate mentală*), cum ar fi cazul celor numiți de occidentali, cu

relativ respect, *germani* („fraţi" – à propos de popoare care provin din doi bărbaţi), de slavi cu nedisimulată antipatie, în expresia *nemţi* („muţi"), în timp ce ei înşişi folosesc un cuvânt complet diferit – Deutch, adică înrudit cu al olandezilor, care se numesc ei înşişi – diferit de numele care li se alocă – Dutch[66]. Aşa s-a întâmplat şi cu românii, care se numesc pe sine, de obicei, după numele provinciei (bănăţeni, olteni, etc), dar care recunosc un nume comun, de *rumân*, ilustrat de numeroase izvoare literare din evul mediu. Sunt numiţi, în schimb, de tot continentul, cu alt nume, o variantă sau alta derivată din *walach*. Asemenea dualism poate semnifica o vecinătate tensionată, dar şi o reală lipsă de consens semantic, adică de *percepţie*.

Pe de altă parte, a considera perechea de nume, exonimă-endonimă, perfect echivalentă, ar fi o greşeală şi ne-ar împiedeca să mergem mai departe. Cuvântul *walach*, în diferitele sale pronunţări, nu se referă doar la români, ci şi la italieni, unele grupuri de populaţie din Elveţia, de pe Rin, sau velşii din vestul Angliei. Nu mai puţin, sub forma *vlah* apelativul defineşte toate grupurile latinofone din Balcani, din care doar unul (aromânii) foloseşte numele de român ca identificator etnic (alternativ). Români, însă, sunt doar latinii de la Dunărea de Jos şi cei din interiorul arcului carpatic (cu extensiile geografice pe care nu are rost să le mai numesc). La ce ne poate servi această observaţie?...

Acum aproape o jumătate de veac, un arheolog bulgar, Dimitr Krandžalov, lansa o ipoteză şocantă, care a trecut complet neobservată, în sensul că nimeni nu a comentat nimic; şi nimic mai firesc: ipoteza lăsase audienţa perplexă. Găselniţa poate fi subsumată unui titlu de operă *soap* care ar suna *Ipoteza gemenilor despărţiţi*. Ce spunea, în esenţă, învăţatul bulgar? Un lucru senzaţional: că românii şi bulgarii sunt *unul şi acelaşi popor* (la origini!), care însă, sub efectele evolutive ale istoriei, a ajuns să vorbească două limbi diferite: bulgara şi româna... Trăznita ipoteză ne va ajuta însă a ieşi din încurcăturile pe care le-a provocat apariţia lui Volos în panteonul slav. Va fi însă necesară o relativ lungă digresiune...

Enunţul cu sonoritate uşor lozincară, „românul s-a născut creştin" (produs de Radu Vulpe, cred), a generat destulă fervoare şi excese argumentative. Principala problemă, rezultată chiar din enunţ, nu este însă *când s-a creştinat* (cum, greşit, s-a orientat tematica cercetării), ci *când s-a născut/apărut*. Problematica creştinismului timpuriu pe teritoriul României (excluzând Dobrogea) se poate rezuma la următoarele chestiuni: în primul rând, Dacia traiană a fost părăsită de administraţia şi armata romană (cca 271) înainte de conversia Imperiului la creştinism (în această parte a Europei – după 324); în consecinţă, nu există monumente creştine (sigure) care ar putea data înainte de 271. Curios este că

[66] S-a speculat în legătură cu cvasi-identitatea fonologică între *Dutch* şi *daci*. Prefer să nu citez.

astfel de semne pot fi identificate *imediat după* plecarea armatei, semn că persecuțiile anticreştine fuseseră un factor real de inhibare. De-a lungul sec. IV cele mai importante mărturii ale existenței unor *elemente creştine* sunt de găsit în perimetrul fostei provincii romane, mai ales în Transilvania, ceea ce înseamnă, simplu, că populația *romanizată* (indiferent de originea ei, tracică sau alta) rămasă în fosta provincie rămăsese relativ conectată la evoluțiile din Imperiu, iar conversia acestuia produsese o considerabilă rezonanță dincolo de Dunăre. În sec. V romanii pierd Pannonia definitiv, ceea ce slăbeşte conexiunea occidentală a romanicilor ardeleni, conexiune care a *definit* provincia intracarpatică, încă de la început. Mai mult, Transilvania intră într-o eră cât se poate de germanică, în special de nuanță gepidică, elementul dominant după înfrângerea hunilor. Gepizii erau ei înşişi creştinați, în rit arian, ceea ce însă nu prea pare să aibă vreo legătură cu dovezile creştinismului *romanic*. În consecință, centrul de greutate al mărturiilor creştine, în secolul VI, se mută în extra-carpatic, adică în zonele aflate mai aproape de influența romanilor de la Dunărea de Jos. Aceste mărturii nu sunt tocmai multe, dar suficiente pentru a proba existența unor mici comunități creştine; este vorba, în primul rând, de descoperirea de cruci pectorale, pe tot teritoriul Moldovei şi a Munteniei, fapt în sine semnificativ, câtă vreme cruciulițele se distribuie convingător[67] *numai* în teritorii creştinate. O probă suplimentară, probabil decisivă pentru a proba o „necesitate", este descoperirea mai multor tipare pentru turnat cruciulițe, în acelaşi spațiu geografic. Complementar, s-au descoperit aproape 50 de vase ceramice cu cruci incizate în pasta ceramică umedă, înainte de ardere, fenomen care, şi el, se localizează aproape exclusiv în teritoriul menționat, fiind de găsit în aproape toate aşezările cercetare mai temeinic, la care se adaugă o „pungă" în sudul şi sud-estul Transilvaniei. Analiza detaliată a acestui set de materiale a demonstrat, fără loc de îndoială, că ele țin de practici creştine, din teritorii exterioare dominației gepidice (ulterior avare)[68]. Teoria creştinilor nord-dunăreni ai veacului VI are încă de înfruntat dificultăți considerabile, între care absența unor morminte care, conform normelor din Imperiu (sau din *Gepidia*), ar putea fi considerate creştine. De altfel, constatarea arheologică a unor *mărturii despre practicarea credinței creştine* nu garantează nimic altceva, respectiv existența unor locaşuri de cult (identificabile cu certitudine), existența unei organizări instituționale, sau racordarea la temele, temerile şi conflictele teologice din Imperiu. Este ceea ce s-a

[67] Adică nu întâmplător sau nesemnificativ, ceea ce înseamnă, în limbaj arheologic, şi pentru o astfel de categorie de material, mai mult de un exemplar sau două pentru o provincie şi o perioadă bine definită – aici, secolul VI. Despre distribuția şi semnificația acestor piese vezi Madgearu 2007b.

[68] Teodor, Stanciu 2009.

numit *creştinism popular*[69]. Conceptul, în sine, a provocat destule controverse, fiindcă, de regulă, creştinismul a *fost impus prin voință statală*, iar modelul *creştinismului popular* nu este uşor de conceptualizat (când nu este negat pur şi simplu). Nu ar trebui nici să ne imaginăm o nație de habotnici, fiindcă ar fi prea departe de realitate; încă la începutul veacului XIV patriarhul Athanasie de Constantinopol se plângea de credința *dunărenilor*, spunând că, probabil, în afara numelui lui Chirstos nu respectă, din dogmele şi practicile creştine, nimic altceva[70].

Aici deja se iveşte o încurcată întrebare: dacă nu a existat o autoritate publică doritoare de a impune creştinismul, ca set religios definitoriu, ce anume a determinat *poporul* să adopte acel set? Răspunsul cu *vocația* este cel de minimă rezistență şi de inflamare a valorilor naționale. Istoria comparată a apariției unor noi entități etnice, în epocă (dar şi în zilele noastre!), poate oferi sugestii mult mai interesante, probabil şi mai credibile. Nu numai sclavenii apar „din nimic". Au fost destule probleme şi cu alte entități europene, atât de celebre precum francii; germanii franci. Ei apar brusc pe Rin, la granițele Imperiului, cândva în secolul III. Sutele de ani de când se pune întrebarea a produs un număr considerabil de răspunsuri, aducând francii din cam toată Europa barbară. Răspunsul mai recent este că nu au venit de nicăieri; erau acolo de multă vreme, doar că, într-o zi, au hotărât că ei sunt „franci"[71]. Un detaliu semnificativ este contextul istoric general, marcat de profunda criză a Imperiului, intrată în cărțile de istorie drept „criza secolului III", adică un interminabil şir de războaie civile, determinate de numeroşii pretendenți ridicați de diverse corpuri de armată. Contextul, la marginile imperiului, era unul confuz, creând lungi incertitudini asupra chestiunii de bază – *cine este şeful de fapt*. Fiindcă germanii au fost definiți, din chiar prima clipă, drept *interfața Imperiului roman cu barbaria*, scutul şi brațul înarmat de *dincolo de limes*.

Nu există niciun dubiu asupra faptului că popoarele „noi" nu apar niciodată pe vreme frumoasă. Popoarele „noi" ale Europei, la limita dintre mileniile II şi III, sunt cele moşite în condiții de maximă ostilitate şi instabilitate, precum popoarele moldovean, transnistrean, bosniac, macedonean, kosovar. Poporul sclavenilor apărea, şi el, în condiții istorice dificile (pe care deja le-am discutat), atunci când, prea ocupat cu războaiele italiene, Iustinian se gândeşte să „sigileze" Dunărea inferioară cu masive lucrări de apărare, excluzând barbarii nord-dunăreni din „Europa civilizată". Ce revoltător! Replica a fost pe măsura revoltei, având a provoca, în final, distrugerea acelei arogante centuri de ziduri.

[69] Zugravu 1997.

[70] Madgearu 1997, 92.

[71] Geary 2007, 118.

Metafora Zidului este una prea bine-cunoscută, în zilele noastre, pentru a o mai comenta.

Acesta este contextul istoric în care apare şi etnia *rumânilor*. O foarte lungă tradiție populară, reluată de zeci de călători străini, de-a lungul evului mediu, dar şi de cărturarii români dinspre sfârşitul evului mediu, apoi şi de Şcoala Ardeleană, consacră ideea că românii sunt *coloniştii lui Traian*. Ideea în sine este, tehnic vorbind, parțial corectă. Incorectă este ideea că şi-ar trage numele de la *Râm* (numele medieval al Romei, în limba română, slavizat adică); din nefericite, niciun lingvist nu a avut deocamdată curajul de a spune cu voce tare că *rumân* nu poate fi un derivat al lui *Râm*, fiindcă ne-am aştepta la *Râmân*. Numele *rumân* a fost deci achiziționat înainte de alterarea fonetică a numelui Romei, iar cele două noțiuni nu au nici o legătură (căci ar fi evoluat la fel).

În acelaşi agitat context al secolului VI, care avea să fie decisiv pentru aspectul *etnic* al Europei de est, sensul termenului *roman* cunoscuse o alunecare semantică pe care istoricii o ştiu foarte bine. Pe fondul trecerii oficiale a Imperiului la religia creştină, de la Constatin cel Mare citire, dar mai ales de la declanşarea prozelitismului creştin, de la Theodosius cel Mare încolo (nu mai puțin virulent decât persecuțiile anticreştine anterioare...), conflictele militare ale Imperiului de Răsărit iau tot mai mult aspectul unor războaie religioase (cele mai crâncene – nu e un secret pentru nimeni). Fie că aveau în față popoare păgâne, precum avarii sau slavii, fie că încrucişau spada cu regate germanice, creştine de rit arian (deci *schizmatice*), imperialii şi-au croit noile politici în termeni religioşi. Aşa se face că *romanus*, la acest moment, încetase a mai fi un termen care să facă referire la Roma, devenind un sinonim acoperitor pentru *christianus*. Similar, *barbarus* şi *paganus* însemnau acelaşi lucru[72].

Acesta este contextul general în care apar, la nordul Dunării, acele cruciulițe de metal, dar şi acele relativ numeroase vase ceramice sfințite, în vreo 30 de situri diferite. Cam din nimic. Cam nu rezultă din premize, la o eventuală analiză a antecedentelor, în aceleaşi teritorii. Ce anume putea produce o asemenea reacție, într-un teritoriu considerabil, întinzându-se în banda muntelui pe o lungime de circa 600 de km? Răspunsul corect este Frica. Prinşi între turbulenții sclaveni şi raidurile de pedeapsă romane (care considerau suspect orice nord-dunărean)[73], localnicii luau de partea lor Dumnezeirea şi promisiunea că, măcar pe Cealaltă lume, va fi mai bine. Acesta este momentul când *rumânii*[74]

[72] Zugravu 1997, 306, 360.

[73] Conform tratatului de artă militară, scris la sfârşitul veacului VI, cunoscut drept *Strategikon* (XI, 4, 31, referindu-se probabil chiar la cetățeni romani rezidenți la nordul Dunării, expresia folosită fiind aceea de *refugiați*).

[74] Pronunțarea originară, înainte ca Şcoala Ardeleană să considere că „român" ar fi mai „corect".

îşi iau numele, pentru a se apăra de năpasta lancei şi a suliței; lancea romană şi sulița sclavenă.... Faptul în sine nu are nici legătură cu limba latină vorbită de noii drept-credincioşi, alta decât faptul că astfel puteau înțelege mult mai uşor noile concepte. Că „profesorii" vor fi fost misionari, în adevăratul sens al cuvântului, sau prizonieri de război, este aici o chestiune secundară. Interesant este altceva: adoptarea limbii latine ca limbă comunitară (într-un mediu neîndoielnic foarte pestriț) pare mai degrabă consecința adoptării noii religii, decât condiția ei. Această afirmație poate să pară surprinzătoare, dar este de exact acelaşi tip cu consecințele predicării creştinismului după buchia lui Kiril, în mediul slavon dinspre sfârşitul veacului IX; răspândirea evangheliei slavone a produs o *regularizare* a limbii slavone, fiind chiar piatra de temelie a limbilor slave moderne, care nu sunt decât *dialecte* ale slavonei. Singura diferență, în cazul *rumânilor*, este că vorbim despre o tradiție *orală*, dar despre forța tradiției orale, în evul mediu de început, poate nu este cazul să argumentăm, lucrurile fiind – sper – foarte clare. Atât argumentul cu biblia chirilică, sau cel cu prezumtiva tradiție orală a *rumânilor* (fără de care terminologia latină a credinței nu ar fi putut ajunge la noi, nu-i aşa?), sunt de acelaşi tip cu cele angajate atunci când explicăm rolul *națiunilor* moderne, care impun o *standardizare* etnică, având ca vehicul şcoala, presa sau tradiția universitară (şi, era să uit: biserica).

Ca să nu las cititorul nedumerit în legătură cu numele românilor, am să încerc o foarte scurtă explicație[75]: numele lor vine de la *romanus* (cu semnificația *creştin*), ceea ce explică reducția la *rumân* (prin căderea desinenței latine, fenomen general, cu tranziție prin *rumânu*), în pronunțarea latină de la sfârşitul antichității, care a generat în toate limbile balcanice forme cu *u* în rădăcină (turk. şi bulg. Rumelia, alb. Rumeli, grec. Roumeli – toate pentru numele Imperiului roman, apoi al provinciei de la nord de Constantinopole), deci şi *rumanus* > *rumân*. Nu numai că românii reprezintă romanitatea orientală, dar chiar numele lor este un produs al foneticii balcanice. Oricât ar părea de ciudat, aceasta nu prea are nimic a face cu Roma, decât în măsura în care numele oraşului a dat numele unui stat care, finalmente, a uitat să vorbească latineşte; se întâmpla, oficial, în veacul VII.

Rumânii şi *sclavenii* sunt popoare care se nasc la acelaşi moment, într-o aspră antinomie, uitându-se unul la celălalt şi urându-se de moarte. Începem să înțelegem un lucru care ne apropie de o explicație mult mai coerentă a celor spuse despre elementele constitutive ale poporului sclaven: rumân şi vlah (voloh) nu înseamnă tocmai acelaşi lucru, chiar dacă vorbesc cam aceeaşi limbă; este exact explicația pe care Procopius ne-o servea vorbind despre sclaveni şi anți. Primii – duşmanii neîmpăcați ai romanilor; cei din urmă – aliații de nădejde, care aveau să piară, şi ei, odată cu *limes*-ul (ce rost ar mai avea nişte aliați, când *limes*-

[75] Am detaliat în Teodor, Stanciu 2009.

ul roman nu mai există?). Rumânii sunt *creştini*, adică duşmani; duşmănia nu poate dăinui niciodată unilateral. Vlahii-volohii sunt nişte păstori care vorbesc, cel puțin inițial, o limbă mai ciudată; că această limbă era exact una latină, ne putem îndoi mai departe; dar ei sunt *băieții buni, de-ai noştri* (slavii). La urma urmei, germanicii au folosit cuvântul nu strict față de romani sau latini, ci şi față de celții mai mult sau mai puțin romanizați (cât de romanizați sunt velşii?). Sclavenii nu prea aveau, în zona lor de formare, prea mulți străini în preajmă, aşa încât această populație care – vai – rămâne incertă, posibil vag latinizată, putea fi, de ce nu – şi *voloh*, un nume de străin, la urma urmei[76].

Condițiile de plecare, în istoria celor două popoare, erau foarte asemănătoare. Unii dintre oamenii din cătun vorbeau latina populară, iar ceilalți o limbă nouă, de amestec, dar şi unii şi ceilalți rupeau ceva pe tracică. Evoluția a fost diferită, pentru că o societate, pentru a-şi păstra coerența, are nevoie (între altele) de o anume uniformitate. Mai devreme sau mai târziu cei puțini se vor hotărî să vorbească limba celor mulți, pentru că ei suferă, cel mai des, de probleme de comunicare.

Iată deci că Krandžalov avea dreptate: românii şi bulgarii sunt asemeni gemenilor, născuți din aceiaşi părinți, la acelaşi ceas, deschizând ochii cu ură şi țipând ca din gură de şarpe; lumea părea prea mică pentru amândoi. Nu a fost aşa. Amândoi au supraviețuit şi au crescut mari, păstrându-şi ranchiună, chiar dacă nu mai țin minte de ce. Fiindcă... nu ştiu că sunt frați.

8.8. Teama de celălalt. Eseu de arheologie a basmului.

Arheologul este, prin definiție, un sclav al faptelor; fapte multe, disparate, greu de pus cap la cap, dar fapte. Am rămas însă cu nostalgia altui fel de ghicitori, ca un ecou al cursurilor de antropologie susținute de Zoe Petre în anii '80. O parte din mine ar fi vrut să fie antropolog, nu arheolog; doar că împrejurările decid adesea în locul nostru. A rămas doar promisiunea glumeață că, la pensie, am să repovestesc basme, nepoților, dacă îi va interesa, sau câinelui de companie, care este mai îngăduitor din fire. Dar să fim atenți ce ne dorim...

A venit vremea primului exercițiu, mult mai devreme decât aşteptam. Câteva nume şi cuvinte mi-au dat ghes.

Care sunt cele mai cunoscute personaje ale basmelor româneşti? Făt-Frumos este, de departe, personajul cel mai popular. Din păcate, doar un român

[76] O situație de acest gen este cea a cuvântului „welsh" din limba engleză, care nu înseamnă numai „locuitor din Wales" sau „galez", ci străin de neam latin sau celtic (deci şi italian sau francez).

va înțelege ce nume minunat are. „Fătul meu" este exprimarea de alint a unui om bătrân față de un tânăr, în principiu copil sau nepot; originea latină a numelui – *făt* > foetus – nu face nici problemă. „Frumos" ar fi şi el din latină (*formosus*), aşa că, limpede, Făt-Frumos este băiatul bun din acest film. În limba română există o explicită conotație morală a frumuseții, explorabilă în expresii precum „a te purta frumos", adică sociabil, conform normelor sociale; în virtutea unei vechi uzanțe lingvistice, nu poți fi frumos fără a fi bun şi ponderat. El este, în limbajul basmelor, eroul civilizator, cel care îşi asumă răspunderea şi riscurile pentru a scăpa muritorii de năpaste; întotdeauna *cel mic*, ultimul născut (paradigmatic *cel slab şi fără apărare*), are vocația salvării, ca o aproximare populară a izbăvirii prin credință; este tot Fiul, dar cel mic. Supus numeroaselor teste inițiatice, cum stă bine unui tânăr, este totdeauna învingător, respectiv totdeauna fericitul câştigător al şăgalnicei Ileana Cosânzeana.

Nefiind lingvist, pot doar să bănuiesc că numele Ilenei este cu probleme. Numele, cât se poate de internațional, vine din familia Elenei (eterna seducție), fiind de regăsit în forme apropiate în limbi slave sau în maghiară. Doar diftongul *ea* mi se pare cât se poate de românesc; adică sufletul numelui. Cu Cosânzeana este şi mai grav. Prefixul intermediar *-sân-* ne arată că este o sfântă[77], deşi „până la adânci bătrâneți" va face mulți copii. Cu *zeana* pare mai complicat[78]. Este deci zâna, cea care face farmece – o ființă periculoasă. Apariție florală şi blondă, este destul de greu de caracterizat mitologic. Asociată fiind cu florile – este o creație htoniană, evocând ciclul natural al morții şi al vieții, tema resurecției şi perenității naturii; oricum, ea nu vine din „sat", din „civilizație", ci din „pădure", cel mult din „poiană", fiind un produs natural, sălbatic, iar vraja nu este decât şirul de cuvinte îngânate atunci când se face pomada, cea de legare sau de dezlegare. Sfetnicul şi vehiculul ei, calul năzdravan care zboară, este care va să zică animalul psihopomp al mitologiei greco-romane, cel care te duce pe cealaltă lume, de unde câteodată te şi aduce. Încărcătura acestei descripții este una foarte arhaică, cu trimitere la practicile religioase neolitice. Doar că, vezi, Ileana este blondă. Ariană

[77] Am dat şi eu un exemplu de „etimologie populară" (proprie). Mai convingătoare este probabil varianta propusă de Lazăr Şăineanu, pentru prefixul *cosân-*, de la slavon *kosa* – „coadă de păr împletit" (Kernbach 1989, s.v. Ileana Cosînzeana), port popular cât se poate de obişnuit şi la români, şi la ucrainieni. *Cosânzeana* este atunci, deja, un produs *finit* al conviețuirii româno-slave (deşi *daco-slave*, sau chiar *daco-baltice* ar fi mai corect). Ce ne facem însă cu *cosiță* şi cum se formează, paralel, *cosân*?... Pe de altă parte, există forma *Sânziana* (v. nota următoare), care complică din nou lucrurile. Nu exclud ca cele două forme să se fi născut independent (la nivel etimologic), deşi ideea pare aceeaşi.

[78] Paliga 2008, 53-62, unde, după expunerea tuturor ipotezelor, autorul optează pentru originea autohtonă, tracică. Vezi şi mai multe variante de explicație la Vulcanescu 1985, 396-397, care pe mine nu m-au convins.

deci. Ca şi *zeana*, cu acelaşi diftong din Ileana. Unii lingvişti presupun, pe bună dreptate, o sorginte tracică. Pentru a rezuma: Ileana Cosânzeana este o ființă pluristratificată: naturală şi sălbatică, frumoasă şi delicată, otrăvitoare sau izbăvitoare, doctoressa farmacopeii, legată prin o mie de fire de Lumea de Dincolo, de moarte şi de înviere. Ca mai toate zânele[79], ar fi de găsit pe lângă ape, în răcoarea pădurii, acolo unde nu ar fi bine să te aventurezi.

Din Lumea de Dincolo vine Zmeul. Personajul, pe care aparent îl cunoaştem foarte bine, este greu de descris. El nu are „față". E doar mare, puternic şi agil, cu înfățişare groaznică, cu voce tunătoare, crud şi lacom, puternic peste fire dar şi viclean când trebuie; are simțuri ascuțite, ca animalele, şi poate mirosi „carnea de om" de la „o poştă" (deci cale de o zi). Sălăşluieşte pe *cea lume*, departe, peste şapte mări şi țări, şi se încuie într-un castel înalt. Are buzdugan fermecat, care loveşte în poarta de bronz (fier) şi se întoarce în mâna lui, truc demn de un şaman; este, care va să zică, un războinic, dar unul care îşi poate schimba înfățişarea după nevoie, ca să înşele duşmanul. Funcția lui, în conflictul din basm, este de zeu al morții, al tenebrelor subpământene. El are o veşnic neterminată treabă: să o răpească pe Ileana, crăiasa florilor, şi să o ducă în împărăția sa, locul unde toate lucrurile sunt de-a-ndoaselea, unde lupii vorbesc iar porcul zboară. Este personajul cel rău din ciclul anotimpurilor, locuind – unde altundeva – în nord, la marginea lumii, sau chiar dincolo de ea.

Schema este străveche şi universală. Vegetația dătătoare de viață este răpusă de frig şi întuneric, însă e salvată de un tânăr curajos şi adusă înapoi, spre bucuria muritorilor. Ciclul este valorizat moral, răpitorul fiind *rău*, iar aducătorul *bun.* O ideologie simplă şi cu siguranță mai veche decât a misteriosului Zamolxe[80]; o ideologie tanatofobă, în orice caz, deci opusă sofisticatului *deus otiosus* (zeu retras).

---

[79] Kernbach 1989, s.v. zîne.

[80] Urmărit de umbra ursului, în ortografia Zalmoxe, explicată de Porphyrios de la *zalmos* – piele şi *olxis* urs, în care ar fi fost învelit după naştere (Kernbach 1989, s.v. Zamolxis). Nu putem să nu remarcă că cealaltă ortografie acceptată, Zamolxe, are în rădăcină exact acel IE *zm-, pământ (vezi infra), din care provine şi zmeul. În măsura în care grafiile eline ale numelor tracice pot fi credibile, solida atestare a ambelor forme poate fi datorată faptului că ambele nume făceau sens, la nivel de comunicare, dar şi că proveneau din tradiții mitologice diferite, Zalmoxe-Zamolxe fiind, şi el, o zeitate sincretică, precum atâtea altele. Ambele tradiții au însă clare conexiuni htoniene, deşi interpretările de altă natură (celest, atmosferic, etc) nu lipsesc. Cea mai interesantă interpretare, în acest context, este cea a lui Romulus Vulcănescu, pentru care Zamolxe este un *zeu totemic întruchipând ursul* (Vulcănescu 1985, 92-93, cu bibliografia, ideile despre valoarea totemică a ursului fiind mai vechi). Având în vedere că cultul lui Zamolxe pare să fi căzut în desuetitudine mult înaintea cuceririi romane, cred că vorbim aici despre *alt urs* (valorizarea este distinctă). Ceea ce avem în comun este, totuşi, rădăcina indo-europeană.

Foarte interesante – şi finalmente fructuoase – mi se par discuțiile lingviştilor în jurul etimologiei zmeului[81]. Cuvântul ar veni dintr-o rădăcină indo-europeană cu semnificația „pământ". În slavă a apărut cuvântul *zmîi*, cu semnificația *şarpe, dragon, balaur*[82], adică o ființă care trăieşte în pământ şi se târâie pe el. Având în vedere că *balaurul* este un personaj distinct al basmelor româneşti, nu m-aş grăbi să consider că sensurile din limbile slave şi cel din română ar fi tocmai corespondente, deci nici că, în acest caz, s-ar putea vorbi despre un împrumut, într-o direcție sau în cealaltă. Aceeaşi rădăcină IE ar fi dat, în lituaniană, cuvântul *žmuo*, cu semnificația *om*, apropiat cu cel din prusiană (limbă baltică extintă), *smoy*, cu acelaşi înțeles. Eventuala nedumerire legată de conexiunea pământ-om poate fi repede risipită, aducându-ne aminte că Adam a fost făcut din argilă sau evocând relația *humus – homo – humanus*, din latină.

Există şi un corelativ feminin surpriză al zmeului, neobservat de lingvişti până recent: zmeura. Legătura nu este deloc întâmplătoare, fiind demonstrată de existența unor compuşi similari în alte limbi, precum *žem-uoga* (lit. „fragi") sau *erd-beer* (germ. „fragi", literal „fructul pământului"). Avem poate de clarificat suplimentar relația dintre zmeu şi pământ. O interesantă sugestie vine de la cuvântul slav pentru „urs", *medvĕd*[83], însemnând, literal, „mâncătorul de miere". Cel mai puternic animal al pădurilor este puternic tabuizat, pronunțarea cuvântului fiind interzisă (pentru a nu-l invoca); de aceea, este folosită o perifrază eufemistică. În cazul nostru, deci, *zmeul* este *mâncătorul de zmeură*. Este atunci *zmeul* totuna cu ursul[84]? Nişte puncte de convergență ar exista. Este puternic, mare, insațiabil, egoist, şi, mai important decât orice, *doarme câteva luni sub pământ*, iarna, anotimpul în care *vegetația este moartă*. În fine, mama zmeului este... Muma Pădurii...

Ar fi însă păcat să ne oprim aici, fără a lua în considerare şi fațetele umane ale zmeului. La urma urmei este un războinic, cu paloş şi buzdugan, are un castel, uneori călăreşte, şi-şi doreşte, cel mai mult, o fiică de *pământean* care să-i

---

[81] Paliga 2008, 61-62.

[82] Fortificațiile ridicate de ruşi la sud de Kiev, în veacul X, pentru a se pune la adăpost de raidurile pecenege, constând în două sute de km de val şi şanț, se cheamă, în chiar Cronica lui Nestor, *zmievy valy* (Barford 2001, 247). Enorma fortificație este deci „dragonul", „balaurul", şarpele uriaş, sau, *ad litteram*, valul-uriaş (ca un balaur).

[83] Vezi, în această carte, 100 de rădăcini slave, cuvântul *med*.

[84] Pastoureau 2007 – un eseu de istorie (culturală deci) a ursului. Am să redau aici doar două citate care prefațează cartea, ca interesante indicii ale viziunii anticilor față de acest „leu al nordului": *Niciun alt animal nu este mai abil în a face rău* (Pliniu cel Bătrân, *Istoria Naturală*); *Ursul este Diavolul* (Sf. Augustin, *Predica despre Isaia*).

pregătească masa. Cine este acest om-urs[85]? Este el oare corespondent oamenilor-lupi din mitologia europeană?[86]. Ritualurile de identificare cu un animal de pradă sunt ritualuri de inițiere ale grupurilor de războinici. Aceşti oameni se poartă ca lupii, strigă precum lupii (spuneau şi bizantinii despre sclaveni...)[87], sfâşie ca lupii, şi cer tribut, cum face şi zmeul câteodată. Categoric, cine cere tribut este om, nu zeu, fiindcă oamenii nu pot înfrunta zeii, nici măcar în basme. Portretul lui este teribil, o dihanie scăpată din pădurile nordului înghețat, care răpeşte fete şi omoară feți.

Şi aşa, cuvântul cu care un baltic se recomandă, *žmuo*, ca fiind om, devine în româneşte *zmeu*. Este omul-urs, puternic şi necruțător, care vine să-şi ia partea din bucate şi din copii. Conținutul xenofob[88] al personajului este indiscutabil, fiindcă intră într-o schemă relațională cu stridente accente etnice. Făt Frumos se cheamă pe latineşte, Ileana Cosânzeana – pe limba autohtonilor daci, iar Zmeul nu poate fi decât Străinul nepoftit. Personajele cheie ale basmului românesc sunt elementele unui dificil *menage à trois*, în care rolurile sunt clar împărțite: ştim cine este băiatul bun şi tocmai am aflat cine este băiatul rău.

Ar mai fi un lucru. Sistemul nu este foarte vechi, chiar dacă unele elemente sunt. Făt-Frumos este *românul*, iar românul nu este foarte bătrân. Rolurile personajelor din basmele românilor au fost distribuite cam în aceleaşi zile în care se desenau cruci pe pasta încă udă a oalelor, ca un sistem de valori paralel cu tezele creştine[89]. Dacă etnia *rumânilor* s-a închegat în zorii migrației slave, prin contrast cu noii veniți, adică prin creştinism popular, tot atunci se va fi definitivat „panteonul" păgân care a supraviețuit în basme, ca reflex al aceloraşi temeri. Opozițiilor din cultura materială, demonstrate de studiul arheologiei, destinate a preciza limitele etnice prin limbajul obiectelor, li se adaugă opozițiile culturii orale, cele care definesc locul oamenilor în lume: *cu noi sau împotriva noastră!*

---

[85] Culte păgâne ale omului-urs, ca model desăvârşit al războinicului, erau răspândite, în secolul VIII, la saxoni (cei din nordul Germaniei) şi slavi (Pastoureau 2007, 17-18).

[86] Eliade 1980, cap. I; Kernbach 1980. s.v. lycantropie; Vulcănescu 1985, 267-268.

[87] Pseudo-Caesarius (Riedinger 1969, 302).

[88] O exemplificare similară a unei *interpretatio romana* nevricoase, când vine vorba despre nordici, este cazul Spiritului pădurii (şi stăpân al animalelor), în credințele slavilor (rus. *leşî*, biel. *leşuk*; Eliade 1992, § 251), care devine, la moldoveni, numele etnic al polonilor (*leşi*). Relația dintre nordici şi pădure este astfel consolidată, în termeni negativi.

[89] Vulcănescu (1985, 388-389) evidențiază caracterul *solar* al lui Făt Frumos (perfect coerent cu interpretarea de mai sus), prin opoziție cu „ființele infernale" cu care se confruntă, dar şi că ar fi *ipostaza umană* (citeşte semi-divină) a lui Isus Christos.

CAPITOLUL 9
Concluzii

Formularea concluziilor ar trebui să fie lucrul cel mai simplu; cartea este deja scrisă, faptele sunt deja prezentate. Urmează doar rezumarea câtorva idei-forță, care să scoată în evidență părțile cele mai reuşite, lăsând cititorului gustul amar că scriitorul *a ştiut tot timpul cine este criminalul, dar nu a vrut să spună*.

Sugestia de mai sus este aproape complet falsă, cel puțin din perspectiva unei cărți din perimetrul ştiințelor sociale. Dacă lectura unei cărți ne schimbă, faptul este cu atât mai adevărat când vine vorba despre a scrie o carte. Lucrurile pe care ai a le spune la final nu sunt tocmai echivalente cu cele pe care doreai să le spui la început. Fără a dori o abordare ieftină a filosofiei ştiinței, dar şi fără a insista pe detalii, trebuie subliniat că ştiința nu este referitoare la un set de date, ci la procesul achiziționării lor. Un *proces* nu este totdeauna un lucru simplu, chiar atunci când „dosarul este complet", fiindcă datele prezentate de *părți* sunt contradictorii, ca şi interesele. A *judeca* nu este greu fiindcă presupune efort intelectual, ci pentru că implică responsabilități de soluționare.

Ideea generatoare a acestor concluzii a venit atunci când cartea era, într-adevăr, scrisă. Prin tradiție, lingvistica este cea chemată să dea răspunsurile fundamentale în materie etnică. Am profitat de existența unui corpus de rădăcini slave vechi pentru a încerca o cuantificare a datelor, a obține deci un răspuns, fie şi provizoriu, la întrebarea *cât de mult*. Că limbile slave sunt un mix de limbi indo-europene – este clar de multă vreme; care este ponderea acestor elemente – este chestiunea esențială de la care trebuie să plece oricare răspuns în tentativa de dezlegare a procesului de formare. În consecință, cele 100 de rădăcini slave au fost transcrise pe o foaie de calcul, consemnând analogiile etimologice şi, totodată atribuindu-le un punctaj de „credibilitate". A rezultat un clasament al elementelor linvistice care constituie baza limbilor slave.

Experimentul nostru a confirmat ceea ce ştiam cu toții, anume ponderea decisivă a cuvintelor baltice în corpus-ul analizat (27%). De aici încolo, însă, ponderea următoarelor elemente nu este cea aşteptată. De exemplu, analogiile cu limbile iranice adună cu totul 2%, ceea ce nu confirmă rolul presupus preeminent al neamurilor iraniene (sarmați sau alani) în procesul de formare a limbii slave primitive. Sigur, prezența unor cuvinte foarte puternice şi semnificative, în orizontul spiritual, precum богъ sau рајь, nu poate să nu atragă atenția; a venit însă vremea să ne întrebăm dacă aceste cuvinte au fost împrumuturi directe, sau prin intermediar; şi, dacă-i aşa – care este intermediarul.

Surpriza tabelului de sinteză este procentul remarcabil al cuvintelor de origine germanică, respectiv 15%, ponderea acestora fiind mai mare de jumătate din cea a cuvintelor partajate cu limbile baltice. Mai mult, dacă am lua în considerare numai cuvintele care au analogii exclusive în zona baltică sau germanică, raportul ar fi aproape identic, respectiv 4% pentru analogii baltice şi 3.5% analogii pentru limbile germanice.

Avem acum a ne întreba foarte serios dacă contribuția germanică este una de adstrat, admisă până acum, sau de substrat, ceea ce, de acord, poate suna straniu; problema riscă să fie una teoretică, câtă vreme influența germanică s-ar fi putut manifesta în oricare dintre momentele genezei, din orizontul culturilor Przeworsk sau Cerneahov, adică din secolul II în sus, dar şi în secolul VIII, aşa cum demonstrează cuvântul *crai*, derivat al numelui lui Carol cel Mare, dar încă şi mai târziu, în epoca varegilor. Influențele asupra lexicului de bază pot pătrunde şi apoi, însă o cronologie individuală nu este posibilă.

O altă surpriză este poziția a treia ocupată de analogiile în limbă română, respectiv 13% din punctele acordate. În ciuda punctajului mare, asemănător limbilor germanice, putem aici surprinde o diferență calitativă, fiindcă analogiile exclusive sunt foarte puține, de valoarea a 0.5%. Cuvintele care se regăsesc şi în română şi în limbile slave (fondul vechi de cuvinte) sunt în general termeni pan-europeni, fiindcă se regăsesc şi în alte grupe de limbi, precum grupul baltic, grupul germanic, sau chiar limba armeană; circa o treime dintre termenii existenți şi în română şi în limbile slave se găsesc şi în limbile germanice, ceea ce face dificilă alocarea unei origini anume sau direcția exactă a împrumuturilor, fiindcă arhaismele de origine germanică puteau intra în limba română direct, fără intermediar slav. De asemenea, este dificil de precizat în ce direcție s-a produs preluarea; excepțiile sunt reprezentate de rădăcinile comune din română şi limbile slave, pentru care s-a stabilit un etimon tracic comun, cuvinte pentru care putem înlătura teoria împrumutului în favoarea unui strămoş comun.

Aşa cum era de aşteptat, fondul tracic care a putut fi surprins este mic, respectiv 3% dintre punctele de ansamblu acordate. Jumătate dintre rădăcinile tracice identificate în limbile slave sunt identificate şi în română. O observație totuşi necesară ar fi însă că cel puțin unele dintre cuvintele româneşti cu analogii în limbile slave ar putea avea un etimon final tracic, deci raporturile statistice sunt, pe mai departe, principial supuse schimbării, pe măsură ce lingviştii îşi precizează noi poziții, teorii şi ipoteze.

Cândva pe la sfârşitul secolului al V-lea creştin sau, mai degrabă, pe la început de secol VI, din amalgamarea a trei idiomuri indo-europene satem (balto-slav, vest-iranic și nord-tracic, respectiv proto-slav A, B și C, folosind formula

propusă de lingvistul sârb Aleksandar Loma) se încheagă relativ repede și, nu peste mult timp, în *migrație tranzitorie*, un nou idiom, numit convențional proto-slav sau slav arhaic sau, poate mai potrivit contextului analizat, un idiom slav pre-expansiune. Încă într-o fază veche, anterioară *epocii migrațiilor*, trebuie să fi avut loc destul de consistente relații cu grupurile germanice iar, la o dată greu de precizat, poate pe baza unui substrat inițial, și cu grupuri uralice, mai ales ugro-finice pentru ca, pe la jumătatea secolului al VI ori ceva mai devreme, să înceapă și legături destul de strânse cu populația romanizată (sau protoromânească).

Început într-un areal localizabil la nord de Nistrul superior, din acest nucleu slav arhaic originar încep să se desprindă gradual grupurile slave ce încep să fie atestate pe la jumătatea secolului al VI-lea în Imperiul Bizantin, mai ales sub numele de *sclaveni, sclavini*, apoi și *sclavi*, alături de *anti*, considerați şi ei o populație înrudită cu sclavenii, dar și sub un numele semi-legendar *venethi* – cu mare probabilitate alt grup decât veneții celtici ce au dat numele Veneției de astăzi.

Doar aparent avem de-a face cu un grup etnic „ivit ca din pământ", fără preistorie, fără istorie timpurie. Nucleul slav arhaic, constituit de elemente așa-numit balto-slave dar și cu influențe vest-iranice și nord-trace, arată o structură indo-europeană conservatoare, apropiată de latină, de greacă, de vechea indiană, păstrată – deși cu numeroase simplificări, mai mult sau mai puțin importante – până în limbile slave moderne: idiomuri de tip sintetic, cu flexiune nominală bogată (6-7 cazuri), cu dezvoltarea opoziției aspectuale imperfectiv–perfectiv în sfera verbală (ca inovație specifică, încă nefinalizată în vremea primelor texte slave de după anul 860), dar și cu idiomuri ce au suferit o semnificativă influență romanică – bulgara și macedoneana – care simplifică radical flexiunea nominală, păstrând însă o bogată flexiune verbală, asemeni limbilor romanice.

În ciuda unor păreri larg răspândite, slava nu a exercitat o „masivă influență asupra limbii române încă de timpuriu", nici măcar una cât de cât semnificativă, înainte de secolul al XII-lea când, într-adevăr, influența slavă asupra românei devine nu numai semnificativă, ci chiar atinge unele domenii importante, mai ales de organizare ecleziastică, dar ținând și de alte sfere ale culturii și ale civilizației acelor timpuri. Nu se verifică, la o cercetare atentă și serioasă, nici ipoteza că ar fi existat câteva elemente slave (foarte) vechi, împrumutate de română „imediat după expansiunea slavă, adică prin secolele VI–VII". Acele așa-zis „slavisme vechi" (*stăpân, jupân, sută, gard* etc.) sunt fie elemente de substrat (tracisme) – dacă nu toate, în orice caz aproape toate[1], fie

[1] Asta pentru a fi concesivi. După părerea noastră (S.P.), pe care ne-o asumăm integral și fără ezitări, noi credem că *toate* acele așa-zis slavisme vechi ale limbii române sunt tracisme, fără

elemente intrate în latinitatea postclasică răsăriteană, de multe ori fără a li se putea trasa originea absolută: *trъgъ/târg, bordei/bordello, pită/pizza* etc. Unele vor fi fost integrate romanității, mai ales romanității răsăritene, din iliră, altele din idiomuri celtice, altele din tracă, altele din idiomuri neidentificabile azi.

Consecințele nu sunt lipsite de importanță ba, am spune, consecințele unei asemenea aserțiuni pot fi considerate, uneori cel puțin, inconfortabile. Aceste influențe slave asupra limbii române există, numai că sunt considerabil mai târzii și, pe ansamblu, relațiile româno-slave oferă situații de analiză și de studiu mult mai complexe decât a părut la un moment dat. Pe de altă parte, tendința actuală a lingvisticii româneşti de a împinge momentul în care creşte influența graiurilor slave asupra limbii române spre zorii organizării statale din teritoriile extracarpatice ar trebui pusă în concordanță cu conjuncturi istorice greu de ocolit, precum mulțimea remarcabilă a hidronimelor slave din Transilvania; achiziția acestora poate fi explicată numai într-un context *care premerge cuceririi maghiare*, deci anterior secolelor X-XI.

Am încercat să arătăm, și în acest volum, că numai clarificarea problemelor complexe legate de influența substraturilor în sud-estul european și în Europa, în general, va putea conduce la clarificarea problemelor legate de etnogeneză, fie că este vorba de etnogeneza slavilor ori a altor grupe etnice ale acelui mileniu convulsionat – primul mileniu al erei creștine. Ni s-a părut util să evidențiem că, în esență, etnogeneza slavilor nu are nimic senzațional ori spectaculos, că senzaționalul și spectaculosul reflectă, mai totdeauna, ignoranța noastră. Nu ne putem face iluzia că datele prezentate aici reprezintă ultimul cuvânt în domeniu. Avem doar speranța că am adus argumente în sensul clarificării unor locuri anterior obscure.

Sperăm, de asemenea, că prezentarea paralelă a datelor lingvistice și istorico-arheologice arată că avem, efectiv, o completare reciprocă de informații, că dialogul arheologilor și al istoricilor, pe de o parte, și al lingviștilor, pe de altă parte, produce convergență; chiar şi atunci când punctele de vedere sunt divergente, acest dialog este util, fiindcă sunt astfel identificate carențele explicative, lucruri de lămurit, fie şi într-un viitor nedefinit. Dacă dialogul, în general, este necesar – fiind definitoriu ființei umane –, atunci cu atât mai mult dialogul interdisciplinar, atunci când sperăm la un progres al cunoaşterii. Sigur, nu ne putem face iluzia că vom ști totul și toate, dar ni se pare evident că suntem deja pe un teren mai ferm, cu mai puține enigme și mai puține neclarități, chiar dacă, așa cum spuneam, concluziile noastre se opun majorității ipotezelor vehiculate de-a lungul a mai multe decenii: nu, româna nu a avut o masivă

excepție. De altfel, acesta este și sensul formulării din Mihăilă 1971 și 1973, deși mai elegant decât scriem noi aici.

influență slavă în primele secole ale expansiunii. Din contră, atât o fază tardivă a limbii trace, ce încă se mai vorbea – nu ne mai putem îndoi acum – prin secolele V–VI p. Chr., cât și protoromâna vor fi influențat mult acel idiom protoslav în formare. Așa cum bine observa Giuliano Bonfante încă din anul 1966, este probabil că tendința spre silabele deschise din slava arhaică se datorează influenței protoromânești, după cum tot acestei influențe se datorează unii termeni esențiali de organizare socială, de exemplu *boier*; iar limbii traco-dacice i se datorează și o altă serie de termeni administrativi și juridici precum *županъ* (jupân) și *stopanъ* (*stăpân*). Dar lista ar fi prea lungă pentru niște concluzii.

O problemă asociată slavizării Balcanilor este etnogeneza albanezilor. În acel conglomerat *sclaven* multietnic, vor fi fost și strămoșii albanezilor, poate, mai corect spus, acea componentă mai nordică, de origine tracică – probabil carpică, mai puțin probabil traci supraviețuitori din Stara Planina, cum cred tracologii bulgari. Mânați de vântul migrațiilor, poate premergând grupurilor slave propriu-zise, poate folosiți drept călăuze, ca unii care cunoșteau mai bine realitățile imperiale, s-au așezat în zona muntoasă a Albaniei de azi, *alături de* grupurile slave propriu-zise, dar *nu împreună* cu ele, căci ar fi fost asimilați de mult. Nu numai că nu au fost asimilați, dar – preluând civilizația locală iliră romanizată și amestecându-se cu indigenii – au condus spre formarea unui nou grup etnic, *shqip, - ë, Shqipar*, etnonim ce vine tot din vechimea acelui *sclavus, sclavi* de secol VI[2], după cum tot de acolo vine și *șchiau, șchei.* Trebuie să fi fost un lung și mocnit conflict între acele grupuri tracice și grupurile slave, conflict perpetuat peste secole, până astăzi. În acele zone izolate și sălbatice, departe de civilizația bizantină (deși *aproape*, în termeni geografici), timpul s-a scurs altfel, păstrând mai mult din cruzimea acelor secole de început.

Modelul etnogenetic propus de Florin Curta a produs nedumerire, când nu stupoare. El aduce teritoriul de origine al slavilor la Dunărea de Jos, supărând şi arheologia română, şi pe cea slavă. Totuşi, propunerea este cea mai aproape de termenii izvoarelor scrise ale epocii, care vorbesc despre slavi ca despre nişte riverani dunăreni. Pe de altă parte, atrage atenția Curta, nu vorbim despre slavi, ci despre *sclaveni*, care nu ar fi chiar o descriere după natură, ci un produs al diplomației bizantine, care trebuia să dea un nume acelei categorii de barbari intratabili, unici în felul lor. Sclaveni au trăit însă şi la Dunărea mijlocie, după cum atestă şi izvoarele istorice, cel puțin pentru ultimul deceniu al veacului VI,

[2] Vladimir Orel (1998, 434) este foarte aproape de explicarea corectă a etnonimului *shqipe*, adj. *shqip,-ë*. De altfel, multe dintre explicațiile sale etimologice sunt cel puțin discutabile, aproape totdeauna când vorbește, depășit de fapte, de „împrumuturile albaneze ale românei". Dar nu numai.

iar mai recent şi arheologia[3], iar numărul lor mare, considerat după structura etnică a prizonierilor lui Priscus, poate justifica ideea că o limbă slavă incipientă ar fi fost folosită în *Avaria* drept *lingua franca*[4]. Ideea unei limbi comune, într-un imperiu multietnic precum cel avar, este nu numai plauzibilă, dar ar explica oarecum şi expansiunea foarte rapidă a vorbitorilor de limbă slavă, în veacul VII.

Totuşi, teoria lui Curta nu este fără probleme. Aşezările analizate de el drept sclavene nu corespund cu totul descrierii izvoarelor bizantine. Satele respective nu sunt deloc „răsfirate", ci chiar foarte grupate; lipsesc numeroasele gropi de bucate care ar trebui să descrie o societate agrară înfloritoare, pretextul folosit adesea de comandanții romani când dădeau ghes trupelor să treacă Dunărea. În aşezările respective cam jumătate din ceramică este realizată la roata olarului, în bună tradiție romană, în condițiile în care Dunărea era „sigilată", iar contactul şi schimbul cultural este presupus la un nivel foarte modest, iar ceramica lucrată la roată *nu este de întâlnit nicăieri în barbaricum*, dincoace de Elba. În fine, în aceleaşi aşezări se purtau cruciulițe de metal, dar se şi fabricau astfel de cruciulițe, şi există vreo 50 de vase decorate cu cruci, înainte de ardere, găsite în circa 30 de localități diferite, foarte probabil folosite în cult, indicii suficient de solide că acea populație era creştină, statut incompatibil cu uzul noțiunii de „barbar" în veacul VI (era sinonim cu „păgân").

Arheologia ultimei jumătăți de veac distinge, în Câmpia Română, două zone distincte, complet separate: zona de la est de Bucureşti, în care nu există aşezări, dar există tezaure monetare; este şi zona în care se găsesc două dintre cele trei vaduri majore ale Dunării inferioare (*Durostorum*-Silistra şi *Carsium*-Hârşova); la nordul acestei zone se află şi singura necropolă veritabilă din zona Dunării inferioare, cea de la Sărata-Monteoru, de bună factură slavă[5]. Există apoi zona centrală şi de est a Munteniei, în care se concentrează câteva zeci de aşezări, dar în care nu există nicio necropolă şi niciun tezaur.

Care ar fi sursa nepotrivirilor? De ce ne spun istoricii bizantini că satele sclavene sunt pline de bucate ascunse de ochii duşmanilor, în gropi? Despre Procopius ştim sigur că nu a călcat în preajma Dunării. El a participat însă la nesfârşitele războaie italiene, alături de războinici sclaveni, ale căror deprinderi marțiale le-a văzut cu ochii lui. S-a comentat îndelung faptul că aşa-numitul *excurs etnografic* al lui Procopius nu poate avea alte surse decât interviuri luate militarilor „romani" de pe frontul italian. Ei bine, dacă în percepție bizantină

[3] Teodor E. 2009.

[4] Curta 2006, 299.

[5] Singura „excepție" ar fi „necropola" de la Cândeşti-Vrancea, compusă din trei morminte de incinerație „în urne de lut sau în gropi simple" (Teodor D. 1997, 63).

sclavenii locuiau pe malurile Dunării este pentru că oricine trecea Dunărea se expunea armelor sclavene; cei numiți astfel puteau însă locui chiar departe de malurile fluviului. Cele mai apropiate aşezări contemporane care corespund descrierii se află la cca 300 km nord de gurile Dunării, în Bucovina şi Basarabia de nord.

Strategikon, un tratat militar scris la sfârşitul veacului VI şi creditat ca o sursă de încredere, repetă informația cu satele sclavene pline de mâncare. Poate că am fi dispuşi să credem, dacă nu am bănui intenții vinovate. Chestiunea bogăției sclavene (contrazisă flagrant de toată arheologia, mai ales când vine vorba despre metale prețioase!) devenise loc comun, datorită celebrului Procopius. Mai mult, problema iernării la nordul fluviului era deja subiect de dezbatere cel puțin din deceniul IV al veacului VI, atunci când mărețul Iustinian amenințase hoții din armată că îi dislocă la nordul Dunării, ca măsură de pedeapsă alternativă la moarte. Îl ultimul deceniu al veacului, atunci când probabil *Strategikon* se scria, ordinul de trecere al fluviului a fost dat de mai multe ori şi de mai multe ori revocat; ultima dată a provocat moartea unui împărat; iar revolta soldaților putea fi provocată nu numai de frică, ci şi de foame. O altă sursă militară contemporană, jurnalul militar pe care l-a urmat Theophylact Simocatta în redactarea istoriilor sale, în care se povestesc campaniile nord-dunărene ale lui Priscus şi Petru, este chiar un text descriptiv tactic, nu un manual cu manevre de câmp. Ei bine, *Jurnalul de front* folosit de Simocatta aminteşte, între bunurile sclavenilor, de numeroasele canoe, pe care chiar romanii le-ar fi folosit să-şi surprindă duşmanul, dar şi de băutura jefuită de soldații lui Priscus de la sclavenii omorâți, cu care au şi uitat de necazuri o jumătate de noapte; dar Jurnalul nu ne spune, nici măcar în treacăt, că trupele ar fi găsit de mâncare.

Despre acuratețea acestor rapoarte militare, în interpretarea unor realități sociale, să ne fie permis să ne îndoim. Un alt episod povestit de Simocatta este un bun exemplu. Era în zilele eroice când trupa lui Priscus făcea isprăvi la Tisa inferioară, în plin teritoriu avar. Atunci au surprins trupele bizantine trei sate gepide, *care erau în sărbătoare*, şi le-au măcelărit. Ce fel de sărbătoare? Jurnalul militar nu spune, fiindcă nu conta. Gepizii erau însă creştini de vreun secol, iar sărbătoarea nu putea fi decât creştină (fie şi *schizmatică*). A contat asta pentru trupele creştine? Vezi bine că nu... Ne putem aştepta deci, de la redactorii unor astfel de rapoarte militare, la detalii de genul cruciulițelor pectorale sau a vaselor sfințite? Nici vorbă. Jurnalele militare sunt în schimb pline de lucruri suspecte, între care lunga plimbare prin deşertul din preajma Ilivakiei, unde trupa era deshidratată şi disperată. Este doar o jalnică scuză pentru înfrângere; nu există un asemenea deşert în Muntenia. *Canoe* şi *deşert* sunt două noțiuni care nu se asortează, fiindcă nu suntem în delta Nilului.

Ceea ce rândurile de mai sus doresc să spună este că dependența de izvoare literare poate cauza grave probleme de sănătate istorică. Florin Curta are dreptate, în esență, spunând că *sclavenii* sunt un produs bizantin de cabinet şi că ar mai fi de aşteptat vreo câteva veacuri până când aceste populații să se autoidentifice drept *slaviani* (în *Cronica lui Nestor*). Populațiile numite de bizantini *sclaveni* pot fi, desigur, printre cele care au premers, într-un fel sau altul, *slavilor* de mai târziu; însă ele *nu sunt* slavii. Aceasta este esența teoriei Curta, iar supărarea specialiştilor pare mai degrabă bazată pe neînțelegere decât pe dezacord.

Rămân însă de soluționat numeroase probleme. Pretenția arheologiei slave de a considera Muntenia între teritoriile de baştină ale slavilor, fie şi de generația a doua, pare a intra în coliziune directă cu cea mai mare parte a şcolii româneşti de arheologie, care consideră cultura Ipoteşti-Cândeşti un fenomen *autohton*. Nu e chiar aşa, decât dacă polemica ar fi un scop în sine. Pretențiile arheologiei slave se bazează pe o lectură romantică a surselor bizantine, dar şi pe o înțelegere superficială a arheologiei româneşti, probabil datorită barierei lingvistice. Pe de altă parte, pretențiile arheologiei româneşti pe linia autohtonismului au la bază o ideologie națională confuză, care adoră tracismul, dar vrea să demonstreze romanizarea; locul slavilor în proces nu putea fi decât unul modest, pe măsura culturii materiale sărăcăcioase a „migratorilor". Printre cele mai otrăvitoare concepte se numără „statornicia", caracterul sedentar al populației „romanice", prin opoziție cu „migratorii". O analiză lucidă a aşezărilor din Câmpia Română conduce la concluzia că erau vetre de locuire de foarte scurtă durată, de maximum 10 ani, dar probabil mult mai puțin. O analiză demografică în baza strict a acestor aşezări ar conduce la încheieri catastrofale: această populație nu putea trimite peste Dunăre nici 500 de bărbați, darmite 5000 sau mai mult. Arheologii ar trebui să se resemneze cu ideea că ceea ce pot cerceta, prin metodele lor, *nu reprezintă decât o mică parte* din ceea ce va fi fost; că lipseşte cu totul arheologia montană, şi nu are cum să fie bine, creând impresia că unele lucruri apar din senin (sau din... migrație), sau dispar în neant. Cerbicia arheologiei slave de a considera că *sclaveni* ar fi cei din bordeiele bucovinene – este la fel de păguboasă, fiindcă sclavenii lui Ardagast şi Piragast refuză să apară, iar puhoaiele slave din Balcani au fost cu siguranță teleportate de pe Pripiat, fiindcă altă explicație nu mai există... Ba da. Doar că acele explicații nu sunt cele pe care colegii arheologi ar fi dispuşi să le accepte. Dacă tot vorbim despre „epoca migrațiilor" ar trebui să înțelegem că o populație care „roieşte" nu se îngroapă în bordeie, iar profilul fundamental este cel de populație nomadă, nu agricolă. Nu este, desigur, un nomadism de format asiatic, tradițional, cu o economie şi un stil de luptă nomad; este un *nomadism de tranziție*, cu o economie amestecată, în care

însă principalul sector de „producție" era jaful. Nu o fi „politic corect", dar pare corect faptic.

Hiaturile despre care vorbim, analizând arheologia munteană, la diverse paliere (absența aşezărilor de secol V, absența necropolelor, etc), nu sunt însă specifice doar Munteniei. Golurile documentare trec Dunărea, acolo unde ar trebui să găsim slavii ce au răpus Imperiul, însă aşezările şi necropolele lor din prima jumătate a veacului VII refuză să apară. O *cultură slavă timpurie prebulgară* nu prea există, dacă există[6]. Doar invazia *migratorilor* bulgari pare a schimba lucrurile; după 680 Bulgaria de nord-est se populează brusc şi bicolor, frecvența monumentelor arheologice de la granița veacurilor VII-VIII părând remarcabilă. Situația poate fi interpretată în sensul că turanicii i-au obligat pe supuşii lor *să se aşeze*, pentru a fi mai uşor de controlat, dar şi de exploatat; în acelaşi timp, apariția noii puteri de la Dunărea de Jos a creat şi condițiile de securitate necesare sedentarizării. E paradoxal, de acord, dar nu imposibil, ca tocmai „migratorii" să fi fost factorul determinant al sedentarizării. După veacuri de nelinişte, la Dunărea de Jos exista *un singur stăpânitor*. Puterea bulgară pune capăt acestui *nomadism de tranziție*, dar strict în zonele dominate de primul țarat, fiindcă păstorii vlahi, refugiați spre sudul peninsulei, aveau să rămână credincioşi unui stil de viață care le asigurase supraviețuirea. În acest fel au şi intrat în conştiința colectivă a Balcanilor.

Mobilitatea sporită a unei populații în „roire" poate fi responsabilă pentru unele anomalii arheologice, precum absența necropolelor (inclusiv în multe teritorii din Europa nord-estică) din zone altminteri locuite. Este vorba despre populații ale căror tradiții funerare erau legate de incinerație; populații care, dintr-un motiv sau altul, îşi schimbă sălaşul des, care nu mai au probabil „locuri sfinte" sau nu mai locuiesc în preajma lor şi pentru care cultul strămoşilor ar trebui legat de fetişuri portabile, nu de pământ. Motivația unor astfel de populații de a mai constitui „necropole" este greu de argumentat. De altfel, cele mai multe dintre necropolele cunoscute pentru secolele VI-VII sunt foarte mici, în jur de 20 de morminte, ceea ce, în esență, vorbeşte tot despre durate de funcționare foarte mici ale aşezărilor.

Arheologia nu ne poate duce mult mai departe de atât. Cel puțin deocamdată. De aici şi necesitatea unor studii interdisciplinare. Analiza elementelor de credință păgână slavă ne-a produs surpriza de a descoperi, în chiar nucleul de bază, pe Volos şi pe admiratorii lui, *volohii*; surpriză – câtă vreme *Cronica lui Nestor* nu numai că nu-i enumeră pe volohi între neamurile slave, dar chiar îi aminteşte între duşmanii slavilor de la Dunărea mijlocie. Nestor vorbea

[6] Koleva 1992; Curta 2006, 203-204; Teodor 2005b, 234.

însă, probabil, cam din auzite, despre evenimente petrecute cu mai mult de două sute de ani mai devreme, şi nici Volos nu mai era de actualitate, de peste un veac, aşa că ar fi greu să-l acuzăm de incoerență. Lucrurile deja „nu se mai vedeau". Că aceşti volohi erau sau nu „români" este probabil dependent de cum definim românismul, iar aceasta dintr-un unghi de vedere slav. Volohii erau, ca şi velşii pentru saxoni, nişte *străini* alături de care însă au trăit, în condiții mult mai cordiale decât saxonii şi velşii, şi ale căror credințe, obiceiuri şi cuvinte le-au asimilat. Fiindcă este destul de greu de imaginat o populație romanizată la nordul Carpaților nordici, ar fi mai rezonabil să credem că erau daci liberi, fie şi într-un vechi amestec cu celți sau germanici, care nu au lipsit în zonă.

Analiza principalelor personaje ale basmelor româneşti relevă o lume clivată, împărțită între *buni* şi *răi*, adică Feți-Frumoşi latinofoni şi Zmei nordici. La mijloc – Ileana Cosânzeana, zâna tracilor, care este tocmai terenul de dispută. Povestită astfel, ființa națională românească pare un produs al ostilității în fața *străinului*; o teamă convertită în credința că lucrurile frumoase şi bune ar putea asigura izbăvirea. Aici se închide cercul şi ne întoarcem la arheologie. Cruciulițele de bronz purtate la piept sau vasele ceramice pe care erau desenate cruci cu degetul sunt contemporane cu gloatele sclavene care speriau Balcanii. Românii se definesc nu ca urmaşi ai Romei, cum s-a tot spus, ci ca creştini – *Romani* – prin contrast cu acele ființe sălbatice şi feroce, puternice ca ursul şi necruțătoare ca fiarele pădurii. Iar visul oricărui copil este să devină Făt-Frumos. Amestecul de teme creştine şi păgâne nu este deloc o problemă; este chiar definiția creştinismului popular.

Pe dos, dar în acelaşi fel, identitatea sclavenă se constituie din ură şi prin diferență față de tot ce este roman, inclusiv creştin. Sclavenii au fost spaima imperiului romano-bizantin, iar orgoliul de a te numi *spaimă* este probabil un motiv suficient de a trăi. Vor fi necesare trei veacuri pentru a face uitate aceste resorturi inițiale, pentru a împărtăşi valorile creştine, mai mult de nevoie decât din convingere. Adevărata identitate slavă este însă cea obținută după conversie, care a dat societății slave consistență, reguli şi necesara respectabilitate, un profil cultural distinct şi respectat. Acesta este motivul pentru care *slavii timpurii* nu sunt tocmai *slavii* la care ne gândim noi.

„Au avut vechii slavi o mitologie?", mai exact „au avut ei o mitologie în sensul specific al termenului, o mitologie asemeni grecilor sau romanilor?" .

Răspunsul pare a fi simplu: nu, un asemenea sistem mitologic nu au avut sau, în orice caz, nu îl mai putem reconstitui astăzi. Este drept că termenul *mitologie, mitologic* este adesea folosit inconsecvent, nu numai cu referire la

mitologia vechilor slavi. Aceeași întrebare s-ar putea pune, spre exemplu, cu referire la „mitologia românilor" ori la „mitologia francezilor" etc.

Așa cum am arătat mai sus, limba slavă arhaică (sau „primitivă") s-a constituit pe un fond balto-slav sudic, cu elemente vest-iranice, nord-trace (traco-dacice) și germanice, cărora ulterior li s-au adăugat elemente vechi românești (mai ales în limbile slave de sud). Mai târziu, noile grupuri slave creștinate au interferat permanent cu alte culturi și au fost influențate de acestea.

Nu altfel este tabloul divinităților slave și, în general, cuvintele din sfera sacrului: acestea confirmă cele spuse mai sus, în capitolul dedicat analizei etimologice. Câteva forme sunt slave, deoarece numele și semnificația lor pot fi „traduse" prin termeni uzuali și în limbile slave moderne deși, uneori, interferența lingvistică și etimologia populară pot conduce spre false etimologii și, implicit, spre false interpretări. Sunt apoi termeni care atestă o destul de clară influență iranică, cum ar fi *bogъ* și *rajь*, detaliu extrem de important în înțelegerea etnogenezei slave, deoarece aceștia sunt termeni ce aparțin vocabularului sacru, nu termeni comerciali ce pot migra ușor prin negustori și prin călători. În sfârșit, după marea migrație slavă și după consolidarea statelor slave medievale, fiecare grup slav a interacționat cu alte grupuri etnice, iar sfera sacrului nu putea face excepție. Astfel se explică, de exemplu, mai marea influență românească în limbile slave de sud, nefiind exclusă și o influență directă a limbii trace asupra primelor grupuri de slavi stabiliți la sud de Dunăre, teorie tot mai frecvent susținută de cercetătorii bulgari. De atlfel, în Bulgaria tendința din ultimul timp este de a reconsidera cultura bulgară ca având două valențe: una veche slavă, iar o alta străveche tracică. În ultimele decenii, cercetătorii bulgari au analizat relativ frecvent problema moștenirii tracilor în Bulgaria și influența sa asupra limbii bulgare și asupra altor limbi sud-est europene, preponderent româna și albaneza. Deocamdată, nu putem trage concluzii ferme, dar ni se pare important a sublinia, încă o dată, că influența substratului tracic asupra sud-estului european trebuie să fi fost considerabilă[7], fapt reflectat și în lexicul sacru.

Cert este că o tradiție „mitologică" autentică și directă, dinspre vechile tradiții slave spre tradițiile noilor grupuri slave moderne, nu este atestată. Nu trebuie să confundăm un anume sistem mitologic și/sau religios cu unele tradiții populare, chiar dacă unele dintre aceste tradiții pot reprezenta relicte ale unui

[7] În Bulgaria, s-au publicat numeroase lucrări dedicate influenței tracice în sud-estul european. Vezi, de exemplu, Dimitrov 1994; Duridanov (numeroase studii și lucrări, vezi referințele bibliografice); Fol (inclusiv ca editor al lucrărilor Congresului de Tracologie de la Sofia-Jambol, sepembrie 2000); Georgiev (numeroase lucrări, mai ales 1971 și ca editor principal al dicționarului etimologic al limbii bulgare; v. BER); Tăpkova-Zaimova 1962 și 1972 etc. Discuții ample am făcut, despre acest subiect, în Paliga 2006b și 2006c.

străvechi *sistem*. Din complexa mitologie greacă a antichității grecii moderni au păstrat elemente de tradiție populară, nu sistemul în sine. Același lucru îl putem afirma despre italieni în raport cu mitologia latină. Pe de altă parte, un studiu aprofundat al credințelor locale asupra sfinților creştini conduce mai degrabă la concluzia supraviețuirii preistoriei între pereții catedralelor, decât la încheierea că antichitatea a fost pur şi simplu uitată[8].

Astăzi, nu putem reconstitui un panteon slav în sensul panteonului grec și roman. Datele sunt prea sumare și este puțin probabil ca viitorul să aducă dovezi spectaculoase în acest sens. Este însă perfect normal și plauzibil să încercăm reconstituirea unui sistem sacru al vechilor slavi bazat pe principiile tradițiilor indo-europene cunoscute. Deși asemenea încercări sunt întemeiate, evident, pe extrapolarea unor date din alte orizonturi culturale, în lumea vechilor slavi, asemenea reconstituiri se bazează pe datele comparate ale altor discipline, iar plauzibilitatea este relativ ridicată. O asemenea abordare este citată de Beranová (1988, 233): legendarii Přemysl și Libuše din tradiția cehilor ar fi fost, de fapt, două divinități, iar nunta lor simboliza – în fapt – cultul fertilității pământului. Noi vedem aici, mai degrabă, tendința re-mitologizării trecutului, începută în sec. al XIX-lea. De altfel, tot atunci s-a remitologizat și trecutul celtic, iar – în alt plan – falsurile de artefacte etrusce erau la modă. Tendința falsificării trecutului, în conformitate cu moda și cu gusturile secolului al XIX-lea, era răspândită în toată Europa, ca atare și tendințele re-mitologizării credințelor slave trebuie înțelese în acest context, cu reverberații până azi.

Dacă ar fi să schițăm în câteva cuvinte ansamblul credințelor vechilor slavi, atunci putem reconstitui o lume arhaică, axată pe cultul focului ipostaziat ca *focul de pe cer* (fulgerul și consecința sa, tunetul), *focul din vatră* (focul preparării pâinii și al hranei în general), *focul metalurgic* (procesarea metalelor), cu siguranță și alte ipostaze ale focului azi necunoscute ori greu reconstituibile (cum ar *focul incinerant, focul purificator*). Dacă adăugăm detaliul că slavii își ardeau (incinerau) morții și, probabil, sacrificau fie o sclavă, fie o soție a decedatului, avem tabloul unei societăți arhaice autentice, în bună tradiție indo-europeană, când – la moartea stăpânului casei – cel puțin una dintre femeile acestuia era sacrificată. Cum poligamia era uzuală în acele timpuri, iată cum cercetarea arheologică, cercetarea lingvistică și alte tipuri de cercetări comparate îi plasează pe vechii slavi în lumina firească a unei societăți tradiționale de tip arhaic, aflată deja în disoluție când primele texte ne dau informații despre slavi și despre concepțiile lor. După anul 860, o dată cu traducerea Bibliei și cu răspândirea graduală a

[8] Exemplul lui Sf. Gheorghe, cel mai important sfânt militar, este poate cel mai la îndemână; el preia tradiția eroilor cavaleri, care precede cu mai multe veacuri creştinismul, la Dunărea de Jos, iconografia antică păgână şi medievală creştină fiind extrem de asemănătoare.

creștinismului, această lume se transformă rapid într-o lume a societății medievale tipice, unde noua religie dominantă coabitează cu vechile tradiții, iar vechiul reușește să supraviețuiască până azi în concepțiile uzuale despre zâne, demoni și vârcolaci, metamorfozând și reîntruchipând străvechile spaime ale omului în fața naturii dezlănțuite și a cosmosului de necuprins cu mintea omenească. Căci credințele, mitologia și religiile nu reflectă altceva decât strădania omului de a înțelege și de a controla – eventual chiar a influența – uriașele forțe ale universului, iar sistemul credințelor religioase ale vechilor slavi reflectă – pe cât putem interpreta și înțelege astăzi – felul cum acei oameni percepeau cosmosul și puterile aferente.

Pentru a conclude şi acest aspect, sistemul credințelor religoase pre-creştine ale slavilor vechi, atât cât poate fi reconstituit, nu este prin nimic *deosebit*, sau *disonant*, comparativ cu ceea ce ştim despre credințele altor popoare europene. Concluzia este importantă pentru a atenua din *alteritatea* pe care o sugerează studiul izvoarelor scrise timpurii, care reflectă nimic altceva decât opinia unor scriitori formați *în alte culturi*, alteritate care poate fi susținută, aproape în egală măsură, de studiul culturilor arheologice, în rândul cărora culturile slave timpurii se detaşează printr-o austeritate unică.

Probabil nu am răspuns încă explicit la întrebarea care îi frământă cel mai mult pe istorici: este apariția slavilor un fenomen pe care îl datorăm *marilor migrații*? Răspunsul este „da", însă avem nevoie de câteva nuanțe fundamentale: marile migrații – pe care nu proto-slavii le-au provocat, ci goții şi hunii – au creat *condițiile* pentru ca etnia slavilor să apară; presiunile asupra graniței romane – pentru care sclavenii sunt vinovați, dar nu singurii vinovați – au sugerat lui Iustinian acea nefericită măsură a „sigilării" Dunării, cu rezultate acceptabile pe termen scurt, dar dezastruoase pe termen lung, fiindcă presiunea a devenit teribilă; imperiul nomad al avarilor – şi el parte a *marilor migrații* – a creat nevoia unei limbi de comunicare, explicată de unii în termenii unei *lingua franca*, de alții drept o „limbă creolă"[9], adică un mix spontan şi ireversibil, în care rezultatul nu mai are decât o asemănare distantă față de elementele native, precum o reacție chimică generatoare a unei *substanțe principial noi*. În vâltoarea unei epoci în care războiul a fost regula, iar pacea doar un *time-out*, identificările etnice aveau mult de a face cu supraviețuirea, fie că vorbim despre dăinuirea prestigiului unor căpetenii locale, capabile de a-şi conduce tovarăşii în raiduri de pradă, fie că vorbim despre supraviețuirea unor populații lipsite de apărare. Politica de prestigiu se marca prin însemne ale puterii, precum fibulele, fie prin ritualuri funerare specifice, sau prin sărbători păgâne fastuoase. În fața agresiunii – cei fără

[9] Barford 2001, 34.

de putere se apărau prin credință, prin simboluri generatoare de speranță, şi se identificau cu ele.

Vechile teorii arheologice, care postulau migrația slavă în baza studiului ceramicii, nu se mai susțin astăzi; din contră, studiul aprofundat al ceramicii sugerează mai degrabă specificitate regională, deci elemente de continuitate în practicile meşteşugăreşti, decât forme şi elemente decorative care să fi fost „distribuite" prin vehicolul migrației (deşi acestea nu lipsesc!). Aceste observații pur arheologice trebuie însă asezonate cu judecăți mai degrabă antropologice, în virtutea cărora între activitățile războinice şi cele meşteşugăreşti nu există o relație nemijlocită şi că, în consecință, producția ceramică este irelevantă în context. Sigur este doar că imaginea idilică a „slavului blajin", care merge în urma căruței plină cu femei, copii şi bătrâni, alături de „cățel şi purcel", nu se poate documenta[10]. „Migratorii", câți vor fi fost, par mai degrabă grupuri mici de aventurieri, plecați după pradă şi rămaşi prin locuri străine, noile „entități etnice" fiind mai degrabă rezultatul unor expediente. De altfel, o astfel de imagine idilică, similară pionierilor care au cucerit Vestul Sălbatic, nu răzbate din izvoarele scrise; se povesteşte despre „sate" şi „gropi de bucate", dar din aceste sate lipsesc şi copiii, şi femeile, şi bătrânii. Primele aşezări umane care par să merite acest nume sunt legate de evenimente din preajma Salonicului, spre finalul sec. VII, dar nu ştim nimic despre cum s-a *constituit* acele comunități. În zonă, astăzi, singura minoritate notabilă sunt *aromânii*.

Teritoriile de la Dunărea de Jos pot fi considerate capitale pentru apariția slavilor, aşa cum deja Florin Curta a afirmat. Purtând discuția prin prisma izvoarelor scrise – nici nu poate fi altfel. Numele sclavenilor este pomenit prima oară în legătură cu evenimente din această zonă geografică şi nici nu trebui folosit pentru alți „slavi" decât prin extrapolare (cu excepția slavilor din Pannonia, şi aceia cu un profil arheologic jumătate romanizat...). Identitatea războinică şi „democratică" a sclavenilor, aşa cum este ilustrată de sursele timpurii, este definitorie pentru primul veac de istorie „slavă". Procesul etnogenetic al slavilor se desfăşoară însă pe suprafețe mult mai largi, iar diversitatea zeilor cunoscuți de slavii de vest, prin comparație cu slavii de est, oferă doar o sugestie a diversității acelor populații numite, din comoditate şi

[10] Cu o excepție notabilă: Theophylact Simocatta VII, 2-5, cu o secvență tipică de „migrație" cu fortificație de care (de tradiție sarmatică), în care sunt adăpostiți „pruncii şi femeile". Curios, barbarii sunt descrişi, la începutul pasajului, drept „sclavini", dar ceva mai jos sunt numiți „geți", cu explicația că ar fi numele vechi al acelor barbari. Evenimentul se petrecea în 595, în sudul *Sciției Mici*, imediat la sud de frontiera româno-bulgară din zilele noastre. Mai trebuie făcută precizarea că echivalența „geți-goți" era una tipică în epocă, cea „geți-gepizi" poate fi şi ea argumentată, dar „geți-sclaveni" este încă una la care avem de reflectat.

necunoaştere – „slavi". Aşa cum arătam şi mai devreme, adevărata identitate slavă a fost însă dobândită numai odată cu Biblia lui Chiril şi Metodiu.

Finalizăm cartea în împrejurările create de contestarea în stradă a alegerilor parlamentare din Republica Moldova (aprilie 2009), un excelent – deşi nefericit – exemplu că realitățile etnice – *român, moldovean* – nu sunt nişte noțiuni ştiințifice abstracte, ci nişte unelte – când nu arme – de luptă politică. Totuşi, ceea ce noi am avut de spus a încercat să fie sub perspectivă ştiințifică, pe cât posibil în afara patimilor politice sau naționaliste, în limitele puterilor noastre de muritori. Cu singuranță că în această materie, a istoriei şi etnicității, păstrarea echilibrului faptelor şi interpretărilor este departe de a fi cel mai simplu lucru. Suntem, cu toții, produsul societăților şi vremurilor în care trăim, nu numai al cărților pe care le citim.

Acum, când o parte dintre grupurile slave se reîntâlnesc – în cadrul Uniunii Europene – cu alte grupuri etnice, romanice, germanice, dar și uralice, când logica confruntării a cedat loc logicii cooperării, este momentul rememorărilor: au fost timpuri grele acele secole VI-X după Christos, dar au fost timpurile care au conturat istoria și limbile noastre, *ethos*-ul nostru și, desigur, *ethnos*-ul nostru. Brâncuși spunea că arta este abia la început. Noi am putea încheia spunând că și limbile ori culturile Europei sunt abia la început.

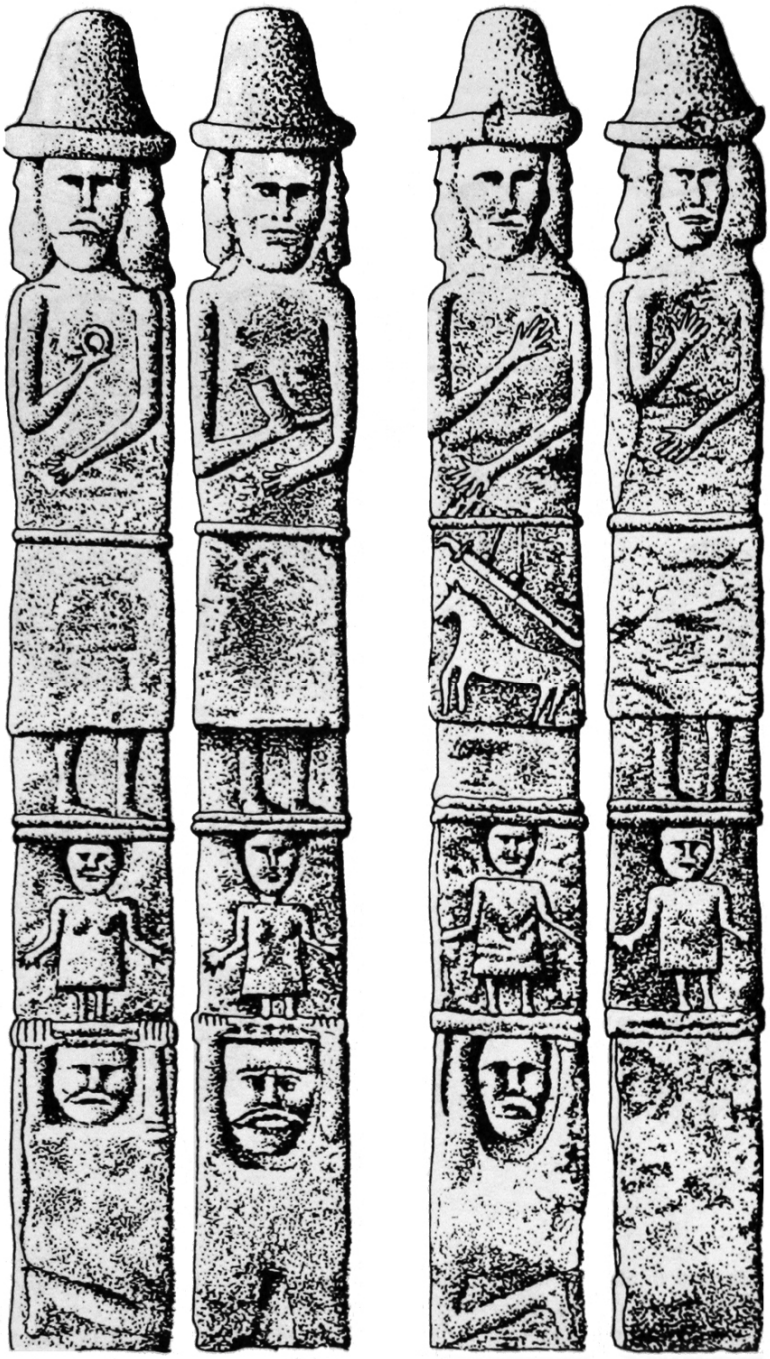

Fig. 36. Statuie de cult cu patru fețe, găsită în vestul Ucrainei; este înaltă de 2.27 m.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

Izvoare

Constantin Porfirogenetul - *Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio*. Ed. Gyula Moravcsik. Trans. R. J. H. Jenkins. Washington, 1967.

Cronica din Monemvasia - Cronaca di Monemvasia. Ed. Ivan Duicev. Palermo, 1976.

FHDR – *Fontes Historiae Dacoromanae,* II, Bucureşti: Ed. Academiei, 1970.

Iordanes - Getica – *Iordanes, De origine actibusque Getarum*, în *Izvoarele istoriei românilor*, vol. 14, ed. G. Popa-Lisseanu, (text latin şi traducere românească), Bucureşti, 1939.

Getica. *De origine Actibusque Getarum*. David Popescu (trad.), Bucureşti: Gândirea 2001.

http://www.thelatinlibrary.com/iordanes1.html (latină)

Istoria romană – *Romana. De origine Actibusque Romanorum*.

http://www.thelatinlibrary.com/iordanes2.html (latină).

Romana et Getica. Ed. Theodor Mommsen. MGH: AA 5.1. Berlin, 1882. Trad. Charles C. Mierow.

Malalas - Ioan Malalas – *Ioannes Malalas Chronographia*, ed. Thurn H., Berlin, New York, 1999.

Marcellinus Comes, Cronica – Th. Mommsen, *Chronica Minora* II, 1894 (Paris 1847).

http://www.thelatinlibrary.com/marcellinus1.html (latină).

FHDR II, 359-370 (extrase, bilingv).

Nestor (Cronica lui) – *The Russian Primary Chronicle, Laurentian text*, S. H. Cross, O.P. Sherbowitz-Wentzor (ed), Cambridge MA: The Medieval Academy of America, 1953;

Donald Ostrowski – *The „Povest' Vremennykh Let": An Interliniar Collation and Paradosis*, Harvard Library, 2003.

Pliniu cel Bătrân – *Naturalis Historia*, trad. Ioana Costea, vol. VI, Bucureşti: Polirom, 2004.

Plutarh – Vieți paralele, trad. N.I. Barbu, Bucureşti 1963.

Pseudo-Caesarios – *Eratopokriseis*. Ed. Rudolf Riedinger. Byzantinisches Archiv, 12. München, 1969.

FHDR II, 483-486.

Procopius – Procopius Opera omnia, ed. J. Haury; trad. H. B. Dewing, Cambridge, Massachussets, 1914-28; vol. 5

Procopius – Războiul cu goții, H. Mihăescu (ed.), Bucureşti 1983.

De aedificiis, în Ed. J. Haury. Trad. H. B. Dewing. Cambridge, MA, 1940.

Ptolemeu – Geographia - *Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters*. Berggren, J. Lennart and Jones, Alexander, Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2000.

Strategikon - Mauricii Strategicon. Ars militara, Haralamblie Mihăescu (ed), Bucureşti 1970

Tacitus – Germania – *Publius Cornelius Tacitus. Germania; Dialogul despre oratori*. Eugen Cizek (trad, note), Bucureşti: Paideia, 2004

Theophylact Simocatta - Teofilat Simocata, Istorie bizantină, H. Mihăescu (ed.), Bucureşti 1985.

Enciclopedii, dicționare

American Heritage Dictionary

http://www.bartleby.com

American Heritage Dictionary. Indo-European Roots. http://www.bartleby.com/61/IEroots.html

BER – *Bălgarski etimologičen rečnik* (dicționarul etimologic al limbii bulgare) Vl. Georgiev *et alii* 1971-1979-1986 – (lucrare în curs de apariție). Sofia: Bălgarskata Akademija na Naukite.

Berneker, E. 1908-1913 – *Slavisches etymologisches Wörterbuch*, I (A-L). Heidelberg: Carl Winter.

Bezlaj, F. 1976-2007 – *Etimološki slovar slovenskega jezika* (Dicționar etimologic al limbii slovene)[1]. Ljubljana: Akademska Založba.

Brückner, A. 1970 – *Słownik etymologiczny języka polskiego*. (dicționarul etimologic al limbii polone). Warszawa.

Chantraine, P. 1968–1980 – *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*. Paris: Klincksieck.

[1] În timpul vieții, autorul a publicat literele A–O, apoi discipolii săi Marko Snoj și Meta Furlan au preluat sarcina terminării lucrării, transcriind fișele manuscrise și completând datele lipsă. Acțiunea a fost încheiată în anul 2007, odată cu publicarea indicelui (*Kazala*).

The Concise Oxford Dictionary of English - http://www.askoxford.com/?view=uk.

DEAVR – Radu Florescu, Hadrian Daicoviciu, Lucian Roşu – *Dicționar enciclopedic de artă veche a României*, Bucureşti: Ed. Ştiințifică şi Enciclopedică, 1980.

Dictionary of the English Language, Houghton Mifflin Company, fourth ed, http://www.bartleby.com/61/.

Douglas Harper Online Etymology Dictionary – http://www.etymonline.com/

EAIVR – *Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României* C-tin Preda (coord.), Bucureşti: Ed. enciclopedică; vol I – 1994 (A-C); vol II – 1996 (D-L); vol. III – 2000 (M-Q).

ECR – *Enciclopedia civilizației Romane*, Dumitru Tudor (coord.), Bucureşti: Ed. ştiințifică şi enciclopedică, 1982.

Ernout, A., Meillet, A. 1959. *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. Ed. a 4-a, Paris.

Fraenkel, Ernst 1955–1965. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter.

Holub, J., Kopečný, F. 1952 – *Etymologickey slovník jazyka českého.* Praha: Státní nakladatelství učebnic v Praze.

Holub, J., Lyer, S. 1968 – *Stručný etymologickey slovník jazyka českého. Se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím.* (Dicționarul etimologic al limbii cehe. Cu o privire specială asupra cuvintelor străine și referitoare la cultură). Praha: Státní pedagogické nakladatelství. (ed. a 2-a, îngrijită de Ivan Lutterer).

International Encyclopaedia for the Middle Ages-Online. A Supplement to LexMA-Online. Turnhout: Brepols Publishers, 2005.

Victor Kernbach 1989 – *Dicționar de mitologie generală*, Bucureşti: Ed. St. Encicl.

Lajos, K. 1980 – *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* (Dicționar etimologic toponimic). Budapest: Akadémiai kiadó.

Lexilogos (multilingv) – http://www.lexilogos.com/etymologie.htm

Lürker, M. 1984 – *Lexikon der Göter und Dämonen*. Stuttgart: Alfred Kröner.

Machek, V. 1971 – *Etymologický slovník jazyka českého* (Dicționarul etimologic al limbii cehe). Praha: Academia.

Meľnyčuk, O. S. 1985 – *Etymologičnyj slovnyk ukrajnskoj movi*, 2 vols, Kiev.

Merriam-Webster Online Search - http://www.merriam-webster.com/netdict.htm

Miklosich (Miklošič), F. 1886 – *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen.* Wien: Wilhelm Braumüller.

Orel, V. 1998 – *Albanian Etymological Dictionary*, Brill: Leiden – Boston – Köln.

Šmilauer, V. 1970 – *Handbuch der slavischen Toponomastik*. Praga: Academia.

Vanagas, A. 1981 – *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas* (Dicționarul etimologic al hidronimelor lituaniene). Vilnius: Mosklas. (cu prefață în limbile rusă și germană).

Vasmer, Max – Dicționarul etimologic al limbii ruse. http://starling.rinet.ru/cgi-bin/query.cgi?basename=%5Cusr%5Clocal%5Cshare%5Cstarling%5Cmorpho%5Cvasmer%5Cvasmer&root=/usr/local/share/starling/morpho

Vertemont, J. *2000 – Dicționar al mitologiilor indo-europene*, Timişoara: Amarcord

Webster's Revised Unabridge Dictionary (1913): http://www.dict.org/bin/Dict

Wickenden of Tanet, Paul. Dictionary of Period Russian Names (and some of their Slavic Roots); http://heraldry.sca.org/paul/

Bibliografie de specialitate

ANAMALI, Skënder 1985 – Des illyriens aux albanais. *Iliria* 15, 1, 211–228.

ANDREEV, Nikolaj Dmitrievič 1986a. – *Ranne-indoevropskij prayazyk*. Leningrad: Nauka.

1986b – Correlation between the simplicity of language typology and the attainable degree of formalization in historical linguistics. *Symposium on Formalization in Historical Linguistics (Tallinn, November 24–26, 1986)*, ed. by Mart Remmel. Tallinn: Academy of Sciences of Estonia.

1987 – The importance of Estonian for Boreal reconstruction. *Symposium on Language Universals (Tallinn, July 28–30, 1987)*, ed. by Toomas Help (responsible) and Sirje Murumets. Tallinn: Academy of Sciences of Estonia.

ANGHELINU, Mircea 2003 – *Evoluția gândirii teoretice în arheologia din România. Concepte şi modele aplicate în preistorie*. Târgovişte: Cetatea de Scaun.

BARAN, Volodymyr D. 1988 – *Prežskaja kul'tura Podnestrovja (Po materialem posselenii u.s. Rašcov)*, Kiev: Nauk. dumka.

BARFORD, Paul M. 2001, *The Slavs: Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*, Ithaca: Cornell University Press

BARNEA, Ion 1966 – L'incendie de la cité de Dinogetia au VIe siècle, *Dacia* N.S. 10, 237-259

BARNEA, Ion, ŞTEFĂNESCU, Ştefan 1971 – *Din istoria Dobrogei*, III, Bucureşti: Ed. Academiei.

BEDNAŘÍKOVÁ, Jarmila 2003 – *Stěhování národů* (Migrația popoarelor). Praha: Vyšehrad.

BEDNAŘÍKOVÁ, Jarmila; HOMOLA, Aleš, MĚŘÍNSKÝ Zdeněk 2006 – *Stěhování národů a východ Evropy. Byzanc, Slované, Arabové.* (Migrația popoarelor și Europa de răsărit. Bizanțul, slavii, arabii.) Praha: Vyšehrad.

BERANOVÁ, Magdalena 1988 – *Slované* (Slavii). Praha: Panorama[2].

BEZLAJ, France 1961 – Die vorslavischen Schichten im slovenischen Namen- und Wortschatz. *VI. Internationaler Kongress für Namenforschung*, München 24.–28. August 1958, hgg. von Karl Puchner, vol. 2: 148–153.

1969 – Das vorslawische Substrat im Slowenischen. *Alpes Orientales* 5. *Acta Quinti Conventus de Ethnographia Alpium Orientalium Tractantis Graecii Slovenorum 29. III–1.IV. 1967*. Redegit Niko Kuret. Ljubljana.

BICHIR, Gh. 1973 – *Cultura carpică*. Bucureşti: Editura Academiei.

1981 – Dacii liberi din Muntenia şi relațiile lor cu romanii. *Thraco-dacica* 2: 73–92.

1983 – Ramura nordică a dacilor – costobocii. *Thraco-dacica* 4, 1–2: 59–68.

1984 – *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, Bucureşti: Ed. Academiei.

BÎRZU, Ligia, BREZEANU, Stelian 1991 – *Originea şi continuitatea românilor*, Bucureşti: Ed. enciclopedică.

BLAŽEK, Václav, KLAIN, Václav [2002] – *Etnonym Čech v kontextu slovanských a indoevropských etnonym.* (Etnonimul *ceh* în contextul etnonimelor slave și indo-europene).

BOEV, Petăr, KONDOVA, Neli, ČOLAKOV, Slavčo 1987 – Données antropologiques sur la population médiévale dans la Bulgarie de Nord-Est, în *Dobrudza, Études ethno-culturelles*, D. Angelov (ed.), Sofia: Academia bulgară, 208-219.

BONFANTE, Giuliano 1966. Influences du protoroumain sur le protoslave? *Acta Philologica* 5: 53–69.

2001. *Studii române.* București: Saeculum (Original: Giuliano Bonfante, *Studi romeni*, Società Accademica Romena, Collana di studii e saggi, VI, Roma, 1973).

BORKOVSKÝ, Ivan – *Staroslovánsca keramika ve sredni Europa*, Praha 1940.

BORONEANȚ, Vasile, STÎNGĂ Ion 1978 – Cercetările privind secolul al VII-lea de la Ostrovul Mare, comuna Gogoşu, din zona hidrocentralei «Porțile de Fier», *Drobeta*, 3, 87-107.

[2] Lucrarea a cunoscut numeroase reeditări, fără modificări esențiale.

BRATHER, Sebastian 2005 – Acculturation and Ethnogenesis along the Frontier: Rome and the Ancient Germans in an Archaeological Perspective, în *Borders and frontiers in early middle age*, Florin Curta (ed), Turnhout: Brepols, 2005, 139-172

BRĂTIANU, Gh. I. 1980 – *Tradiția istorică despre întemeierea statelor româneşti*, Bucureşti: Eminescu (după ediția din 1945).

BREZEANU, Stelian 2007 – *Istoria imperiului bizantin*, Bucureşti: Meronia.

BRYCE, Trevor R. 1974 – The Lukka Problem – and a Possible Solution, *Journal of Near Eastern Studies*, 33, 4, 395-404.

CHANTRAINE, Pierre 1968–1980 – *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*. Paris: Klincksieck.

CHIRIAC, Costel 1993 – Expediția avară din 578-579 şi evidența numismatică, *Arheologia Moldovei*, 16, 191-203.

COLLINDER, Björn 1957 – *Survey of the Uralic Languages*. Stockholm-Uppsala: Almqvist & Wiksell.

1960 – *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Stockholm-Uppsala: Almqvist & Wiksell.

COMŞA, Maria 1961 – Săpăturile de la Nuşfalău, *Materiale şi Cercetări de Arheologie* 7, 519-529.

CONDURACHI, Emil 1969 – Izvoarele greco-latine asupra etnogenezei vechilor populații balcanice. *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 20, 3: 369–391.

1971 – L'ethnogenèse des peuples balkaniques: les sources écrites. *Studia Balcanica* (Sofia) 5: 249–269.

CONNOLY, Peter 1988 – *Greece and Rome at War*, Londra: Macdonald & Co 1988

CRIŞAN 1969 – Ion H. Crişan, *Ceramica daco-getică (cu specială privire la Transilvania)*, Bucureşti: Ed. Meridiane.

CURTA, Florin 1994 – The changing image of the Early Slavs in the Romanian historiography and archaeological literature, în *Südost-Forschungen* 53, 235-276.

1997 – Slavs in Fredegar and Paul the Deacon: medieval *gens* 'scourge of God'? *Early Medieval Europe* (Oxford) 6 (2), 141–167.

2004 – The Slavic Lingua Franca (Linguistic Notes of an Archaeologist Turned Historian), *East Central Europe*, 31, I, 125-148.

2005 – Female dress and „Slavic" Bow Fibulae in Greece, *Hesperia* 74, 101-146.

2006 – *Apariția slavilor. Istorie şi arheologie la Dunărea de Jos în veacurile VI-VII*, Târgovişte: Cetatea de Scaun (originalul: *The Making of the Slavs. History and*

Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700. Cambridge University Press 2001).

2008 – The History and Archaeology of Early Medieval Eastern and East Central Europe (ca. 500-1000): A Bibliography, în *East Central & Eastern Europe in the Early Middle Ages*, F. Curta (ed.), 297-380, Ann Arbor: The University of Michigan Press.

ČAJKANOVIĆ, Veselin 1973 – *Mit i religija u srba* (Mit și religie la sârbi). Beograd: Srpska književna zadruga.

ČEŠKA, Josef 2000 – *Zánik antického světa.* (Declinul lumii antice). Praha: Vyšehrad.

DELEV, Petăr 2000 – Lysimachus, the Getae, and Archaeology, *The Classical Quarterly*, NS 50, vol. 2, 384-401.

DELITZSCH, Friedrich 1873 – *Studien über indogermanisch-semitische Wurzelverwandtschaft*. Leipzig: J.C. Hinnisch.

DHIMA, Aleksandër 1984 – Continuité des traits anthropologiques chez les albanais. *Studia Albanica* 21, 2: 199–207.

DIACONU, Gh 1965 – *Târgşor. Necropolele din secolele III-IV e.n.*, Bucureşti: Ed. Academiei.

DIACONU, Petre 2000 – Cui aparține cultura Ciurel?, *Istros* 10, 491-493.

DIMITROV, Petăr 1994 – *Paleobalkanskijat vokalizăm* (Vocalismul paleobalcanic). Sofia: Universitetsko izdatelstvo Sv. Kliment Ohridski.

DODDS, Erik D. 1998 – *Grecii şi iraționalul*, Bucureşti: Polirom.

DOLINESCU FERCHE, Suzana 1974 – *Aşezări din secolele III şi VI e. n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca*, Bucureşti: Ed. Academiei.

1984 – La culture «Ipoteşti-Cândeşti». La situation en Valachie, *Dacia* N.S. 28, 1-2,117-147.

1986 – Contribution archéologique sur la continuité daco-romaine. Dulceanca, deuxième habitat du VIe siècle de notre ère, Dacia N.S. 30, 1-2,121-154.

1992 – Habitats des VIe et VIIe siècles de notre ère à Dulceanca, *Dacia* N. S., 36, 125-178.

DOMI, Mahir 1983 – Problèmes de l'histoire de la formation de la langue albanaise. Résultats et tâches. *Iliria* 13, 1, 5–38.

DURIDANOV, Ivan 1952 – *Mestnite nazvanija ot Lomsko*. Sofia: Bălgarskata Akademija na Naukite.

1960 – Der thrakische Einfluss auf die bulgarische Anthroponymie. *Linguistique Balcanique* 2: 69–86.

1969 – Thrakisch-dakische Studien, I. *Linguistique Balkanique* 13, 2.

1975 – *Die Hydronimie des Vardar-systems als Geschichtsquelle*. Köln-Wien: Böhlau Verlag.

1986 – Pulpudeva, Plovdiv, Plovdin. *Linguistique Balkanique* 29, 4, 25–34.

1989 – Nochmals zum namen *PLЪPDIVЪ, PLOVDIV*. *Linguistique Balkanique* 32, 1, 19–22.

1991 – Die ältesten slawishen Entlehnungen im Rumänischen. *Linguistique Balkanique* 34, 1–2, 3–19.

1993 – Bulgarian *Bădni (večer), bădnik* again. *Linguistique Balkanique* 36, 2: 101–104.

1995 – Thrak. *DEVA, DIVA*. *Studia in honorem Georgii Mihailov*, ed. by Alexandre Fol (ed. in chief), Bogdan Bogdanov, Petăr Dimitrov, Dimităr Bojadžiev. Sofia: Institute of Thracology, Sofia University St. Kliment Ohridski.

1999–2000 – Slaw. **Perun* – balt. *Perkūnas* – heth. *Peruna*? Das Ende eines Mythos. *Linguistique Balkanique* 40 (1999–2000), 2, 93–108.

ELIADE, Mircea, 1980 – De la Zalmoxis la Genghis-Han, Bucureşti: Ed. ştiinţifică şi enciclopedică (v. şi Humanitas 1995).

1992 – *Istoria credinţelor şi ideilor religioase*, Bucureşti: Ed. Ştiinţifică.

1995 – *De la Zalmoxis la Genghis-han. Studii comparative despre religiile și folclorul Daciei și Europei Orientale.* București: Humanitas. (prima ediție: București 1980).

FIEDLER, Uwe 1992 – *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts am der unteren Donau*, Bonn: Freie Universität, 1992.

FIELDS, Nick, DENNIS, Peter 2008 – *The Walls of Rome*, Oxford-New York: Osprey Publishing

FOL, Al. (editor principal) 2000 – *Ancient Thrace.* Sofia: International Foundation *Europa Antiqua*, Institute of Thracology – Bulgarian Academy of Sciences.

2002 (ed) – *Proceedings of the Eighth International Congress of Thracology THRACE AND THE AEGEAN*, Sofia-Jambol, 25–29 September 2000. Sofia: International Foundation *Europa Antiqua* - Sofia; Institute of Thracology - Bulgarian Academy of Sciences, 2 vol.

FUSEK, Gabriel 1994 – *Slovensko vo včasnoslovanskom období*, Nitra: Archeologický ústav Slovenskej Akadémie vied.

FUSEK, Gabriel, ZÁBOINÍK, Josef 2003 – Príspevok do diskusie o počiatkoch slovanského osídlenia Slovenska (Contribution to the discussion of beginnings of Slavic settlement in Slovacia), *Slovenská Archeológia* 51, 2, 319-340.

GAMKRELIDZE, T., IVANOV, V.V. 1984 – *Indoevropejskij prayazyk i indoevropejcy*. Tbilisi: University Press.

GEARY, Patrick J 2007 – *Mitul Națiunilor. Originile medievale ale Europei*, Târgovişte: Cetatea de Scaun.

GEORGIEV, Vladimir 1957 – *Trakiiskijat ezik.* Sofia.

1958 – *Исследования по сравнительно–историческому языкознанию (Подственные отношения индоевропейских языков)*. Moskva: Izdateľstvo inostrannoj literatury.

1960a – *Bălgarska etimologija i onomastika*. Sofia: Bălgarska Akademija na Naukite.

1960b – Albanisch, dakisch-mysisch und rumänisch. Die Herkunft der Albaner. *Linguistique balkanique* 2, 1–19.

1968 – Illyrier, Veneter und Urslaven. *Linguistique Balcanique* 13, 1, 5–13.

1971 – L'ethnogenèse de la péninsule balkanique d'après les données linguistiques. *Studia Balcanica* (Sofia) 5, 155–170.

GIEYSZTOR, Aleksander 1986 – *Mitologia Słowian* (Mitologia slavilor). Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe.

GIMBUTAS, Marija 1971 – *The Slavs*. London: Thames & Hudson.

1989 – *Civilizație şi cultură. Vestigii preistorice în sud-estul european*. Bucureşti: Meridiane (texte selectate și traduse de Sorin Paliga).

1997 – *Civilizația Marii Zeițe şi sosirea cavalerilor războinici* (traducere după manuscrisul autoarei *Old Europe and the Advent of the Indo-Europeans)*. Bucureşti: Editura Lucretius.

GODŁOWSKI, Kazimierz 1983 – Zur Frage der Slavischensitze vor der grossen Slawenwanderung im 6. Jahrhundert, în *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull' Alto Medioevo*, 30, 257-284.

2000 – *Pierwotne siedziby Słowian*. *Wybór pism pod redakcją Michała Parczewskiego* (Primele așezări slave. Selecție de studii sub redacția lui Michał Parczewski). Kraków: Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego.

GOJDA, Martin 1991 – *The Ancient Slavs: Settlement and Society*, Edinburgh: E. Univ. Press.

GRAFENAUER, Bogo 1979 – Slovani pred prihodom na Balkanski polotok. *Zgodovina Slovencev,* ed. de Meta Sluga. (Slavii înainte de sosirea lor în Peninsula Balcanică). Ljubljana: Cankarjeva Založba.

GREIMAS, Algirdas Julien 1997 – *Despre zei și despre oameni*. București: Meridiane. (Originalul francez: *Des dieux et des hommes*, Paris, PUF 1985).

HÄNSEL, Bernhard, ALTHAMMER, Walter (editori) 1987 – Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert. (Popoarele Europei de sud-est în secolele 6–8). *Südosteuropa Jahrbuch* 17.

HARHOIU, Radu 1998 – *Die Frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*, Bucureşti: Editura Enciclopedică.

HASDEU, Bogdan Petriceicu 1973 – *Scrieri istorice*, I–II, Bucureşti.

1988 – *Studii de lingvistică și filologie*. Ediție îngrijită de Gr. Brâncuș, 2 vol. București: Minerva.

HULD, Martin E. 1984 – *Basic Albanian Etymologies*. Columbus (Ohio): Slavica Publishers.

ILLIČ-SVITYČ, V. M. 1971 – *Opyt sravnenija nostratičeskih jazykov (semitohamitskij, kartveľskij, indoevropejskij, uraľskij, dravidijskij, altajskij). Vvedenie. Sravniteľnyj slovar'*. Moskva: Nauka.

IONESCU, Anca Irina 1978 – *Lingvistică și mitologie*. București: Litera.

1999. *Mitologia slavilor*. București: Ed. Lider.

IONIȚĂ, Ion, URSACHI, Vasile 1988 – *Văleni. O mare necropolă a dacilor liberi*. Iaşi: Junimea.

IVĂNESCU, Gheorghe 1980 – *Istoria limbii române*. Iaşi: Junimea.

JAMES, Edward 1985 – *Gregory of Tours Life and the Fathers*, Liverpool: Liverpool Univ. Press.

KAZANSKI, Michel 1999 – *Les Slaves. Les origines (Ier-VIIe siècle après J.-C.)*, Paris: Errance.

KÖDDERITZSCH, Rolf 1988 – Gedanken zur Ethnogenese der Albaner (aus sprachlicher Sicht). *Linguistique Balkanique* 31, 3-4, 105-116.

KOLEVA, Rumiana 1992 – Za datiraneto na Slavianskata grupa «Popina-Garvăn» v severoiztocna Bălgaria i severna Dobrudja (About the Date of the Slavic group Popina-Garvăn...)", *St. Kliment*, 84-85, 163-175.

KOMATA, Damian 1983 – Të dhëna arkeologjike për qytetin arbëror, shek. VII–XI. *Iliria* 13, 1, 202-216.

KONDRATIEVA, Tamara 2000 – *Vechea Rusie*. București: Corint. (Traducere după *La Russie ancienne*, PUF 1996).

KRAHE, Hans 1925 – *Die alten balkan-illyrischen geographischen Namen*. Heidelberg: Carl Winter.

1942 – *Germanische Sprachwissenschaft*. Berlin: Walter de Gruyter.

1955 – *Die Sprache der Illyrier*. Wiesbaden: Otto Harraschowitz.

KRANDŽALOV, Dimitr 1965 – Discussion (à I. Nestor communication, v. Nestor 1965), 176-177.

KRUPA, Viktor, GENZOR, Jozef 1996. *Jazyky sveta v priestore a čase* (Limbile lumii în spațiu și în timp). Bratislava: Veda.

KULAKOV, Vladimir I. 2005 – *The Amber Lands in the Time of the Roman Empire*, Oxford: BAR Intl. Ser.

LEHMANN, W.P. 1987 – Linguistic and archaeological data for handbooks of protolanguages, in Skomal and Polomé (eds.) 1987, 72–87.

LIPTÁK, Pál 1983 – *Avars and Ancient Hungarians*, Budapest: Akadémiai Kiadó.

LUCA, Cristian, MĂNDESCU, Dragoş 2001 – *Rituri şi ritualuri funerare în spațiul extracarpatic în secolele VIII-X*, Brăila: Istros.

LUTTERER, Iv., KROPÁČEK, L., HUŇÁČEK, V. 1976 – *Původ zeměpisných jmen*. Praha: Mladá Fronta.

MADGEARU, Alexandru 1997 – Continuitate şi discontinuitate culturală la Dunărea de Jos în secolele VII-VIII, Bucureşti: Ed. Universității.

2007a – The Dridu Culture and the Changing Position of Romania amoung Communist States, *Archaeologia Bulgarica*, 2, 51-59.

2007b – Semnificația purtării crucilor pectorale descoperite la nord de Dunăre în secolele VI-VII, *Arheologia Moldovei* 30, 2007, 129-136.

MALLORY, J.P. 1973 – A history of the Indo-European problem. *The Journal of Indo-European Studies* 1, 1-2, 21-65.

MĂGUREANU, Andrei 2008 – Fibulele turnate romano-bizantine, *Materiale şi Cercetări Arheologice*, SN, 4, 99-155.

MĂGUREANU, Andrei, SZMONIEWSKI, Bartłoliej S. 2003 - Domestic dwellings in Moldavia and Wallachia in the initial phases of the Early Middle Ages, *Acta Arch. Carpathica*, 38, 111-136

MIHĂESCU, Haralambie 1978 – *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*. Bucureşti-Paris: Editura Academiei-Les Belles Lettres.

MIHĂILĂ, Gheorghe 1971 – Criteriile determinării împrumuturilor slave în limba română. *Studii și cercetări lingvistice* 22, 4, 351–366.

1973 – *Studii de lexicologie şi istorie a lingvisticii româneşti*. Bucureşti: Editura Didactică şi Pedagogică.

1974 – *Dicționar al limbii române vechi (sfîrşitul sec. X – începutul sec.* XVI). Bucureşti: Editura Enciclopedică Română.

MIJATEV, Kristo 1948 – *Slavyanskata keramika v Bălgarija i neinoto znacenie za slavjanskata arheologija*, Sofia.

MITREA, Ioan 1980 – Regiunea centrală a Moldovei dintre Carpați şi Siret în secolele VI–IX e.n. *Carpica* 12, 55–190.

1994 – Aşezarea din secolele V–VII de la Davideni, jud. Neamț. Cercetările arheologice din anii 1988–1991. *Memoria Antiquitatis* 19, 279–332.

MITREA, I., EMINOVICI C., MOMANU V. 1987 – Aşezarea din secolele V–VII de la Ștefan cel Mare, jud. Bacău. *Carpica* 18–19, 215–250.

MOSZYŃSKI, Kazimierz 1962 – *O sposobach badania kultury materialnej Prasłowian*. Wrocław–Kraków–Warszawa: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

MUSTEAȚĂ, Sergiu 2005 – *Populația spațiului pruto-nistrean în secolele VIII-IX*, Chişinău: Pontos.

MUŞU, Gheorghe 1972 – *Zei, eroi, personaje*. București: Editura Științifică.

1973 – *Din formele de cultură arhaică*. București: Editura Științifică.

NEMETI, Sorin 2006 – Dacia... in formam provinciae redacta, *Dacia Augusti Provincia – crearea provinciei*, E.S. Teodor, O. Țentea (ed.), Bucureşti: Cetatea de Scaun, 271-288.

NESTOR, Ion 1961 – L'établissement des Slaves en Roumanie à la lumière de quelques découvertes archéologiques récentes, *Dacia*, NS, 5, 429-448.

1965 – Problèmes concernant les rapports entre les Slaves et la population autochtone en Roumanie, în *Actes du I-er Congrès International d'archaeologie slave*, vol. III, 174-176.

NICA-CÂMPEANU, Ioana 1979 – Riturile funerare în Transilvania de la sfârşitul secolului al III-lea e.n. pînă în sec. V e.n. *Acta Musei Napocensis* 16, 157–170.

NICOLAESCU-PLOPŞOR, Dardu, WOLSKI, Wanda 1975 – *Elemente de demografie şi ritual funerar la populațiile vechi din România*, Bucureşti: Ed. Academiei.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU, Ernest 2002 – La monnaie byzantine des VIe-VIIIe siècles au-delà de la frontière du Bas Danube. Entre politique, économie et diffusion culturelle, *Histoire & Mesure*, 17, 3-4, 155-196.

OPPERMANN, Manfred 1984. *Thraker zwischen Karpatenbogen und Ägäis*. (Tracii dintre curbura Carpaților și Marea Egee). Leipzig-Jena-Berlin: Urania.

OŠTIR, Karel 1921 – *Beiträge zur alarodischen Sprachwissenschaft, I*. Wien-Leipzig: Beyers Nachfolger.

OVSEC, Damjan J. 1991 – *Slovanska mitologija in verovanje* (Mitologia și credințele slavilor[3]). Ljubljana: Domus.

PALIGA, Sorin 1987 – The social structure of the southeast European societies in the Middle Ages. A linguistic view. *Linguistica* 27, 111–126.

1988 – Slovansko **sъto* – izzivalen problem? (în slovenă cu un rezumat în engleză: Slavic **sъto* – a challenging problem?). *Slavistična Revija* 36, 4, 349–358.

[3] Cea mai amplă lucrare dedicată mitologiei slavilor, în limba slovenă.

1989 – Zeități feminine ale basmelor româneşti: zînă, Sînziene. Originea cuvîntului şi a cultului profan. *Limba română* 38, 2, 141–149.

1990 – Este boieria o instituție împrumutată? *Revista Arhivelor* 67, vol. 52, 3, 250–260.

1991 – Aperçu de la structure étymologique du roumain. *Linguistica* 31, 99–106 (Paulo Tekavčić sexagenario in honorem oblata).

1992 – Ali obstajo 'urbske' prvine v slovanskih jezikih? (în slovenă cu un rezumat în engleză: Are there 'Urbian' elements in Slavic?). *Slavistična Revija* 40, 3, 309–313.

1993 – Slovani, Romunci in Albanci v 1. tisočletju (Slavi, români și albanezi în primul mileniu p. Ch.). *Slavistična Revija* 41, 2, 237–243.

1994 – La divinité suprême des Thraco-Daces. *Dialogues d'histoire ancienne* 20, 2, 137–150.

1997 – *Influențe romane şi preromane în limbile slave de sud.* Teză de doctorat. Bucureşti: Lucretius Publishers.

1999 – *Thracian and Pre-Thracian Studies.* Bucureşti: Lucretius Publishers.

2001 – Oris zgodovine Slovanov. *Slavistična Revija* (Ljubljana) 49, 4, 327–349 (în slovenă cu un rezumat în limba engleză: *Sketching a History of the Slavs*).

2001–2002 – Pre-Slavic and Pre-Romance Place-Names in Southeast Europe. *Orpheus* (Sofia) 11–12, 85–132.

2002a – Pre-Slavic and Pre-Romance Place-Names in Southeast Europe (South Slavic and Romania) in Fol, Al. 2002. *Proceedings of the Eighth International Congress of Thracology THRACE AND THE AEGEAN*, Sofia-Jambol, 25–29 September 2000. Sofia: International Foundation *Europa Antiqua* – Sofia; Institute of Thracology, Bulgarian Academy of Sciences: I, 219–229.

2002b – *Herrscherschaft* and *Herrschersuffix* in Central-East European Languages. *Linguistica* (Ljubljana), 9–18.

2002c – Archaic Place-Names in Slovenia: Pre-Indo-European, Indo-European (Illyrian, Celtic, Thracian), Early Romance. *Simpozij Obdobja*, Ljubljana.

2004a – The Pre-Romance (Thracian) Heritage: Basic Principles for a Good Etymological Dictionary of Romanian. *Thracians and Circumpontic World*. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chișinău–Vadul lui Vodă, ed. by Ion Niculiță, Aurel Zanoci and Mihai Băț, vol. III, 144–175.

2004b – 100 Slavic Basic Roots: once again on Slavic *sъto* and the Slavic ethnogenesis. *Romanoslavica* 40 (București: Asociația Slaviștilor din România), 67–86.

2006a – *Mitologia slavilor*. București: Ed. Meteor.

2006b – *An Etymological Lexicon of the Indigenous (Thracian) Elements in Romanian*. Ed. Evenimentul.

2006c – *Influențe romane și preromane în limbile slave de sud*. Ediția a doua revăzută și adăugită (prima ediție: 1997). București: Ed. Evenimentul.

2007a – *Etymologica et anthropologica maiora*. București: Ed. Evenimentul.

2007b – *Lexikon proto-borealicum et alia lexica etymologica minora*. București: Ed. Evenimentul.

2008 – Mitologia tracilor, Bucureşti: Meteror Press.

PAPAZOGLU, Fanula 1969 – *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba. (Tribali, Autarjati, Dardanci, Skordisci i Mezi)*. (Grupuri etnice central-balcanice în epoca preromană. Tribalii, autariații, dardanii, scordiscii și moesii). Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja.

PARCZEWSKI, Mihał 1991 – Origins of Early Slav culture in Poland, *Antiquity* 65, 676-683.

1993 – *Die Anfänge der frühslawischen Kultur in Polen*, Wien: Österreichische Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte.

PASTOUREAU, Michel 2007 – *Ursul. Istoria unui rege decăzut*. Chişinău: Cartier.

PAULINY, Ján 1999. *Arabské správy o Slovanoch* (Documente arabe despre slavi). Bratislava: Veda.

PAŞCU, Ştefan, THEODORESCU, Răzvan, 2001 – *Istoria românilor.* Vol. III. *Genezele româneşti*, Bucureşti: Ed. Enciclopedică

PETRE, Zoe 2004 – *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor greceşti referitoare la geți*, Bucureşti: Polirom.

PLEINEROVÁ, Ivana 1986 – Březno: experiments with building Old Slavic houses and living in them, *Pamatký Archeologické* 77, 104-176

POGHIRC, Cicerone 1968 – *B. P. Hasdeu, lingvist şi filolog*. Bucureşti: Ed. ştiințifică.

1969 – *Influența autohtonă*, în Rosetti *et* alii (ed.) 1965–1969, 2, 313–364.

1976 – Thrace et daco-mésien: langues ou dialectes? *Thraco-dacica* 1, 335–347.

1987 – Latin balkanique ou roumain commun? *Romanica Aenipontana* 14, 341–348.

POSTICĂ, Gh. 2006 – *Civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistrean (sec. V-XIII)*, Chişinău: Universitatea de stat din Moldova (teză de habilitat).

POULTER, Andrew G. 2007 – The Transition to Late Antiquity on the Lower Danube: the City, a Fort and the Countryside, în *The Trasition to Late Antiquity*, A.G. Poulter (ed.), London: Proceedings of the British Academy, 141, 51-97.

POPILIAN, Gh 1976 – Ceramica romană din Oltenia, Craiova: Scrisul românesc.

PRIHODNJUK, O.M. 1998 – Penkovskaia Kultura - kulturno-hronologikeski aspect issledovania, Voronej: Voronejskii Universitet.

PROTASE, Dumitru 2005 – Cimitirul slav de la Ocna Sibiului (sec. VIII-IX), *Acta Terrae Septemcastrensis, Arheologie Medievală,* 4, 151-209.

PROTASE, Dumitru, SUCEVEANU, Alexandru 2001 – Istoria românilor. Vol. II. Daco-romani, romanici, alogeni, Bucureşti: Ed. Enciclopedică.

RAEVSKIJ, Nikolaj Dmitrievič 1988 – *Contactele romanicilor răsăriteni cu slavii*. Chişinău: Ştiinţa

RAEVSKIJ, Nikolaj Dmitrievič, GABINSKIJ, Mark (ed.) 1978 – *Scurt dicţionar etimologic al limbii moldoveneşti*. Chişinău: Redacţia Enciclopediei Sovietice Moldoveneşti.

RĂDULESCU, Mircea Mihai 1981 – Daco-Romanian-Baltic Common Lexical Elements. *Ponto-Baltica* 1 (Editrice Nagard), 15–113.

ROSETTI, Alexandru 1986 – *Istoria limbii române*, ediție definitivă. București: Editura Științifică și Enciclopedică.

RUSANOVA, Irina P. 1973 – *Slavianskie drevnosti VI-IX vv. mejdu Dneprom i zapadnîm Bugom*. Moskva: Arheologia SSSR.

1976 – *Slavianskie drevnosti VI-VII vv.*, Moskva: Akademiia Nauk SSSR.

RUSU, Mircea 1979 – Aspecte ale relațiilor dintre romanitatea orientală şi slavi. *Acta Musei Napocensis* 16, 189–200.

RUSU-BOLINDEȚ, Viorica 2008 – *Ceramica romană de la Napoca*, Cluj-Napoca: Mega.

RUSSU, Ion I. 1967 – *Limba traco-dacilor*, ed. a doua, Bucureşti: Ed. Academiei.

1969 – *Illirii*. Bucureşti: Ed. Academiei.

1981 – *Etnogeneza românilor*. Bucureşti: Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică.

SACHELARIE, Ovid, STOICESCU, Nicolae 1988 – *Instituții feudale din țările române*. Bucureşti: Editura Academiei.

SANIE, Silviu 1981 – *Culte orientale în Dacia romană. I. Cultele siriene și palmiriene.* București: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.

SIMENSCHY, Theofil, IVĂNESCU, Gheorghe 1981 – *Gramatica comparată a limbilor indo-europene*. Bucureşti: Editura Didactică şi Pedagogică.

SÎRBU, Valeriu 1993 – Sacrificii rituale de animale la traco-geto-daci, dacii liberi şi daco-romani (secolele XI î. de H. – III d.H.), *Arheologia Moldovei* 16, 87-120.

SÎRBU, Valeriu, FLOREA, Gelu 2000 – *Géto-Daces. Iconographie et imaginaire.* Cluj-Napoca: Fondation Culturelle Roumaine.

SKOK, Petar 1950 – *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima. Toponomastička ispitivanja* (Moșteniri slave și romanice în insulele Mării Adriatice. Studiu

toponimic). Zagreb: Jadranski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umetnosti.

1971-1974 – *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV. Zagreb.

SKOMAL, S.N., POLOMÉ, E.C. (ed) 1987 – *Proto-Indo-European: the archaeology of a linguistic problem*. Studies in honor of Marija Gimbutas. Washington D.C.: Institute for the Study of Man.

STANILOV, Stanislav1987 – Le rite funéraire païen dans la Dobrudža du Nord et 'la culture Dridu', în *Dobrudza, Études ethno-culturelles*, D. Angelov (ed.), Sofia: Academia bulgară, 36-47.

STEINACHER, Roland 2002 – *Studien zur vandalischen Geschichte. Die Gleichsetzung der Ethnonyme Wenden, Slawen and Vandalen vom Mittelalter bis ins 18. Jahrhundert.* Wien: Kulturwissenschafltliche Fakultät der Universität Wien.

STOICA, Stelian 1982 – *Ethosul daco-geților*. Bucureşti: Universitatea din Bucureşti.

ŠAUR, Vladimír 1975 – *Etymologie slovanských příbuzenských termínů*. Praha: Academia.

TĂPKOVA-ZAIMOVA, Vasilka 1962 – Sur les rapports entre la population indigène des régions balkaniques et les "barbares" du VIe–VIIe siècle. *Byzantinobulgarica* 1, 67–78.

1972 – La compétence des sources byzantines sur la survivance de l'ethnie thrace. *Thracia* 1, 223–230.

TEODOR, Dan Gh. 1981 – *Romanitatea carpato-dunăreană şi Bizanțul, secolele V–XI* e.n. Iaşi: Junimea.

1984a – *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V-VII e.n. Aşezarea de la Botoşana-Suceava*. Bucureşti: Ed. Academiei.

1984b – *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați. Aşezările din secolele VI–XI e.n. de la Dodeşti-Vaslui*. Iaşi: Junimea.

1988 – Considerații privind fibulele romano-bizantine din secolele V-VII în spațiul carpato-danubiano-pontic, *Arheologia Moldovei*, 12, 197-224

1994 – Slavii la nordul Dunării de Jos în secolele VI-VII d.H., *Arheologia Moldovei*, 17, 223-251.

1997 – *Descoperiri arheologice şi numismatice la est de Carpați în secolele V-XI d. H*, Bucureşti: Muzeul Național de Istorie a României.

TEODOR, Eugen S. 1996 – *Sistemul Compas. Studiu de morfologie analitică numerică, aplicat ceramicii uzuale din perioada de migrație a slavilor*, Bucureşti: Muzeul Național de Istorie.

2000 – Ceramica aşezărilor din secolul al VI-lea de la Dulceanca, în *Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a aniversare*, M. Iabob, E. Oberländer-

Târnoveanu, F. Topoleanu (ed.), Tulcea: Institutul de Cercetări Eco Muzeale, 295-343.

2001 – *Ceramica uzuală din Muntenia, de la sfârşitul veacului al V-lea până la mijlocul veacului al VII-lea*, teză de doctorat, Iaşi: Universitatea Al. I. Cuza; http://www.mnir.ro/publicat/TTW/index_est.html.

2002 – Epoca romană târzie şi cronologia atacurilor transdanubiene. Analiza componentelor etnice şi geografice (partea întâi, de la 469 la 565), în *Muzeul Național*, 14, 3-35.

2003a – Epoca romană târzie şi cronologia atacurilor transdanubiene. Analiza componentelor etnice şi geografice (partea a doua, de la 565 la 626), în *Muzeul Național*, 15, 3-36.

2003b – About some <Slavic pottery> from Slovenia, *Studia Antiqua et Archaeologica* 9, 399-410.

2004 – Epoca romană târzie şi cronologia atacurilor transdanubiene. Analiza componentelor etnice şi geografice (partea a treia, concluzii), în *Muzeul Național*, 16, 3-38.

2005a – Metoda distanței cumulate şi morfologia ceramicii est- şi central-europene în veacurile V-VII, *eggSTAYonline* nr. 5, iulie 2005 (http://egg.mnir.ro/studii/est/mdc_frame.htm).

2005b - A shadow of a Frontier: The Walachian Plain during the Justiniaic Age, în *Borders and frontiers in early middle age*, Florin Curta (ed), Turnhout: Brepols, 2005, 175-204.

2007-2008 – A haunting ghost. Notes for an East European History of Morphology, în *Cercetări Arheologice* 14-15, 570-593.

2009 – Pottery shape evidence and the formation of Avaric Khaganat, în *Studia Antiqua et Medievalia. Miscellanea in honorem annos LXXV peragentis Professoris Dan Gh. Teodor oblata*, în curs de apariție.

TEODOR, Eugen S., STANCIU, Ioan 2009 – About Crosses on wet clay as a cultural marker, în *Ephemeris Napocensis*, 19, 2009, în curs de apariție.

TRUMMER, Manfred 1997–1998. Die Entwicklung des albanischen Vokalsystems – Versuch eines Modells. *Linguistique Balkanique* 39 (1997-1998), 3-4, 149-158.

VÁŇA, Zdeněk 1983 – *Svět dávných Slovanů* (Lumea vechilor slavi). Praga: Artia.

VĂTĂŞESCU, Cătălina 1997 – *Vocabularul de origine latină din limba albaneză în comparație cu româna.* București: Institutul Român de Tracologie, Bibliotheca Thracologica XIX.

VEČERKA, Radoslav a kolektiv (Adolf Erhart, Eva Havlová, Ilona Janyšková, Helena Karlíková) 2006 – *Uvedení do etymologie*. *K pramenům slov.* (Introducere în etimologie. Spre originea cuvintelor). Praha: Lidové noviny.

VELKOV, Velizar 1962 – Les campagnes et la population rurale en Thrace au IVe–VIe siècle. *Byzantinobulgarica* 1, 31–66.

1972. Thrakien in der Spätantike (IV–VI Jhdt.). *Thracia*, 1, 213–222.

VLAHOVIĆ, Petar 1972 – *Običaji, verovanja i praznovernice naroda Jugoslavije* (Obiceiuri, credințe și sărbători la popoarele Iugoslaviei). Beograd: Izdavačko-grafički zavod.

VRACIU, Ariton 1965 – Slava și baltica. Problema raporturilor dintre ele în lumina noilor cercetări. *Romanoslavica* 12, 283-298.

1972 – *Studii de lingvistică generală*. Iaşi: Junimea.

1976 – Sur la méthodologie des recherches dans le domaine des rapports linguistiques du thraco-dace et des autres langues indo-européennes. *Thraco-dacica* 1 (ed. C. Preda, A. Vulpe, C. Poghirc), 315–326. Bucureşti.

1980 – *Limba daco-geților*. Timişoara: Facla.

VULCĂNESCU, Romulus 1985 – *Mitologie română*, Bucureşti: Ed. Academiei.

XENOPOL Al.D. 1986 – *Istoria românilor din Dacia Traiană*. Vol II – *De la întemeierea țărilor române până la moartea lui Petru Rareş, 1546*, ed. IV (îngrijită de N. Stoicescu), Bucureşti: Ed. Ştiințifică şi Enciclopedică.

WALD, Lucia, SLUŞANSCHI, Dan 1987 – *Introducere în studiul limbii şi culturii indo-europene.* Bucureşti: Editura Științifică și Enciclopedică.

WERNER, Joachim 1950 – Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts, în *Reinecke Festschrift zum 75. Geburtstag von Paul Reinecke am 25. September 1947*. Gerhard Behrens (ed). Mainz: E. Scheider, 150-172.

YOUNG, G.F. 1916 – Eastern half of the Roman Empire, în *East and West Though Fifteen Centuries*, London: Longmans, Green and Co.

ZAHARIA, Eugenia 1977 – Populația românească în Transilvania în secolele VII-VIII (Cimitirul 2 de la Bratei), Bucureşti: Ed. Academiei.

ZUGRAVU, Nelu 1997 – *Geneza creştinismului popular al românilor*, Bucureşti: Bibliotheca Thracologica.

ANEXA 1

Culturi arheologice

avarică – Cultură arheologică rezultată din convieţuirea avarilor cu populaţii mai mult sau mai puţin locale din bazinul mijlociu al Dunării (numit uneori şi „Bazinul Carpatic"); componentele dovedit orientale sunt surprinzător de puţine, având în vedere originea avarilor, între care amintim aici o specie ceramică, modelată cu mâna, care este de tradiţie „orientală" în sensul că are numeroase analogii în arheologia nord-pontică, reprezentând producţia unor populaţii aduse în siajul cuceritorilor, care trăiesc în chiar nucleul de putere de pe cursul Tisei; se subdivide în perioada avară timpurie (567-630), perioada avară mijlocie (630/640- 680/90) şi perioada avară târzie (până în jur de 800); perioada avară timpurie se evidenţiază prin numeroase importuri bizantine, inclusiv monedă de aur, dar şi prin vizibilitatea elementelor etnice de compunere (romani, slavi, gepizi, orientali); din contră, perioada avară târzie se caracterizează prin diminuarea importurilor (acum mai ales central-europene) şi printr-o remarcabilă uniformitate de expresie, spre finalul evoluţiei, de tip „medieval".

balcanică – Cultură materială din secolele VIII-X, cu referire mai ales la partea răsăriteană şi centrală a Peninsulei Balcanice, ca rezultat al convieţuirii dintre triburile bulgare turcice şi triburile slave supuse, cu importante elemente de aculturaţie bizantină; istoric suprapune Primul Ţarat bulgar; c.b. este echivalentul arheologiei bulgare pentru ceea ce arheologii români numesc c. (→) Dridu, asemănările fiind însă remarcabile (se pot cita şi distincţii); în variante mai avântate, harta Primului Ţarat cuprinde aproape toată România, în afara teritoriilor balcanice (estul şi centrul peninsulei), până în Câmpia Tisei; există desigur argumente pentru o asemenea construcţie ştiinţifică, care nu sunt complet convingătoare, câtă vreme necropolele care pot fi atribuite bulgarilor nu se depărtează de Dunărea de Jos; necropolele sunt birituale, în care înhumaţii sunt, cel mai probabil, bulgari turanici, iar incineraţii – elemente slave sau subordonate (români, de pildă); ceramica este destul de asemănătoare cu cea din alte culturi contemporane, precum cea (→) dunăreană, sau timpurie poloneză, dar cu prezenţa distinctă a unei specii mai fine, cenuşii, aproximativ „de lux", probabil de origine (→) Saltovo.

Botoşana – Cultură arheologică definită pentru partea a doua a veacului V şi pentru prima parte a veacului VI, în Moldova (mai ales de nord), contemporană deci începutului prezumtivei „migraţii slave"; locuirea este cea tipică, pe suprafeţe mari ale Europei est-centrale, în bordeie dotate cu un cuptor (de piatră);

predomină ceramica modelată manual, considerată de mulți arheologi ca „tipic slavă", însă nu toate formele cunoscute pot fi atribuite „slavilor", prin analogie arheologică clară; există şi ceramică lucrată la roată rapidă, de cea mai clară factură romană (problema este dacă este produsă sau nu de acele comunități, sau de meşteri itineranți); absolut remarcabile sunt dovezile referitoare la obiecte şi simboluri creştine (cruciulițe pectorale, tipare pentru producerea unor astfel de cruciulițe, obiecte cu însemne creştine, între care zeci de vase ceramice cu cruci sau alte însemne clasificate de arheologici ca cert creştine), remarcabile fiindcă astfel de inventare arheologice absentează din zonele „slave" proxime (Ucraina centrală şi de vest, Polonia); fără a afecta descrierea culturală generică „mixo-slavă", particularitățile culturii Botoşana demonstrează emergența unei alte „etnii", care, datorită conținutului creştin, nu poate fi decât „ne-slavă", în termeni etnici fundamentali, la nivelul sec. VI.

Bratei – Cultură arheologică bine definită într-un grup de situri din comuna Bratei (jud. Sibiu, pe Târnava Mare); pe secvența monumentelor de la Bratei se pot surprinde cel puțin patru faze distincte: faza 1: necropola de incinerație de la sfârşitul veacului IV (şi ceva din sec. V), cu caracteristici rituale care o ataşează tradițiilor romane timpurii (romanii contemporani se înhumau); faza 2, reprezentată de grosul aşezărilor cunoscute în zonă şi de necropola III, de înhumație, de caracter precumpănitor gepidic (morminte de înhumație V-E, locuințe fără sursă de căldură internă); faza 3 (final de sec. VI şi prima jumătate a sec. VII) este constituită de ultimele nivele de ocupare din aşezări, din care elementul gepidic dispare, dominate de ceramică de tip arhaic, de influență răsăriteană; faza 4 se dateaza la sfâşitul veacului VII şi începutul veacului VIII, fiind caracterizată în necropola nr. II (de incinerație în urnă), cea care ilustrează conviețuirea româno-slavă. Numele culturii Bratei este de obicei legat de prima fază, care ilustrează „continuitatea elementului autohton".

Cerneahov (Černjahov) – Cunoscută într-o parte a literaturii de specialitate drept cultura *Sântana de Mureş–Cerneahov*; reprezintă contrapartea arheologică a Imperiului Amalilor, dinastie gotică reprezentând aripa cea mai orientală a germanilor; infiltrarea goților în zone de la nordul Mării Negre, pe cursul mijlociu al Niprului, se petrece spre sfârşitul sec. II, goții făcându-şi simțită prezența în zona Dunării de Jos încă din primele decenii ale veacului III, prin raiduri de la distanță. Instalarea lor în zona Dunării de Jos are loc însă numai la sfârşitul veacului III, pe fondul diminuării puterii militare a carpilor, ca rezultat al nesfârşitelor confruntări cu romanii; cultura C reprezintă o sinteză multi-etnică remarcabilă, cu multe elemente de influență romană, cu preluări ale unor elemente culturale din cele mai diverse (carpi, daci liberi, geți nord-pontici, sarmați, germanici din arealul → Przeworsk, propriile tradiții gotice, de origine scandinavă); vechile componente etnice se mai recunosc doar în diversitatea extraordinară a practicilor funerare (înhumație şi incinerație, cu extrem de multe variante); statul Amalilor se spulberă în fața hunilor (376),

însă ecouri ale c. C se pot identifica până în primul sfert al sec. V, iar drumurile goților se separă, vorbind, de la acest moment, despre *vizigoți* (numiți anterior *thervingi*) şi *ostrogoți* (anterior şi *greutungi*). Populația rămasă în urma lor se reorganizează în mai multe grupuri culturale distincte, cu evoluții diferite (→ Penkovka, Botoşana, Ipoteşti-Cândeşti)

Chilia-Militari – Cultura materială a geților din câmpia munteană, în vremea provinciei traianice (sec. II-III), reprezentând atât o mărturie de continuitate relativă a locuirii (sunt totuşi geți *veniți*, probabil după războaiele traianice), dar şi a unei aculturații (v. Anexa 2) romane foarte rapide, cel puțin la nivelul culturii materiale; în zonele răsăritene se observă un foarte evident insert carpic, remanent încă la nivelul veacului VI; necropolele sunt de incinerație, presupunând reluarea obiceiurilor anterioare lui Deceneu, sau aducerea lor din alte zone.

Dridu – Cultură „proto-românească" a secolelor VIII-X, cunoscută mai ales pentru Muntenia, foarte asemănătoare c. (→) balcanice, dar cu specificități care au fost exploatate pentru a ilustra o cultură „autohtonă"; se întâlnesc aceleaşi specii ceramice de la sud de Dunăre, doar că importurile bizantine sunt mai rare; se cunosc numai aşezări, fiindcă necropolele epocii, concentrate pe linia Dunării, sunt bulgăreşti (pentru care însă nu este clar în ce constă orizontul de locuire); se perpetuează deci incertitudinea legată de obiceiurile funerare ale autohtonilor.

dunăreană – V. avară; termen folosit mai ales în expresia „ceramică dunăreană", cu trimitere la produse târzii de pe teritoriul kaganatului avar, realizate la roata lentă, pe o ceramică nisipoasă (aspră la pipăit), decorată cu pieptenele, cu incizii paralele, liniare sau în val.

Hansca (Hanska) – Denumire culturală în uzul unor arheologi români din Republica Moldova, pentru a defini un orizont „romanic" în Basarabia centrală, în cursul secolelor VI-VII; suprapune teritorial conceptul cultural Penkovka, cu care are destule asemănări, dar şi particularități care au sugerat o denumire de „sinteză" precum (→) Botoşana-Hansca, pan-moldovenească şi filo-română.

Ipoteşti-Cândeşti – cultură arheologică edificată pe teritoriul Munteniei, cu extensii dovedite şi în Oltenia (provincie puțin cercetată pentru acest orizont cronologic); debutează spre sfârşitul sec. V, în contextul generat de migrarea în vest a virtual tuturor elementelor germanice din zonă; ceramica este nisipoasă, moştenind fabricația ceramicii romane de bucătărie, ca şi o parte a repertoriului de forme de oală, fiind modelată şi pe roată, şi manual; locuirea se defineşte ca utilizând locuințe uşor adâncite (*bordeie*), ca fiind de scurtă durată, iar densitatea demografică scăzută; nu se cunosc obiceiurile funerare ale acestei culturi, care practică aşa-numitele rituri „discrete" (necropola de la Sărata Monteoru este slavă, iar celelalte „necropole" nu merită discuția); arheologii slavi au considerat adesea c. I-C ca fiind una dintre cele mai vechi culturi slave,

însă dificultățile argumentative sunt de nedepăşit; diferențele regionale, în arealele de vest şi de est sunt destul de mari, la intersecția mai multor factori, precum caracterul romanizat al Olteniei sau al pătrunderii unor grupuri noi în est; sfârşitul acestei culturi se petrece în prima jumătate a veacului VII, etapa finală fiind cea a dispariției ceramicii lucrate la roată; după acest moment ocuparea umană constatabilă arheologic se diluează foarte mult; între alte deosebiri care se pot sesiza în comparație cu culturile considerate „slave", în perimetrul c. I-C se poate argumenta o propensiune evidentă a creştinismului, într-o variantă „populară" şi incompletă (lipsesc şi monumentele de cult – certe – şi înmormântările tipic creştine), caracteristică comună cu a c. (→) Botoşana din Moldova occidentală.

Jitomir (Žitomir) – Denumire mai veche a complexului cultural (→) Korceak; relativ ieşită din uz; în măsura în care se mai foloseşte poate fi o nuanță cronologică, respectiv un aspect de tranziție de la Korceak la (→) Luka Raikovețkaia.

Kiev – Cultură din secolele III-IV, cu o considerabilă întindere la nord de stațiunea eponimă, adică în plină zonă a hidronimelor baltice. Este una dintre multele culturi propuse a sta la originea slavilor de mai târziu, însă explicațiile sunt mai degrabă dificile. Identificarea purtătorilor acestei culturi cu *venethi* lui Iordanes este gratuită, poziționarea lor geografică fiind greşită. Casele lor urmează încă o modă antică, fără sursă de încălzire internă (ca la daci, germanci sau fini), cel puțin ca model inițial. Cultura materială este una foarte modestă, în care interesul este atras de puținele importuri romane sau cerneahoviene, precum şi de armament de tip german, toate obiecte de prestigiu ale unei societăți încă foarte nivelate. Ceramica mărturiseşte influențe diverse (nordice, adică fino-baltice sau Tuşemlia, vestice, adică Przeworsk, sudice, adică Cerneahov), fără o notă de particularitate bine definită, fiind realizată exclusiv prin modelare manuală. Cimitirele sunt de incinerație, cu depunerea resturilor cremației în groapă.

Kolocin (sau Kolotčin) - Cultură contemporană cu c. (→) Korceak şi (→) Penkovka, cu care se învecinează la vest şi sud. Se dezvoltă, teritorial, pe locul anterioarei c. (→) Kiev, cu importante elemente de continuitate, precum ceramica înaltă, adesea carenată, dar şi incinerația în groapă. În locuințe apar totuşi vetre, semn al aspririi climei. Tentativa de a aronda c. K. arheologiei slave timpurii se loveşte de inconsistența identificatorilor fundamentali pentru „recunoaşterea" slavilor vechi: incinerarea în urnă şi bordeiul cu cuptor. Asemănările invocate cu c. Penkovka nu se explică obligatoriu prin originea culturală comună, ci şi prin relația de proximitate, desfăşurată pe sute de kilometri. Acesta ar fi teritoriul ideal unde am putea presupune o conviețuire balto-slavă, fapt care, în sine, nu explică nimic (vis-à-vis de etnogeneza slavă), fiindcă mişcările de populație, de la acest moment încolo, se petrec de la sud spre nord.

Korceak (Korčak) – Cultură arheologică numită după un sit din sec. VI-VII de la granița Ucrainei cu Belarus, cu extensii până în Bucovina; este considerată expresia cea mai simpă şi autentică a slavilor de răsărit (probabil „sclavenii"), cu locuire în bordeie relativ adânci, cu cuptor din pietre, ca regulă generală; locuirea este mai îndelungată (cel puțin prin comparație cu situația din Muntenia), iar în jurul locuințelor se găsesc numeroase gropi de provizii (un alt aspect diferențiat); ceramica este exclusiv una arhaică, modelată cu mâna, din pastă în care de obicei sunt amestecate şi cioburi pisate, de o sărăcie formală remarcabilă; necropolele sunt relativ rare, dar există şi sunt de incinerație (în două variante, distribuite relativ egal, respectiv cu resturile cinerare depuse în urnă sau direct în groapă); cunoscută, cu vreo trei decenii în urmă şi drept c. Jitomir-K.

Koman – cultură arheologică identificată în partea central-vestică a Balcanilor, pe teritoriul de astăzi al Macedoniei, Muntenegrului şi Albaniei, în părțile muntoase, încadrată cronologic în sec. VII, reprezentând un mix cu varii influențe, de la ceramică lucrată la roată, de factură romană, ceramică modelată cu mâna, *barbară*, podoabe bizantine dar şi elemente de port de influență avară. Există o remarcabilă lipsă de consens asupra interpretării istorice a culturii arheologice: arheologia albaneză o consideră o manifestare a populației „autohtone" (albaneze, desigur); arheologia sârbească a arondat teritoriul culturilor „slave", însă există voci autoritare (tot din Serbia!) care o pune în legătură cu o populație romanică. Noi nu putem decât să remarcăm asemănările cu situația de la Dunărea de Jos (→ Ipoteşti-Cândeşti) , cu excepția orizontului funerar.

La Tène – Cultură numită după localitatea omonimă din Elveția, care debutează în sec. V a. Chr. şi se răspândeşte din sec. IV la scară cvasi-continentală, fiind, în multe teritorii, ultima etapă a „preistoriei"; nucleul originar este celtic, însă produse tipice LT difuzează pe spații mari, inclusiv în zone nelocuite de celți, precum Moldova (în care însă nu lipsesc deloc toponimele celtice...). Se consideră că influența celtică (sau LT) este decisivă pentru maturizarea culturală (inclusiv tehnologică) a geto-dacilor. În această perioadă (până la cucerirea romană) uneltele şi armele de fier difuzează în masă (în epoca anterioară fiind raritățI) şi apare producția ceramică realizată pe roata olarului. Cu toate acestea, pe toată perioada LT continuă să fie produse oale lucrate cu mâna, dintr-o pastă ceramică grosieră, pe care se lipesc „butoni de apucare", „brâuri" cu decor alveolat (cu degetul), forme arhaice care vor supraviețui până în a doua jumătate a mileniului I p. Chr.

Lipița (Lipica) – Cultură arheologică care se încadrează în primele două veacuri ale erei creştine, în zona Carpaților nordici (Ucraina de vest şi Maramureş), cu o cultură materială de tip dacic (locuințe de suprafață şi bordeie, gropi de provizii, vetre libere, ceramică tipică) şi necropole de incinerație (în urnă sau în

groapă). Este atribuită costobocilor (v. Anexa 2). Vezi şi cultura tumulilor carpatici.

Luka Raikovețkaia (Luka Rajkoveckaja) – este cultura materială care succede triadei culturale Korceak-Penkovka-Kolocin, probabil după 680, în termenii fundamentali consacrați de arheologia perioadelor precedente: necropole de incinerație, bordeie cu cuptor, gropi de provizii, ceramică lucrată cu mâna, cu decor alveolat pe buză, tăvițe „slave". Este un aspect cultural „aşezat", foarte omogen, desfăşurat pe suprafețe considerabile, mărturisind o perioadă mai puțin agitată şi progres demografic.

Mogiła – „Grup" cultural din sudul Poloniei (Cracovia, Bachorz şi altele), suspectat a fi foarte timpuriu (începând chiar din sec. V), dar totuşi de origine sau influență Korceak, conform opiniilor exprimate de specialiştii polonezi. Grupul are datele tipice aşezărilor din epocă, dar şi câteva particularități care merită subliniate: absența cimitirelor şi vasele foarte înalte; ambele caracteristici apropie acest grup de culturile contemporane din Moldova, nu de cele din Ucraina. Analizele proprii, mai vechi, arată că grupurile organizate în jurul celor două centre amintite mai sus (Cracovia şi valea superioară a Vistulei, pe de o parte, Bachorz şi valea râului San, din sud-estul Poloniei, pe de alta) constituie două entități culturale distincte; influențe (relativ slabe) ale morfologiei ceramicii ucrainiene pot fi consemnate numai pentru subgrupul Bachorz; tipul ceramic de la Cracovia are însă proporții care îl fac incompatibil cu ceramica ucrainiană, cel puțin în sensul derivării grupului M. din cultura (→) Korceak.

Penkovka (Peńkovka) – Cultură arheologică dezvoltată în silvo-stepa nord-pontică, în veacurile VI şi (mai les) VII, atribuită unei populații stabile dar nu foarte omogene, caracterizate de locuințe adâncite, cu cuptor în colț (atât „pietrare" cât şi cuptoare de lut „în colț cruțat"); apar atât necropole de incinerație, cât şi de înhumație (semn al prezenței nomazilor), însă relativ puține, mai ales în perimetrele de vest; cultura acoperă o suprafață considerabilă, de la Prut până mult dincolo de Nipru, pe Donețul superior. Aspectul cultural respectiv – al cărei marcă este oala cu dimetrul median puternic carenat (unghiular) – a fost atribuit populației anților (v. Anexa 2)

Praga – este versiunea occidentală a culturii (→) Korceak, ceea ce a şi produs sintagma „Praga-Korceak" (de evitat), din dorința de a pune semnul egal, ceea ce este totuşi foarte greu; între arheologii slavi există deocamdată serioase contradicții asupra explicării naşterii acestei culturi, în sec. VI, dacă este (varianta cea mai „populară") sau nu (opțiunea noastră) rezultatul unei migrații dinspre răsărit; zonele mai apropiate, precum Slovacia de sud, reflectă o „îndulcire" a formelor ceramice, de sorginte romană (sau chiar celtică!), fapt care devine şi mai evident în zonele *din interiorul fostului Imperiu* unde a apărut ceramică „Praga" (de ex. Pannonia); această ceramică „romanizată" nu reflectă

nicidecum o populație „mai puțin slavă", ci o caracteristică a tuturor culturilor, din toate epocile, respectiv receptivitatea la modele culturale superioare (sau pur şi simplu vecine), prin „puterea exemplului"; apar şi alte deosebiri față de cultura arheologică a „slavilor" răsăriteni, între care absența cioburilor pisate din pasta ceramică; dispariția acestei culturi se produce lent, pe măsura răspândirii ceramicii lucrate la roată lentă, mai timpurie în Europa centrală față de Europa răsăriteană, în a doua parte a veacului VII, o dată cu generalizarea unei culturi medievale timpurii pan-europene, care diluează specificitățile regionale.

Przeworsk – Cultură arheologică din centrul Poloniei (scrisă în româneşte şi Pşevorsk), din secolele I-IV, atribuită frecvent vandalilor germanici, dar nu fără contestări. Conexiunile arheologice, observate de multă vreme, cu arheologia din Iutlanda (nordul Danemarcei) sugerează o migrație din această zonă, probabil în sec. I p. Chr. Aceeaşi analogie sugerează şi un semnificativ aport celtic la geneza acestei culturi. Deloc întâmplător, unii arheologi polonezi au făcut legătura dintre această cultură şi *venedi* lui Tacitus (vezi Anexa 2). În perioada târzie, înainte de plecarea vandalilor către vestul Europei (mijlocul sec. V), elemente de sorginte P. au avansat spre sud-est şi sud, fiind regăsite în necropolele de tip (→) Cerneahov, atribuite taifalilor (mormintele de incinerație din cultura Cerneahov sunt atribuite, în cea mai mare parte, acestei populații). Alte situri de coloratură P. au fost găsite mult către sud, în Slovacia răsăriteană sau chiar în NV României, datând mai ales din sec. IV.

Saltovo – sau Saltovo-Maiațk (Saltovo-Majack); cultură dezvoltată în zonele nord-caucaziene, în bazinele inferioare ale fluviilor Volga şi Don, în secolele VII-IX, de o populație de origine presupus turcică şi de religie mozaică (decizie politică prin care chazarii îşi afirmau independența atât față de Imperiul Bizantin, cât şi față de califatele arabe); au exercitat o puternică suzeranitate față de triburile slave estice, din stânga Niprului; elemente ale culturii materiale Saltovo au fost aduse la Dunărea de Jos de bulgarii turcici, spre finalul veacului VII.

Sântana de Mureş – pandantul vestic şi tardiv al culturii (→) Cerneahov; reprezintă extensia culturii C. în interiorul arcului carpatic, după invazia hunică (376)

Suceava – versiune „moldovenească" a culturii (→) Korceak, cu mențiunea că Bucovina a fost, totdeauna, un teritoriu de tranzit şi de sinteză, care amalgamează tradiții foarte diferite (ale *carpilor,* ale *costobocilor*, ale *cerneahovienilor*, ale c. (→) Przeworsk, şi chiar influențe romane, de o consistență superioară unei judecăți în termeni pur geografici; reprezintă o continuare a c. (→) Botoşana, dar acum influențele răsăritene sunt cert mai puternice, pe un trend de „slavizare" a culturii materiale care a durat câteva secole; convențional – se încheie la jumătatea veacului VII, o dată cu c. Korceak,

moment în care tranziția de la antichitate la evul mediu poate fi considerată încheiată.

Sukow – sau Sukow-Dziedzice. Este „cultura slavă" cea mai departe de modelele „consacrate" precum (→) Praga sau (→) Korceak. În primul rând locuințele sunt de un tip net diferit, de tradiție mai degrabă germană (locuințe de suprafață de lungimi mari); există apoi acele misterioase complexe „în formă de copaie" (insuficient explicate), prezente cu totul răzleț în alte părți ale lumii „slave". Ceramica, la rândul ei, este de o diversitate morfologică şi funcțională superioară celorlalte culturi considerate slave, având ca trăsături definitorii o gură foarte largă, un diametrul median foarte sus, dar şi o bază foarte îngustă; absența relativă a mormintelor vine să adauge un plus de izolare a acestei formațiuni culturale considerate, totuşi, slave, cel puțin prin prisma izvoarelor occidentale. Cultura S. exclude categoric teoria migrației generalizate, ca principal factor etnogenetic.

Tumulilor carpatici (c.) – Cultură apărută în vestul Moldovei, caracterizată de morminte de incinerație (în urnă sau în groapă) organizate în tumuli, de unde şi numele. Este puțin cunoscută iar vechile prezumții că ar fi urmaşa culturii (→) Lipița nu se adeveresc nici în termeni teritoriali (sunt cunoscute mai ales obiective din județul Neamț), nici cronologici (necropolele tumulare fiind de secol IV). Poziția geografică şi cronologică ar recomanda un trib asociat Imperiului amalilor (vezi Anexa 2), dar poziția periferică şi neaderența la cultura (→) Cerneahov par să pună la îndoială prezumția.

Tušemlja-Bancerov – cultură est-baltică din bazinul superior al Niprului.

Wielbark – cultură de pe cursul inferior al Vistulei, din sec. I-II p. Chr, atribuită goților (o ramură veche, indistinctă, care probabil îi cuprindea şi pe gepizi; vezi Anexa 2), populație de origine scandinavă. De aici s-a realizat o lentă infiltrare spre sud-est, de-a lungul malului estic al Vistulei, spre teritoriile din Ucraina unde a luat ființă noua cultură, (→) Cerneahov.

Zarubincy – cultură de pe teritoriul Ucrainei, din sec. I a. Chr.-II p. Chr, considerată de şcoala sovietică drept cea mai îndepărtată premergătoare a culturilor slave.

ANEXA 2

Termeni istorici, arheologici, lingvistici şi religioși folosiți în acest volum. Listă selectivă

aculturație - Fenomen cultural care constă în metisarea obiceiurilor, credințelor, obiectelor de uz sau de podoabă, sub influența unei convietuiri, vecinătăți sau mode mai larg răspândite. Un proces tipic de aculturație a fost romanizarea, produsă pe un spațiu impresionant, și care a condus, în final, la apariția noilor limbi și culturi neolatine, dar cu consecințe semnificative şi pentru neamurile germanice sau chiar slave. Expansiunea germanicilor, a slavilor ori a arabilor sunt alte exemple tipice de aculturație, fiecare cu particularitățile sale. Expansiunea limbii engleze pe alte continente este alt caz de aculturație în lumea modernă și contemporană. Între limbile slave, rusa este purtătoarea unor fenomene specifice de aculturație.

albanezi - Grup etnic balcanic de origine controversată. Ipoteza tradițională este aceea a unei populații de continuitate, autohtonă, vorbind o limbă de sorginte (→) ilirică. Pe de altă parte, limba albaneză este singura limbă vorbită care oferă parelele solide pentru cuvintele de (→) substrat din limba română, ceea ce ar presupune fie că filiația reală a a. este una (→) tracică, fie că limbile tracice şi cele ilirice erau foarte asemănătoare. Ipoteze mai recente atribuie albanezilor o origine nord-tracică, mai exact (→) carpică. Existența a două dialecte albaneze permite şi ipoteza că ambele teorii de mai sus sunt parțial valabile. Trecerea acestei populații la islamism, într-o proporție covârşitoare (cca 90%) s-a petrecut târziu, în plin ev mediu, după ocuparea Peninsulei Balcanice de către turcii otomani.

altaic – Grup de limbi (limbi altaice) răspândite în estul Europei și în Asia Centrală. Numite și limbi turcice sau turanice. Cea mai cunoscută limbă europeană care aparține acestui grup este turca (otomană). Multe limbi care au aparținut acestei familii sunt azi dispărute (bulgara altaică, hunica, avara, pecenega, cumana etc.). Slavii au intrat de timpuriu în relații militare ori economice cu unele grupuri altaice, de exemplu cu avarii. Vezi şi proto-boreal; uralic.

amali – Dinastie fondatoare a Imperiului (→) gotic din veacurile III-IV, de la nordul Mării Negre. Succesiunea amalilor, după acest moment, se consideră a fi pe ramura răsăriteană (greuthungi sau → ostrogoți)

anți – Populație amintită de izvoare ca implicată în acțiuni militare la Dunărea de Jos încă din deceniul al doilea al veacului VI p. Chr. Alte surse coboară istoria

anților până în epoca invaziei hunice (376), când ar fi înfruntat regii (→) amali (ostrogoți), ca aliați ai hunilor; deşi relatarea este contestată astăzi de unii istorici, numele anților pare să provină dintr-un dialect (→) altaic, cu semnificația „aliați"; unul dintre autorii volumului de față (S.P.) crede că avem de-a face, pur și simplu, cu o altă grafie, deformată, a formei *venedi, venethi*, variantă *wendi, wandi, *anti*.. Alte polemici sunt legate de ataşarea lor la istoria timpurie a slavilor (pe seama precizărilor – discutabile – ale lui Procopius, conform căruia *sclaveni* şi *antes* ar fi vorbit aceeaşi limbă). Un mix de populații de origini diverse, sub autoritate politică alană, pare o bună soluție de compromis.

atribut divin – Sintagmă frecvent angajată în comentariile mitologice sau antropologice, desemnând un obiect sau vietate care însoțesc imaginea zeului, uşurând privitorului identificarea personajului, prin intermediul unei convenții culturale (mănunchiul de fulgere al lui Zeus, scutul Athenei, sandalele lui Hermes, măciuca lui Herakles, câinele lui Artemis, etc). Uneori atributele pot substitui personajul, precum bufnița Athenei, reprezentându-l în lipsă, provenind, probabil, dintr-o tradiție (→) totemică.

Balcani – Termen creat de geograful berlinez Johann August Zeune în anul 1808 pentru a avea un termen generic referitor la peninsula sud-est europeană. În concepția sa, Balcanii erau reprezentanți de Bulgaria, Macedonia, Albania și Grecia, cu alte cuvinte zona muntoasă de la sud de Dunăre, delimitată de Marea Neagră și de Marea Egee la est și de Marea Adriatică la Vest. Termenul a fost creat pornind de la cuvântul turcesc *balkan* „lanț mare de munți", cu referire la *Stara Planina* (Vechiul Podiș, Bulgaria), antic Haemus, grec Αἷμος. Termenul *Balkanhalbinsel* „Peninsula Balcanică" a avut un succes extraordinar, gradual căpătând conotații politice, nu rareori peiorative, mai ales în urma unor evenimente politice, cum ar fi evenimentele care au dus la declanşarea primului război mondial sau conflictele etnice în anii '90 ai veacului trecut – sângerosul conflict iugoslav. România nu a făcut niciodată parte din ceea ce s-a numit *Balcani*, în ciuda faptului că sintagma *Uniunea Lingvistică Balcanică* include și limba română. Apartenența sau non-apartenența la Balcani a românilor reflectă, adesea, atitudini politice sau viziuni mai mult sau mai puțin convingătoare ale adepților teoriei „balcanismului românesc".

Barbaricum – Termen folosit de istorici pentru a desemna lumea din afara Imperiului Roman, ca atare are conotații variabile, în funcție de contextul istoric folosit. Cuvântul este de origine greacă, βάρβαρος (*bárbaros*), care însemna – pur și simplu – „bâlbâit, care vorbește fără noimă", termen prin care grecii îi desemnau pe toți negrecii. Cu timpul, sensul devine „necivilizat, necioplit", iar în primul mileniu creștin începe să fie folosit cu referire la popoarele necreștine cu care Imperiul începea să intre în conflict. Grupurile germanice ori slave sunt exemple tipice pentru populații din *Barbaricum*.

boreal – Vezi proto-boreal.

carpi – Grup etnic de tip nord-tracic, locuind pe versantul estic al Carpaților și al căror nume se înrudește, evident, cu numele Carpaților. Carpii au reprezentat o continuă amenințare pentru Imperiul Roman după cucerirea Daciei, fiind atestați ca un grup compact și puternic până în secolul IV p. Chr. La nord de teritoriul istoric al carpilor erau (→) costobocii, alt grup nord-tracic. Pentru a preveni raidurile lor devastatoare în Imperiu, grupuri compacte de carpi au fost colonizați forțat la sud de Dunăre, unde probabil s-au romanizat. Este destul de plauzibil că grupurile nordice ale (→) dacilor liberi au avut o contribuție importantă în așa-numita (→) etnogeneză slavă, după cum arată analiza etimologică. Se pare că (alte) grupuri de carpi au luat parte și la (→) etnogeneza albaneză.

celți – Probabil cel mai numeros şi răspândit popor european, la începuturile Antichității. Celții sunt la originea civilizației La Tène (v. Anexa 1), care a dominat centrul continentului în ultima jumătate a primului mileniu înainte de Christos. Vorbitori ai unei limbi (→) centum, vest-europene, celții sunt renumiți nu numai pentru eroismul lor proverbial, dar şi pentru un simț artistic ieşit din comun. Aceste frumoase trăsături s-au îmbinat cu ritualuri sacrificiale care i-au îngrozit şi pe romani. De celți se leagă numeroase episoade celebre ale istoriei timpurii a Romei, dar şi importante influențe asupra civilizației geto-dacice. Rolul lor este considerat minor, în etnogeneza slavă, deşi una dintre disputatele populații proto-slave occidentale (*venedi, venethi*, → veneți; posibil şi → *venzi*) poartă un nume celtic. Celții constituie populație de substrat pe întinse teritorii ale Europei, între care Franța, Elveția, Peninsula Iberică, insulele britanice şi Irlanda, dar prezumtiv, şi în mai mică măsură, şi în alte părți, precum Țările de Jos, Danemarca sau bazinul mijlociu al Dunării, inclusiv Balcanii de vest.

centum – Grupul occidental al limbilor (→) indo-europene, în opoziție cu grupul răsăritean (→) satem. Limbile centum se caracterizează prin lipsa consoanelor patalale ori fricative, având așadar un inventar fonetic mai sărac. Limbile celtice, limbile germanice, latina și greaca sunt exemple de limbi centum.

costoboci – Populație traco-dacică (sau celtică, după unii istorici) purtătoare a culturii Lipița (vezi Anexa 1), de pe versanții Carpaților nordici. Au participat la războaiele marcomanice, în alianța anti-romană, participând în 170 la un mare raid barbar care avea să ajungă până în Attica, în sudul Greciei. Au fost până la urmă înfrânți şi colonizați la sud de Dunăre (statutul de *colon* este unul inferior, de forță de muncă, mai ales de la această epocă în sus), iar țara lor a fost ocupată de hasdingi (germani).

cultură – Termen folosit în sintagma *cultură arheologică* pentru a desemna un ansamblu de trăsături comune unor artefacte și unor obiceiuri funerare specifice unui anume comunități umane. Numele culturilor arheologice este

luat, cel mai adesea, după numele localității reprezentative unde s-a putut analiza cultura respectivă sau după numele localității unde acea cultură a fost prima oară identificată. Cel mai dificil lucru, într-un dialog interdisciplinar, este de a identifica puntea de legătură între o anume cultură arheologică și limba vorbită de creatorii unei culturi. Pentru culturi preistorice arhaice, din neolitic de exemplu, acest lucru este imposibil. Tendința actuală a teoriei arheologice este de disjungere completă a celor două noțiuni (*cultură arheologică* şi *limbă*), „echivalența" celor două fiind o „teorie" cu prea multe excepții.

cutriguri – Populația nomadă turcică, de proveniență central asiatică. La începutul veacului VI hălăduiau pe stepele dintre Nistru şi Nipru, realizând câteva invazii crâncene pe teritoriul bizantin, din care cea mai memorabilă la 559. Rivalitatea cu verişorii *utiguri* (de dincolo de Nipru), de care intrigile bizantine nu sunt străine, a uzat capacitatea de luptă a c. (sau *kutriguri*), intrând sub autoritate (→) avară. O parte dintre cutriguri îşi urmează noii şefi în Câmpia Tisei, dar alții au rămas în stepele nord-pontice, asociindu-se (→) bulgarilor.

daci – Vezi traci.

daci liberi – denumire generică sub care se face referire la triburi sau grupuri de populație getică (în afara arcului carpatic) sau daci care nu au fost cuceriți de romani şi nu au recunoscut autoritatea acestora; cucerirea romană a produs importante bulversări de populație, în zonă, Dacii liberi fiind identificați arheologic în Ungaria, Slovacia sau Polonia, mai ales în sec. II p. Chr. Despre geți se ştie că locuiau, din vechime, întinse teritorii la nordul Mării Negre (*tyragetae* în jurul Nistrului iar *massagetae* încă şi mai la răsărit), cel mai adesea sub autoritatea unor populații nomade, şi în amestec cu acestea. Geții răsăriteni sunt bine documentați în Republica Moldova, iar Muzeul Național de Istorie a Moldovei scoate şi o revistă de specialitate numită *Tyragetia*; nu acelaşi lucru se întâmplă în Ucraina.

Dacia – Regatul condus de Decebal, până la 106 p. Chr. Provincia romană cu acelaşi nume, până la cca. 275, care a cunoscut mai multe reforme administrative; cea mai cunoscută împărțire a Daciei traiane este cea cu trei provincii: D. Porolissensis (Transilvania de NV, la dreapta Mureşului), D. Superior/ Apulensis (Transilvania centrală şi Banatul) şi D. Inferior/ Malvensis (Oltenia la est de Jiu, cu tot cursul Oltului şi vestul Munteniei). Cu administrația şi armata retrasă, Aurelian (270-275) a înființat o nouă provincie D., la sud de Dunăre, între (→) *Moesia Superior* şi *Moesia Inferior*, cu capitala la *Serdica* (astăzi Sofia). Prin reforma administrativă inițiată de Diocletian (cca 385) noua provincie sud-dunăreană este divizată în *D. Ripensis* (la „râpa" Dunării) şi *D. Mediterranea* (în interior, în zona Kossovo de astăzi). *Dacia* s-a numit şi o dioceză (unitate administrativă superioară, cuprinzând mai multe provincii), care ocupa tot centrul Peninsulei Balcanice, până pe coasta Albaniei din zilele noastre.

daco-română – Cel mai important reprezentant al romanității răsăritene, idiom romanic dezvoltat în spațiul carpato-balcanic, cu nucleul în jurul Carpaților, pe un substrat tracic și cu elemente ulterioare datoare influenței slave (cea mai importantă), precum și unor influențe secundare, cum ar fi cele turcești, germane-săsești și maghiare. Vezi și *protoromână*.

dalmată – Idiom romanic vorbit de-a lungul coastei Adriaticii, azi dispărut. Elemente de tip dalmat se păstrează însă în albaneză (alături de elemene românești) precum și în croată. Se consideră, fără a putea fi aduse argumente decisive, că unele elemente romanice din limba slavă veche ar fi dalmate, cum ar fi *križъ* „cruce", față de rom. *cruce*.

datare absolută – Singura metodă de datare absolută (în termeni de ani sau chiar jumătăți de an) este dendrocronologia, însă utilizarea ei este condiționată de găsirea, în context arheologic clar, a unor lemne mari şi bine conservate (ceea ce se întâmplă rar). Metodele de datare ale fizicii nucleare (C14, thermoluminiscență) sunt aplicabile aproape oricărei situații arheologice, dar au erori sistemice de 5-10%, ceea ce le diminuează mult utilitatea reală (discutabilă pentru preistorie; practic inexistentă pentru era creştină).

datare relativă – Metodă de datare folosită de arheologi, având la bază *înserierea* obiectelor arheologice cunoscute, respectiv, simplu, realizarea unei secvențe evolutive; cum unele piese din secvență pot fi databile conjunctural (însoțite de monedă, de exemplu, sau datate C14), celelalte elemente ale secvenței se situează *înainte* sau *după* piesa databilă, primind astfel o *d.r.*

dioceză – Unitate administrativă intermediară, între (→) provincie şi (→) prefectură, în epocă romană târzie; acest sistem administrativ stufos se datorează întinderii Imperiului şi are corespondent în organizarea de tip sovietic (descrescător *republică autonomă - regiune - raion*). Atenție: explicațiile din DEX sunt greşite! Cuvântul a fost preluat în organizarea bisericească, având o semnificație similară, de treaptă administrativă intermediară (*diecеză*).

Dominat – Regim politic instituit de Diocletian în 285, prin care, sub influența regatelor orientale, împăratul este stăpânul absolut (*Dominus*), singurul reprezentant al divinității pe pământ. Se consideră că D. durează până la dispariția urmaşilor lui Constantin cel Mare, respectiv Zenon (474-491). Urmează epoca numită, de obicei, (→) romano-bizantină.

epifanie – Revelare divină în beneficiul unui credincios. Gr. *epi*, prefix și *phaneō*.

epitet (divin) – Adjectiv însoțitor; aici îl folosim – mai ales – în sintagma „epitet divin". Zeul suprem are, în diverse sisteme religioase, epitete precum „marele", „măritul", „(prea)luminosul", „strălucitul" etc. Vezi şi *atribut divin.*

etimon – Gr. *etymon* „sensul adevărat al unui cuvânt", din *etymos* „adevărat, real". De aici, *etimologie*, disciplină a lingvisticii care studiază originea cuvintelor.

etnogeneză – Proces de formare a unui popor, a unui grup etnic (grec *ethnos* „popor", *genesis* „geneză, apariție, facere"). Conform teoriilor tradiționale, în mare vogă începând cu secolul al XIX-lea („secolul națiunilor") până în secolul XX, orice (→) popor trebuie să fi avut cândva în trecut o perioadă de *geneză*, de formare. Se consideră că perioada cuprinsă între secolele IV și X p. Chr. este o perioadă cu o dinamică etnogenetică deosebită: pe ruinele fostului Imperiu Roman și în urma amplelor mișcări de populație, are loc un proces îndelungat și complex de reorganizare etno-lingvistică a Europei, ce a avut ca rezultat apariția grupurilor etnice moderne. În ultimii ani, termenul a intrat oarecum în desuetudine, pe de o parte datorită noilor teorii antropologice, ce resping *de plano* ipoteza că ar fi existat „perioade etnice speciale", pe de altă parte datorită noilor teorii politice referitoare la o Europă Unită și care evită, pe cât posibil, accentuarea ideilor de diferențiere etnică.

federați - Aliați ai Imperiului Roman, care au încheiat cu acesta un tratat de pace (*foedus*) în virtutea căruia ofereau servicii militare pentru paza zonelor de graniță, în schimbul unor (substanțiale) subsidii (adeseori un tribut cosmetizat). Serviciul militar era prestat în unități proprii, cu comandanți proprii, cu armament specific fiecărui trib, astfel încât federații de pe teritoriul Imperiului târziu (mai ales germanici) au avut tendința de a deveni un stat în stat.

frigieni – Vezi *phrygieni*.

gepizi – Populație germanică din familia goților, deci de proveniență scandinavă. Gepizii sunt amintiți în legătură cu conflictele militare de la sfârşitul veacului III p. Chr, cu vandalii şi goții. Istoria reală a gepizilor, înainte de jumătatea veacului V, este însă imposibil de urmărit; ştim doar că ei sunt capii rebeliunii aliaților contra hunilor şi principalii beneficiari ai victoriei. Spre sfârşitul veacului centrul lor de putere se afla în zona Clujului, de unde provin tezaure de importanță continentală (Apahida, Someşeni). La începutul veacului VI îi găsim pe gepizi în Câmpia Tisei (unde pare a se deplasa centrul de greutate), în competiție strategică cu bizantinii şi ostrogoții, pentru stăpânirea oraşului strategic Sirmium (pe Sava inferioară). Din anii '20 ai veacului rivalitatea cu longobarzii (sau lombarzii) germanici, aşezați de bizantini în Pannonia, ca o contrapondere la gepizi, devine principala problemă a regatului gepidic; tot de aici avea să vină sfârşitul statului germanic. La 567 longobarzii se aliază cu avarii, decizie care avea să îi îndepăteze şi pe unii, şi pe ceilalți, din Câmpia Dunării de mijloc şi a Tisei. Sunt cunoscute necropole gepidice (de înhumație, creştine) inclusiv în epocă avară timpurie, mai ales în Transilvania, cultura lor diluându-se treptat, până la dispariție, spre finalul veacului VII. Prezența gepizilor în centrul Transilvaniei a prevenit pătrunderea slavilor în acest teritoriu.

geți – Vezi traci şi daci liberi.

goți – Populație germanică originară din Scandinavia, transbordată pe țărmul sudic al Balticii probabil în veacul I p. Chr. şi infiltrată la mijlocul veacului următor la nordul Mării Negre, unde constituie un puternic stat barbar, cu extensii occidentale până în Muntenia, loc de unde angajează mai multe acțiuni militare împotriva Imperiului roman. Goții reprezintă mai degrabă un grup germanic (răsăritean), generic sub care se regăsesc mai multe triburi (*thervingi*, cunoscuți mai târziu drept (→) vizigoți, *greuthungi*, cunoscuți apoi drept (→) ostrogoți, dar şi alte neamuri, considerate înrudite, precum herulii sau gepizii). În cursul secolelor IV-VI se dezvoltă o tradiție istorică ce corelează istoria goților la cea, mai veche, a geților, considerată de critica recentă doar un abuz dinastic, de arogare a unei istorii străvechi şi glorioase. Chestiunea nu este deocamdată suficient de clară.

hidronim – Nume de apă, în general curgătoare, dar și de lac; *nomen fluminis* (NFl). Hidronimele și (→) oronimele sunt de un ajutor prețios în studierea evoluției unei limbi pe un teritoriu dat. Zona hidronimiei slave vechi ne poate ajuta în conturarea coordonatelor spațio-temporale ale slavilor vechi.

hittită (limba; hitită) – Limbă indo-europeană vorbită în Asia Mică (podișul Anatoliei de astăzi), cu cele mai vechi texte păstrate până astăzi, înainte de jumătatea celui de-al doilea mileniu a. Chr. Dă dovada existenței unei așa-numite (→) laringale, fonem (sunet) dispărut în aproape toate limbile indo-europene. Și tracica pare să fi păstrat această laringală (numită *spirantă velară* de lingvistul rus N.D. Andreev, → proto-boreal). Pe ruinele imperiului hittit și ale limbii hittite apar, în mileniul I a. Chr. frigienii (→ phrygieni).

iliri (illyri) – Grup etnic răspândit în vestul Peninsulei Balcanice. Ilirii (şi în ortografia *illyrii*) au fost complet romanizați, astfel că limba illyră nu mai este atestată după secolul II p. Chr. De acum înainte, *illyr, Illyria* sunt termeni pur geografici sau administrativi (→ Illyria), nu etnici ori lingvistici. Substratul illyr romanizat stă la baza limbii albaneze, a cărei structură actuală s-a cristalizat după stabilirea pe teritoriul vechi illyr a unor grupuri mai nordice de traci neromanizați ori doar parțial romanizați. Disputele privind caracterul neo-illyr ori neo-tracic al limbii albaneze nu s-au încheiat. Așa cum argumentăm și în acest volum, albaneza nu poate fi considerată un idiom neo-illyr, ci neo-tracic, indiferent de unde vor fi venit acele grupuri trace mai nordice: de la nord de Dunăre, fiind așadar (→) carpi (teoria I.I. Russu) sau de la sud de Dunăre, fiind așadar (→) traci neromanizații.

Illyria (Iliria) – denumire dată de romani teritoriilor locuite de iliri – vestul Peninsulei Balcanice. După cucerirea romană numele este folosit în diverse împrejurări administrative, pentru denumirea unor provincii, înainte de anul 9 p. Chr (ulterior *Dalmatia* şi *Pannonia*). Prin reforma lui Diocletian (sf. sec. III) *Illyricum* va fi numele celei mai mari unități administrative – *praefectura*, cuprinzând 7 provincii (inițial mai multe), aflate însă la est de *Pannonia*. Prin *Illyricum* sursele

scrise antice târzii înțeleg pur şi simplu Balcanii de vest (fără Dalmatia), fără a lăsa impresia unei referențieri administrative foarte clare.

incinerație – Rit de înmormântare ce consta în arderea cadavrelor. Răspândit la marea majoritate a popoarelor antice sedentare, inclusiv romanii, tracii și slavii; ritul incinerației dispare treptat sub influența creștinismului. Astăzi, incinerația cunoaște o anume revenire în unele țări. În Republica Cehă, de exemplu, incinerația are tendința de a redeveni ritul predominant de înmormântare, nu însă ca perpetuare a unui obicei străvechi, ci ca redescoperirea unui ritual vechi și ca reacție la catolicismul formal.

indo-european – Grup de dialecte ori de idiomuri (limbi indo-europene), vorbite în preistorie pe un areal vast, la nord de Marea Neagră, până la Marea Baltică și până la Urali în est. Denumirea este generică și a fost dată pe baza analizelor comparative. Deși nu folosit în forma sa actuală, se consideră că data de naștere a sintagmei *indo-european* este 2 februarie 1786, când orientalistul și juristul britanic Sir William Jones a ținut o faimoasă cuvântare la Calcutta, în cadrul Asiatick Society:

Pe parcursul ultimilor 200 de ani, limbile indo-europene au devenit cele mai analizate și mai cunoscute limbi ale globului. Ramura răsăriteană a limbilor indo-europene a fost numită (→) satem (de la cuvântul avestic *satəm* „o sută"), iar ramura occidentală (→) centum (de la cuvântul latin *centum* „o sută"). Limbile slave, alături de limbile baltice, tracă, iliră și indo-iranică, fac parte din grupa răsăriteană satem.

Proto-indo-european este termenul care se referă la faza cea mai veche reconstruibilă pentru această familie lingvistică. Vezi și boreal, proto-boreal.

laringal – Fonem arhaic presupus a fi existat în proto-indo-europeană (PIE), așa cum considera, încă din 1879, Ferdinand de Saussure. S-a folosit acest termen deoarece s-a considerat că locul de articulare al acestui fonem va fi fost faringele, epiglota sau glota. Acest fonem a dispărut din aproape toate limbile indo-europene deja într-o fază veche. Urme ale acestuia se găsesc însă în hittită și în alte limbi anatoliene. Teoria laringalelor, așa cum a fost inițial susținută de Saussure, a avut mulți continuatori, cum ar fi Jerzy Kuryłowicz, Oswald Szemerényi, Jaan Puhvel, Winfred P. Lehmann. Relativ recent, lingvistul rus Nikolaj Dmitrievič Andreev demonstrează încă o dată existența unui asemenea fonem preistoric, pe care îl identifică nu numai în indo-europeana arhaică, ba chiar și într-un idiom încă mai vechi, numit de el *proto-boreal*, din care vor fi derivat atât limbile indo-europene, cât și cele uralice și altaice. Andreev numește acest fonem *spirantă velară*. Unii lingviști au identificat corespondențe și în fazele arhaice ale limbilor semitice • Așa cum am arătat în câteva studii recente (Sorin Paliga), și tracica va fi avut o spirantă velară, ale cărei urme se pot identifica până în protoromână, când dispare, nu fără a lăsa unele urme identificabile în alternanța Ø [zero] / *f* / *v* / *ș* / *h*. Dacă este așa, atunci tracica

avea aici afinități clare cu hittita și cu celelalate limbi din spațiul sud-est european, o altă confirmare a sintagmei *arealul traco-frigian.*

latină – Limbă (→) indo-europeană de tip (→) centum, vorbită inițial doar în Latium, la est şi sud de Roma. Prin cuceriri succesive, latina a devenit limba oficială a Imperiului Roman, ulterior limba care, în forma sa colocvială (vorbită), a stat la baza limbilor romanice. În antichitate, în Peninsula Italică se mai vorbeau alte două limbi indo-europene: osca și umbriana, precum și un idiom arhaic ne-indo-european, etrusca.

legea silabelor deschise – Fenomen fonetic care a afectat un stadiu vechi al limbilor slave, datat la sfârșitul secolului al VIII-lea. Fenomenul deschiderii silabelor (orice silabă se termină deschis, într-o vocală) se manifestă, de exemplu, prin metateza lichidelor (**or* > **ro, *ol* > **lo*), prin polnoglasie (în rusă **molko* > *molokó* față de *mleko, mljako* în alte limbi slave) și prin nazalizarea unor secvențe vocalice (slava veche, polona; majoritatea limbilor slave moderne au pierdut însă nazalizarea). Există multe ipoteze care încearcă să explice aceste fenomene fonetice specifice. Giuliano Bonfante consideră că fenomenul deschiderii silabelor reflectă influența directă a limbii române vechi (protoromânei). Majoritatea cercetătorilor consideră însă că ar fi fost un fenomen fonetic intern.

legiune – Unitate militară de bază a armatei regulate romane din epoca (→) Principatului, compusă numai din cetățeni romani, cu un efectiv teoretic de 5000 de militari. În epoca (→) Dominatului efectivele se restrâng la 1000 de militari, şi aceia împărțiți în două *pedaturi*, având garnizoane diferite; legiunile devin unități de graniță cu rol militar pasiv (pază).

limes – Drum (latină) amenajat în zona de graniță (de-a lungul acesteia) pentru patrulare şi deplasarea rapidă a trupelor. Prin extensie a devenit *zonă fortificată de graniță*; în acest al doilea sens a cunoscut dezvoltări, în epocă romană târzie, semnificând tot ansamblul de construcții şi amenajări defensive, uneori pe o adâncime de sute de kilometri de la graniță. De aici a derivat şi termenul *limitanei* - soldați din unitățile de graniță, cu un statut inferior, similar țăranilor.

litolatrie – venerarea pietrelor considerate sacre; arabii preislamici erau litolatri, iar venerarea Pietrei de la Meka este o reminiscență a acestei credințe străvechi. Litolatria a fost practicată, de-a lungul mileniilor, de diverse grupuri etnice. Deși nu avem dovezi, este posibil ca și tracii să fi practicat litolatria, cel puțin în cadrul unor triburi și în anumite perioade istorice. Au existat speculații, nu însă și dovezi, că Babele din Bucegi și alte forme similare ar fi fost locuri de cult ale strămoșilor traco-daci. Gr. *litos* „piatră" și *latreuō* „a venera, a considera divin".

macedonean – Macedonia antică a aparținut cultural și economic lumii hellenice, dar limba vorbită de macedonenii antici era cert alta decât greaca, unii considerând-o un dialect illyr, alții – între care și Giuliano Bonfante – de tip tracic. După așezarea slavilor la sud de Dunăre, apar două focare cultural-religioase: Salonicul, de unde au plecat frații Chiril și Metodiu, și

Ohridul, unde s-a consacrat Kliment din Ohrid (Kliment Ohridski), venerat ca mare cărturar atât de bulgari, cât și de macedoneni. Timp de secole, oscilând între diverse interese militare și economice, populațiile Macedoniei nu reușesc să-și închege un stat. Abia după primul râzboi mondial, slavii din Macedonia sunt recunoscuți ca grup etnic slav, ce vorbesc un idiom apropiat de bulgară. Limba literară macedoneană este creată abia în anul 1941, în plin război mondial, nu în ultimul rând ca reacție împotriva nazismului. Limba macedoneană (slavă, folosind alfabet chirilic) a devenit limbă oficială abia după dezmembrarea fostei Iugoslavii. Macedonia a fost acceptată ca membru O.N.U. în anul 1993, sub numele provizoriu F.Y.R.O.M. (Former Yugoslav Republic Of Macedonia, Fosta Republică Iugoslavă Macedonia, la presiunile Greciei, care consideră că numele Macedoniei face parte din moștenirea culturală a Greciei). Asemănările izbitoare dintre bulgară și macedoneană, pe de o parte, și între acestea două și română și albaneză, pe de altă parte, arată că ipoteza lui Giuliano Bonfante, care considera macedoneana antică un idiom de tip tracic, este – probabil – cea mai apropiată de realitate. Numai un substrat arhaic comun poate explica asemănările izbitoare din cele patru limbi din așa-numita *Uniune Lingvistică Balcanică*: româna, bulgara, macedoneana și albaneza, cărora li se adaugă greaca și, uneori, sârba.

mezolitic – Etapă de tranziție între paleolitic, mai exact între paleoliticul final (sau epipaleolitic) şi începuturile (→) neolitizării. Datările recente ale fenomenului sunt mai apropiate de timpurile noastre (7500-5500 a.Ch.) decât cele „clasice" (10000-8000 a. Chr.)

migrație – Proces prin care un grup uman, de regulă un trib sau grupuri de triburi, se mișcă dintr-o locație în alta, uneori la distanțe foarte mari de locul de plecare. În general, migrațiile trebuie deosebite de colonizări, cum a fost colonizarea greacă a litoralului Mării Negre ori al Mării Mediterane, deşi rezultatul final al celor două acțiuni este similar. În Europa, perioada cuprinsă între secolele IV și X este cunoscută sub numele de „epoca migrațiilor", începută de grupurile germanice și încheiată odată cu stabilirea maghiarilor în Pannonia (după alte interpretări – cu invazia mongolă, la 1247). În general, migrațiile sunt cauzate de suprapopulare, de boli, de catastrofe naturale (inundații, cutremure), războaie, dar și de cauze pur economice, precum epuizarea pășunilor, stăpânirea unor resurse strategice (precum sarea) sau atractivitatea unor zone bogate (precum Imperiul roman). Tendința actuală în cercetarea arheologică este de a căuta şi alte resorturi ale (→) aculturației decât migrația.

Moesia – Provincie romană din nordul Balcanilor, al cărui nume a fost dat după unul dintre triburile getice sud-dunărene. Provincia a fost ulterior împărțită în două, folosind, după obiceiul roman, extensia *Superior* pentru partea aflată în amonte, pe Dunăre (în fața provinciilor româneşti Oltenia şi Banat), şi *Inferior* pentru partea fluviului dinspre vărsare. În vremea Dominatului (tetrarhia şi urmaşii

lui Constantin cel Mare) cele două se vor numi *Moesia Prima* (în zona Cazanelor Dunării) şi *Moesia Secunda* (între → *Dacia Ripensis* şi → *Schytia*).

neolitic – Etapă în istoria omenirii cunoscută drept „epoca nouă a pietrei". Noutățile aduse de neolitic, într-o perioadă relativ scurtă (cca. 6000 şi 2700 a. Chr.) sunt atât de substanțiale încât sunt uneori subsumate expresiei „revoluția neolitică"; într-o seacă enumerare: adoptarea agriculturii ca principală sursă de subzistență (în locul vânătorii); sedentarizarea; domesticirea unor animale (pentru completarea surselor alimentare); inventarea ceramicii (ca resursă de stocare, în primul rând); forme de locuire compacte şi sistematizate (de tip tell, mai ales); o viață spirituală bogată şi foarte expresivă, dominată de elemente telurice, centrate pe miracolul vieții şi al reproducerii. Speculațiile moderne referitoare la un presupus regim *matriarhal* au fost contestate de antropologia ultimei jumătăți de veac; oricum, există solide prezumții pentru a presupune o poziție socială a femeii superioară civilizațiilor de tip indo-european, poziție conceptualizată sub temele *matrilocație, matriliniaritate*, sau (mai nou) *matricentrism* (matrifocus).

NFl – *Nomen fluminis*, nume de apă curgătoare, vezi hidronim.

oronim – nume de munte, de lanț muntos sau de pisc, de culme. Gr. *oros* „munte" și *nim-* „nume".

ostrogoți – Ramura orientală a (→) goților. Istoria lor timpurie este puțin cunoscută. După zdrobirea lor militară în fața hunilor, majoritatea au rămas în serviciul învingătorilor, contribuind major la dominația pe care aceştia au impus-o Europei. După prăbuşirea imperiului nomad (454) o parte din ei devin *federați* romani în Pannonia, altă parte în Balcani. Cel mai cunoscut ostrogot este Theoderic cel Mare, care la 481 unifică grupurile pannonice şi balcanice şi le îndreaptă spre Italia (488), ocupă Ravenna (ultimul sediul al Imperiului de Apus), îl ucide pe Odoacru (un alt german celebru) şi fondează cel mai puternic regat barbar al epocii.

palatină (armata) – Trupele imperiale din epoca romană târzie, aflate la dispoziția împăratului, care interveneau în provincii numai în situații speciale. Sunt atestate şi la construcția fortificațiilor, precum legiunile în epoca (→) Principatului.

policefalie – Caracteristică a unor zei, semizei, personaje legendare sau animale fantastice, care ar poseda mai multe capete. Gr. *poly* „mai mult, mai mulți" și *kephalos* „cap".

phrygieni – Phrygienii (frigienii) sunt un grup etnic din Asia Mică, de origine indo-europeană. Este atestat un prim grup phrygian A, ce pare a fi vorbit un idiom indo-european (→) centum, urmat de un grup phrygian B, ce vorbea un idiom de tip (→) satem, probabil îndeaproape înrudit cu (→) tracica. Unii specialişti vorbesc de grupul t(h)raco-phrygian sau chiar thraco-phrygiano-illyr, ce vorbea limbi, idiomuri ori dialecte de tip satem.

polnoglasie – Fenomen fonetic specific limbilor slave de răsărit, altfel numită și *pleofonie* sau „deplină vocalizare". Pentru a respecta legea silabelor deschise, în secvențe fonetice de tip consoană-vocală-lichida *l* / *r* -altă consoană CarC, CerC > CoroC, CereC și CalC / CelC > ColoC. În arealul est-slav, polnoglasia se combină și cu așa-numita *okanie*, respectiv pronunția vocalei *o* în funcție de poziția accentului și cu așa-numita iakanie (jakanje, yakanye), pronunțarea lui *a* și a lui *e* după consoane palatale și înainte de accent. Polnoglasia este, de fapt, un caz particular al epentezei vocalice, fenomen care apare și în alte areale lingvistice, de exemplu în limbile ugro-finice. Feluritele forme de epenteză vocalică din rusă fac ca această limbă să ocupe un loc aparte în arealul slav.

prefectură (*praefectura*) – cuvânt cu multiple întrebuințări în limba latină, având toate sensul de punct de comandă (sau decizie, în zona civilă); în organizarea administrativă a Imperiului târziu, *praefectura* era unitatea administrativă majoră, căreia se subordonau (→) diocezele. Împărțirea Imperiului în patru prefecturi este legată istoric de (→) Tetrarhie.

Principat – Regimul imperial roman timpuriu se numeşte astfel, de la titlul împăratului, *Princeps*, denumire care încă reflectă instituțiile republicane (împăratul nu era, deci, decât „primul între egali", adică din clasa senatorială). A fost instituit de Augustus (anul 15 a. Chr.) şi a durat până la reforma lui Diocletian (→ Dominatul).

provincie – Unitate administrativă de bază, în lumea romană, reprezentând teritoriile cucerite şi colonizate.

primitiv (societate primitivă) – noțiune folosită de antropologie pentru a denumi societățile *primare*, cele *de la începuturi*, stadiul *prim* al societății; angajat astfel termenul nu are nimic peiorativ; prin extensie, se poate referi şi la alte realități decât cele ale paleoliticului (de pildă), indicând perioada cea mai timpurie a unui fenomen. De ex. *societatea slavă primitivă* este un construct intelectual vizând o perioadă necunoscută sau foarte puțin cunoscută a societăților slave de mai târziu.

proto-boreal – Termen introdus de lingvistul rus Nikolaj Dmitrievič Andrejev, care consideră că se poate reconstitui un idiom arhaic, corespunzător (→) mezoliticului european, din care ulterior s-au dezvoltat limbile (→) indo-europene, (→) uralice și (→) altaice, ba chiar și limba coreeană. Andreev analizează 203 rădăcini primitive în toate aceste limbi, concluzionând că dihotomia (→) centum– (→) satem din limbile indo-europene își găsește paralelă perfectă și în limbile uralice (maghiara, de tip satem, față de finlandeză, de tip centum) și în cele altaice. Ipoteza lui Andreev continuă, de fapt, ipoteze anterioare avansate și teoretizate și de alți lingviști, cum ar fi Bojan Čop (Slovenia) și Illyč-Svityč (Rusia). Dintre toate aceste teorii, ipoteza lui Andreev este cea mai coerentă și mai bine argumentată. Concluzia de bază a teoriei proto-boreale este că cele trei mari grupe lingvistice (indo-europeană,

uralică și altaică, poate și a patra, limba coreeană) au origine comună, respectiv o tendință convergentă de grupare a unor idiomuri vorbite în spațiul vast cuprins între Europa Centrală, Baltica, Scandinavia, Munții Urali (eventual şi alte teritorii mai la răsărit), Caucaz și Marea Neagră.

protoromână – Fază veche a limbii române de dinainte de influența slavă. Această fază face trecerea de la latina târzie postclasică la elemente de română veche. Mult timp, s-a crezut, eronat, că cele mai vechi influențe slave asupra limbii române ar putea fi datate în secolele VI-VII (*sută, jupân, stăpân, gard* etc.) În realitate, toate acele așa-numite „slavisme vechi" sunt, în cea mai mare parte, tracisme sau, în orice caz, neslavisme. Cele mai vechi influențe slave asupra românei nu pot fi datate înainte de sec. al XII-lea. Tot eronată este, în bună parte, și ipoteza conform căreia limba română ar fi prins contur abia după consolidarea influenței slave.

romano-bizantin – Termen modern, convențional, care defineşte regimul politic instituit de Anastasius (491-518) şi urmaşii săi (până la Heraclius, 610-641). Deşi moşteneşte o tradiție romană, statul romano-bizantin devine, progresiv, un imperiu grec şi ortodox (în sensul antic, al „dreptei credințe"). Procesul avea să fie însă încheiat numai de urmaşii lui Heraclius, care, pentru a se adapta la situația politico-militară catastrofală, sunt obligați la reforme majore, care consfințesc forma medievală propriu-zisă a statului „bizantin".

sarmați - Populație din grupa vest-iraniană, înrudită cu sciții, pe care îi înlocuieşte (şi asimilează) în stepele nord-pontice. După informațiile oferite de Strabon (sec. I a. Chr), zona dintre Dunăre şi Nipru era cunoscută drept *pustiul getic*, locuit de „tirageți" („geții de pe Tyras") în jurul Nistrului, mai la est erau *iazigii*, apoi *s. regali*, iar dincolo de Nipru se aflau *s. roxolani*. Aceeaşi sursă îi descrie ca fiind nomazi şi trăind în corturi. La jumătatea sec. I p. Chr. s. iazigii se mută în Câmpia Tisei, iar roxolanii spre Nistru, flancând civilizația dacică. Roxolanii participă la coaliția antiromană a lui Decebal, continuând a face presiuni asupra Munteniei, în vremea lui Hadrian. În sec. III roxolanii se mută în masă spre vest, împinşi de (→) goți. Importante vestigii sarmatice sunt cunoscute şi în zona Dunării inferioare, dar şi în vestul extrem al României, spre Câmpia Tisei, însă dovezi ale unei conviețuiri geto-daco-sarmatice se pot colecta dintr-o geografie foarte extinsă.

satem – Grupul răsăritean al limbilor (→) indo-europene, în opoziție cu grupul occidental (→) centum. Limbile satem se caracterizează prin consoane fricative și palatale, având un inventar fonetic mai bogat decât limbile centum. Vechea indiană, sanskrita, iranica, limbile slave, limbile baltice (lituaniana, letona), tracica, ilirica sunt exemple de limbi satem. Unii lingviști considerau ilirica drept idiom centum, probabil sub influența arheologilor, care consideră vestul Balcanilor ca fiind puternic celtizat. Astăzi, ipoteza apartenenței iliricei la grupa centum a fost abandonată de majoritatea cercetătorilor.

sclaveni - Vezi slavi

Scythia – sau „țara sciților", denumire folosită la începutul antichității pentru a indica uriaşele întinderi de la nordul Mării Negre, locuite de sciți. Locul sciților este luat, în izvoarele istorice, de (→) sarmați, încă de la începutul erei creştine, însă denumirea (geografică) a rămas. Acelaşi nume a fost folosit la reorganizarea administrativă de la sfârşitul veacului III, pentru partea fostei (→) *Moesia* care se întinde între Dunăre şi Mare (aprox. Dobrogea). Pentru claritate, istoricii folosesc sintagma *Scythia Minor* - Sciția Mică.

slave – Limbi slave. Grup lingvistic indo-european, derivat dintr-o ramificație sudică a unui grup mai mare, numit convențional balto-slav, reprezentant al ramurii răsăritene (→) satem a limbilor (→) indo-europene. Deși asemănarea dintre limbile slave și cele baltice (lituaniana, letona și prusiana, ultima azi dispărută) a fost observată și analizată deja în sec. al XIX-lea, au fost multe discuții privind detaliile referitoare la apariția și la dezvoltarea limbilor slave. Astfel, în sec. al XIX-lea, teoriile naționalist-„patriotice" considerau că slavii sunt un grup lingvistic la fel de vechi precum hittiții, vechii indieni ori grecii, ipoteză azi greu acceptabilă deși, evident, limbile slave sunt limbi de structură arhaică, apropiate de structura limbii latine ori a limbii grecești vechi. Discuții aprinse sau purtat și privind clasificarea limbilor slave, astăzi fiind acceptată împărțirea după criterii pur geografice și politice. De exemplu, limbile slave de sud includ, conform acestor clasificări, slovena, croata, sârba (sau sârba-croata, dacă eliminăm componenta politică recentă), bulgara și macedoneana, în ciuda faptului – evident – că cele trei limbi de sud-vest (slovena, croata și sârba) se apropie tipologic de grupul ceho-slovac și mult mai puțin de grupul bulgar-macedonean. Hasdeu propunea o împărțire a limbilor slave ținând seamă de tipologia lor veche şi de caracteristici fonetice specifice, nu de actualele frontiere politice. Din păcate, propunerea lui Haseu nu a fost cunoscută străinilor și, ca atare, a rămas fără ecou. Nu trebuie uitat că, până la stabilirea ungurilor în Pannonia, grupul slav occidental avea continuitate habitațională cu grupul de sud-vest, slovenii fiind probabil stabiliți, până să fie dislocați spre sud-vest, în actuala Pannonie (teoria pannonică a originii slovenilor).

slavi – Cunoscuți inițial sub numele *sclaveni, sclavini*, care apar în documentele bizantine începând cu jumătatea secolului al VI-lea, apoi în forma abreviată *sclavi* (din sec. VII), de la care derivă şi numele modern, slavii au fost inițial un conglomerat multi-etnic în care intrau proto-slavi, grupuri nord-trace neromanizate (carpi, mai ales), dar și grupuri de alte origini, care încep să se coaguleze în jurul unor conducători locali și pe baza unor dialecte de tip satem sud-baltic în amestec cu elemente vest-iranice și nord-trace, dar și germanice și est-romanice (protoromânești). În lumea arabă încep să fie cunoscuți sub numele generic de *Ṣaqlab* (*Ṣiqlab*, *Ṣaqlāb*), pl. *Ṣaqāliba* „sclav blond cu pielea albă", pseudoetnonim, am zice, în spatele căruia se ascundeau mai multe

grupuri etnice nordice blonde. Treptat, pe parcursul a circa trei secole, grupurile protoslave se consolidează și încep să capete conștiința puterii și a importanței lor, fapt ce ușurează, după 860 p. Chr., procesul de creștinare. Expansiunea pe o suprafață imensă, care deja în secolul al X-lea cuprindea vaste spații cuprinse între Baltica și Urali la nord și la est, până la Elba, în vest, Marea Egee și Adriatica în sud-vest, a condus la reconfigurarea lumii slave în trei mari centre culturale și politice: 1. centrul Salonic-Ohrid, bulgar-macedonean; 2. Moravia Mare, Cehia și Slovacia de azi; 3. Rusia Kieveană • Inițial, *sclavenus*, *sclavus*, avea, așadar, mai degrabă conotație politico-militară sau socială, abia apoi căpătând sens etnic. Unele grupuri slave erau cunoscute sub numele de *anti* (anți), localizați undeva în estul Moldovei. Vezi şi *veneți.*

spirantă velară Termen folosit de lingvistul rus Nikolaj Dmitrievič Andreev, pe care îl notează cu *X*, pentru a reconstrui un fonem arhaic, de timbru imprecis, pentru o fază mezolitică a complexului (→) proto-boreal. Mai cunoscut este termenul (→) laringală, folosit – pentru a desemna un asemenea fonem – de majoritatea lingviștilor de la Saussure încoace.

tabu – Set de interdicții de natură religioasă, adesea cu motivații obscure, care se referă la consumul unui aliment, la frecventarea unor locuri, purtarea unor lucruri, privirea unor oameni, uciderea a ceva anume, etc. Cuvântul a fost folosit prima oară de James Cook (*taboo*) în jurnalul său din anul 1777, cu referire la ceea ce văzuse și auzise în insulele Tonga (pe atunci Friendly Islands, Polinezia):

„[taboo] *has a very comprehensive meaning; but, in general, signifies that a thing is forbidden…. When any thing is forbidden to be eat, or made use of, they say, that it is* taboo." [Taboo, tabu] are un sens larg, dar – în general – arată că un lucru este interzis... Dacă ceva este interzis să fie mâncat sau să fie folosit, atunci se spune că e *tabu*.

Cuvântul a fost apoi mult folosit în studiile de antropologie, mai ales în cele referitoare la credințe. În general, interdicțiile religioase ori magice (tabu, taboo) au jucat un rol crucial în istoria omenirii, la toate popoarele.

Tetrarhie – Regim politic instituit de Diocletian (293), bazat pe împărțirea Imperiului în patru unități administrative majore (→ prefectură), conduse de câte un co-împărat. Reorganizarea era legată de dificultățile de administrare a unui Imperiu care putea fi traversat, de cel mai rapid curier, în cca. o lună. Tetrarhia nu a rezistat (Constantin cel Mare cumulează din nou puterea imperială completă), dar sistemul administrativ a rămas în vigoare trei secole.

toponimie – Disciplină a lingvisticii care studiază numele de locuri. În sens larg, prin toponimie înțelegem nu numai numele de locuri propriu-zise (localități), ci și nume de râuri (hidronime), nume de lacuri (*nomina stagni*), nume de munți, de lanțuri muntoase și de piscuri (oronime). Studierea toponimiei ne poate da indicații prețioase despre zonele conservatoare, cu persistența formelor arhaice,

uneori provenind chiar din idiomurile neoliticului (toponimie → pre-indo-europeană), față de zonele unde influențele mai noi sunt dominante. Toponimia ne ajută, în bună măsură, să stabilim – de exemplu – arealul slav de dinainte de expansiune (arealul de pre-expansiune).

totem – Animal, plantă sau obiect reprezentând, în societățile (→) primitive, reprezentarea unui strămoş ancestral, conform legendelor tribului; uneori reprezentarea totemului este interzisă, tendință care s-a tradus în societățile para-istorice în aniconism (aşa cum se presupune pentru daci).

Thracia (Tracia) – provincie romană înființată în anul 46 d. Chr., în partea sud-estică a Peninsulei Balcanice, pe un teritoriu locuit de mai multe triburi (→) tracice. În Imperiul roman târziu T. devine dioceză, care cuprinde toată jumătatea răsăriteană a Balcanilor. Despre persistența unor elemente tracice neromanizate, în ciuda a şase secole de civilizație romană, se discută, deocamdată, în absența consensului. Cert este doar că sursele târzii înțelegeau prin „traci" locuitori ai diocezei tracice, nu etnici traci.

traci – Mare grup etnic, răspândit atât la nord, cât și la sud de Dunăre. Grupul nordic era cunoscut în antichitate sub numele geți (folosit de greci, în surse mai timpurii, încă din sec. V a. Chr.), sau daci (în surse latine, nu mai timpurii de sec. I a. Chr.), care însă făceau parte tot din marele grup tracic. Unii cercetători consideră că tracii, illyrii și phrygienii vorbeau idiomuri indo-europene de tip satem înrudite, existând – așadar – un mare grup traco-iliro-frigian răspândit de la nord de Carpați până la Adriatica în vest și în Podișul Anatoliei în est • Limba vorbită de traci ne este cunoscută prin atestarea unor toponime, hidronime, oronime și antroponime în texte ale autorilor greci și latini, precum și prin păstrarea unor cuvinte de substrat mai ales în limbile română, albaneză și bulgară, uneori și în alte limbi învecinate (sârbă, ucraineană). Analiza etimologică ne permite să observăm unele diferențe dialectale în lumea tracică, cum ar fi evoluția *ā* > *ô* > *u*, dar *ă* > *a* în dialectele nordice (**Dān-ăr-* > *Dun-ăr-e*, *Măr-is-* > *Mure-eș* etc.), față de cele sudice, unde evoluția va fi fost *ā, ă* > *a* (*Măr-is-* > *Marica*, în Bulgaria de azi etc.). Tracica va fi fost vorbită multe secole după romanizare, atât la sud, cât și – mai ales – la nord de Dunăre, în Maramureș și în Moldova de azi, necucerite de romani. Analiza etimologică, dar și cercetarea arheologică, arată că putem vorbi de grupuri relativ compacte de traci (carpii, mai ales, pe versantul estic al Carpaților) cel puțin până în secolul al IV-lea p. Chr., probabil însă chiar mai târziu. Tracismele s-au integrat, așadar, limbii române dar și limbilor vecine, mai ales bulgara, pe parcursul a mai multe secole. Este azi cert că limba tracică încă se vorbea când au început marile migrații (sfâşitul sec. al IV-lea p. Chr.), iar slavii, în mișcarea lor spre sud și spre vest au antrenat și grupuri tracice tardive, care vor fi contribuit și la etnogeneza slavă.

turcic – Vezi altaic

ugro-finic – Grup lingvistic care alătură subgrupa ugrică, cu maghiara cel mai important reprezentant, și subgrupa finică, având finlandeza și estona drept cei mai importanți reprezentanți. Alături de alte limbi din nordul Europei, cum ar fi lapona, formează grupa (→) uralică. Limbile ugro-finice trebuie să fi avut un rol relativ important în conturarea profilului slav vechi, precum arată unele corespondențe, de exemplu sl. *kъniga* „carte, text" – maghiar *könyv* sau slav *slovo* „cuvânt" – maghiar *szó*, pl. *szavak*, finlandez *sana*. O mai mare influență ugro-finică în structura limbii este observabilă în rusă, cum ar fi epenteza vocalică și absența verbului *a avea*, înlocuit prin sintagma „la mine, la tine etc. este". De asemenea, accentul fix, pe prima silabă, în cehă și în slovacă, nu pare străin de influența unui idiom ugro-finic, care trebuie să fie anterioară influenței maghiare, deși cercetătorii consideră a fi o simplă evoluție internă spre stabilizarea accentului pe o anume silabă (în polonă este pe silaba penultimă).

Uniunea Lingvistică Balcanică – Sintagmă, nu foarte fericit formulată, care definește un grup de patru limbi – româna, bulgara, macedoneana și albaneza cărora li se adaugă greaca și sârba, toate având lexic și structuri apropiate: același material sub patru/șase forme diferite. Unii lingviști vorbesc de trei limbi, ignorând macedoneana care, evident, face și ea parte din acest grup. Alții vorbesc de cinci limbi, adăugând și greaca modernă, alții de șase limbi, adăugând grupului și sârba. Este clar că toate aceste limbi au fie ca substrat limba tracică (româna, bulgara, macedoneana), fie tracica a fost un component important al structurii actuale (albaneza). Deși sintagma a fost adesea criticată, ea continuă să fie folosită în unele lucrări de specialitate. În ciuda denumirii nefericite (româna nu este, de fapt, idiom balcanic, iar albaneza, pe de o parte, și româna ori bulgara, pe de altă parte, au și mari diferențe unele față de altele, greaca este și ea mult diferită de toate celelalte), sintagma „uniunea lingvistică balcanică" surprinde multe asemănări fonetice, de lexic ori de structură ce nu pot fi ignorate.

uralic – Grup de limbi (limbi uralice) vorbit, mai ales, în nord-estul Europei, iar – prin maghiari – și în Europa Centrală. Din această familie lingvistică, fac parte: grupul finic (finlandeza, estona și alte limbi vorbite în spațiul fost sovietic), grupul ugric (maghiara și alte limbi de mică răspândire) și lapona. Cel mai bine cunoscut grup al familiei este cel ugro-finic (limbi ugro-finice). Vezi şi proto-boreal.

vandali – Uniune de triburi germanice (lacringi, lugi, hasdingi, silingi, tervingi), care a locuit în primele patru secole creştine teritoriul cuprins, cu aproximație, între Oder şi Vistula. Migrează spre vest, în jurul anului 400. Timp de aproape trei decenii ocupă mare parte a peninsulei hispanice, pe care o părăsesc sub presiunea vizigoților (→), trecând în Africa de nord romană. Romanii nu numai că trebuie să le recunoască stăpânirea, dar le solicită alianța, vandalii devenind şi o forță navală importantă în Mediterana. La 455 însă vandalii

jefuiesc Roma atât de temeinic, încât îşi lasă posteriteriții numele, în expresia *a vandaliza*. Regatul vandalic nord-african a rezistat numai un veac.

vatră – Vatra de formare sau arealul de formare al unui grup etnic (german *Urheimat*, englez *homeland* etc.) este acel areal considerat de antropologi ca specific unui anume grup etnic într-o anume perioadă aleasă. Conform unor viziuni tradiționale, pe același areal și în același interval de timp ales ca punct de referință, nu pot apărea și nu se pot dezvolta două sau mai multe grupuri etnice (astăzi – contestabil), iar în zonele învecinate unui areal de formare pot apărea zone conflictuale.

veneți – Populație învecinată cu germanii, undeva la est de aceştia, conform mărturiei lui Tacitus (*venedi*), probabil într-o zonă de la izvoarele Vistulei. Aproape şase veacuri mai târziu, la mijlocul veacului VI, Iordanes vorbeşte despre veneți (în ortografia *venethi*) ca despre strămoşii legendari ai (→) sclavinilor şi (→) anților, plasându-i tot la izvoarele Vistulei. Mărturia lui Iordanes este contestată, între altele datorită sonorității (→) celtice a numelui. Există însă şi o mărturie de sec. VII, mai puțin discutată (Iona din Bobbio - Viața Sf. Columban), în care se spune despre (→) venzi *Venetiorum qui et Sclavi dicuntur*, închizând cercul identificărilor.

venzi – Populație vest-slavă, desprinsă din conglomeratul avar în urma unei revolte, în jur de 630, sub conducerea unui comerciant de origine francă, Samo, care a coagulat în jurul său un puternic dar efemer regat (*Statul lui Samo*). Ortografia cronicarului Fredegar (cca. 660), principala sursă istorică, este *Winedos*, cu variația *Venetiorum*, iar în altă sursă apar drept *Winidi*. Fredegar dă şi echivalența *Sclauos coinomento Winedos*.

vizigoți – Ramura occidentală a goților. Au avut centrul de putere inițial undeva în zona Buzăului. Sunt cunoscuți ca promotorii creştinismului de tip arian între neamurile germanice, dar şi printre primii persecutori ai creştinilor locali. Au creat mari probleme romanilor, la Dunărea de Jos, purtând războaie grele şi cu Constantin cel Mare (332), şi cu Valens (367-369), dar acestea nu sunt decât episoadele cele mai celebre ale unui lung şir de invazii. În fața invaziei hunice au preferat, majoritatea, să ceară protecția romană, mutându-se în masă la sud de Dunăre. Problemele lor cu gazdele au culminat cu dezastrul roman de pe câmpul de la Adrianopole (378 – când moare Valens, ultimul împărat roman căzut în luptă), dominând apoi copios armatele „federate" din zonă. Cea mai celebră ispravă a lor a fost cucerirea şi prădarea sistematică a Romei, în 410, după care au migrat în sudul Galiei, apoi în Peninsula Iberică, unde au fondat un important regat germanic.

ANEXA 3

Distribuția numelui Moldova

Răspândirea numelui în lumea slavo-baltică

Râu în Moldova

Moldova, Ida-Virumaa (county), Estonia (localitate pe țărmul Balticii)

Molodovo – Bucovina – Ucraina (localitate)

Moldova Veche/Nouă – Caraş-Severin, Banat

Moldoveneşti, Cluj (se referă la o populație şi nu e relevant)

Moldoveni, Ialomița (dar şi Teleorman) (se referă la o populație şi nu e relevant)

Moldovița (Suceava şi Caraş-Severin) (interesantă replica din Banat)

Moldava, Ústecký, Cehia (la granița Germaniei, spre Dresda)

Moldava, Teplice, Cehia (tot la granița Germaniei)

Moldava nad Bodvou, Košicky (county), Slovacia

Moldawin, Szczecin (county), Polonia

Moldavanka, reg. Krasnodar, Rusia (localitatea în apropierea coastei Mării Negre, la SE de Marea de Azov)

Moldavanka, reg. Orenburg, Rusia (pe Ural, la NNE de Marea Caspică, la marginea stepei Kîrkîză şi a statului Kazahstan)

Răspândirea numelui în lumea germană

Moldau – numele german al râului Vltava

nu ştim ce însemnă „Moldau", dar ştim ce înseamnă „Vltava" (e din aceeaşi rădăcină cu „vâltoare"); mai ştim legenda transmisă de Miron Costin, despre Dragoş, plecat la vânătoare din Munții Maramureşului, însoțit de cățeaua Molda, de la care a primit numele râul Moldova (Xenopol 1986, 32-33). Sufixul este slav (precum Vltava, Poltava, etc), dar numele este germanic. Evident, în această situație consonanța *-d-ava* (din unele forme ale numelui) este întâmplătoare şi fără legătură cu aşezările fortificate ale dacilor.

Molde în Norvegia

Moldjord, Norvegia

Moldegard, Norvegia

Moldestad, Norvegia

Moldrup, provincie în Danemarca

Moldbjerg, Danemarca

frecvența numelui la grupa germană nordică este remarcabilă

Moldenit, Germania

Moldes, Spania

Moldones, Spania

Moldgreen, Marea Britanie

Comentarii

Probabil că ar trebui cercetate şi alte rădăcini, precum Mulde (râu în Saxonia); Molda boemă ar putea proveni din aceeaşi rădăcină cu cuvântul gotic pentru „praf" – Mulda. Interesant de observat – înțeles astfel, numele Moldovei nu ar fi decât o traducere germană a Prahovei de origine slavă – un râu înspumat, care ridică „praf" deasupra lui.

Cele şase analogii din zona nord-germană ar putea sugera o origine germană (slav fiind doar sufixul). Inclusiv numele din sudul Rusiei (Orenburg şi Krasnodar) ar putea avea şi ele origine gotică directă (fără mediere moldavă). Distribuția numelui pe coasta estonă, fără intermediar rusesc (numele lipseşte din centrul Rusiei) sugerează aceeaşi sorginte gotică. Pentru amintire: goții reprezintă ramura estică a germanilor, însă sunt de proveniență scandinavă, cel puțin după variantele cele mai consacrate; înainte de a ajunge la țărmul Mării Negre, au stat cel puțin un veac pe țărmul Balticii, la gura Vistulei. Distribuția rădăcinii Mold- în mediul nord-germanic pare să probeze, indirect, această teorie.

Mai există o consecință: numele râului Moldova, probabil altfel sufixat, ar trebui să fie mai vechi de sec. V.

ANEXA 4

Pururi = „focuri”[1]

Pururi este, fără îndoială, unul dintre cele mai importante cuvinte ale limbii române. Analiza originii sale ne va conduce, așa cum vom încerca să arătăm în continuare, spre reconstituirea unei mentalități arhaice, aflate în luptă atît cu doctrina creștină (în plină afirmare în primele secole ale erei noastre, „creștine“) dar și cu numeroase culte orientale, bine atestate în Dacia romană. Mărturisim faptul că etimologia lui *pururi* (aceasta este, cum vom arăta, forma cea mai veche; de asemenea *pururea, de-a pururi* la care vom reveni mai jos) ne-a preocupat de mai mulți ani, dar nu am putut găsi o explicație mai bună decît cea oferită, de mult, de I. I. Russu în *Etnogeneza românilor*. Nu poate fi îndoială, așa cum a arătat just regretatul profesor clujean, că ne aflăm în fața unui cuvînt străvechi, probabil de origine traco-dacă, așa cum ne arată paralela albaneză *përherë*, cu sens identic formei românești. Mai puțin convingătoare au fost demersurile pentru a identifica o rădăcină primitivă care să explice formele românească și albaneză. Așadar, *pururi* pare a fi o moștenire străveche, dar nu putem argumenta și de ce; doar albaneza ne-ar indica faptul că ne aflăm, cu mare probabilitate, în fața unei forme pre-romane (au fost, firește, și alte ipoteze, unele hilare, citate și discutate de I. I. Russu, motiv pentru care nu are rost să insistăm nici asupra lor).

Rădăcina pur „foc”

Începem demonstrația noastră abrupt, cu ceea ce ar trebui să fie, poate, concluzia: *pururi* înseamnă, literalmente, „focuri”: este vorba, altfel spus, de un substantiv neutru plural (așa cum este, de altfel, și forma *focuri*!), al cărui sens s-a pierdut după romanizare, cînd a fost înlocuit cu *foc*, din latin *focus* ce însemna inițial „vatră”. Existența unor forme trace cu radical *pur-* avînd sensul „foc” a fost demonstrată de mult. Astfel, încă din anul 1957, cînd apărea lucrarea sa de referință *Die thrakishen Sprachreste*, Dimităr Dečev observa (pag. 386) că o serie de nume trace precum i se explică prin radicalul *pur-* „foc”, înrudit cu grec *pyr, pyrós* „foc”, german *Feuer*, englez *fire* etc. Ulterior, Gh. Mușu a reluat discutarea acestor forme în lucrarea

[1] Retipărim aici, fără modificări, studiu lui Sorin Paliga din *Academica* nr. 8 (20), iunie 1992, p. 14.

sa de excepție *Din mitologia tracilor* (cap. *Focul la frigieni,* pag. 148-151). După cum se observă (și am putea înșirui aici și alte exemple), nu există, nu pot exista dubii, privind existența unor forme cu radical *pur-* în limba tracă ori traco-dacă al căror sens nu putea fi decît „foc" ori un sens derivat, să zicem „roșu ca focul", „soare", „însorit" etc. Problema esențială este de a căuta o motivație extralingvistică, anume de ce sensul străvechi „foc" va fi căpătat, în trecerea de la daco-romană la daco-română, sensul – neașteptat, este drept, dar cu atît mai interesant – „etern".

Focurile eterne

Explicația nu poate porni decît de la două componente necreștine ale cultelor din Dacia: o componentă autohtonă, traco-dacă, și o alta orientală, știut fiind faptul că în Dacia sînt bine reprezentate cultele de origine orientală (în acest sens, rămîne fundamentală lucrarea lui Silviu Sanie, *Cultele orientale în Dacia romană*, apărută în anul 1981). Așadar, pe de o parte, sunt bine cunoscute ritualurile legate de sărbătorile focului de la solstițiile de vară și de iarnă, un loc principal avîndu-l aici sărbătorile de iarnă ale focului celebrate aproximativ la data cînd se celebrează în lumea creștină Sf. Ignat (prin etimologie populară apropiat în mod irezistibil de latin *ignis* „foc"!) și, mai ales, Crăciunul. (Asupra acestor aspecte deosebit de interesante s-a oprit, în cîteva rînduri, regretatul Gh. Mușu, ale cărui lucrări rămîn, deocamdată neegalate în domeniul tracologiei). În plus, nu putem uita faptul că, pînă tîrziu în sec. V e.n., dacii au fost incineranți, cu alte cuvinte ritualurile lor de înmormîntare se caracterizau prin arderea morților: așadar un alt moment în care apare clar rolul focului în cadrul credințelor autohtonilor.

În Dacia este bine atestată venerarea divinităților orientale cunoscute sub numele romanizat de *Sol Invictus*, „soarele neînvins", cu alte cuvinte „soarele nepieritor", am putea traduce chiar, în contextul demersului nostru, *„soarele-de-a-pururi"* (vezi discuții în lucrarea lui Silviu Sanie deja amintită). Pe de altă parte, în anul 321 se instituie ziua de duminică drept „zi a soarelui" (*dies solis*), zi de odihnă (cf. la englezi *Sunday* „ziua soarelui" ce calchiază de fapt latinul *dies solis*). Acestea se întîmplau pe vremea lui Constantin cel Mare, pe atunci împărat al Occidentului, apoi (în 324), împăratul unic al Imperiului, o dată cu capturarea și asasinarea lui Licinius.

În lumina celor spuse aici, reiese cu destulă claritate rolul și locul credințelor legate de foc și de soare (ca simbol al focului etern). Deși este imposibil să determinăm dacă schimbarea de sens „foc" – „etern" s-a făcut sub influența credințelor autohtone ori sub cea orientală, înclinăm să credem că influența orientală, puternică atunci în tot imperiul, a jucat rolul hotărîtor. Este vorba, evident, de o ambianță spirituală ce explică un moment din istoria mentalităților secolului al IV-lea e.n. și, implicit, și un foarte interesant cuvînt românesc.

În final revenim la paralela albaneză deja amintită – *përhérë, përhéra* „etern, de-a pururi". În mod cu totul surprinzător, cercetătorii nu au observat (probabil puternic influențați de ideea preconceptă că sensul prim al al formei *pururi* trebuie căutat în sfera semantică temporală) că albaneza mai oferă un exemplu cît se poate de grăitor – *përhin* „a acoperi cu cenușă", în mod evident înrudit cu *përhérë*, în măsura în care evidența va fi judecată într-un larg context comparativ (în context, alb. *përhin* se apropie semantic de ceh *pýř* „jar acoperit cu cenușă"). Desigur, sunt detalii de corespondențe fonetice româno-albaneze ce nu pot fi discutate aici (rom. *pur-* față de alb. *për-*). Oricum, forma românească *pururi* trebuie considerată cea mai veche, ea fiind un plural neutru, așa cum este *focuri*. Plecînd de la forma de bază, *pururi*, s-a creat ulterior și o paralelă *pururea* (cf. *de asemeni*/*de asemenea* etc.) și a intrat în uz construcția *de-a pururi* „de-a focuri(le) (eterne)" în care forma *pururi* apare cu claritate drept un substantiv arhaic, lipsit azi de sens pentru vorbitori, dar perfect analizabil din punct de vedere etimologic. Căci *pururi* este un relict lingvistic al unor culte necreștine din Dacia și din Imperiu, răspîndite în primele secole ale erei noastre. *Pururi* aduce aminte de venerarea focului etern.

Figura 37.
Tabula Peutingeriana (sec. IV)
Segmentum VIII
fragmente (1 şi 2 – sus; 3, 4 şi parțial 5 – jos)

ANEXA 5

Venedi, Wandali, Winidi

- schiță -

Chestiunea etnonimelor central-europene care începe cu acel *Venedi* a lui Tacitus şi se încheie (?) cu *Winidi*, la Fredegar, a mai fost atinsă în acest volum, în cel puțin două locuri: în Notele introductive, unde încercam să arăt dificultatea restabilirii conținutului real al numelui, cât şi a implicării respectivului grup etnic în proto-istoria slavă; în Capitolul 4, care discută diversele nume etnice ale unor populații care au avut, sau se presupune că au avut legătură cu primele manifestări istorice ale precursorilor slavilor, aşa cum rezultă din *Getica* lui Iordanes.

Chestiunea a preocupat intens ambii autori ai cărții, prilejuind mai multe consultări şi schimburi de opinii, cât şi câteva runde de cercetări suplimentare, fiindcă numele *venedi*-lor, în diversele forme cunoscute, a fost un nesecat izvor de confuzie pentru istoriografia modernă. Încet-încet problema a luat contururi mai ferme; chestiunea nu putea fi însă soluționată în interiorul unui capitol introductiv, nu putea fi discutată nici exclusiv sub specie lingvistică, nici nu era, de fapt, o problemă de arheologie, deşi este plină de consecințe pentru perspectiva arheologică. Am ajuns astfel la concluzia că alunecoasa problemă merită un scurt *addendum*, la sfârşitul cărții.

Primul nume din titlul acestei schițe de sudiu apare în *Germania* lui Tacitus, XLVI, pasaj pe care îl reproduc în traducere:

> *1. Aici se isprăveşte Suebia. Nu prea doresc să scriu despre semințiile peucinilor, venedilor şi fennilor, pentru că nu ştiu dacă sunt germani sau sarmați. Deşi peucinii, pe care unii îi numesc bastarni, se aseamănă germanilor, în privința limbii, portului, locuinței şi felului de a clădi case. Peucinii sunt cu toții murdari şi lăsători; căpeteniile lor, datorită amestecului, prin căsătorii, cu sarmații, se sluțesc aşa încât să capete înfățişarea acestora.*
>
> *2. Venedii au împrumutat multe dintre obiceiurile sarmaților. Deoarece ei cutreieră şi jefuiesc înălțimile, munții şi pădurile care se găsesc între peucini şi fenni. Totuşi ei pot fi socotiți germani, întrucât clădesc case statornice, poartă scuturi şi se bucură când merg pe picioarele lor la iuțeală, altfel decât sarmații, unde nu toate se petrec la fel, dat fiind că ei îşi duc viața în car şi pe cal.*

Am transcris acest relativ lung pasaj pentru a da cititorului ocazia de a face propria estimare asupra credibilității opiniei exprimate de Tacitus, asupra *orientării*

sale în mediul pe care îl comenta. Din punctul meu de vedere, dincolo de discutabila confuzie între peucini şi bastarni, textul este impecabil, relevând o perfectă înțelegere a diferențelor culturale fundamentale dintre sarmați şi germani. Ezitările sale, exprimate în chiar primele două linii, nu se datoază confuziei autorului, ci unei realități antropologice de *frontieră*, vorbind despre populații care nu sunt, în sens deplin, nici germanici, nici sarmatici (vezi craniiile deformate ale peucinilor, după moda sarmatică).

Poziția geografică a acelor *venedi* am cometat-o deja pe larg într-o notă anterioară (pagina 7, nota 8), respectiv în proximitatea Carpaților nordici.

Aproape în acelaşi timp cu Tacitus – în fapt cu o generație mai timpuriu – vorbea şi Pliniu cel Bătrân despre aceiaşi *venedi*, locuind pe malurile Vistulei (*Hist. Nat*., IV, 97), *în proximitatea sarmaților*, iar Ptolemeu (sec. II, *Geographia*, III, 5, 21), numindu-i uşor diferit, *ovenedai*, îi plasează la malurile Balticii, care s-ar fi numit chiar *Golful Venedic*.

Acelaşi Pliniu vorbea însă şi despre o populație cu nume similar, *veneti* (si *eneti*, în vorba grecilor), la care face referire la intermediarii comerțului cu chilimbar (*Hist. Nat.* XVII, 43); acea populație ar fi trăit în vecinătatea imediată a Mării Ioniene, adică Adriatica, la capătul drumului chihlimbarului, adică în chiar poziția oraşului Veneția. Între *venedi* baltici şi *veneti* adriatici nu pare să fie vreo legătură, alta decât cea etimologică (dintr-o rădăcină IE cu sensul „iubire"...), numele având probabil o veche origine celtică[1].

Tabula Peutingeriana, o colecție de hărți şi rute militare din Imperiul târziu, dar cu datare nu tocmai certă[2], arată, la chiar începutul segmentului VIII, o populație numită *venadisarmatae*, care s-ar afla la nord de (fosta) Dacia traiană şi la vest şi nord de „alpes bastarnice (sic)"[3], adică, am zice noi, Carpații răsăriteni. Pe la jumătatea aceluiaşi segment (VIII, 4) găsim, într-o poziție marcată imediat la nord şi vest de Delta Dunării, *venedi*. Sursa este, în linii mari, contemporană imperiului gotic al Amalilor.

---

[1] Influența celților asupra zonelor nordice ale Europei face obiectul a numeroase dispute ştiințifice, cum ar fi cele legate de cazanul de la Gundestrup. Iată un exemplu, mult mai la răsărit, când Tacitus vorbeşte despre *aestii*: „O proslăvesc pe Mama zeilor. Ca semn al acestor datini, poartă chipuri de mistreți" (*Germania,* XLV, 2). Ambele elemente de mai sus sunt tipic celtice (Vertemont 2000, s.v. „mistreț" şi Kernbach 1989, s.v. „mitologie celtică").

[2] Se pare că documentul a cunoscut cel puțin două momente de redactare; unele date par a aparține începutului sec. III (de exemplu localitățile romane din Dacia traiană), însă altele trădează intervenții mai târzii (probabil în epoca lui Theodosius II, respectiv prima jumătate a sec. V). Autorii slavi preferă să foloseaască datarea primului „strat" (precum Kazanski 1999, 37), dintr-o pasiune protocronistă pe care o înțelegem. Pentru accesibilitate – vezi ECR, s.v. Tabula Peutingeriana, bibliografia problemei fiind însă enormă.

[3] Astfel, după o populație dispărută deja de vreo trei veacuri, tot aşa cum astăzi numim acelaşi lucru drept „Carpați", după o populație dispărută de peste un mileniu şi jumătate.

Următoarea sursă, şi cea mai comentată, de-a lungul timpului, este Iordanes, autor cu o faimă proastă, parțial doar meritată, cum demonstrează enumerarea, în aceeaşi frază (*Getica*, V, 30), a numelor *Tyras* (ortografiat *Tyram*) şi a lui *Danaster* (ortografiat *Danastrum*), adică numele vechi (grecesc) şi nou (celtic?[4]) al unuia şi aceluiaşi curs de apă, astăzi Nistrul. Iordanes aminteşte populații cu nume asemănător, respectiv şi *veneti*, şi *venethi*, sporind confuzia cometatorilor. Este însă de observat că Iordanes nu foloseşte aceste nume la întâmplare; astfel, forma *veneti* apare în *Getica* 148, 219 şi 292, numai în legătură cu zone limitrofe nordului coastelor adriatice[5], şi forma *venethi* exclusiv în legătură cu neamurile continentale pe care le leagă, într-un fel sau altul, de *sclaveni* şi *antes*. Că relația dintre cei trei termeni etnici (*venethi, sclaveni, antes*) e destul de confuză – e just, iar comentarii ample pe acest subiect se găsesc deja publicate de Florin Curta (2006, 34-35).

Aş dori aici să evidențiez un alt fapt, de natură, cred, să ilumineze puțin relația dintre etnonime. Numele lui Vinitharius, regele amal al ostrogoților de după invazia hunică, se pretează unor speculații, mai ales că ortografia numelui său fluctuează, apărând în cel puțin trei rânduri drept *Venetharius* (Getica, 248-250). Traducerea încercată a fost *învingătorul venethi*-lor şi este perfect plauzibilă. Problema, cel puțin aparent, este că, din câte ştim noi, Vinitharius i-a învins pe anți, nu pe venethi. Hermanaric, tatăl lui, i-a învins pe *venethi* (Getica 119), dar ar fi fost ciudat să-i fi dat fiului un nume de învingător, de la naştere; este mult mai plauzibil ca *Venetharius-Vinitharius* să-şi fi luat acest nume de glorie – având curajul să-i zdrobească pe aliații hunilor, ceea ce avea să-i aducă moartea – după propria sa ispravă. Atunci? Există o singură explicație: cei pe care germanii îi numeau *venethi* erau numiți de huni *antes*; una dintre etimologiile propuse este referitoare la un termen altaic, cu semnificația *aliați, jurați*, iar el este de explicat în exact conjunctura creată de invazia hunică. Iordanes scria despre aceste lucruri la un veac şi jumătate după evenimente, şi nu mai înțelegea povestea numelor, ştiind doar că se vorbea, în tradițiile germanilor, şi despre *venethi*, şi despre *antes*; numele celor din urmă apare însă numai în legătură cu invazia hunică şi pare să fie de origine hunică. După plecarea în masă a germanicilor spre vest, numele dat de ei acestei populații – *venethi* – se pierde, rămânând în uz cel folosit de huni, chiar şi după dispariția acestora ca forță militară decisivă (fiindcă *hunii nu dispar din zonă*).

Următoarea ocurență a numelui se datorează – întâmplător? – unei alte poveşti germane: istoria spusă de cronicarul francilor, Fredegar, despre statul lui Samo (franc

[4] Pare rudă bună cu Dunărea. Încă un caz în care putem suspecta celții de a fi lăsat urme, dacă nu în lexic, atunci în toponimie.

[5] Iordanes, *Getica*, despre Ravena (148), despre Aquileia, „metropolis Venetiarum" (219) şi despre călătoria lui Theoderic (cel Mare) spre Italiam în secvența Sirmium-„vecinătățile Pannoniei"-„teritoriul veneti-lor" (292).

şi el)[6]. Supuşii lui Samo erau *sclavi*, numiți şi *Winidos*, după mărturia cronicarului (Chronicon, XLVIII).

Povestiri relativ contemporane statului lui Samo documentează activități misionare la nord de Dunărea superioară (mijlocie?), relatând mai multe eşecuri de a-i aduce pe barbarii de acolo pe calea cea dreaptă, asociind, din nou, numele *sclavi* şi *Winidi*. Mai ciudat, despre Sf. Rupert (sf. sec. VII) se spune că ar fi predicat la *Wandali*[7]. Termenul din urmă ar trebui să stârnească stupoare (vandalii erau plecați în Spania, apoi Africa, de vreo trei veacuri, iar între timp „dispăruseră"), dacă nu am şti obiceiul epocii de a „antichiza", mai ales acela de a folosi numele unor populații celebre, din trecut, pentru a nominaliza o regiune geografică, aceea unde populația străveche se ilustrase (de exemplu *Scythia*). Nu avem însă cum să nu remarcăm asemănărea frapantă a numelor (*venethi, venadi, wandali*), de unde se rostogolesc alte întrebări...

În perspectivă arheologică, împrejurimile Vistulei sunt caracterizate, în veacurile II-IV, prin cultura Przeworsk (vezi Anexa 1). Suntem departe a avea un consens asupra interpretării etnice a acestei culturi, existând opinii de toate felurile (celți, slavi, balți, germanici)[8], însă opinia curentă în arheologia română atribuie această cultură vandalilor, grup de triburi est-germane (v. Anexa 2, s.v. vandali). Diversitatea acestor puncte de vedere ar trebui să avertizeze asupra faptului că un răspuns univoc este puțin plauzibil. Până spre anul 400 vandalii au fost grupul germanic continental aflat cel mai departe de granițele Imperiului roman şi, în consecință, informațiile timpurii sunt foarte rarefiate. Dintre numele tribale considerate de istorici drept vandale, Tacitus aminteş numai pe *lugi*[9], de o manieră fugitivă, doar pentru a ne spune că erau vecinii goților, relație fructificată arheologic în vecinătatea culturală Przeworsk-Wielbark. Proximitatea este confirmată de Iordanes, cinci secole mai târziu, vorbind, de această dată, de *vandali*[10]. Când scria Iordanes, însă, vandalii plecaseră de mult, deveniseră celebri, iar statul vandal era, deja, la jumătatea veacului VI, o amintire consemnată de istorici. Este deci posibil – din nou! – ca Iordanes să fi folosit două nume – *venethi* şi *vandali* – pentru una şi aceeaşi realitate? Geografia sugerată de izvoare, pentru cele două populații, este aceeaşi, pe malurile Vistulei; cronologia lor pare aceeaşi, şi unii şi ceilalți având de înfruntat armele goților. Desigur, dacă vorbim despre vandali ca despre o *confederație*

---

[6] Vezi detalii istorice în capitolul dedicat izvoarelor; vezi şi Curta 1997.

[7] Curta 2006, 59 cu nota 76.

[8] Barford 2001, 24, sugerează că identificarea cu vandalii se poate baza pe dispariția subită a necropolelor Przeworsk, la începutul veacului V, sincron cu mențiunea migrației spre vest; vezi însă şi p. 41, unde dezvoltă tezele autohtoniste ale şcolii de la Poznań, care leagă, în „continuitate", cultura Lusatiană (de epoca bronzului!) de Przeworsk şi de slavii timpurii.

[9] Tacitus, *Germania* XLIV.1 (*Trans Lygios Gotones regnantur*)

[10] Iordanes, *Getica* 26.

de triburi, am putea să ne imaginăm că ambele sunt parte a acestei confederații; pe de altă parte, consonanțele care se rostogolesc peste veacuri – *venedi, vandali, venethi, wenidos* – sugerează că avem, înainte de orice, o problemă de ortografie, şi ne luptăm, alături de Iordanes, cu tradiții diferite, în care numele popoarelor se învârtesc pe carusel.

Şi, à propos de carusel şi de vertij, aş dori să închei cu o genealogie a lui Iordanes, care ne relatează, în bună tradiție biblică, ce regi au dat viață cui, generând şirul (pe care îl reproduc în original, să simțiți şi dumneavoastră vertijul):

> *Valaravans autem genuit Vinitharium: Vinitharius quoque genuit Vandiliarium: Vandalarius genuit Thiudemer et Valamir et Vidimir*[11]

Neamurile amestecate ale Babilonului le găsim, pe numai două rânduri de regi ai goților; numele lor vin-pleacă, vin-pleacă, precum valurile care lovesc țărmul, țesând un poem barbar în limba latină, cu repetiții hipnotice şi viziuni profetice: Valaravans are sonoritate baltică; Vinitharius – am văzut, este învingătorul *venethi*-lor; Vandalarius, natural, este învingătorul vandalilor (deci tot două entități distincte...); Thiudimer are un nume care însemnă, de-a dreptul – „stăpânul goților”[12]; iar Valamir şi Vidimir aduc sonorități prea bine cunoscute pentru a mai fi comentate; sigur, vandalii sunt, ei înşişi, de origine nordică (peninsula Iutlanda), posibil scandinavă, iar numele varegilor aveau să semene, cum nu se poate mai natural; dar cum nu se poate mai tulburător...

[11] Iordanes, *Getica*, 79-80.

[12] Tiudos înseamnă în gotică, literal, „poporul”.

Figura 38.
Vandalii – aşa cum au intrat în istorie:
Anul 455 – jefuirea Romei.

ANEXA 6

Ilustrații – surse

Fig. 1 *Coperta lucrării lui Godłowski (2000), rezumând viziunea autorului asupra zonei de formare a slavilor şi direcțiile de migrație.* *VIII*

Fig. 2 *Încercare de reconstituire a principalelor grupuri etno-lingvistice din Europa și din Orientul Apropiat la orizontul mileniului V a. Chr.* *22*

Fig. 3 *Una dintre temele iconografice care stăbat secolele: reprezentările de taurine. 1-5 – culturi slave; 6-9 – cultură getică; 10 – scut de fier dacic; 11 – inel gotic.* *40*

1-2 – figurine de la Velestino (Grecia, sec. VII), considerate a fi slave (după Sedov, apud Kazanski 1999, 80); 3-5 – fibule „de tip niprovian" cu elemente zoomorfe; cultura Penkovka, sec. VII (după Korzuhina, apud Kazanski 1999, 110); 6-9 – reprezentări de epocă getică (6 = Cucuteni-Băiceni, sec. IV a. Chr.; 7 = Rogozen, sec. V-IV a. Chr.; 8 = Craiova, sec. sec. IV a. Chr.; 9 – detaliu de pe un vas de argint de la Rogozen); după Sîrbu, Florea 2000, planşe diferite; 10 – scut dacic de fier, Sarmizegetusa, sec. I. a. Chr., după Sîrbu, Florea 2000, fig. 39; 11 – inel gotic (?), probabil sec. V p. Chr. (Harhoiu 1998, pl. XC/D1).

Fig. 3a *În culturile europene portul şi podoabele feminine exprimă cel mai fidel apartenența etnică. Slavii nu fac excepție. Într-o geografie imaginară şi ideală, colajul de mai sus redă portul feminin de la lacul Ladoga la cataractele Niprului, spre sfârşitul mileniului I p. Chr.* *66*

după Barford 2001, fig. 36.

Fig. 4 *Localizarea schematică a grupurilor lingivistice din Europa est-centrală şi formarea grupului protoslav.* *68*

Fig. 5 *Evoluțiile etnolingvistice după secolul V (schiță).* *70*

Fig. 6 *Evoluția grupurilor etnice est-central europene (schemă de principiu până în sec. X).* *72*

Fig. 7 *Dispunerea schematică a grupurilor slave moderne.* *77*

Fig. 8 *Peninsula Balcanică şi organizarea administrativă a Imperiului roman târziu.* *86*

Teodor E. 2001, harta 4.

Fig. 9	*Războaiele italiene. Trupele generalului bizantin Belisarius apără zidurle Romei* Fields, Dennis 2008, 54.	*89*
Fig. 10	*Nicopolis ad Istrum, reconstituirea fortificației de la începutul sec. VI* Poulter 2007, planşa.	*92*
Fig. 11	*Turn de asediu cu catapulte* Connolly 1988, apend.1, p. 284.	*97*
Fig. 12	*Oraşe şi fortificații importante de pe Limes şi din Peninsula Balcanică (sec. VI).* Teodor 2001, hărți combinate.	*101*
Fig. 13	*Schema distribuției principalelor elemente etnice în Europa centrală şi de est, în secolele VIII-IX.* după Barford 2001, cu modificări; hartă blank după Euratlas.com.	*109*
Fig. 14	*Bordei – reconstrucție arheologică.* Parc arheologic West Stow Country Park, sat anglo-saxon (http://www.stedmundsbury.gov.uk/weststow/) şi schemă a unui bordei slav, Gojda 1991, 70.	*117*
Fig. 15	*Locuințe şi surse de încălzire (sec. VI-VII).* Curta 2006, fig. 63.	*120*
Fig. 16	*Harta arheologică a Țării Româneşti, între secolele IV-VI.* Teodor E. 2001, harta 2.	*123*
Fig. 17	*Europa est-centrală în jurul anului 600.* Surse diverse. Hartă blank după Euratlas.com.	*127*
Fig. 18	*Prelevarea măsurătorilor propuse de Rusanova şi confruntarea rezultatelor pe un grafic cu două coordonate.* Rusanova 1976: fig. 1 pentru reperele morfologice; fig. 5 pentru grafic.	*129*
Fig. 19	*Schema de principiu a reperelor descriptive în Sistemul Compas* Teodor 2001, fig. 1.	*130*
Fig. 20	*Comparații morfologice în Sistem Compas.* Teodor 2001, vol. II, secțiunea 4, grafic 17.	*132*
Fig. 21	*Forme ceramice slave timpurii.* Teodor 2005b, 218.	*138*
Fig. 22	*Forme ceramice Ipoteşti-Cândeşti.* Teodor 2005b, 219.	*139*

Fig. 23 *Schema unei oale cu buză în S şi capac.* *145*

Fig. 24 *Decor incinzat pe ceramică fragmentară lucrată cu roata (stânga) şi cu mâna liberă (dreapta). Ambele din situl de la Dulceanca IV.* *147*

Ferche 1992, fig. 17/8 şi 18/19

Fig. 25 *Exemplu de decor alveolat.* *147*

Curta 2006, fig. 70.

Fig. 26 *Cartarea comparată a decorului ştampilat şi alveolat.* *148*

Curta 2006, fig. 69.

Fig. 27 *Oale lucrate cu mâna, decorate cu diverse tipuri de cruci.* *150*

Teodor, Stanciu 2009 (selecție din planşe diferite).

Fig. 28 *Exemple de tăvițe slave.* *154*

Curta 2006, fig. 71.

Fig. 29 *Distribuția tăvițelor slave în secolele VI-VII.* *156*

Curta 2006, fig. 72.

Fig. 30 *Fibulă slavă simplă.* *158*

Curta 2006, fig. 41/9.

Fig. 31 *Fibulă slavă de rang princiar (din Tezaurul de la Coşoveni, jud. Dolj, sec. VII), argint aurit.* *159*

Muzeul Național de Istorie a României, inv. 8707.

Fig. 32 *Detaliu mărit al hărții de la fig. 16.* *175*

Fig. 33 *Europa est-centrală în jurul anului 350.* *179*

Young 1916; Barford 2001, 394; cu adaptări şi modificări; hartă blank după Euratlas.com.

Fig. 34 *La Dame de Grez-Doiceau, sau forța de seducție a aristocrației (mediu merovingian).* *181*

Grez-Doiceau (Belgia), mormântul 146. Reconstituirea „doamnei" *de Grez-Doiceau*, cu podoabele sale. Desen de B. Clarys.

Fig. 35 *Fibulă digitată de tip germanic. Bratei, cimitirul 3, sec. VI.* *184*

Muzeul Național de Istorie a României, inv. C6595.

Fig. 36 *Statuie de cult cu patru fețe, găsită în vestul Ucrainei; este înaltă de 2.27 m.* *272*

După Gieysztor, apud Barford 2001, 380, fig. 58.

Fig. 37 *Tabula Peutingeriana*, Segmentum VIII. *322*
http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost03/Tabula/tab_pe09.html; vezi şi ECR, s.v. Tabula P., fig. 515 şi 515 a.

Fig. 38 *Vandalii – aşa cum au intrat în istorie: Anul 455 – jefuirea Romei.* *328*
Gravură de Heinrich Leutemann (1824–1904), c 1860–80.

Tabele

numărul	*titlul*	*pagina*
1	*Principalele forme derivate de la Sclavus, Sclavenus, Sclavini*	*84*
2	*Analogii în barbaricum (sec. VI-VII) ale ceramicii romane timpuri*	*136*
3	*Analogii pentru Oltenia şi Muntenia centrală, sec. VI-VII, (grupele „distanței cumulate" A+B)*	*141*
4	*Comparație pentru modularea buzei de vas. Medii.*	*143*